श्री खण्डदेवविरचिता

भाट्टदीपिका

प्रधान संपादकः

डॉ॰ मण्डन मिश्रः, निदेशकः

संपादकः

पं॰ श्री संपन्नारायणाचार्यः

न्यायमीमांसा॰ वेदान्त विद्वान्

उपनिदेशकः

राष्ट्रिय संस्कृत संस्थानम्

श्री खण्डदेवविरचिता

भाट्टदीपिका

चतुर्थं संपुटम्

प्रधान संपादकः
डॉ. मण्डन मिश्रः, निदेशकः

संपादकः
पं. श्री. संपन्नारायणाचार्यः
न्यायमीमांसा, वेदान्त विद्वान्
उपनिदेशकः

प्रकाशकः
राष्ट्रिय संस्कृत संस्थानम्
जी. एन. ४, विशाल एन्क्लेव, राजा गार्डन
नई दिल्ली-११००२७

प्रकाशक:
डॉ. मण्डन मिश्रः
राष्ट्रिय संस्कृत संस्थान
जी. एन. ४, विशाल एन्क्लेव, राजा गार्डन,
नई दिल्ली-११००२७

मुद्रक:
भ्रमर प्रिंटिंग प्रेस
८/२५, विजय नगर
दिल्ली-११०००६.

भाट्टदीपिका चतुर्थसंपुटस्थ विषयाः.

अधिकरणसंख्या. पुटसंख्या.

दशमाध्यायस्य पञ्चमः पादः

दशमाध्यायस्य षष्ठः पादः.

दशमाध्यायस्य सप्तमः पादः.

अधिकरणसंख्या. पुटसंख्या.

दशमाध्यायस्याष्टमः पादः.

तन्त्ररूपप्रयोगविचारणपरस्यैकादशाध्यायस्य प्रथमपादः.

एकादशाध्यायस्य तुरीयः पादः.

प्रसंगनिरूपणपरस्य द्वादशाध्यायस्य प्रथमः पादः

द्वादशस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः.

पूर्वमीमांसादर्शनम्.

दशमस्याध्यायस्य पञ्चमः पादः.

(१)—आनुपूर्व्यवतामेकदेशग्रहणेष्वागमवद-न्त्यलोपस्स्यात् ॥ १ ॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥२ विकल्पो वा समत्वात् ॥ ३ ॥ क्रमादुप-जनोऽन्ते स्यात् ॥ ४ ॥ लिङ्गमविशिष्टं सङ्ख्याया हि तद्वचनम् ॥ ५ ॥ आदितो वा प्रवृत्तिस्स्यादारम्भस्य तदादित्वाद्वचना-दन्त्यविधिस्स्यात् ॥ ६ ॥

यत्र प्रकृतौ अष्टत्वादिसङ्ख्यायुक्तानि कपालादीनि श्रुतानि तत्र विकृतौ तत्समसङ्ख्याकस्थले तावन्नैव कश्चिद्विवादः । अधिकसङ्ख्याकस्थले चोक्तं प्रसङ्गात्पञ्चमे । वक्ष्यते च\क्वचिच्च सामिधेन्यादावागमादिरूपो विशेषोऽपि । न्यूनसङ्ख्याके त्रिकपाल; सामिधेनीत्रय,द्विरात्रादौ तत्र श्रुतसङ्ख्यासम्पत्त्यर्थमावश्यके पदार्थलोपे विनिगमनाविरहाद्यस्यकस्यचिल्लोपः । न च मुख्यस्यानुग्रहे सत्यन्त्यलोपस्यैव न्याय्यत्वं, प्रकृतौ सर्वेषामनुष्ठेयानां पाठक्रमेण मुख्यत्वावगमेऽपि विकृतावन्येषामननुष्ठेयत्वेन तन्नि-

रूपितमुख्यत्वासम्भवात् । अत एवैकवाक्यत्वाद्यभावान्नानुपसञ्जातविरोधित्वादिकमपि ॥

न च प्राकृतप्रथमकपालतन्मन्त्रादेस्तत्पूर्वपदार्थरूपस्योपस्थापकस्य सत्त्वात्तदनुरोधेन तस्यैवानुष्ठेयत्वावगतौ अन्त्यलोपस्यैव न्याय्यत्वं, अन्त्यकपालोपधानोत्तरानुष्ठेयपदार्थस्यान्त्यकपालोपधानोपस्थापितस्यैवानुष्ठेयत्वेन तदनुरोधादन्त्यकपालोपधानस्याऽप्यनुष्ठेयत्वावगतेः। गुणभूतसङ्ख्यानुरोधेन प्रधानभूतपदार्थानां नित्यं बाधानुपपत्तेश्चेति प्राप्ते—

कपालोपधानोत्तरकर्तव्यपदार्थस्यैवानुपस्थितत्वेन तदनुरोधात्तत्पूर्वपदार्थकर्तव्यतानियमानुपपत्तेः प्रथमकपालोपधानपूर्वभाविपदार्थस्य तूपस्थापकस्य सत्त्वेन नियमेनोपस्थितत्वात्तदनुरोधेनाद्यस्यैव यावत्सङ्ख्यमनुष्ठेयता । अतोऽन्त्यस्यैव सङ्ख्यानुरोधेन लोपः । एवं च 'लुप्येत वा एतत्षष्ठमहो यत्पञ्चाहानुपयन्ति, लुप्येत वा एतत्षष्ठं कपालं यत्पञ्चकपालं निर्वपात' इति लिङ्गमप्युपपद्यते ॥

(२)—एकत्रिके तृचादिषु माध्यंदिने छन्दसां श्रुतिभूतत्वात् ॥ ७॥ आदितो वा तन्न्यायत्वादितरस्यानुमानिकत्वात् ॥ ८ ॥ यथानिवेशं च प्रकृतिवत्सङ्ख्यामात्रविकारत्वात् ॥ ९ ॥

अस्त्येकत्रिको नाम क्रतुः 'तस्यैकस्यां स्तोत्रीयायां बहिष्पवमानेन स्तुवीत ।तिसृषु होतुराज्यं एकस्यां मैत्रावरुणस्य तिसृ-

षु ब्राह्मणाच्छंसिनः एकस्यामच्छावाकस्य तिसृषु माध्यन्दिनः पवमानः' इत्येवमान्तादेका तिस्रश्च स्तोत्रीया व्यतिषङ्गेन श्रूयन्ते अतश्च तत्रान्त्यस्तोत्रीयाणामन्त्यस्तोत्रेषु बाधः पूर्वाधिकरणवन्निस्सन्दिग्ध एव। माध्यन्दिनपवमाने तु प्रकृतौ त्रयस्तृचास्समाम्नाताः-गायत्रः प्रथमो बार्हतो द्वितीयस्त्रैष्टुभस्तृतीयः। तदिहैकत्रिके तिसृषु गीयमाने किं त्रयाणां तृचानामाद्या ऋच उपादातव्याः उत आद्यस्तृचस्सकलो ग्राह्य इति सन्देहे—

नात्र पूर्वाधिकरणन्यायेन आद्यस्य सकलस्य तृचस्य ग्रहणं, तथात्वे 'त्रिच्छन्दा आवापो माध्यन्दिनः पवमानः' इति श्रुतिविहितत्रिच्छन्दस्त्वबाधापत्तेः। तदनुरोधेन पाठकल्प्यस्य क्रमस्यैव बाधौचित्याच्च। न च प्रकृतौ क्लृप्तकल्प्यत्वरूपबलाबलसत्त्वेऽपि विरोधाभावेन बाधाभावाद्विकृतौ चातिदेशेन युगपत्प्रापितयोर्विरोधेऽपि क्लृप्तकल्प्यत्वरूपबलाबलाभावात् कथं त्रिच्छन्दस्त्वेन क्रमबाध इति वाच्यं, तथात्वेऽपि शिष्टाकोपाधिकरणन्यायेन पदार्थभूतेन त्रिच्छन्दस्त्वेन तद्धर्मस्य क्रमस्य बाधोपपत्तेः। न च क्रमप्रकरणपाठादेव ऋक्प्राप्त्या त्रिच्छन्दस्त्वस्यार्थसिद्धत्वादविधेयेन तेन कथं क्रमबाध इति वाच्यं, नवानामृचां पाठेऽपि पञ्चदशस्तोमकत्वानुरोधेनान्यासामागम्यमानानामृचामन्यच्छन्दस्कत्वप्रसक्तौ त्रिच्छन्दस्त्वविध्युपपत्तेः॥

अत एवागम्यमाना ऋचोऽपि गायत्रीबृहतीत्रिष्टुबन्यतमच्छन्दस्का एवेति त्रिच्छन्दस्त्वस्यापि विधेयत्वेन पदार्थत्वात् तद्धर्मक्रमबाधो युक्त एवेति प्राप्ते—

त्रिच्छन्दस्त्वस्य मन्त्रगतच्छन्दस्त्रित्वात्मकस्याङ्गाङ्गत्वेन मन्त्राङ्गभूतक्रमबाधकत्वानुपपत्तिः॥

वस्तुतस्तु—त्रिच्छन्दस्त्वमपि प्रकृतौ नैव विधेयं त्रिच्छन्दस्कतृचत्रयाम्नानादेव प्राप्तत्वात्। न च स्तोमसम्पत्त्यर्थमागम्यमानर्चामन्यच्छन्दस्कत्वप्रसक्त्या विधेयत्वावश्यकता। 'पराक् बहिष्पवमानेन स्तुवते' इत्यनभ्यासवचनेन पराक्छब्देन सर्वत्र स्तोत्रमात्रे न्यायप्राप्तस्य ऋगागमस्य स्तोत्रान्तर इव माध्यन्दिनपवमानेऽपि परिसङ्ख्यातत्वात्॥

अत एव बहिष्पवमानातिरिक्तस्तोत्रे अभ्यासेनैव ऋक्सङ्ख्यापूरणं वक्ष्यते। अभ्यासोऽपि च माध्यन्दिनपवमाने आद्ययोस्तृचयोरेव। 'गायत्रामहीयवे गायत्रे तृचे भवतः' इत्यादिना तयोरेव समुच्चितसामद्वयविधानात्। अतश्च त्रिच्छन्दस्त्वस्य पाठादेव प्राप्तेरविधेयत्वेन पदार्थत्वाभावान्न क्रमबाधः। अत आद्य एव तृचे गानम्॥

(३)—त्रिकस्तृचे धुर्ये स्यात् ॥१०॥ एकस्यां वा स्तोमस्यावृत्तिधर्मत्वात् ॥११॥

प्रकृतौ कानिचिद्धूर्गानसम्पाद्यानि स्तोत्राणि कानिचित्तदसम्पाद्यानि। तदिहैकत्रिके त्रिकस्तोमकधूर्गानसम्पाद्यस्तोत्रेषु किं विभिन्नासु तिसृषु ऋक्षु गानं उतैकस्या एवर्चोऽभ्यासेन त्रिकस्तोमकता सम्पाद्येति चिन्तायां—

तृचगानप्रापिचोदकानुग्रहाय विभिन्नास्वेव तिसृषु गानम्। न चैकत्रिकप्रकरणे 'आवृत्तं धूर्षु स्तुवते' इतिवचनेनैकस्या एवर्चोऽभ्यासविधानात्तद्बाध इति वाच्य, अस्य सामावृत्त्यभिप्रायकतयाऽनुवादत्वात्। तथा हि—न तावदनेन स्तोत्रमात्रोद्देशेनावृत्तिविधिः अधूर्गानसम्पाद्येऽपि तदापत्तेः। धूर्षु इत्यस्य

विशेषणत्वे विशिष्टोद्देशापत्तेः। स्तोत्रोद्देशेनाभ्यासविधौ तस्यैवावृत्तिप्रसङ्गेनैकस्या एवर्च आवृत्तौ प्रमाणाभावाच्च । अतो धूर्गान एवावृत्तिसम्बन्धः 'स्तुवीत' इत्यस्यानुवादत्वमङ्गीकृत्य विधेयः । तस्य च तृचगानप्रापिचोदकादेव सिद्धेरस्य वाक्यस्यानुवादत्वाद्भिभिन्नास्वेव तिसृषु गेयमिति प्राप्ते—

समस्तवाक्यवैयर्थ्यापत्तेरनेन धूर्षु निमित्तभूतासु स्तोत्रोद्देशेनैवावृत्तिर्विधीयते । सप्तम्या निमित्तत्वोक्तेः । क्रतुगतभेदनस्यैव निमित्तत्ववत् उद्देश्यभूतस्तोत्राङ्गस्यैव धूर्गानस्य निमित्तत्वात् न स्तोत्रान्तरे आवृत्तिप्रसङ्गः । गुणसङ्कीर्तनात्मकस्तोत्रस्यैव तत्त्वेन धातुवाच्यत्वात्तदुद्देशेनैवावृत्तिविधिः । अत एव लक्षणाप्रसङ्गेन आज्यत्वपृष्ठत्वादिनोद्देश्यत्वाभावान्न सकलस्यावृत्तिप्रसङ्गः । गुणसङ्कीर्तनात्मकस्तोत्रावृत्तेश्च ऋगावृत्तिमन्तरेणानुपपत्तेरेकस्या एवर्चोऽभ्यासेन त्रिकस्तोमकता सम्पाद्या तेन त्रिकस्तोमके धूर्षु तृचगानस्य पृथक्त्वनिवेशित्वमेव वाच्यम् । एकस्तोमके तु तृचगानमेवेति ध्येयम् ॥

(४)—चोदनासु त्वपूर्वत्वाल्लिङ्गेन धर्मनियमस्स्यात् ॥ १२ ॥ प्राप्तिस्तु रात्रिशब्दसम्बन्धात् ॥ १३ ॥

द्विरात्रादिष्वहर्गणेषु सुत्यागणत्वसामान्यात् द्वादशाहस्य प्रवृत्तिरित्युक्तम् । अतश्च प्रायणीयोदयनीययोरपि द्वादशाहे फलवत्त्वेन धर्मग्राहकत्वात्तयोरपि गणान्तर्गतत्वाविशेषात् द्विरात्रादिप्रकृतित्वं; अतश्च 'प्रथमस्य प्रथमं' इत्येवंक्रमेण स्थानसामान्यादपि प्रकृतिविकारभावनियमात् द्विरात्रादौ तृतीयादिप्रभृति द्वा दशाहिकाहर्धर्माणां बाध इति प्राप्ते—

प्रायणीयोदयनीयौ वर्जयित्वा मध्यमस्य दशरात्रस्य पृथक्सङ्ख्यातो दशरात्रसमाख्या च श्रूयते 'पृष्ठ्यषडहादारभ्यैव ऐन्द्रवायवाग्रं प्रथममहश्चतुर्थे छन्दोमं अविवाक्यं दशममहः' इत्यादिव्यवहारात् । तस्य च प्रयोजनान्तरासम्भवात् द्विरात्राद्यहर्गणान्तराणां स्वमात्रप्रकृतित्वनियामकता । अत एव यत्र प्रयोजनान्तरसम्भवः, यथा–दशरात्रमध्येऽपि षडहस्य पृथक्सङ्ख्यातक्लृप्तौ । तस्या हि गवामयनादौ दूरस्थषडहस्य फलादिसम्बन्धसिद्धिरेव प्रयोजनमिति न तया द्विरात्रादीनां स्वमात्रप्रकृतित्वनियमः । प्रकृते तु प्रयोजनान्तराभावात् वैयर्थ्यपरिहारार्थं सत्यपि धर्माणां प्रकृतावहर्मात्राङ्गत्वे विकृतौ गणत्वसामान्येन धर्मप्रदेशकता दशरात्रस्यैवेति विज्ञायते ॥

अत एव प्राथम्ययोगाभावे प्रायणीयोदयनीययोर्नामातिदेशेन धर्मप्रेरकत्वेऽपि न क्षतिः । न चैवं दशरात्ररूपविकृतावेव दशरात्रस्य नामातिदेशविधया चोदनालिङ्गातिदेशविधयैव वा सार्थकत्वोपपत्तेस्सर्वत्रातिदेशे प्रमाणाभावः । द्विरात्रे 'यत्प्रथमं तद्द्वितीयं यद्द्वितीयं तत्तृतीयं जगतीमन्तर्गच्छति' इति लिङ्गोपबृंहितात् रात्रान्तशब्दवत्त्वावान्तरसादृश्यविशेषादेव सार्वत्रिकत्वावगतेः । द्विरात्रे यत्प्रथममहः तद्द्वादशाहिकस्य द्वितीयस्याह्नो विकार इति तदर्थात् । जगतीमन्तर्गच्छति त्यजतीत्यर्थः । प्रायणीयातिदेशे हि द्विरात्रे षडहद्वितीयस्य त्रैष्टुभस्यैव हानं स्यात् न तु जागतस्य षडहतृतीयस्य । अत इदमप्यपरं लिङ्गम् । तथा द्विरात्रान्तरे 'गायत्रं प्रथमं त्रैष्टुभं द्वितीयं' इत्यपि लिङ्गं, प्रायणीयातिदेशे हि तस्य नानाच्छन्दस्कत्वान्नानाच्छन्दस्कं प्रथमं षडहप्रथमस्य च गायत्रत्वा-

द्वायत्रं द्वितीयमिति वाच्यं स्यात् । अतो लिङ्गवशात्सार्वत्रिकत्वसिद्धिः। तेन द्विरात्रादौ चतुर्थप्रभृति द्वादशाहिकधर्माणां बाधः॥

(५)—अपूर्वासु तु सङ्ख्यासु विकल्पः स्यात्सर्वासामर्थवत्त्वात् ॥ १४ ॥

प्राकृतानामेकदेशग्रहणे आद्योपादानमन्त्यलोपश्चेति स्थितम्। यत्र तु औपदेशिका बहवो मन्त्राः क्रतुप्रकरणे समाम्नाताः एकदेशेन च विनियुक्ताः यथाऽश्वचादावाधूननार्थाऽऽवपनार्थाश्च मन्त्राः 'सप्तभिराधूनोति, चतुर्दशभिर्वपति' इति न्यूनसङ्ख्यायुक्तास्तत्र नियमेनाद्योपादाने अवशिष्टानां वैयर्थ्यापत्तेरनियम एव॥

न च वाचस्तोमादौ तेषां सार्थक्यं, एतत्क्रतुप्रकरणपाठस्य तथाऽपि वैयर्थ्यात् । न च पूर्वानुमन्त्रणवत् तद्बाधेऽप्यदोषः, तत्र लिङ्गेन तद्बाधेऽपि प्रकृते क्रमानुरोधेन बाधानुपपत्तेः॥

(६)—स्तोमविवृद्धौ प्राकृतानामभ्यासेन सङ्ख्यापूरणमविकारात्सङ्ख्यायां गुणशब्दत्वादन्यस्य चाश्रुतित्वात् ॥ १५ ॥ आगमेन वाऽभ्यासस्याश्रुतित्वात् ॥ १६ ॥ सङ्ख्यायाश्च पृथक्त्वनिवेशात् ॥ १७ ॥ पराकशब्दत्वात् ॥ १८ ॥ उक्ताविकाराच्च॥ १९ ॥ अश्रुतित्वान्नेतिचेत् ॥ २० ॥ स्यादर्थचोदितानां परिमाणशास्त्रम् ॥ २१ ॥

आवापवचनं चाभ्यासे नोपपद्यते ॥ २२ ॥ साम्नां चोत्पत्तिसामर्थ्यात् ॥ २३ ॥ धुर्येष्वपीति चेत् ॥ २४ ॥ नावृत्तिधर्मत्वात् ॥

विवृद्धस्तोमकेषु क्रतुषु 'एकविंशेनातिरात्रेण प्रजाकामं याजयेत्' इत्यादिषु सामावापः पवमानविषय एव। स्तोत्रान्तरेषु तु परिसङ्ख्यायत इत्युक्तम्। तदिह सर्वस्तोत्रेषु सामागमस्य प्राप्तिरेव नास्ति कथं तत्परिसङ्ख्यायते इत्याक्षिप्य समाधीयते। सङ्ख्यासम्पत्तिर्हि प्रयाजैकादशत्वन्यायेनाभ्यासेनाप्युपपत्तेर्न सामान्तरागममाक्षिपति ॥

किञ्च—सङ्ख्याऽत्र स्तोमरूपा। स्तोमश्च स्तोत्रीयासङ्ख्याकृतस्तुतिसङ्ख्येत्युक्तम्। स्तोत्रीया स्तोत्रसाधनीभूता मुख्या ऋगेव। साम तु तत्संस्कारकतया साधनम्। अतो ऋग्भेदस्यैवावश्यकत्वात् तासामेवागमस्यात्र साम्नां, तेषां तु प्राकृतानामेव, प्रकृतौ स्तोत्रापूर्वसम्बन्धिऋक्संस्कारकत्वात् प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिन्यायेनागस्यमानास्वप्यावृत्तौ न कोपि दोषः ॥

वस्तुतस्तु—प्रयाजैकादशत्वन्यायेन ऋचामप्यभ्यास एव। आवापविधिस्तु यावद्वचनमपूर्वविधिरेवेति प्राप्ते—

प्रयाजोद्देशेन हि विधीयमाना सङ्ख्या प्रयाजशब्दस्य कर्मविशेषवाचित्वादभ्यासमन्तरेण सम्पादयितुमशक्तेर्भवति तदापादिका। इह तु स्तोत्रीयात्वस्यागम्यमानास्वपि सम्भवात् पृथक्त्वनिवेशित्वानुरोधेन सङ्ख्यायाः, प्राकृतस्तोत्रीयातिरिक्तस्तोत्रीयाक्षेपकत्वमेव ॥

अत एव तासां दाशतयीष्वय आनीयमानानामेतत्कर्माङ्गत्वे सङ्ख्यान्यथानुपपत्तिरेव प्रमाणम् । स्तोत्रीया च न केवला ऋक्, प्रगीतमन्त्रस्यैव स्तुतिसाधनत्वात् । अतस्सर्वस्तोत्रेषु 'साम्नामृचां चागमः' इतिन्यायादवगतेः 'अत्र ह्येवावपन्ति' इत्यनेन 'त्रिच्छन्दा आवापः' इत्यावापपदेन वा पूर्वोक्तविधया सामावापस्य पवमानमात्रविषयत्वसम्पादनात् स्तोत्रान्तरेषु तत्परिसङ्ख्या युक्तैव । अतस्स्तोत्रान्तरे साम्नामभ्यास एव ॥

(७)–बहिष्पवमाने तु ऋगागमः सामैकत्वात्॥

न्यायप्राप्तस्यापि सामागमस्य गायत्र्याद्यधिकरणकत्वविधानादेव गायत्र्यादिरहितेषु स्तोत्रान्तरेषु परिसङ्ख्या । 'त्रिच्छन्दा आवापः' इत्यादौ आवापपदं त्ववयुत्यानुवाद एव । अतश्च बहिष्पवमानेऽपि गायत्रतृचस्य सत्त्वात् तत्रापि स्तोमविवृद्धौ सामावापः ॥

न च गायत्रीमात्रसत्त्वेऽपि गायत्रीबृहत्यनुष्टुभां त्रयाणामभावात् कथं तत्रावापविधिरिति वाच्यं, उद्देश्यसाहित्यस्याविवक्षितत्वेन माध्यन्दिनपवमान इव गायत्रीमात्रसत्त्वेऽपि आवापोपपत्तेः ॥

न च 'यदुत्तरयोः पवमानयोस्तृचाय तृचाय हिंकरोति, अथ कस्माद्बहिष्पवमाने सकृदेव हिंकरोति, एकं हि तत्र सामेति ब्रूयात् स्वरसामैव गायति' इति वचनेन सामैकत्वविधानात् न तत्रागम इति वाच्यं, एतस्य हिंकारैकत्वे हेतुमात्रपरतया प्रकृतौ पाठप्राप्तसामैकत्वानुवादकत्वेन तद्विधायकत्वाभावात् । अतः प्रकृतौ तृचत्रये एकस्यैव साम्नोऽभ्यासेऽपि विवृद्धस्तोमेकायां विकृतौ साम्नः आगमे न किञ्चिद्बाधकमिति प्राप्ते—

न तावदागम्यमानगायत्र्याद्यधिकरणत्वेनैव 'त्रीणि ह वै' इत्यनेन सामावापविधिः । गायत्र्यादीनां सिद्धवद्यज्ञसम्बन्धानुवादानुपपत्तेः । अतोऽवश्यविधेये प्राकृतगायत्र्यधिकरणके सामागमे गायत्र्या अभ्यासस्यावश्यकत्वात् 'पराक् बहिष्पवमानेन स्तुवते' इत्यनभ्यासवाचिपराक्छब्देन तत्पर्युदासानुपपत्तेः । 'त्रिच्छन्दा आवापो माध्यन्दिनः पवमानः, सप्तच्छन्दा आवाप आर्भवः' इति पवमानत्रय एवावापग्रहणस्य स्तोत्रान्तर इव बहिष्पवमानेऽप्यावापपरिसङ्ख्यार्थत्वाच्च । 'अत्र ह्येवावपन्ति' इत्यस्य पवमानवृत्तित्रिष्टुब्व्यावृत्तिफलकत्वस्योक्तत्वात् अतस्तत्रैकस्यैव साम्नोऽभ्यासः ॥

न चैवमपि ऋचामनभ्यासस्य न्यायादेव सिद्धेस्तत्र तद्विध्यानर्थक्यं, तस्य स्तोत्रान्तरेषु न्यायप्राप्तऋगागमपरिसङ्ख्यार्थत्वस्य तत्र तत्रोक्तत्वात् । किञ्च 'स्वरसामैव' इत्यत्र साम्नः पाठादेव प्राप्तत्वेन एवकारार्थस्यैव सामान्तराभावरूपस्य प्रकृतौ विकृतौ वा विधेयत्वाद्बहिष्पवमाने सामाभ्यास आवश्यक एव । अत एव आवापसमाख्यया पराग्वाच्चपवमानत्रयातिरिक्ते ऋक्सामोभयपरिसंख्या । पवमानत्रये तु उभयागम इत्यप्यपास्तम् । 'त्रीणि ह वा' इत्यादिना क्रियमाणस्य प्राकृतगायत्र्याद्यधिकरणकसामावापविधेः निर्विषयत्वापत्तेः । तस्मादावापसमाख्या सामावापविषयिण्येवोक्तवचनेनोपसंह्रियते । एवंच बहिष्पवमानेऽपि सामावापस्य परिसंख्यातत्वादनभ्यासस्य ऋङ्मात्रविषयत्वावगतरुक्तव्यवस्थासिद्धिः । अतो बहिष्पवमाने साम्नोऽभ्यास ऋचामागम इति सिद्धम् ॥

(८)—अभ्यासेन तु सङ्ख्यापूरणं सामिधेनी-

ष्वभ्यासप्रकृतित्वात् ॥ २७॥ अविशेषान्नेति चेत् ॥ २८॥ स्यात्तद्धर्मत्वात् प्रकृतिवदभ्यस्येतासङ्ख्यापूरणात् ॥ २९॥ यावदुक्तं वा कृतपरिमाणत्वात् ॥ ३०॥ अधिकानां च दर्शनात् ॥ ३१ ॥ कर्मस्वपीति चेत् ॥ ३२॥ न चोदितत्वात् ॥ ३३ ॥

'एकविंशतिमनुब्रूयात्प्रतिष्ठाकामस्य' इत्यादिना यत्र सामिधेनीविवृद्धिश्श्रुता तत्र न्यायप्राप्तोऽप्यागमो न प्रवर्तते । प्रकृतौ 'त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमाम्' इति वचनेन एकादशसङ्ख्यानां पठितानां ऋचां प्रथमोत्तमयोः यावत्पञ्चदशसङ्ख्यापरिपूर्त्यभ्यासविधानेनागमबाधावगतेः ॥

न चानेन प्रथमोत्तमयोस्त्रिरभ्यासमात्रविधानेन ततोऽधिकानामागमे बाधकाभावः । त्रिरभ्यासविधावदृष्टार्थत्वापत्तेरनेन वचनेन प्रयाजशेषाभिघारणन्यायेन लक्षणया 'पञ्चदश सामिधेनीरनुब्रूयात्' इतिविहितपञ्चदशसम्पत्त्यर्थत्वेनाभ्यासमात्रविधानात्। एकादशानां हि ऋचां 'प्रथमोत्तमयोर्यावत्सङ्ख्यासम्पत्त्यभ्यासे समं स्यादश्रुतत्वात्' इति न्यायेन प्रत्येकं त्रिरभ्यास एव सम्पद्यते ॥

अत एव त्रिरनुरभ्यासेनापि सङ्ख्यासम्पत्तिसिद्धेस्त्रिरन्वानुवादानुपपत्तिरिति पार्थसारथ्युक्तमपास्तम् ॥

अतश्च लक्षणया यावत्सङ्ख्यासम्पत्ति प्रथमोत्तमे अभ्यसेत् इतिवाक्यार्थावगमादेकविंशत्यादिसम्पत्त्यर्थमपि तयोरेवाभ्यासः ।

न च प्रथमोत्तमयोरुद्देश्यत्वे तदनेकत्वनिमित्तो वाक्यभेदः, 'अर्धमन्तर्वेदि' इतिवत् तदुभयत्वस्य लक्षणयोद्देश्यतावच्छेदकत्वादिति प्राप्ते—

निषादस्थपत्यधिकरणन्यायेनादृष्टार्थत्वापत्तावपि लक्षणाया अन्याय्यत्वात प्रयाजशेषाभिघारणन्यायस्याप्यत एवास्माभिरन्यथोपपादितत्वात् क्रियापदानुषङ्गेणात्र वाक्यद्वयेन प्रथमाद्युद्देशेन त्रिरभ्यास एव विधीयते ॥

अत एवैकादशानामृचां प्रथमोत्तमयोस्त्रिस्त्रिरभ्यासे पञ्चदशत्वसम्पत्तेः, वस्तुतः 'पञ्चदशसामिधेनीरनुब्रूयात्' इत्यत्र नैव सङ्ख्या विधीयत इत्युक्तं कौस्तुभे । अतः पञ्चदशसङ्ख्याया अप्राप्तत्वात् तत्सम्पत्त्यर्थत्वेन लक्षणया अभ्यासविध्यनुपपत्ते-स्त्रिरभ्यास एवानेन विधीयते । 'ताः पञ्चदश सम्पद्यन्ते' इति तु 'त्रिः प्रथमामन्वाह' इत्यस्यार्थवादमात्रमिति ध्येयम् । अतश्चैकविंशत्यादावपि प्रथमोत्तमे त्रिरभ्यस्यावशिष्टानां प्राकृताग्निकाविक्रेनामागम इति सिद्धम् ॥

(९)—षोडशिनो वैकृतत्वं तत्र कृत्स्नविधानात् ॥ ३४ ॥ प्रकृतौ चाभावदर्शनात् ॥ ३५ ॥ अयज्ञवचनाच्च ॥ ३६ ॥ प्रकृतौ वा शिष्टत्वात् ॥ ३७ ॥ प्रकृतिदर्शनाच्च ॥ ३८ ॥ आम्नातं परिसङ्ख्यार्थम् ॥ ३९ ॥ उक्तमभावदर्शनम् ॥ ४० ॥ गुणादयज्ञत्वम् ॥ ४१ ॥

ज्योतिष्टोमप्रकरणे समाम्नातष्षोडशी ज्योतिष्टोमाङ्गमुत नेति चिन्तायां—'षोडशिना वीर्यकामस्स्तुवीत' इत्यनेन तस्य पुरुषार्थ-

त्वावगमेन गोदोहनादिवत् प्रकरणबाधान्न ज्योतिष्टोमाङ्गत्वम्। न "अग्निष्टोमे राजन्यस्य गृह्णीयात्" इति वचनेन संयोगपृथक्त्वन्यायेन प्रकृत्यर्थतेति वाच्यं, तस्य 'उत्तरेऽहन् द्विरात्रस्य गृह्यते मध्यमेऽहंस्त्रिरात्रस्य चतुर्थे चतुर्थेऽहन्यहीनस्य' इत्यादिविकृतिप्रायपाठेन वैकृताग्निष्टोमाभिप्रायत्वात्॥

वस्तुतस्तु—अग्निष्टोमादिपदानां संस्थावाचित्वस्थापनात् अग्निष्टोमसंस्थाकायां प्रकृतौ विकृतौ वा षोडशिसंस्थाया निवेशायोगेन विधातुमशक्तेर्द्विरात्रादिविधेरयमर्थवाद एव। यत्र संस्थान्तरयुक्तेऽपि क्रतावयं पूर्वसंस्थाबाधेन ग्रहीतुमुचितस्तत्र किमु वक्तव्यं विरुद्धसंस्थान्तररहितद्विरात्रादाविति स्तुतेः। अतः प्रकृत्यङ्गताग्राहकप्रमाणाभावाच्च प्रकृत्यङ्गत्वमिति प्राप्ते—

षोडश्यादिशब्दास्तावदनेकेषु प्रयुज्यमाना अपि संस्थायामेव शक्ताः। तद्वज्ज्योतिष्टोमे निरूढलक्षणया, तद्वति क्रत्वन्तरे साम्प्रतिकलक्षणया; ग्रहणे स्तोत्रे च तथैवेत्यादि संस्थाधिकरणे कौस्तुभे च द्वितीये क्षुण्णम्॥

तदिह 'य एवं विद्वान् षोडशिनं गृह्णाति' इत्यत्र भाष्यकारादिलिखनात् संस्थैव ग्रहणविशिष्टा विधीयते। षोडशिशब्देन नागृहीतविशेषणान्यायेन संस्थावचनेनापि तद्विशिष्टक्रतोरुपस्थापनेन ग्रहणेन संस्थावन्तं क्रतुं कुर्यादिति वाक्यार्थप्रतीतेः। जायते हि यागाभ्याससाधनीभूतद्रव्यसंस्कारद्वारा ग्रहणेनापि संस्था। अतश्च तत्र ग्रहणविशिष्टसंस्थोत्पत्तिर्न विरुध्यते। षोडशिशब्दस्य ग्रहणमात्रपरत्वमङ्गीकृत्य तन्मात्रविधिस्तु लक्षणापत्तेरेवायुक्तः॥

अत एवोत्पन्नायास्संस्थाया एव वीर्यार्थत्वेन विधिर्न तु स्तोत्रस्य। तस्य 'एकविंशं भवति प्रतिष्ठित्यै' इति वचनमा-प्तस्य साधुत्वार्थमनुवादात्। अत एव स्तोत्रं ग्रहणं च स- स्थासम्पादकतया वाक्याच्च तदङ्गमेव, न तु ज्योतिष्टोमाङ्गमि-त्यप्यविवादमेव॥

अतश्च संस्थायाः फलार्थत्वात् यद्यपि प्रकरणं 'चतस्रस्सो-मसंस्थाः' इत्यादिवचनं च नाङ्गताबोधनक्षमं, आश्रयत्वसम्ब-न्धेनापि तदुपपत्तेः। तथाऽपि 'अप्यग्निष्टोमे राजन्यस्य गृह्णीयात् अप्युक्थ्ये अतिरात्रे ब्राह्मणस्य गृह्णीयात्' इत्यादिवचनैस्संयो-गपृथक्त्वन्यायेन ज्योतिष्टोमाङ्गत्वस्याप्युपपत्तिः। न ह्येतान्यर्थ-वादरूपाणि, लिङ्श्रवणात्, विनिगमनाविरहाच्च। राजन्यादि-पदस्य स्तुतावनुपयुक्तत्वाच्च। एतद्वाक्यार्थस्त्वग्रे निरूपयिष्यते निरूपितः कौस्तुभेऽपि। नैमित्तिकप्रतिप्रसवविधित्वाच्चैतेषां विकृ-तिप्रायपाठोप्यकिञ्चित्करः॥

अस्तु वा विद्वद्वाक्येन संस्थाङ्गतया ग्रहणमात्रविधिः। त-थाऽप्युक्तवाक्येनैव संस्थाया वीर्याङ्गत्वे सिद्धे निरुक्तवाक्येनैव तस्याः प्रकृत्यङ्गता। संस्थास्वरूपंग्रहणादिविधितो याज्ञिकप्रसि-द्धिसिद्धमिति न कश्चिद्विरोधः। अनस्सिद्धं नैमित्तिकमिदं प्रकृत्यङ्गम्। तेन च नित्यसंस्थायाः प्रकृतौ राजन्यस्य बाध इति बाधोपयोगिताऽपि। न चैवं कासुचिद्विकृतिषु तत्पुनश्श्र-वणमनर्थकमिति वाच्यं, अनैमित्तिकत्वाद्यर्थत्वस्य प्रयोजनत्वेन वक्ष्यमाणत्वात्॥

(१०)—तस्याग्रयणाद्ग्रहणम् ॥४२॥ उक्थ्याच्च वचनात् ॥४३॥

षोडशिन्येव किमाग्रयणादेव ग्रहणं उतोक्थ्यादपीति चिन्तायां—'आग्रयणाद्गृह्णाति' इतिवचनात् आग्रयणापादानकत्ववत् 'उक्थ्याद्गृह्णाति' इतिवचनादुक्थ्यस्याप्यपादानत्वश्रुतेस्तस्मादपि विकल्पेन समुच्चयेन वा ग्रहणम् । न च 'उक्थ्याद्गृह्णाति' इत्यत्रोक्थ्यात्परस्ताद्गृह्णातीत्यर्थाङ्गीकारेणोक्थ्यपरभावमात्रविधानान्नापादानविधानमिति वाच्यं. दिग्योगनिमित्तकत्वे पञ्चम्या उपपदविभक्तित्वेन कारकविभक्तेः बलीयस्तया अपादानार्थकत्वस्यैवावगतेः । परस्तादित्येवंविधदिक्छब्दयोगाभावे पञ्चम्या दिग्योगनिमित्तकत्वानुपपत्तेश्च । 'अन्यारादितरर्ते दिक्छब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते' इति सूत्रेण शब्दयोग एव पञ्चमीविधानादिति प्राप्ते—

नेयमपादानपञ्चमी. तथात्वे अष्टदोषदुष्टविकल्पापत्तेः । समुच्चये नैरपेक्ष्यबाधापत्तेश्च । अपि तु 'तं पराञ्चमुक्थेभ्यो गृह्णाति' इतिशाखान्तरवचनैकवाक्यतया दिग्योगनिमित्तैव विकल्पाद्यपेक्षया उपपदविभक्तित्वस्यापि स्वीकारे बाधकाभावात् । न च शब्दयोग एव सा, 'मासात्प्रवक्ष्यामि' इत्यादौ शब्दयोगाभावेऽप्यर्थयोगमात्रेण तद्दर्शनात् । अत एव 'ङ्याप् प्रातिपदिकात्; वृत्तादनन्तरस्य' इत्यादिसूत्रभाष्यकृद्व्यवहारोऽपि सङ्गच्छते ॥

अतश्च यथैव सहशब्दाभावेऽपि 'वृद्धो यूना' इत्यादिप्रयोगदर्शनादर्थमात्रविवक्षयाऽपि तृतीया । तथैव दिगर्थविवक्षयैव पञ्चम्या अपि नानुपपत्तिः ॥

न च 'तं पराञ्चम्' इत्यत्रैव प्राप्तपोऽश्यनुवादेन पराक्छब्दार्थस्योक्थ्यशब्दार्थस्य, विधौ वाक्यभेदापत्तेरुक्थ्येभ्य इत्यपि पञ्चम्यपादानत्वार्थिकैव । पराञ्चमिति तु 'पराचीस्सामिधेनीरनुब्रू-

यात्' इतिवत् अनभ्यासवाचित्वान्नित्यानुवाद इति वाच्यं; उपपदविभक्तिस्थले प्राचां परस्परान्वयस्य व्युत्पन्नत्वात् पराक्छब्दस्य तात्पर्यग्राहकस्य सत्त्वे पञ्चम्या एव तदर्थकत्वेन वाक्यभेदाप्रसक्तेश्च । उक्थ्यपात्रस्यैकत्वेनापादानत्वे बहुवचनानुपपत्तेश्च ॥

अतः उक्थ्यप्रचाराणां बहुत्वात्तदुत्तरकाल एव पञ्चम्यर्थोऽनेन विधीयत इति तदेकवाक्यतयाऽस्यापि तद्विधायकत्वान्नोक्थ्यापादानकत्वं षोडशिग्रहणस्येति सिद्धम् । बाधोपयोगिता च पक्षे आग्रयणस्य पूर्वपक्षे बाधात् द्रष्टव्या ॥

(११) तृतीयसवने वचनात्स्यात् ॥ ४४ ॥ अनभ्यासे पराक्छब्दस्य तादर्थ्यात् ॥ ४५ ॥ उक्थ्यविच्छेदवचनत्वात् ॥ ४६ ॥ आग्रयणाद्वा पराक्छब्दस्य देशवाचित्वात्पुनराधेयवत् ॥ ४७ ॥ विच्छेदस्तोमसामान्यात् ४८ ॥

इदमधिकरणं सूत्रकारेण पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षमध्ये कृतमपि व्याख्यासौकर्यार्थं पृथङ्निरूप्यते । षोडशियागाभ्यासः किं नियमेन सवनत्रये स्यात् उत पक्षे तृतीयसवन एवेति चिन्तायां—

'सवने सवने गृह्णाति' इति शाखान्तरवचनेनानन्यशेषभूतेन सवनत्रयेऽपि तावद्ग्राह्यः इत्यविवादमेव । अतश्च तदेकवाक्यतया 'प्रातस्सवने ग्राह्यः तेजो वै प्रातस्सवनं तेजस एव वज्रं निरमिमीते, माध्यन्दिने सवने ग्राह्यः ओजो वै माध्यन्दिनं सवनं

ओजस एव वज्रं निरमिमीते, तृतीयसवने ग्राह्यः पशवो वै तृतीयसवनं पशुभ्य एव वज्रं निरमिमीते; यत्प्रातस्सवने गृह्णीयात् उत्तरे सवने व्यतिरिच्येत, यन्माध्यन्दिने तन्मध्यतो वज्रं निहन्यात्, तृतीयसवने ग्राह्यः, तत्सर्वेषु सवनेषु सङ्गृह्णाति न पूर्वे सवने आर्तिं नीतः' इति शाखान्तरवचनेऽपि सवनत्रय एव विधीयते। ग्राह्य इति कृत्यप्रत्ययस्य सर्वत्र श्रवणेन 'साम्ना स्तुवीत' इतिवत् नावमिकन्यायाभावात्; त्र्यम्बकवाक्य इव मीमांसापदाश्रवणेन तस्यार्थवादत्वकल्पनानुपपत्तेश्च । जर्तिलयवागून्यायेनैकवाक्यतालाभार्थं पूर्वस्य विधेरर्थवादत्वं प्रकल्प्य तार्तीयसवनिकस्यैव विधित्वकल्पना तु विधिभेदेऽपि शाखान्तरैकवाक्यतालाभस्याविशिष्टत्वाद्विकल्पापादकत्वाच्च न शङ्क्येति प्राप्ते—

पूर्वसवननिन्दापूर्वकतृतीयस्तुतेस्तन्मात्रविधिपरत्वावसायात् पूर्वविधिद्वयस्यापि जर्तिलयवागून्यायेन पदैकवाक्यतालाभार्थं तच्छेषत्वस्यैव कल्पनात्, शाखान्तरैकवाक्यत्वाभावेऽपि क्षतिविरहात्, विकल्पस्य फलमुखत्वेनादोषत्वात् । अस्यां शाखायां तार्तीयसवनिक एव विधिः; सवनत्रयग्रहणाच्च फलाधिक्यम् । न च पूर्वयोस्सवनयोरुक्थ्यपरभावस्याभावः, सवनत्रयेऽपि उक्थ्यानां सत्त्वात् ॥

(१२)—उक्थ्याग्निष्टोमसंयोगादस्तुतशस्त्रः स्यात्सति हि संस्थान्यत्वम् ॥४९॥ सस्तुतशस्त्रो वा तदङ्गत्वात् ॥५०॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ५१॥ वचनात्संस्थान्यत्वम् ॥५२॥

'षोडशिनो वैकृतत्वम्' इत्यत्र षोडशिसंस्थायाः प्रकृत्यङ्गत्वं 'अप्यग्निष्टोमे राजन्यस्य गृह्णीयात्, अप्युक्थ्ये' इति वाक्याभ्यामित्युक्तम्। तदिहाक्षिप्यते—न ह्यत्र राजन्ये निमित्ते षोडशिसंस्थाया अग्निष्टोमाङ्गत्वेन विधिः; अग्निष्टोमादिपदवाच्या संस्थैव उद्देश्या भवेत् तद्विशिष्टो ज्योतिष्टोमो वा; नोभयथाऽपि सम्भवी, एकसंस्थायामपरसंस्थाऽसम्भवात् । संस्था हि तत्तत्स्तोत्रोत्तरं तस्मिन् क्रतुप्रयोगे स्तोत्रान्तराभावः । न चाग्निष्टोमस्तोत्रादेरन्तिमत्त्वे षोडशिस्तोत्रस्यान्तिमता सम्भवति ॥

अत एव पूर्वपूर्वसंस्थोपमर्देन संस्थान्तरविधिरिति सिद्धान्तोऽप्यसङ्गतः । उपमर्दस्याशब्दार्थत्वेनोद्देश्यविधेयभावेन वाक्यार्थस्य निरूपयितुमशक्यत्वात् । पूर्वसंस्थोपमर्देऽपि षोडशिन्युक्थ्यपरभावविधानादग्निष्टोमाभ्यासोत्तरत्वासिद्धान्तासिद्धचनापत्तेश्च । नाप्यग्निष्टोमादिपदैः शुद्धं ज्योतिष्टोमं लक्षयित्वा तदुद्देशेन षोडशिसंस्थाविधिः, वाक्यद्वयवैयर्थ्यापत्तेः ॥

अतो जघन्येऽनुषक्ते षोडशिपद एव ग्रहणमात्रं षोडशिसंस्थाङ्गभूतं लक्षयित्वा तदेवाग्निष्टोमादिसंस्थोद्देशेन तद्विशिष्टक्रतूद्देशेन वा विधीयते। तत्र च देवतासंयोगाद्यागाभ्यासोऽप्यार्थिकः। न चैतावता तदङ्गभूतस्तोत्रस्यापि करणं, तस्य प्रधानभूताग्निष्टोमादिसंस्थोपमर्दापत्त्या बाधादिति प्राप्ते—

न तावत्संस्थाविशिष्टज्योतिष्टोमोद्देशेन ग्रहणविधिः, अग्निष्टोमादिपदेऽपि लक्षणापत्तेः । नापि संस्थामात्रोद्देशेन; संस्थाङ्गत्वस्य, प्रकरणादप्राप्ततया प्रतिप्रसवार्थकापिशब्दानुपपत्तेः । नापि संस्थायां निमित्तभूतायां ज्योतिष्टोमाङ्गत्वेन विधिः, राजन्यस्यापि निमित्तत्वेनोद्देश्यानेकत्वापत्तेः । अतः प्रथमोपस्थि-

तेऽप्यग्निष्टोमादि पद एव स्तोत्रलक्षणा तदभ्यासलक्षणा वा। सप्तमी च सतिसप्तमी । तथाचाग्निष्टोमाभ्यासे कृते सतीत्यर्थाङ्गीकारात् तदभ्यासोत्तरकालताविशिष्टषोडशिसंस्थैव राजन्ये निमित्ते ज्योतिष्टोमाङ्गत्वेन विधीयते। अर्थाच्च तस्य नित्याग्निष्टोमसंस्था, काम्या चोक्थ्यसंस्था निवर्तते। काम्या तु षोडशिसंस्था सर्वेषामेवेति विशेषः। अत एव 'तं पराञ्चमुक्थ्येभ्यः' इत्युक्थ्यपरभावोपि षोडशिनः काम्यप्रयोगे अतिरात्रसंस्थायां चेत्यपि बोध्यम् ॥

इयं ह्यत्र स्थितिः प्रामाणिकी। अग्निष्टोमसंस्थायां नाग्निष्टोमस्तोत्रोत्तरं उक्थ्यादि किञ्चित् । उक्थ्यसंस्थायां तु तदुत्तरं उक्थ्यस्तोत्राणि न तु तस्याप्युत्तरं षोडश्यादि । षोडशिसंस्थायां तु तदुत्तरं षोडशिस्तोत्रं न तु तस्याप्युत्तरमतिरात्रादि । अतिरात्रसंस्थायां तु तेनैव समाप्तिरिति । तदिह काम्यायां षोडशिसंस्थायामतिरात्रान्तर्गतषोडश्यभ्यासे च यथास्थित एवोक्थ्यपरभावः । अग्निष्टोमसंस्थोपमर्दे तु अग्निष्टोमाभ्यासोत्तरत्वस्य वाचनिकत्वादुक्थ्यस्तोत्राणां लोप एव। एतस्यैव चात्यग्निष्टोम इति संज्ञा । 'अत्यग्निष्टोमे राजन्यस्य गृह्णीयात्' इति शाखान्तरवचनात्। उक्थ्यसंस्थोपमर्दे तु तत्र उक्थ्योत्तरभावस्य प्रतिप्रसवात् न तत्रोक्थ्यानां लोपः । उक्थ्यसंस्थायाश्च काम्याया एव प्राप्तिस्तदुपमर्दे राजन्यस्य तन्निवृत्तिः। अन्यथा 'अप्युक्थ्ये' इत्येतद्वाक्यवैयर्थ्यापत्तेः। मास्तु वा काम्योक्थ्यसंस्थाया निवृत्तिः। निरूपितं चैतद्विस्तरेण रथन्तरचरणे कौस्तुभे। अतस्सस्तुतशस्त्र एव षोडशी संस्थारूपः उक्थ्याग्निष्टोमसंस्थोपमर्देन राजन्यस्य स्यादिति सिद्धम् ॥

यानि तु 'अतिरात्रे ब्राह्मणस्य गृह्णीयात्' इत्यादीनि वचनानि तेषु न पूर्वसंस्थोपमर्देन संस्थान्तरविधिः, प्रतिप्रसवार्थकापिशब्दाभावेनाग्निष्टोमादिवाक्यवैलक्षण्यप्रतीतेः, अनुषङ्गाङ्गीकारे उक्थ्यवाक्ये तत्पाठवैयर्थ्यापत्तेः, प्रथमोपस्थितातिरात्रपदस्य स्तोत्रलक्षकत्वे प्रमाणाभावाच्च । अतश्च जघन्यमनुषक्तं षोडशिपदमेव तद्यागाभ्यासलक्षकं, तस्य चातिरात्रसंस्थोद्देशेन तत्संस्थाकज्योतिष्टोमोद्देशेन वा विधानं, संस्थायाः प्राकृताङ्गैरेव निराकाङ्क्षत्वात् । तस्य च पाठादतिरात्रस्तोत्रपूर्वस्थानकत्वसिद्धिः ॥

अत एव ब्राह्मणस्य नित्यवत्तत्र तस्य प्राप्तौ 'नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति' इत्यनेन पाक्षिकत्वसिद्ध्यर्थं प्रतिषेधः । अतश्च ब्राह्मणस्य विकल्पाऽन्येषां प्रापकप्रमाणाभावादेव स नैवेति ध्येयम् ॥

यत्तु 'अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति' इति क्वचिल्लिख्यते वचनं, तत् 'अतिरात्रे ब्राह्मणस्य' इत्येतदेव ब्राह्मणपदपरित्यागेनेति वेदितव्यम् । भिन्नत्वेऽपि वा ब्राह्मणवाक्येनोपसंहार इति ध्येयम् ॥

अस्तु वा तेनैव सर्वेषां प्रसक्तस्य षोडशियागाभ्यासस्य 'नातिरात्रे षोडशिनम्' इत्यनेन विकल्पः । ब्राह्मणवाक्ये तु तन्नियमार्थं पुनश्श्रवणं 'उत्तरेऽहन् द्विरात्रस्य गृह्यते' इत्यादाविवेत्यन्यत्र विस्तरः ॥

(१३)–अभावादतिरात्रेषु गृह्यते ॥ ५३ ॥

अन्वयो वाऽनारभ्य विधानात् ॥ ५४ ॥

अङ्गिरसां द्विरात्रे 'वैखानसं पूर्वेऽहन् साम भवति षोडश्युत्तरे' इति श्रुतम्। तत्र वृत्तिकारेण षोडश्युत्तर इत्ययमपूर्वविधिरिति पूर्वपक्षं कृत्वा 'उत्तरेऽहन् द्विरात्रस्य गृह्यते' इत्यनारभ्यविधिना उत्तरस्मिन्नहनि, अतिरात्रसंस्थाकत्वात् सर्वद्विरात्रेषु विकल्पेनातिदेशतः प्राप्तस्य षोडशिनो नियमविधायिनः उपसंहारार्थः ॥

न चानारभ्याधीतविधेरतिदेशतो ब्राह्मणकर्तृकत्वनिमित्ते प्राप्तस्य षोडशिनोऽनैमित्तिकत्वार्थत्वेनाप्युपपत्तेर्नावश्यं नियमार्थत्वमिति वाच्यं, तथात्वेऽस्याप्यनैमित्तिकत्वार्थत्वाङ्गीकारेणोपसंहारोपपत्तेः, नियमफलकत्वे सम्भवत्यपूर्वफलकत्वस्यान्याय्यत्वाच्च ॥

वस्तुतस्तु—उपदेशेन षोडशिविधौ निमित्तसंबन्धस्येवाभावपक्षस्याप्यनतिदेशात् फलद्वयस्यापि सिद्धिरिति फलसाङ्कर्यमेवात्र युक्तम्। 'चतुर्थे चतुर्थेऽहन्यहीनस्य' इत्यत्र चतुर्थातिरिक्ताहरन्तरेषु अतिरात्रसंस्थाकत्वे तत्र षोडशिपरिसङ्ख्यार्थत्वात्फलत्रयसाङ्कर्यमपि ॥

अत्र च प्राचां मते षष्ठीस्थले परस्परान्वयस्य व्युत्पन्नत्वात् द्विरात्रसम्बन्ध्युत्तराहस्यैवोद्देश्यत्वेऽपि न विशिष्टोद्देशः। यदा तु षष्ठीस्थलेऽपि व्युत्पत्त्यन्तरकल्पनागौरवपरिहारार्थं तस्या अपि क्रियान्वय एवाङ्गीक्रियते तदा द्विरात्राद्युद्देशेनैव षोडशिग्रहणनियमविधिः। तस्य चोत्तरेऽहन्येव अतिरात्रसंस्थाकत्वेन पक्षप्राप्तेरुत्तरेऽहनीत्यनुवादः ॥

अथवाऽस्तु द्विरात्राद्युद्देशेन उत्तराद्यहराधिकरणकषोडशिग्रहणविधिः। अत एव 'मध्यमेऽहंस्त्रिरात्रस्य' इत्यादौ त्रिरात्रम-

ध्यमस्य क्वचिदतिरात्रसंस्थाकत्वाभावेऽपि तदधिकरणस्यापूर्वस्यैव षोडशिनो विधानान्न क्षतिः। अतश्च 'षोडश्युत्तरे' इत्यनेन 'उत्तरेऽहन् द्विरात्रस्य' इत्यस्योपसंहारात् द्विरात्रान्तरे षोडशिग्रहणविकल्पस्यऽबाध इति सिद्धान्तितम्॥

भाष्यकारेण त्वन्यथा व्याख्यातम्। तस्यायमाशयः—न तावत्पूर्वपक्षो युज्यते, मन्थरेणाप्यतिदेशेन विकल्पस्य मन्थरेणापि च सामान्यवाक्येन षोडशिग्रहणनियमस्य प्राप्स्यमानतया विधिवैयर्थ्यात्। नापि सिद्धान्तः, सामान्यवाक्यस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गेनोपसंहारानुपपत्तेः 'पुरोडाशं चतुर्धा करोति' इत्यादौ हि शाखान्तरत्वान्न वैयर्थ्यं 'सप्तदशसामिधेनीः' इत्यादावपि एकेन द्वारसम्बन्धोऽपरेण क्रतुसम्बन्ध इति न वैयर्थ्यम्। एवमन्यत्रापि तत्र तत्र सार्थक्यं द्रष्टव्यम्। प्रकृते तु कथमपि सार्थक्यासम्भवान्नोपसंहारः॥

किञ्च—वैखानसविधिशेषस्यास्य तत्स्तावकत्वेनोपपत्तौ न विध्यन्तरकल्पनयोपसंहारकत्वं युक्तम्। अत उपसंहार इति पूर्वपक्षं कृत्वा स्तावकत्वमिति सिद्धान्तः कार्य इत्येवाधिकरणरचना कार्येति॥

(१४)—चतुर्थे चतुर्थेऽहन्यहीनस्य गृह्यत इत्यभ्यासेन प्रतीयेत भोजनवत् ॥ ५५ ॥

अपि वा सङ्ख्यावत्त्वात् नानाऽहीनेषु गृह्यते पक्षवदेकस्मिन् सङ्ख्यार्थभावात् ॥ ५६ ॥

भोजने तत्सङ्ख्यं स्यात् ॥ ५७ ॥

अष्टरात्रादिरूपे अहीने चतुर्थेऽहनि षोडशिनं गृहीत्वा पुनरपि चतुर्थाच्चतुर्थे अग्रमे ग्राह्यः । अन्यथा वीप्सानुपपत्तेः अहीनान्तराभिप्रायत्वे न्यायप्राप्तत्वेन वीप्सावैयर्थ्यापत्तेरिति प्राप्ते–

अहीनस्य चतुर्थेऽहनि ग्राह्यत्वेन श्रुतष्षोडशी न तस्याग्रमे ग्रहीतव्यः । न हि तदहीनस्य चतुर्थं अपितु चतुर्थस्य, अतश्च चतुर्थपदानुरोधादहीनान्तराभिप्रायेण वीप्सान्यायप्राप्तानुवादः । विधाने वाक्यभेदापत्तेः । अहीनस्य इत्येकवचनं तु सामान्याभिप्रायेण बहुत्वलक्षणार्थम् ॥

(१५)–जगत्साम्नि सामाभावादृक्स्साम तदाख्यं स्यात् ॥ ५८ ॥

ज्योतिष्टोमे 'रथन्तरसामकत्वनिमित्तं ऐन्द्रवायवाग्रत्वं बृहत्सामकत्वनिमित्तं च शुक्राग्रत्वं च विधाय 'यदि जगत्सामा आग्रयणाग्रान्' इति श्रुतम् । तत्र न तावज्जगत्संज्ञिकं साम प्रकृतौ विकृतौ वा कस्यामपि सामशाखायां प्रसिद्धं येन तन्निमित्तकमिदमाग्रयणाग्रत्वं तत्र निविशेत, अतो जगत्सामशब्दार्थः क इति जिज्ञासायां जगच्छब्दस्य कृत्स्नवाचित्वात् प्रकृतः सामद्वयकार्त्स्न्यापरपर्यायो यत्र समुच्चयस्तत्र निविशते ॥

स च यद्यपि न प्रकृतौ, बृहद्रथन्तरसाध्यस्तोत्रयोरदृष्टार्थयोरपि वचनेन विकल्पावगतेः साम्नोरपि विकल्पात् । तथाऽपि यत्र संसवादौ उभयोर्वाचनिकस्समुच्चयस्तत्रोत्कर्ष इत्याद्यपक्षः ॥

न जगच्छब्दः कृत्स्नवाची, तथात्वे कृत्स्नस्य जगत इत्यादिसहप्रयोगानुपपत्तेः । अपितु वस्तुमात्रवाची । अतश्च जग-

च्छन्दयुक्तं साम जगत्साम । योगश्च तद्घटितऋगाश्रयत्वसम्बन्धेन । अतश्च रथन्तरयोनौ 'ईशानमस्य जगतस्स्वर्दृशम्' इति जगत्पदपाठात् रथन्तरमेव जगत्सामपदेनोच्यत इति तत्रैन्द्रवायवाग्रत्वेन सह विकल्पेन निवेशः इति द्वितीयः ।

सिद्धान्तस्तु—परम्पराघटितसम्बन्धाङ्गीकारेऽपि साक्षाद्रथन्तरसामत्वपुरस्कारेण विहितैन्द्रवायवाग्रत्वस्य विलम्बोपस्थितिकाग्रयणाग्रत्वेन सह विकल्पायोगात् जगतीछन्दस्कायामृच्युत्पन्नं सामैव जगत्साम, तस्य च विषुवति सत्त्वात् तत्र आग्रयणाग्रत्वस्योत्कर्षः । तत्र हि पृष्ठे 'महादिवाकीर्त्यं साम विभ्राड् बृहत्पिबत्' इति जगत्यामुत्पन्नम् ॥

न चैवमपि प्रकृतावेव पवमाने 'कावमन्त्यं जगतीषु' इति जगतीस्थकावसत्त्वान्निवेशोपपत्तौ उत्कर्षकल्पने प्रमाणाभाव इति वाच्यं, तस्य नित्यत्वेन यदिशब्दोपात्तनिमित्तत्वानुपपत्तेः । स्वमते तु यदि यत्रेत्यर्थः । ऐन्द्रवायवाग्रत्वादिना विकल्पस्याप्ययुक्तत्वाच्च ॥

न चैवं जगतीसामेत्यापत्तेरीकारलोपोऽननुशिष्टः कल्प्य इति वाच्यं 'बहुळं छन्दसि' इत्यनेन छन्दसि सर्वेषां विधीनां वैकल्पिकत्वस्योक्तत्वेन इकारस्यापि वैकल्पिकत्वात् । अत एव भक्षमन्त्रे तृतीयसवनस्य इत्येतद्विशेषणत्वेन जगतीछन्दस इति वक्तव्ये जगच्छन्दस इति कस्यांचिच्छाखायां श्रवणं, अतो विषुवति आग्रयणाग्रत्वं स्यात्, न प्रकृतौ । तेन, ऐन्द्रवायवाग्रत्वादेः पक्षे बाधः ॥

(१६)—उभयसाम्नि नैमित्तिकं विकल्पेन सम-

त्वात् स्यात् ॥ ५९ ॥ मुख्येन वा नियम्येत ॥ ६० ॥ निमित्तविघाताद्वा क्रतुयुक्तस्य कर्म स्यात् ॥ ६१ ॥

संसवादिवैकृतक्रतौ प्रकृतिप्राप्तयोर्बृहद्रथन्तरसाम्नोस्समुच्चयश्श्रूयते 'संसव उभे बृहद्रथन्तरे कुर्यात्' इति । तत्र यन्मते तावत् द्वयोर्विकल्पेनैकपृष्ठस्तोत्रसाधनत्वं तन्मते द्वयोरेकस्मिन्नेव स्तोत्रे समुच्चयात्, सप्तदशस्तोमके एकस्मिन्नेव स्तोत्रे विभागेन साम्नोस्तदाश्रयर्चोश्च पाठोऽभ्यासेनेत्यविवादमेव । स च विभागः केषुचित्पर्यायेषु रथन्तरं केषुचित् बृहदिति कल्पसूत्रकारवचनादवगन्तव्यः ॥

यन्मते तु सामद्वयसाध्यपृष्ठस्तोत्रभेदः तन्मतेऽपि न स्तोत्रयोस्समुच्चयः येन सप्तदशस्तोमकस्तोत्रद्वयानुष्ठानं शङ्क्येत । अपि तु विकल्पेन प्राप्तयोरेव स्तोत्रयोरेकस्मिन् कस्मिंश्चित् स्तोत्रे सामद्वयस्य तदाश्रयर्चोश्च समुच्चयविशिष्टयोर्विधिः । अतस्तन्मतेऽपि नानुष्ठाने भेद इति ध्येयम् ॥

अत एव ये सामधर्माः सम्मीलनादयस्ते तत्तत्काले कार्या इति तेषामपि समुच्चय एव । ये तु केचिद्विरुद्धाः तेषां विकल्प इत्यप्यविवादमेव । ये तु बृहत्सामकत्वे रथन्थरसामकत्वे वा निमित्ते अन्याङ्गत्वेन विहिताः यथा—ऐन्द्रवायवाग्रत्वशुक्राग्रत्वादयः, यथा वा 'अग्रवतीं बृहत्पृष्ठस्य प्रतिपदं कुर्यात् उपवतीं रथन्तरपृष्ठस्य' इति । अत्र हि बृहत्साध्यं पृष्ठं यस्येति बहुव्रीहिणा ज्योतिष्टोमगतबृहत्पृष्ठत्वे निमित्ते बहिष्पवमानावान्तरप्रकरणात् तद्गतप्रतिपदुद्देशेनाग्रवती विधीयते । षष्ठ्या चोद्दे-

श्यत्वासम्भवात् निमित्तत्वप्रतीतिः। ते इह संसवादौ कार्यौ न वेति सन्देहे निमित्तद्वयसत्त्वान्नैमित्तिकद्वयमपि प्राप्तम्। समुच्चयासम्भवाद्विकल्प इति प्राप्ते—

यदिशब्दाद्युपात्तस्य निमित्तत्वस्य कादाचित्कत्वव्याप्तत्वात् कादाचित्कत्वस्य च बृहद्रथन्तरयोरन्योन्यविरोधप्रयुक्तत्वात् बृहद्विरोधिनो रथन्तरस्य रथन्तरविरोधिनो वा बृहतो निमित्तता प्रकृतावगम्यते॥

अत एवान्योन्यविरोधस्य निमित्तस्वभाववललभ्यत्वात् न तद्विवक्षाकृतो वाक्यभेदोऽपि। विरोधिता च क्वचिद्वैकल्पिकत्वात् क्वचिद्बाधकत्वाच्च। अत एवोभयत्रैव निमित्तता। यथा प्रकृतौ वैकल्पिकत्वात् विकृतावपि। यत्रैकतरनियमस्तत्र बाधकत्वाद्विरोधिता। यत्र तु द्विविधविरोधिताऽभावस्तत्र सत्यपि रथन्तरत्वादौ न तस्य निमित्तता॥

अत एव विश्वजिदादौ 'पवमाने रथन्तरं आर्भवे बृहत्' इत्यादिना स्तोत्रान्तरे तत्सत्त्वेऽपि नैन्द्रवायवाग्रत्वादिनियमः। अतश्च तद्वदेव संसवादौ विरोधाभावेन निमित्ताभावान्न नैमित्तिका धर्माः। निरूपितं चैतत्कौस्तुभे रथन्तराधिकरणे। अतश्च तत्रानियता ग्रहाग्रता, अनियता च याकाचित्प्रतिपादिति द्रष्टव्यम्॥

(१७)–ऐन्द्रवायवस्याग्रवचनादादितः प्रतिकर्षस्स्यात् ॥ ६२ ॥ अपि वा धर्मविशेषात्तद्धर्माणां स्वस्थाने प्रकरणादग्रत्वमुच्यते ॥ ६३ ॥ धारासंयोगाच्च ॥ ६४ ॥

उपांश्वन्तर्यामौ ज्योतिष्टोमे अधाराग्रहौ विधाय धाराग्रहाणामैन्द्रवायवमैत्रावरुणादीनामुपक्रमे श्रुतम् 'वाग्वा एषा यदैन्द्रवायवो यदैन्द्रवायवाग्रा ग्रहा गृह्यन्ते वाचमेवानु प्रयन्ति' इति । तदनेन किमैन्द्रवायवस्य पाठान्मैत्रावरुणग्रहात्पूर्वमेवानुष्ठाने प्राप्ते उपांश्वन्तर्यामात्पूर्वमपकर्षो विधीयते उत नेति चिन्तायां—

'ऐन्द्रवायवं गृह्णाति, मैत्रावरुणं गृह्णाति' इत्यादिना प्रत्यक्षतत्तद्विधिभिरेव प्राप्तानां ग्रहणानां संक्षेपेण पुनर्विधानस्य, विहितविधानायोगेनानुपपत्तेः प्रकृतसर्वग्रहणोद्देशेनैन्द्रवायवाग्रतैवानेन विधेया । अत एव न ग्रहपदेन मैत्रावरुणाद्या एव ग्रहाः उच्यन्ते सङ्कोचे प्रमाणाभावात् । तदग्रतायाः पाठादेव प्राप्तत्वाच्च ॥

अतश्चोपांश्वन्तर्यामापेक्षयाऽप्यग्रता ऐन्द्रवायवस्य विधीयते । तस्याश्च बृहत्सामत्वे नैमित्तिकशुक्राग्रत्वविरोधादनिवेशेऽपि रथन्तरसामकत्व एव निवेशो, यद्यपि न्यायादेव प्राप्तः, तथाऽपि 'यदि रथन्तरसामा' इत्यनेन नैमित्तिकत्वेन विधीयते; तत्प्रयोजनं च सिद्धान्त इव कण्वरथन्तरादौ तदप्राप्तिः । अत ऐन्द्रवायवस्य सर्वादितः करणमिति प्राप्ते—

धात्वर्थमात्रविधिलिप्सया ग्रहणान्येवात्र विधीयन्ते नाग्रता ग्रहणोद्देशेन; तृतीयविधिप्रकारापत्तेः । न च विहितविधानायोगः, यत्प्रकारकयद्विशेष्यकविधौ कृते तत्प्रकारकतद्विशेष्यकविध्ययोगेऽपि तस्यैव विशेष्यस्य धर्मान्तरप्रकारकविधौ बाधकाभावात् । 'ऐन्द्रवायवं गृह्णाति' इत्यादिना हि विजातीयग्रहणत्वादिना तत्तद्ग्रहणानां विधिः, अनेन तु वक्ष्यमाणतावद्ग्रहणनिष्ठव्यापकीभूतवैजात्यप्रकारकस्तत्तद्ग्रहणानां विधिः । वैजा-

त्वं च एतद्विधेरेवाद्यविधिप्रकारलिप्सासहकृतस्य विधेयतावच्छेदकया सिद्धम्। तदपि च नोपांश्वन्तर्यामादिसाधारण्येन, प्रकृतग्रहणमात्रे; तथात्वे उपांश्वन्तर्यामोत्तरं एतत्पाठस्य वैयर्थ्यापत्तेः, 'ऐन्द्रवायवाग्राः' इत्यस्य अनुवादानुपपत्तेश्च, सामान्यधर्मप्रकारकविधिप्रयोजनानां वक्ष्यमाणानां उपांश्वन्तर्यामसाधारण्यानुपपत्तेश्च ॥

अतश्च विशिष्य तत्तद्विधिविहितानामपि ऐन्द्रवायवादिग्रहणानां संक्षेपेणायं विधिः। तेषु च—ऐन्द्रवायवस्य प्राथम्यं पाठप्राप्तमिति 'ऐन्द्रवायवाग्राः' इत्यनुवादात् नैन्द्रवायवस्य सर्वादितः प्रतिकर्षः। संक्षेपविधिप्रयोजनं च तेषामेव ग्रहणानां विशिष्याकाङ्क्षोत्थापनद्वारा तदवान्तरप्रकरणसिद्धिः। ततश्च तदुपरितनवाक्येषु 'अण्व्या धारया गृह्णाति' इत्यादिषु गृह्णातिना तेषामेवानुवादात्तेष्वेव धारादिधर्मविधिः। न तूपांश्वन्तर्यामयोरपि। अतश्च तयोरधाराग्रहत्वसिद्धिः। प्रयोजनान्तरं काम्यग्रहणविधौ एतेषामेव 'कामसंयोगे' इति वक्ष्यते। ग्रहणाश्रितगुणफलेषु चैतेषामेवाश्रयत्वसिद्धिरिति च ॥

यत्तु तन्त्ररत्नादौ तत्तद्वाक्येन विहितानां ग्रहणानां वक्ष्यमाणकामवाक्येन काम्यत्वावगतेः क्रत्वर्थत्वसिद्धिरेवैतद्वाक्यप्रयोजनमित्युक्तं तत् प्रमाणान्तरेणार्थादिना सम्भवत्प्राप्तिकानां तत्तद्ग्रहणानां तत्तद्देवतासंयोगानां च तत्तद्विधिभिः पुनर्विधानस्य आरादुपकारकविधया क्रत्वर्थत्वफलकत्वेन पशुसोमाधिकरणे कौस्तुभे व्यवस्थापिततयोपेक्षितम्। सर्वथा ऐन्द्रवायवस्य सर्वादितः करणाभावात् न पाठबाधः ॥

(१८)–कामसंयोगे तु वचनादादितः प्रतिकर्षः स्यात् ॥ ६५ ॥ तद्देशानां वाऽग्रसंयोगात् तद्युक्तं कामशास्त्रं स्यान्नित्यसंयोगात् ॥ ६६

तदवान्तरप्रकरण एव 'ऐन्द्रवायवाग्रान् ग्रहान् गृह्णीयात् यः कामयेत यथापूर्वं प्रजाः कल्पेरन्' इति श्रुतं फलं किं अग्रतारूपगुणजन्यं उत ग्रहणजन्यमेव वेति बाधोपयोगितया चिन्तायाम्—

इन्द्रियकामाधिकरणन्यायेन गुणजन्यमेव । न च यत्र गुणस्य गोदोहनादेरत्यन्ताप्राप्तया विधेयता तत्र विधेयस्यैव फलसम्बन्धात् इन्द्रियकामाधिकरणन्यायः, यत्र तु गुणधात्वर्थयोः द्वयोरप्यन्यतः प्राप्तिस्तत्र भावार्थाधिकरणन्यायेन धात्वर्थस्यैव फलसम्बन्ध इति वाच्यम् । तथात्वे दध्नोऽपि 'दध्ना जुहोति' इत्यनेन प्राप्तेः फलसम्बन्धानापत्तेः । न च तस्य वैकल्पिकतया पाक्षिकानुवादापत्तिभिया विधेयत्वावगमात् फलसम्बन्धः, प्रकृतेऽप्यैन्द्रवायवाग्रत्वस्य बृहत्सामत्वनिमित्तकशुक्राग्रत्वानुरोधेन काम्यमन्थ्यग्रत्वानुरोधेन च पाक्षिकत्वावश्यंभावात् । अतश्च गुणवाचकपदवैयर्थ्यपरिहारार्थमेव दध्यादेः फलसम्बन्धो वाच्यः, स च प्रकृतेऽपि तुल्य इति ऐन्द्रवायवाग्रत्वमेव फलोद्देशेन विधीयते ॥

तत्र चैन्द्रवायवाग्रत्वस्य विधेयत्वान्मैत्रावरुणापेक्षया च तस्य पाठादेव प्राप्तेरविधेयत्वापत्तेरुपांश्वन्तर्यामाद्यपेक्षयैव विधेयत्वावगतेरवान्तरप्रकरणं बाधित्वा महाप्रकरणात्सर्वग्रहाणामेवाश्रयत्वं, ऐन्द्रवायवस्य च सर्वादितः प्रतिकर्ष इति प्राञ्चः ॥

वस्तुतस्तु—पाठादिना क्रत्वर्थतया प्राप्तस्यैवैन्द्रवायवाग्रत्वस्य खादिरत्ववत् फलार्थत्वोपपत्तेरवान्तरप्रकरणाद्धाराग्रहाणामेवाश्रयत्वमिति प्राप्ते—

गुणवाचकपदस्य 'ऐन्द्रवायवाग्रान् ग्रहान्' इत्यस्य विधेयतावच्छेदकीभूतव्यापकजात्युपलक्षणत्वेनापि चरितार्थत्वात् नात्र भावार्थाधिकरणापवादः । ऐन्द्रवायवादिग्रहत्वमेव तज्जात्युपलक्षणं नान्यत् । इदमेव 'वाग्वा एषा यदैन्द्रवायवः' इत्यत्रापि गुणवाचकपदग्रहणस्य प्रयोजनम् ॥

अत एव गुणवाचकपदस्य यत्रनैवंविधप्रयोजनलाभः तत्र दध्यादौ गुणफलसम्बन्ध एव । अतश्चात्र धाराग्रहाणामेव फलसम्बन्धः 'ऐन्द्रवायवाग्रान्' इति तु पाक्षिकानुवादमात्रम्। अत एव द्वितीयपूर्वपक्षे नैमित्तिकस्य शुक्राग्रत्वस्य बाधो मन्थ्यग्रत्वस्य च काम्यस्याभिचारार्थमप्रयोगः । द्वयोर्विरुद्धयोर्गुणयोर्युगपत् स्वस्वकामार्थप्रयोगासम्भवात् । सिद्धान्ते तु प्रजार्थग्रहणानां प्रयोगेऽपि नैमित्तिकं शुक्राग्रत्वं काम्यं च मन्थ्यग्रत्वादि न विरुध्यत इति प्रयोजनम् ॥

(१९)–परेषु चाग्रशब्दः पूर्ववत्स्यात्तदादिषु ॥ ६७ ॥ प्रतिकर्षो वा नित्यार्थेनाग्रस्य तदसंयोगात् ॥ ६८ ॥ प्रतिकर्षं च दर्शयति ॥

तत्रैव 'शुक्राग्रान् प्रतिष्ठाकामस्य मन्थ्यग्रान् अभिचरन्' इति श्रुतं फलं तु न ग्रहणजन्यं प्रकृतधाराग्रहेषु मन्थ्यग्रत्वादेः कथंमप्यप्राप्तत्वेन गोदोहनादिवद्विधेयतया तस्यैव फलसम्बन्धात्।

पूर्ववद्गुणवाचकपदस्य प्रयोजनाभावेन दध्यादिवत्फलसम्बन्धोपपत्तेश्च ॥

न च शुक्राद्युत्तरभाविनामेव ग्रहणानां भावार्थाधिकरणन्यायेन फलसम्बन्धोपपत्तेः तावत्सु च शुक्राग्रत्वमन्थ्यग्रत्वादेः प्राप्तत्वाद्विधेयतावच्छेदकशुक्रादिग्रहत्वमन्थ्यादिग्रहत्वप्रतिपादकतया च गुणवाचकपदस्य सार्थक्योपपत्तेर्नात्र प्रकृतधाराग्रहमात्राश्रितशुक्राग्रत्वादेर्गुणस्य फलसम्बन्ध इति वाच्यम्। तथात्वे 'शुक्राग्रान्' इति अग्रपदस्य वैयर्थ्यापत्तेः विधेयतावच्छेदकस्य शुक्रादिग्रहत्वस्य 'शुक्राग्रान् गृह्णीयात्' इत्येवंपदेनाभिधातुं युक्तत्वात् शुक्रग्रहापेक्षयाऽपि पूर्वं धाराग्रहसत्त्वेनाग्रपदस्यानुवादानुपपत्तेश्च 'ऐन्द्रवायवाग्रान् ग्रहान्' इत्यादिवाक्यस्थग्रहपदस्य सर्वधाराग्रहवाचिन इहानुषक्तस्य कतिपयधाराग्रहपरत्वे वैरूप्यापत्तेश्च ॥

अतश्च ग्रहपदसङ्कोचे प्रमाणाभावात् प्रकृतधाराग्रहाश्रिता शुक्राग्रता मन्थ्यग्रता च तत्तत्फलोद्देशेन विधीयते। शुक्रादेश्च पाठप्राप्तं स्वस्थानं बाधित्वा पूर्वं प्रतिकर्षः ॥

(२०)–पुरस्तादैन्द्रवायवस्याग्रस्य कृतदेशत्वात् ॥ ७० ॥ तुल्यधर्मत्वाच्च ॥ ७१ ॥ तथा च लिङ्गदर्शनम् ॥ ७२ ॥

प्रतिकर्षोऽपि ग्रहपदसङ्कोचे प्रमाणाभावात् महाप्रकरणेन सर्वग्रहाणामेवाश्रयत्वोपपत्तेः 'वाग्वा एषा' इत्यस्य च प्रयोजनान्तरसद्भावेन महाप्रकरणबाधकत्वानुपपत्तेस्सर्वोदित उपांश्वन्तर्यामात्पूर्वमपीति प्राप्ते—

तन्त्ररत्नायुक्तप्रयोजनस्य दूषितत्वेन प्रयोजनान्तरस्यापि अवान्तरप्रकरणसम्पादनद्वारैव प्रयोजनत्वात् तत्सम्पादने च तेन धाराग्रहाणामिवाश्रयत्वोपपत्तेस्तेष्वेव पूर्वं शुक्रादेः प्रतिकर्षः॥

(२१)—सादनं चापि शेषत्वात् ॥७३॥ लिङ्ग-दर्शनाच्च ॥७४॥

धाराग्रहाणां पूर्वं पूर्वं गृहीत्वा खरे सादयित्वा उत्तरोत्तरस्य ग्रहणं, सर्वेषु च गृहीतेष्वासादितेषु च पश्चात्कालान्तरेषु क्रमेण प्रदानमित्येषा नित्यक्लृप्तिः॥

कामाय तु शुक्रादिग्रहणेष्वपकृष्यमाणेषु न ग्रहणमात्रस्य प्रतिकर्षः, अपि तु सादनस्यापि। पूर्वग्रहानासादने उत्तरस्य ग्रहीतुमशक्यतया एतत्सोमसंस्कारकस्यापि सादनस्योत्तरग्रहणोपकारकतया सादनाभावे आश्रयभूताग्रिमग्रहणानुष्ठानानुपपत्तेः। सादननियमस्य चैतद्ग्रहणे उत्तरग्रहणसाहित्यसम्पत्त्यर्थत्वस्यापि क्लृप्ततया ग्रहणशेषत्वात् सर्वान्ते तत्करणे तद्बाधापत्तेरर्थक्रमेण पाठक्रमबाधात् तस्यापि प्रतिकर्षः॥

वस्तुतस्तु—'गृहीत्वाऽऽसादयति' इति ग्रहणोत्तरत्वश्रुतेः पाठक्रमाभावाच्च न प्रतिकर्षे किञ्चिद्बाधकम्॥

(२२)—प्रदानं चापि सादनवत् ॥७५॥ न वा प्रधानत्वाच्छेषत्वात्सादनं तथा ॥७६॥

प्रदाने तु नैव प्रतिकर्षः प्रमाणाभावात्। न ह्यत्रावदानादिप्रदानान्तस्यैकपदार्थत्ववत् ग्रहणादिप्रदानान्तस्यैकपदार्थत्वे प्रमाणमस्ति अनेकपदार्थव्यवधानाच्च। अतस्तस्य स्वस्थान एव करणम्॥

(२३)–ऽयनीकायां न्यायोक्तेष्वाम्नानं गुणार्थं स्यात् ॥ ७७ ॥ अपि वाऽहर्गणेष्वग्निवत्समानविधानं स्यात् ॥ ७८ ॥

द्वादशाहे द्वादशस्वप्यहस्सु ग्रहाग्रता विहिता—'ऐन्द्रवायवाग्रौ प्रायणीयोदयनीयौ दशमं चाहः, अथेतरेषां नवानामह्नां ऐन्द्रवायवाग्रं प्रथममहः, अथ शुक्राग्रं, अथाग्रयणाग्रं, अथैन्द्रवायवाग्रं, अथ शुक्राग्रं, अथाग्रयणाग्रं, अथैन्द्रवायवाग्रं, अथ शुक्राग्रं, अथाग्रयणाग्रम्' इति । सेयं नवाहस्सम्बन्ध्यग्रता ऽयनीका । नवसु आद्यानि षट् रथन्तरबृहद्वैरूपवैराजशाक्वररैवतसामकानि । अतश्च तत्राहरन्तरेषु बृहद्रथन्तरसामकत्वाभावात् अग्रताविधिरपूर्वविधिरेव । आद्ययोस्तु रथन्तरबृहत्सामकत्वात् तन्नैमित्तिकयोरैन्द्रवायवाग्रत्वशुक्राग्रत्वयोरतिदेशेनैव प्राप्तिसम्भवे पुनस्तत्र तच्छ्रवणं किमर्थमिति बाधोपयोगितया चिन्त्यते ॥

तत्राज्यभागन्यायेनाङ्गान्तरपरिसङ्ख्यार्थमित्याद्यः पक्षः । द्वितीयस्तु सा हि गृहमेधीयपञ्चमपक्षन्यायेन प्राप्तपरिसङ्ख्या वा स्यात्, तदीयाष्टमपक्षन्यायेनापूर्वख्यापनद्वारा अप्राप्तपरिसङ्ख्या वा? नाद्यः त्रैदोष्यापत्तेः । नान्त्यः सत्यन्यस्मिन् लघुभूते प्रयोजने, परिसङ्ख्याफलकत्वस्यान्याय्यत्वात् । तथात्वे ग्रहणानामपि प्राप्त्यभावेनैन्द्रवायवाग्रत्वादेरपि विधातुमशक्यत्वाच्च ॥

अत एकवाक्यतालाभाय 'एकं वृणीते, द्वादशाहीनस्योपांशूपसत्तु' इत्यादिवदाग्रयणाग्रताविधेरेवायमर्थवाद, औचित्येन तत्स्तुत्यर्थो न तु विध्यन्तरद्वयं, वाक्यभेदापत्तेरिति ॥

सिद्धान्तस्तु—अधिकारार्थकाथशब्दबलेनोत्तरस्मिन् पूर्वस्यानन्वयप्रतीतेः । अन्यथा 'इदं त्वाग्रयणाग्रं' इत्युक्त्यापत्तौ अथशब्दानाञ्चस्याद्वाक्यत्रयमेवेदमनीकान्तरवाक्य इव । तत्प्रयोजनं चातिदेशप्रवृत्तेः पूर्वमेतद्वाक्येनैन्द्रवायवाग्रत्वशुक्राग्रत्वयोर्विधावतिदेशस्यैतद्विषयत्वाकल्पनादनैमित्तिकत्वसिद्धिरेव ॥

तत्फलं च तत्तद्विकृतिषु असत्यपि निमित्ते तत्तदग्रतासिद्धिः । यथा गर्गत्रिरात्रे 'द्वितीयमहर्वामदेव्यपृष्ठम्' इति । तत्रासत्यपि बृहत्सामत्वे शुक्राग्रत्वनियमसिद्धिः । अन्यथा अनियमेन यस्य कस्य चिद्ग्रहस्य प्राथम्यं प्रकृतिदृष्टपाठानुरोधाद्वा ऐन्द्रवायवस्य स्यादिति। पूर्वपक्षे अङ्गान्तराणां परिसङ्ख्यातत्वाच्च बाधोपयोगिता ॥

(२४)—द्वादशाहस्य व्यूढसमूढत्वं पृष्ठवत्समानविधानं स्यात् ॥ ७९ ॥ व्यूढो वा लिङ्गदर्शनात्समूढविकारः ॥ ८० ॥ कामसंयोगात् ॥ ८१ ॥ तस्योभयथा प्रवृत्तिरैककर्म्यात् ॥ ८२ ॥

पूर्वोक्ताग्रतासमूहविशेषः समूढपदार्थः । तं विधाय 'अथ व्यूढः ऐन्द्रवायवाग्रौ प्रायणीयोदयनीयौ, अथेतरेषां दशानामह्नां ऐन्द्रवायग्रं प्रथममहः, अथ शुक्राग्रं, अथ द्वे आग्रयणाग्रे, अथैन्द्रवायवाग्रं, अथ द्वे शुक्राग्रे, अथाग्रयणाग्र, अथ द्वे ऐन्द्रवायिवाग्रे' इत्यनेन व्यूढात्मकोऽग्रतासमूहविशेषो विहितः ॥

अत्र चाग्रतासमूहविशेषवाचकयोरपि समूढव्यूढपदयोर्द्वा-

दशाहेऽपि प्रयोगस्तद्वत्त्वादुक्थ्याग्निष्टोमवल्लाक्षणिकः । तत्र समूढस्य तावत् फलाश्रवणात् प्रकरणात्क्रत्वङ्गत्वं निर्विवादमेव। व्यूढस्य तु 'यः कामयेत बहु स्यां प्रजायेयेति, स व्यूढेन यजेत' इति वचनेन द्वादशाहाश्रितव्यूढप्रकारस्य फलोद्देशेन विधानात्काम्यत्वम् ॥

अत्र चाश्रयस्यानेककर्तृकत्वेऽप्येककामनयाऽपि गुणानुष्ठानं भवतीति सूचयितुमेकवचनम्। अहीनाभिप्रायं वा तत्। व्यूढस्य च क्रत्वर्थत्वमप्यस्ति न वेति चिन्तायां—

इन्द्रियकामवाक्येन दध्नः पुरुषार्थत्वेऽपि 'दध्ना जुहोति' इत्यनेन तस्य क्रत्वर्थत्ववत् व्यूढस्य कामवाक्येन पुरुषार्थत्वेऽपि क्रत्वर्थत्वस्यापि निरुक्तवाक्येनोपपत्तेः संयोगपृथक्त्वन्यायेनोभयार्थत्वमिति प्राप्ते—

दध्नः स्वरूपेण दधिपदवाच्यत्वेन च लोकावगततया इन्द्रियकामवाक्यमात्रेण तस्य पुरुषार्थत्वावगतेरनन्यार्थकेन 'दध्ना जुहोति' इत्यनेन युक्तं क्रत्वर्थत्वम् । प्रकृते तु व्यूढस्वरूपस्य तत्पदवाच्यत्वस्य चान्यतोऽनवगतेर्निरुक्तवाक्यस्य तद्बोधकत्वेनोक्थ्यादिस्वरूपबोधकवाक्यवदन्यार्थत्वात् न क्रत्वर्थत्वम् ॥

अत्र चाग्रताविशेषस्य ग्रहणाङ्गतया क्रत्वर्थत्वेऽपि तदानुपूर्वीघटितसमूहविशेषस्य व्यूढपदवाच्यस्य पुरुषार्थत्वान्न क्रत्वर्थत्वम् । अतश्च तस्य विकृतावप्रयोगः । प्रकृतावपि कामनाभावेन समूढबाधकत्वमिति बाधोपयोगिताऽपि ॥

(२५)—एकादशिनवत्त्रयनीकापरिवृत्तिस्स्यात् ॥ ८३ ॥ स्वस्थानविवृद्धिर्वाऽह्नामप्रत्यक्ष-

सङ्ख्यत्वात् ॥ ८४ ॥ पृष्ठ्यावृत्तौ चाग्रयणस्य दर्शनात्त्रयस्त्रिंशे परिवृत्तौ पुनरैन्द्रवायवस्स्यात् ॥ ८५ ॥ वचनात्परिवृत्तिरेकादशिनेषु ॥ ८६ ॥ लिङ्गदर्शनाच्च॥८७

गवामयने एकषष्ट्यधिकशतत्रयं सुत्याः। तत्राशीतिशतं पूर्वं पक्षः तथोत्तरं मध्ये विषुवान्। तासां क्लृप्तिस्ताण्डकशाखिनां समाम्नाता—'प्रायणीयं प्रथममहः, चतुर्विंशं द्वितीयं, ततश्चत्वारोऽभिप्लवाष्षडहास्तानि चतुर्विंशत्यहानि, एकः पृष्ठ्यष्षडहः, एवं मासः, तादृश एव द्वितीयस्तृतीयश्चतुर्थः पञ्चमः ततस्त्रयोऽभिप्लवाष्षडहाः तान्यष्टादशाहानि, एकः पृष्ठ्यष्षडहः, अभिजिन्नामैकाहः, त्रयस्स्वरसामानः इत्यष्टाविंशत्यहानि, आद्याभ्यामहोभ्यां सह षण्मासाः, तदिदं पूर्वं पक्षः। मध्ये विषुवान्। अथोत्तरं पक्षः त्रयस्स्वरसामानः, विश्वजिन्नामैकाहः, एकः पृष्ठ्यष्षडहास्त्रयस्त्रिंशारम्भणः, त्रयोऽभिप्लवाष्षडहाः, तान्यष्टाविंशत्यहानि, पुनः पृष्ठ्यष्षडहस्त्रयस्त्रिंशारम्भणः, चत्वारोऽभिप्लवाष्षडहाः एवं मासः, तादृश एव द्वितीयस्तृतीयश्चतुर्थः। ततस्त्रयोऽभिप्लवाः षडहाः, आयुर्गौरिति द्वे अहनी, द्वादशाहस्य दशाहानि, महाव्रतं चातिरात्रश्चेति द्वात्रिंशदहानि, आद्यैरष्टाविंशत्यहोभिस्सह षण्मासाः'॥

तदेवंविधसुत्यात्मके गवामयने पूर्वपक्षावान्तरप्रकरणे त्र्यनीका श्रुता—'ऐन्द्रवायवाग्रं प्रथममहः अथ शुक्राग्रं अथाग्रयणाग्रं अथैन्द्रवायवाग्रं अथ शुक्राग्रं अथाग्रयणाग्रं अथैन्द्रवायवाग्रं अथ शुक्राग्रं अथाग्रयणाग्रं' इति। नवभिश्चाग्रताभिरनेकान्यहानि न पूर्यन्त इति अवश्यकर्तव्यतयामावृत्तौ किं

नवसु दिनेषु नवाग्रताः कृत्वा पुनरन्येषु नवसु कर्तव्याः इत्येवं दण्डकलितवदावृत्तिः? उत पूर्वस्य पक्षसो नवधा विभागं कृत्वा विंशतिसुत्यात्मके एकैकस्मिन् भागे एकैकाऽग्रता? इति स्वस्थानविवृद्धिरिति चिन्तायां—

अहश्शब्दश्रवणात् तस्यैव च फलसाधनत्वात्तदुद्देशेनैव अग्रता विधीयते। न तु अहस्समुदायोद्देशेन। न चैवं सर्वासामग्रतानां सर्वेष्वहस्सु प्राप्त्यापत्तिः, स्थानक्रमेण प्रथमसुत्यायां प्रथमाग्रताया एव प्राप्तेः॥

अत एव प्रथमादिपदानामनुवादत्वान्न विशिष्टानुवादोपि। अत एवाहरपूर्वप्रयुक्ता एवैता अग्रताः। अतश्च नवभिरग्रताभिः नवस्वहस्सु अनुष्ठितेषु पुनरिदमेव वचनमुपतिष्ठत इत्यतो दण्डकलितवदावृत्तिरिति प्राप्ते—

स्थानक्रमेणोद्देश्यवाचकस्याहःपदस्य प्रकरणस्य च सङ्कोचे प्रमाणाभावात्। अन्यथा व्रीहीणामाग्नेयाङ्गत्वं यवानां चाग्नीषोमीयाङ्गत्वमिति व्यवस्थापत्तेस्सर्वेष्वहस्सु एकैकाग्रताऽऽपद्येत। न चेष्टापत्तिः, प्रथमशब्दाथशब्दयोर्विधिनवकस्य च वैयर्थ्यापत्तेः। अतो लाघवात् प्रथमपदमथशब्दोन्नीतद्वितीयादिपदं चोद्देश्यसमर्पकम्॥

अतश्च पूर्वस्य पक्षसो नवधा विभागं कृत्वा एकैकस्मिन् विंशतिदिनात्मके भागे एकैकाऽग्रता विधीयते। अहश्शब्दश्चाहस्सङ्घाते लाक्षणिकोऽनुवादः। एवं द्वादशाहस्थत्र्यनीकावाक्ये प्रथमादिभागोद्देशेनैवाग्रताविधिः। भागः परमहरात्मक इत्यहश्शब्दोऽनुवादः। प्रकृते च भागधर्मत्वात् परमापूर्वप्रयुक्तत्वं, अतस्स्वस्थानविवृद्धिः॥

एवं चोत्तरे पक्षसि पञ्चमे षाडहिके त्रयस्त्रिंशेऽहनि आग्रयणाग्रतादर्शनं 'जगतीं वै छन्दांसि प्रत्यवरोहन्ति आग्रयणं ग्रहाः बृहत्पृष्ठानि त्रयस्त्रिंशं स्तोमाः' इत्युपपन्नं भवति॥

तथा हि—स्वस्थानविवृद्धौ पूर्वस्मिन्नेव पक्षसि सम्पूर्णा त्र्यनीका सम्पद्यते। यच्च पूर्वस्मिन् पक्षसि आनुलोम्येनानुष्ठितं तदङ्गं तदुत्तरे पक्षसि प्रातिलोम्येन कर्तव्यतया आवृत्तं "पक्ष उपयन्ति' इति वचनेन विहितम्। अत्र हि न पुनः करणमात्ररूपावृत्तिर्विधीयते अपि तु 'षड्भिरितो मासैरध्वानं यान्ति षड्भिः पुनरायान्ति' इति वचनान्तरानुसारात् प्रातिलोम्यरूपा। अत एव पूर्वस्मिन् पक्षसि षडहे 'गायत्रं त्रैष्टुभं जागतं गायत्रं त्रैष्टुभं जागतम्' इत्येवं क्रमेण षडपि दिनानि; तेषां प्रातिलोम्ये षडहाद्यं दिनं जागतं सम्पद्यते। तथा पूर्वस्मिन् पक्षसि षडहे प्रथमदिने रथन्तरं उत्तरदिने बृहदित्येवं क्रमेण षष्ठे बृहत् तस्य प्रातिलोम्ये आद्ये बृहत्सम्पद्यते। तथा तस्मिन्नेव षडहे क्रमेण त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशैकविंशत्रिणवत्रयस्त्रिंशस्तोमके षष्ठमहः त्रयस्त्रिंशस्तोमकं तस्य प्रातिलोम्ये आद्यं तथा सम्पद्यते॥

अतश्च तद्वदेव त्र्यनीकाया अपि प्रातिलोम्येनानुष्ठाने उत्तरस्य पक्षसः पूर्वस्मात् विंशतिदिनात्मके भागे आग्रयणाग्रता जायत इति लिङ्गमुपपद्यते। दण्डकलितवदावृत्तौ तु पूर्वस्मिन् पक्षसि आद्यदिनद्वये पुनर्विशिष्यैन्द्रवायवाग्रत्वस्य विधानात् त्र्यनीका तृतीयदिनमारभ्य प्रवर्तते। ततश्च तस्याः एकोनविंशतिवारमावृत्तायाः पुनरपि सप्तदिनान्यवशिष्यन्त इति न पूर्वस्मिन् पक्षसि त्र्यनीकासमाप्तिः। तेन सामर्थ्यात्मकेन लिङ्गेन पूर्वपक्षावान्तरप्रकरणं बाधित्वा महाप्रकरणाद्धियं गवाम्-

यनाङ्गं सम्पद्यते। तदा च प्रातिलोम्यविधिरस्यां न प्रवर्तते। पूर्वपक्षाङ्गस्यैवोत्तरे पक्षसि प्रातिलोम्यविधानात् । ततश्च विषुवन्तं स्वरसामाद्यं च गृहीत्वा त्र्यनीकासमाप्तिः। ततः पुनस्तथैव त्र्यनीकानुष्ठाने द्वितीयमैन्द्रवायवाग्रं तृतीयं शुक्राग्रं विश्वजित् आग्रयणाग्रं षडहाद्यमैन्द्रवायवाग्रं प्राप्नोतीति लिङ्गानुपपत्तिः॥

न चैवं सिद्धान्ते त्र्यनीकाविधिनैव पूर्वपक्षःप्रथमभागान्तर्गतयोराद्ययोः प्रायणीयचतुर्विंशयोरह्नोरैन्द्रवायवाग्रत्वप्राप्तिसिद्धेः पुनस्तयोरैन्द्रवायवाग्रत्वविधिः व्यर्थ इति वाच्यं, त्र्यनीकाविधिना भागधर्मत्वेन परमापूर्वप्रयुक्तत्वेन प्राप्स्यमानाया अपि ऐन्द्रवायवाग्रतायास्तत्तदहरपूर्वप्रयुक्तत्वसिद्ध्यर्थं विधानात् । तत्फलं वाचनिकातिदेशादिना तन्मात्रविकारे एकाहादौ असत्यपि रथन्तरसामत्वे ऐन्द्रवायवाग्रत्वनियमसिद्धिः । अत स्स्वस्थानविवृद्ध्या विंशत्यहरात्मके भागे ऐन्द्रवायवाग्रत्वस्य औपदेशिकस्य निवेशात् तत्तदहस्स्वातिदेशिकतत्तदग्रताबाध इति बाधोपयोगिताऽपि॥

यत्तु भाष्यकारेणौपदेशिकीं त्र्यनीकामनुक्त्वैवातिदेशिकीं द्वादशाहिकीं नवाहस्सम्बन्धिनीं त्र्यनीकां गावामयनिकपूर्वपक्षसि प्राप्तामुदाहृत्य दण्डकलितवदावृत्त्या पूर्वपक्षं कृत्वा पूर्ववदेव स्वस्थानविवृद्धिसिद्धान्तो, लिङ्गदर्शनं च व्याख्यातम्। तन्न—द्वादशाहान्तर्गतदशाहप्रवृत्तेरेव सर्वविकृतिषु साधितत्वेन नवाहस्सम्बन्धित्र्यनीकामात्रप्राप्तेरनुक्तिसहत्वात् । अतः दशानामग्रतानां पूर्वस्मिन् पक्षसि दशधा विभागे दशमो भागोऽष्टादशादिनात्मकः ऐन्द्रवायवाग्रस्स्यात् प्रकृतौ दशमस्यैन्द्रवायवाग्रत्वात् । ततश्चोत्तरस्मिन् पक्षसि प्रातिलोम्ये प्रथमो भाग

ऐन्द्रवायवाग्रः प्राप्नोतीति सिद्धान्तेऽप्याग्रयणाग्रताऽनुपपत्तिः ॥

वस्तुतस्तु—आतिदेशिकत्र्यनीकायाः पूर्वपक्षस्येव प्राप्तौ प्रमाणाभावः। कृत्स्ने हि गवामयने सा प्राप्येत । अतस्तस्य कृत्स्नस्य नवधा दशधा वा विभागे क्रियमाणे चत्वारिंशद्दिनात्मकः षट्त्रिंशद्दिनात्मको वा एकैको भागः प्राप्नोति । ततश्च त्र्यनीका न पूर्वस्मिन् पक्षेऽसि समाप्यत इति न तद्विषये प्रातिलोम्यविधिरपि प्रवर्तते । ततश्च नवधा विभागे त्रयस्त्रिंशस्य पञ्चमभागान्तर्गतत्वात् शुक्राग्रत्वप्राप्तेराग्रयणाग्रतादर्शनानुपपत्तिः। दशधा विभागे तु तस्य षष्ठभागान्तर्गतत्वात् आग्रयणाग्रत्वप्राप्त्या लिङ्गदर्शनोपपत्तावपि भाष्यग्रन्थानुपपत्तिः दुरुद्धरा ॥

किञ्च—गवामयने न चोदकेन त्र्यनीका प्राप्यते, तत्र ह्यभिप्लवषडहादौ बहुधा नामातिदेशेनैव धर्मप्राप्तिः । तथाहि—अभिप्लवे तावत् 'ज्योतिर्गौरायुर्ज्योतिर्गौरायुः' इत्येवं षडहाः तेषु ज्योतिराद्येकाहधर्मप्राप्तिर्नामातिदेशेन । तेषु च नैमित्तिकमैन्द्रवायवाग्रत्वं शुक्राग्रत्वं च ज्योतिष्टोमात् । अतश्चाभिप्लवे षडहे प्रथमतृतीयपञ्चमानां रथन्तरसामत्वादैन्द्रवायवाग्रता, द्वितीयचतुर्थषष्ठानां बृहत्सामकत्वात् शुक्राग्रतेति न तेषु त्र्यनीकाप्राप्तिः । एवं विश्वजिदादिष्वपि नामातिदेशस्यावश्यकत्वादैन्द्रवायवाग्रत्वं न त्र्यनीकाप्राप्तिः । एतद्गर्भमेव बहुशो गवामयनमिति न तस्मिन् त्र्यनीकाप्राप्तिः ॥

न च नामातिदेशेन प्रकृतौ ये विशिष्योपदेशिका धर्माः तेषामेव प्राप्तिर्न तु ये प्रकृतावप्यातिदेशिकाः तेषामव्यक्तत्वसादृश्येन ज्योतिष्टोमादेव तेष्वप्यभिप्लवेष्वपि प्राप्त्युपपत्तेः ।

अतश्च तदतिदेशापेक्षया गणत्वसादृश्यकल्पितातिदेशस्य विशेषनिष्ठत्वेन बलवत्त्वात्तेन त्र्यनीकातिदेशो युक्त एवेति वाच्यं, आवश्यकेन नाम्नैव यावदपेक्षितानामौपदेशिकानामातिदेशिकानां च धर्माणां प्राप्त्युपपत्तौ तस्यां विकृतौ ज्यौतिष्टोमिकधर्मातिदेशस्यैवाकल्पनात् ॥

न च तथाऽपि सुत्यान्तरार्थमवश्यकल्प्येन गणत्वसादृश्यातिदेशेनैव अग्रताप्राप्तिसम्भवे नामातिदेशस्य तत्प्रापकत्वे मानाभाव इति वाच्यं; श्रुतनाम्नस्तद्विषयत्वे सम्भवति अश्रुतस्यानुमानिकातिदेशस्य तद्विषयत्वकल्पनायोगात् ॥

वस्तुतस्तु—न गवामयनादौ सकलसुत्यासाधारण्येन 'गवामयनं द्वादशाहवत्कुर्यात्' इत्येवमेकोऽतिदेशः । तत्तत्सुत्यानां प्रत्येकसाधनीभूतानां समुच्चयेन प्रत्येकमेवेतिकर्तव्यताकांक्षत्वेन प्रत्येकमेवातिदेशकल्पनात् । अत एव 'गावामयनिकप्रथमदिनं द्वादशाहिकदशाहप्रथमदिनवत्कुर्यात्' इत्याद्याकारक एवातिदेशः। सर्वसाधारण्येनैकातिदेशकल्पनायां च द्वितीयादिष्वपि प्रथमाद्यहर्धर्मप्राप्त्यापत्तिः । तेन नामातिदेशाविषयसुत्यायां 'इयं सुत्या द्वादशाहिकतत्सुत्यावत्कार्या' इत्यतिदेशेन प्राकृततत्सुत्यावृत्त्यग्रताप्राप्तावपि नामातिदेशाविषयाभिप्लवादौ द्वादशाहिकतत्स्थानापन्नसुत्यातिदेशाकल्पनेन प्राकृततत्सुत्यावृत्त्यग्रताप्राप्त्यनुपपत्तेः । न हि त्र्यनीका नामानेकसुत्यासाधारणमेकमङ्गं येनावयवशः एकस्मिन्नेव न प्राप्येत, अपि तु तत्तद्विधिविहितास्तावत्योऽग्रतास्तत्सुत्यानामङ्गं, अतश्च गवामयने यैव सुत्या द्वादशाहिकयत्सुत्याविकारः तद्गताग्रता तत्र प्राप्यते नान्यगताऽन्यत्रेति नाभिप्लवादौ द्वादशाहतोऽग्रताप्राप्तिः ॥

न चैवमप्यग्रतानां प्रकृतौ भागधर्मत्वान्नामातिदेशाविषयसुत्यायां प्राकृततत्स्थानापन्नसुत्याधर्मप्राप्तावपि अग्रतानां कथं प्राप्तिरिति वाच्यं, भागधर्मत्वेऽपि तत्सुत्याङ्गत्वानपायात्। धर्मविधिषु हि केषुचित् तदहरपूर्वसाधनत्वमुद्देश्यतावच्छेदकं केषुचित्तु परमापूर्वसाधनभूतभागविशेषत्वमित्येतावान् भेदः । न त्वेतावता तत्सुत्याया उद्देश्यत्वे कश्चिद्विरोधः । अतश्च तन्मात्रविकारे उभयविधतद्धर्मप्राप्तिरविरुद्धैव। अत एव सौर्यादौ प्रोक्षणप्रयाजादीनामतिदेशः । उक्तसुत्याविकारे एकाहादौ तु परमापूर्वप्रयुक्तप्रथमादिविभागाभावात् तत्प्रयुक्तधर्मलोपेऽपि अन्यत्रोभयप्राप्तिरविरुद्धैव ॥

एवं च गावामयनिकतृतीयाद्यहस्सु द्वादशाहिकदशाहान्तर्गततृतीयाहर्धर्माणामेवोभयविधानां प्राप्तिस्तत्र च भागधर्मभूताऽप्याग्रयणाग्रतैवेति तस्या एवेह प्राप्तेर्न विंशत्यात्मकभागरूपतया ऐन्द्रवायवाग्रताप्राप्तिरूपो भाष्यकारीयस्सिद्धान्तस्सङ्गच्छत इत्यपि ध्येयम्। अतो यथावार्तिकमौपदेशिकां त्र्यनीकामादायैवाधिकरणं योज्यमिति सिद्धम् ॥

एतावत्तु वार्तिककारमतेऽपि चिन्तनीयं --यत्र प्रकृतौ न्यूनभागवृत्तिधर्मः विकृतौ च स भागोऽधिकादिनघटितः । अधिकानि च दिनानि न प्राकृततद्भागप्रकृतिकानि यथाऽत्रैवौपदेशिकत्र्यनीकाभावे कृत्वाचिन्तया तत्र तद्भागधर्मप्राप्तिः कथमिति ॥

(२६)–छन्दो व्यतिक्रमात् व्यूढे भक्षपवमानपरिधिकपालस्य मन्त्राणां यथोत्पत्तिवचनमूहवत् स्यात् ॥ ८८ ॥

व्यूढात्मके द्वादशाहे छन्दोव्यतिक्रमस्समाम्नातः—‘छन्दांसि वा अन्योन्यस्य लोकमभ्यध्यायन् गायत्री त्रिष्टुभः त्रिष्टुप् जगत्याः जगती गायत्र्याः’ इति । लोकं स्थानम् । त्रिष्टुप्स्थाने गायत्री कर्तव्येत्यर्थः । सोऽयं छन्दोव्यतिक्रमः किं गायत्र्यादिरूपेणार्थवादेषु मन्त्रेषु वा स्तुतानामर्थानामपि भवेत्? उत मन्त्राणामेवेति? चिन्तायां—

अर्थानामपि केषांचित् गौण्या वृत्त्या अर्थवादेषु गायत्र्यादित्वेन सङ्कीर्तनात् तेषामपि व्यतिक्रमं मन्यते। तत्र ‘गायत्रो मध्यमः परिधिस्त्रैष्टुभो दक्षिणो जागत उत्तरः’ इत्यर्थवादात्तेषामपि गायत्र्यादित्वम् । अतश्च ‘स्थविष्ठत्वादिगुणको मध्यमः परिधिः दक्षिणस्य स्थाने दक्षिणश्चोत्तरस्योत्तरो मध्यमस्य’ इति व्यतिक्रमः । तथा सवनीययागाङ्गभूतः प्रातस्सवनिकोऽष्टाकपालोऽष्टत्वसङ्ख्यावत्त्वात् ‘अष्टाकपालो भवति गायत्र्यैवैनं ब्रह्मवर्चसेन पुनाति’ इत्याद्यर्थवादे गायत्रीत्वेन संस्तवाच्च॰ ‘गायत्रो माध्यन्दिनस्यैकादशकपालस्य त्रैष्टुभत्वेन संस्तुतस्य स्थाने, कर्तव्यः; स च तार्तीयसवनिकस्य द्वादशकपालस्य जागतत्वेन संस्तुतस्य स्थाने; स च प्रातस्सवनिकस्य स्थाने’ इति व्यतिक्रमः । एवं पवमानानामपि सवनत्रयस्थानां व्यतिक्रमः। तेषामपि ‘श्येनोसि गायत्रच्छन्दास्सुपर्णोसि त्रिष्टुप्छन्दास्सखाऽसि जगतीछन्दाः’ इति मन्त्रेषु गायत्र्यादित्वेन सङ्कीर्तनात्। अत्र च स्तुतिस्वरूपस्य व्यतिक्रमस्स्पष्ट एव । एवं च तत्तत्पवमानाङ्गभूतः सर्वोऽपि मन्त्रो व्यतिक्रमयितव्यः॥

एवं भक्षस्यापि सवनत्रयगतस्य व्यतिक्रमः। तस्यापि ‘गायत्रछन्दसस्त्रिष्टुप्छन्दसो जगतीछन्दसः’ इति मन्त्रे गायत्र्यादि-

त्वेन संस्तवात् । यद्यपि च भक्षव्यतिक्रमे न भक्षस्वरूपे कश्चिद्व्यतिक्रमः । तथाऽपि तत्तद्भक्षमन्त्राणामेव पूर्वोत्तरपदोपेतानां व्यतिक्रमाद्व्यतिक्रम इति ध्येयम् । सिद्धान्ते तु न पूर्वोत्तरपदानां व्यतिक्रमः, अपि तु गायत्र्यादिपदानामेवेति विशेषः । एवमन्यत्रापीति प्राप्ते—

अर्थानां स्वतो गायत्र्यादित्वे प्रमाणाभावात् गौणार्थग्रहणस्य च सत्यां गतावन्याय्यत्वात् गायत्रीछन्द एव त्रिष्टुप्स्थाने कुर्यादिति वाक्यार्थावगतेः यत्र मन्त्रे स्वातन्त्र्येण वाऽन्यविशेषणत्वेन वा त्रिष्टुप्प्रकाशिता तत्र गायत्रीप्रकाशनं कार्यम् । अतश्च तत्र त्रिष्टुप्पदलोपो गायत्रीप्रकाशनार्थं तत्पदप्रक्षेपश्चार्थिकः । तेन 'श्येनोऽसि त्रिष्टुप्छन्दाः' इत्येवमादिमन्त्रप्रयोगः प्रातस्सवनादौ कार्य इति न पदार्थेषु स्थानबाधः ॥

इति श्रीखण्डदेवविरचितायां भाट्टदीपिकायां
दशमस्याध्यायस्य पञ्चमः पादः.

अथ दशमस्याध्यायस्य षष्ठः पादः.

(१)—एकर्चस्थानि यज्ञे स्युः स्वाध्यायवत् ॥ १

तृचे वा लिङ्गदर्शनात् ॥ २ ॥

योन्यामेकस्यामेवोत्पन्नानि सामानि तस्यामेव कर्मकाले गेयानि स्वाध्यायकाले तथैवाभ्यस्तत्वात् सामविशेषे तृचोत्पत्तिवैयर्थ्यापत्तेश्च, 'एकं साम' इत्यादेस्तद्विषयकत्वेनानुवादोपपत्तेश्चेति प्राप्ते—

'ऋक् सामोवाच मिथुनीसम्भवावेति । सोऽब्रवीत् न वै त्वं ममालं जायात्वे वेदो मम महिमेति ते द्वे भूत्वोचतुः । सोऽब्रवीत् न वैयुवां ममालं स्थो जायात्व इति । तास्तिस्रो भूत्वोचुः । सोऽब्रवीत् सम्भवामेति तस्मादेकं साम तृचे क्रियते स्तोत्रीयम्' इत्यर्थवादोपष्टब्धेन विधिना तृचे सामविधिप्रतीतेस्तृच एव गानम् । दर्शितश्चास्य वाक्यार्थो नवमे ॥

अत एव 'अष्टाक्षरेण प्रथमाया ऋचः प्रस्तौति द्व्यक्षरेणोत्तरयोः । यद्योन्यां गायति तदुत्तरयोः' इत्यप्याम्नस्यनोपपद्यते । सामविशेषे तृचोत्पत्तिस्तु मन्त्रत्वसिद्ध्यर्थैति न विरोधः । सिद्धोऽप्ययमर्थः शिष्यहितार्थं पुनरिहोच्यते ॥

(२)—स्वर्दृशं प्रति वीक्षणं कालमात्रं परार्थत्वात् ॥ ३ ॥

'रथन्तरे प्रस्तूयमाने सम्मीलयेत्' इति विधाय 'स्वर्दृशं प्रति वीक्षेत' इति श्रुतम्। तत्र रथन्तरयोनिभूतायां ऋचि 'ईशानमस्य जगतस्स्वर्दृशम्' इति श्रुतस्य स्वर्दृक्छब्दस्य किं वीक्षणेनाङ्गाङ्गिसम्बन्धः? उत कालार्थस्संयोगः? इति चिन्तायां—

रथन्तरसमाप्त्यवधिकस्य सम्मीलनस्यावध्यन्तरापेक्षाभावात् द्वितीयया निर्णीतप्रयोजनस्य स्वर्दृक्छब्दस्याङ्गत्वेन वीक्षणमेव धात्वर्थो विधीयते। यत्तु—स्वर्दृक्छब्द एव स्मारकतया वीक्षणाङ्गत्वेन विधीयत इति पूर्वपक्षान्तरं मूले कृतं तत्—मन्त्रे ईशानादिपदैकवाक्यतया श्रुतस्य स्वर्दृक्छब्दस्य स्तोत्राङ्गत्वेन निर्ज्ञातप्रयोजनस्य रागप्राप्तवीक्षणाङ्गत्वायोगात् वीक्षणस्यापि स्मारकपदविशिष्टस्याराडुपकारकतया विधौ गौरवाद्यापत्तेरुपेक्षितम्। अतश्च स्वर्दृक्पदकाले वीक्षणं आद्यन्तयोः सम्मीलनमिति प्राप्ते—

अदृष्टार्थस्य वीक्षणस्य मध्ये विधौ गौरवापत्तेः प्रतिशब्दयोगेन चास्याः द्वितीयायाः कर्मप्रवचनीयनिमित्तत्वेन कर्मत्वार्थकत्वाभावात् प्रतिशब्दानर्थक्यापत्तेश्च कालार्थ एवायं संयोगः। प्रतिशब्देन कालस्य सूचितत्वाच्च न तल्लक्षणाऽपि। अत एव रागप्राप्तवीक्षणानुवादेन कालविधाने कृते अर्थान्निमीलनस्यायं विधिरिति सम्पद्यते॥

वस्तुतस्तु एकवाक्यतालाभायायं निमीलनविधेरर्थवाद एव। तेन चार्थवादिकावधिकल्पना। अत एव निमीलनवाक्य एव स्वर्दृक्पदावधीतिपदकल्पना घृतादिपदवदिति ध्येयम्॥

प्रयोजनं पूर्वपक्षे स्पष्टम्। उत्तरयोश्च रथन्तरावृत्तौ सम्मीलनस्याप्यावृत्तेर्यावदुत्तरासमाप्ति सम्मीलनं पूर्वपक्षे। सि-

द्धान्ते तु उत्तरयोस्स्वर्हकपदाभावेऽपि तत्पदाभिव्यञ्जकरथन्तरभागावधिकमेव सम्मीलनं, अत एव विधेयसामर्थ्यानुरोधेन सम्मीलनविधौ रथन्तरपदेन लक्षणया तदवधिकपूर्वभागस्यैवोद्देश्यतेत्यपि ध्येयम् ॥

इदं तत्र तत्र गतार्थमपि निमीलनस्योत्तरासु बाधोपयोगितया शिष्यहितार्थमुक्तम् ॥

(३)–पृष्ठ्यस्य युगपद्विधेरेकाहवत् द्विसामत्वम् ॥ ४ ॥ विभक्ते वा समस्तविधानात्तद्विभागे विप्रतिषिद्धम् ॥ ५ ॥

द्वादशाहे रथन्तरबृहद्वैरूपवैराजशाक्वररैवताख्यषट्सामयुक्तः पृष्ठ्यष्षडहस्समाम्नातः । गवामयने च 'पृष्ठ्यष्षडहो बृहद्रथन्तरसामा कार्यः' इति श्रुतम् । तेन च वैरूपादीनां निवृत्तिरित्यविवादम् । निवर्तकं च किं समुच्चितं बृहद्रथन्तरं? उतैकैकम्? इति चिन्तायां—

अस्य द्वन्द्वगर्भबहुव्रीहित्वात् द्वन्द्वेन च बृहद्रथन्तरयोः परस्परसाहित्यावगतेरेकैकस्मिन्नहनि द्वयोस्संसवादिवत्समुच्चयप्रतीतेः समुच्चितमेव निवर्तकं समासेन च समुच्चयविशिष्टयोरेव विधेयषडहविशेषणत्वेन विधानान्न विधेयानेकता उद्देश्यानेकता एकप्रसरताभङ्गो वा ॥

न चास्य शुद्धत्रिपदबहुव्रीहितयाऽप्युपपत्तेरतिदेशप्राप्तनिरपेक्षसाधनत्वानुरोधेनैकैकस्मिन्नहन्येकैकस्यैव करणप्रतीतेर्न समुच्चितयोर्निवर्तकतेति वाच्यम् । द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदे 'नित्यं

समासवचनम्' इति कात्यायनवचनेन त्रिपदबहुव्रीहौ द्वन्द्वस्यावश्यकत्वात् ॥

न चास्य यत्र द्वन्द्वाभावेऽन्यथारूपं द्वन्द्वकरणे चान्यथा यथा वाक्त्वचप्रियः इति द्वन्द्वकरणे। तथात्वे समासान्तत्वसिद्ध्या तन्निमित्तटच्प्रत्ययकरणेन वाक्त्वचं इति रूपसिद्धेः। अन्यथा द्वन्द्वाकरणे वाक्त्वक्प्रिय इति रूपापत्तेः। तत्र टच्प्रत्यययुक्तरूपस्यैव साधुत्वं नान्यस्येति वक्तुं द्वन्द्वविधायकत्वं, अपेक्षितविधेर्न्याय्यत्वात्। न तु प्रकृते| उभयथाऽपि रूपस्याविशेषेण द्वन्द्वविधिप्रयोजनाभावादिति मूलोक्तं युक्तमिति वाच्यं; प्रकृतेऽपि शुद्धबहुव्रीहिपक्षे पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वापत्तेः। द्वन्द्वकरणे चान्तोदात्तत्वप्राप्तेस्स्वरविशेषस्यैव प्रयोजनत्वात्। अतो द्वन्द्वस्यावश्यकत्वात् तेन च साहित्यप्रतीतेस्सहितयोरेव निवर्तकतेति प्राप्ते—

द्वन्द्वावगतसाहित्यस्य षडहापेक्षयाऽप्युपपत्तेरतिदेशप्राप्तपृष्ठस्तोत्रगतनैरपेक्ष्यबाधेन तन्निरूपितत्वकल्पने प्रमाणाभावेन नैकैकस्मिन्नहनि उभयोस्समुच्चयः ॥

किञ्च नात्र पूर्वं द्वन्द्वं कृत्वा पश्चाद्बहुव्रीहिः। तथात्वे द्विपदबहुव्रीहेरेवापत्तौ उत्तरपद इत्यस्यासङ्गतत्वापत्तेः। उत्तरपदशब्दो हि व्याकरणे समासान्ते व्यवह्रियते। तद्यदि बहुव्रीहिः पूर्वं ततस्तदन्तरूपे उत्तरपदे निमित्ते द्वन्द्वो विधीयेत नान्यथा। अत एव पार्थसारथेः पूर्वद्वन्द्वोक्तिरपास्ता ॥

अतश्च पूर्वं त्रिपदबहुव्रीहिं कृत्वा पश्चात्प्रयोजनसिद्ध्यर्थं द्वन्द्वविधिः। तेन बहुव्रीहिवेळायामन्यपदार्थे परस्परानन्वितयोरेव बृहद्रथन्तरयोरन्वयात् पश्चादवगम्यमानसाहित्यस्य च षड-

हापेक्षयाऽप्युपपत्तेर्नैकस्मिन् दिने तयोस्समुच्चयः । अत एवातिदेशानुरोधात् 'आद्ये रथन्तरं द्वितीये बृहत्' इत्येव क्रमावगतेः द्वन्द्वावगतः क्रमोऽप्यल्पाचतरत्वादेव व्याख्येयः ॥

(४)–समासस्त्वैकादशिनेषु तत्प्रकृतित्वात् ॥६ विहारप्रतिषेधाच्च ॥७॥ श्रुतितो वा लोकवद्विभागस्स्यात् ॥८॥ विहारप्रकृतित्वाच्च ॥९॥ विशये च तदासत्तेः ॥१०॥ त्रयस्तथेति चेत् ॥११॥ न समत्वात्प्रयाजवत् ॥१२॥

ज्योतिष्टोमे वैकल्पिकी पश्वेकादशिनी समाम्नाता । सा द्वादशाहे द्वादशस्वपि सुत्यासु भेदेन तथैव कर्तव्यतया प्राप्ता। तस्यां च 'अन्वहमेकैकमालभेत द्वादशे आद्यम्' इति वचनेन विहारपक्षं विधाय 'एकादशिनान् प्रायणीयोदयनीययोरालभेरन्' इति पक्षान्तरं श्रुतम् । तत्र किं प्रायणीयोदयनीयोद्देशेनैकादशिनविधिः? उतैकादशिनानुवादेन प्रायणीयोदयनीयोपलक्षितकालविधिः? इति चिन्तायां—

प्रायणीयोदयनीयपदस्योद्देश्यपरत्वे सम्भवति लाक्षणिककालोपलक्षकत्वे प्रमाणाभावात् द्वितीयविधिप्रकारसम्भवे च तृतीयविधिप्रकारस्यान्याय्यत्वात् प्रायणीयोदयनीयोद्देशेनैवैकादशिनविधिः । द्वन्द्वोपात्तत्वाच्च नोद्देश्यानेकता । एकपदोपादानाच्च न विधेयानेकताऽपि ॥

न चातिदेशेनैव तत्र तत्प्राप्तिसम्भवे पुनस्तद्विधिवैयर्थ्यमिति वाच्यं, अतिदेशेन सर्वसुत्यासु प्राप्स्यमानानामेकादशिनानां

दशरात्रे परिसङ्ख्यार्थत्वात् । न चैवं सैव दोषः । निषाद-स्थपत्यधिकरणन्यायेन काललक्षणापेक्षया तस्या अदोषत्वात् ॥

वस्तुतस्तु—अतिदेशेन सर्वत्र सम्भवत्प्राप्तिकाया एकादशिन्या विहारविधिनैव एकैकपश्वतिरिक्तदशपशूनां द्वादशस्वपि सुत्यासु परिसङ्ख्यासिद्धौ प्रायणीयोदयनीययोरप्राप्ताया एवैकादशिन्या विधानेन वैयर्थ्याभावः ॥

अतश्च प्रतिप्रधानं गुणावृत्तेर्न्याय्यत्वात् प्रायणीये सम्पूर्णैकादशिनी उदयनीये च सम्पूर्णा इति न विभज्य तस्याः प्रयोगः । दशरात्रे च नैकातिरिक्तानां दशानां पशूनां पक्षेऽप्यङ्गता इति तेषां तत्र बाध इति प्राप्ते—

नेयमप्राप्तपरिसङ्ख्या प्रायणीयोदयनीययोस्तद्विधिना इतरसुत्यासु तद्विषये नैराकाङ्क्ष्यापादनासम्भवेन तत्र तद्विषयेऽतिदेशप्रतिबन्धकत्वायोगात् । अतश्च सर्वत्र तत्प्राप्तौ क्वचित्तद्विधिः स्ववैयर्थ्यपरिहारार्थं, इतरत्र तत्परिसङ्ख्यां सूचयतीत्येवं विधयाऽयं परिसङ्ख्याविधिर्भवेत् । न चास्य वैयर्थ्यं, कालविधानेन चरितार्थत्वात् । न चास्यापूर्वविधित्वं, द्वयोः पक्षयोः परस्परनैरपेक्ष्येण युगपत्प्रवृत्तयोः पौर्वापर्ये प्रमाणाभावात् । अन्यथा व्रीह्यादिविधेरपि नियमविधित्वानापत्तेः । प्रायणीयादावेकस्य पशोर्विहारविधिनैव प्राप्तौ दशानामेव तत्र विधाने एकादशिनपदवैरूप्यापत्तेः । न चैवमादिदूषणानां काललक्षणापेक्षया फलमुखत्वं, अधिकरणत्ववाचिन्यास्सप्तम्याः उद्देश्यतापरत्वे लक्षणायास्तवापि समानत्वात्, तद्वरं प्रातिपदिके काललक्षणा ॥

वस्तुतस्तु सप्तम्यर्थोऽधिकरणत्वं द्वेधा कालिकं दैशिकं च। 'पौर्णमास्यां' इत्यादौ कालिकेऽपि प्रयोगात्। अतश्च सप्तम्यर्थे कालिके अधिकरणत्वे कालोपाधित्वसंसर्गेण प्रायणीयोदयनीययोरन्वयान्न काललक्षणाऽपि। अत एव 'जन्यमात्रं कालोपाधिः' इति मते घटे कालिकसम्बन्धेन पट इत्यत्र न लक्षणा। अतश्चैकादशिनानुवादेन विधेयकालविशेषणीभूतयोः प्रायणीयोदयनीययोः द्वन्द्वोपात्तसाहित्यस्य विवक्षितत्वात् मिळित्वा एकादशिनी द्वादशसुत्याङ्गभूता अपि उभयत्र कार्याः॥

एवं च दशरात्राङ्गत्वप्रापिचोदकोपि न बाधितो भवति। एवं विहारपक्षेऽपि 'अन्वहम्' इत्यनेन कालस्यैव विधानात्सर्वसुत्याङ्गभूतैवैकादशिनी विहृत्य कर्तव्या। न तु एकैकसुत्याया एकैकः पशुरङ्गं दशपशुप्रापिचोदकबाधापत्तेः॥

अत एव दशाहान्तर्गतैकसुत्यामात्रविकारे एकाहादौ प्राकृतस्थानरूपकालाभावेऽपि पक्षद्वयेऽपि 'गुणलोपे च मुख्यस्य' इति न्यायेन सकलैकादशिनीप्राप्तिरविरुद्धा। प्रायणीयोदयनीययोर्मेळनं च 'प्रायणीये पञ्चोदयनीये षट्' इत्येवं रूपं अवशिष्टस्यान्तिमस्य तत्रैव कर्तव्यत्वात्॥

(५)–सर्वपृष्ठे पृष्ठशब्दात्तेषां स्यादेकदेशत्वं पृष्ठस्य कृतदेशत्वात् ॥ १३ ॥ विधेस्तु विप्रकर्षस्स्यात् ॥ १४ ॥

'विश्वजित् सर्वपृष्ठः' इत्यत्र षाडहिकानां रथन्तरादीनां साम्नां विश्वजिदङ्गत्वेन विधिरिति स्थितम्। तत्र षण्णामपि

षडहे माहेन्द्राख्यरथन्तरपृष्ठस्तोत्रसाधनत्वस्यैव क्लृप्तेरिहापि तत्रैव संसवादिवत् समुच्चयेन निवेश इति प्राप्ते---

'पवमाने रथन्तरं आर्भवे बृहत् मध्यत इतराणि वैरूपं होतुःपृष्ठे, वैराजं मैत्रावरुणस्य, शाक्वरं ब्राह्मणाच्छंसिनः रैवतमच्छावाकस्य' इति वचनेन स्तोत्रान्तरेषु संनिवेशविधानात् न सर्वेषां होतुःपृष्ठ एव निवेशः। न च तत्र कृतानामप्यनेन वचनेन स्तोत्रान्तरेषु पुनर्विधानं, विशिष्टविधौ गौरवापत्तेः। वैरूपस्य होतुःपृष्ठे पुनर्विधिवैयर्थ्यापत्तेश्च। अतश्च क्रतुसम्बन्धित्वेन प्राप्तानां साम्नां लाघवात्स्तोत्रान्तररूपद्वारसम्बन्धमात्रकरणेन सर्वेषां क्लृप्तसम्बन्धस्यापि बाधनम्॥

न चैवं रथन्तरादिधर्माणां पृष्ठापूर्वसाधनत्वस्यैव क्लृप्तत्वेनेह स्तोत्रान्तरे तदनापत्तिः। 'प्रधानं नीयमानं हि तत्राङ्गान्यपकर्षति' इति न्यायेन आवश्यकस्तोत्रत्वाद्यनुरोधेन च साङ्गस्यैव रथन्तरस्य रथन्तरपदेन लक्षणया विधानादिहैव पवमानापूर्वसाधनत्वबोधोपपत्तेः॥

(६)–वैरूपसामा क्रतुसंयोगात् त्रिवृदेकसामा स्यात् ॥१५॥ पृष्ठार्थे वा प्रकृतिलिङ्गसंयोगात् ॥१६॥ त्रिवृद्वदिति चेत् ॥१७॥ न प्रकृतावकृत्स्नसंयोगात् ॥१८॥ विधित्वान्नेति चेत् ॥१९॥ स्याद्विशये तन्न्यायत्वात्कर्माविभागात् ॥२०॥ प्रकृतेश्चाविकारात् ॥२१॥

विकृतिविशेषे—'उक्थ्यो वैरूपसामा एकविंशः षोडशी वैराजसामा' इत्यादिना विहितानां वैरूपवैराजादिसाम्नां कस्मिन् स्तोत्रे निवेश इति चिन्तायां—

वैरूपादीनामन्यपदार्थेन क्रतुना सम्बन्धावगमेऽपि साक्षात्क्रतोस्साम्साध्यत्वायोगादवश्यं स्तोत्रद्वारकत्वावगतेर्विनिगमनाविरहात् प्रतिप्रधानं गुणावृत्तेर्न्याय्यत्वाच्च सर्वस्तोत्र एव निवेशः। यथा—'आग्नेया ग्रहा भवन्ति' इत्यत्र सर्वप्राकृतग्रहेष्वग्निः; यथा चाऽग्नेवैकविंशस्तोमकता सर्वस्तोत्रेषु॥

न च प्रकृतौ 'यदि रथन्तरसामा यदि बृहत्सामा' इत्यादौ बृहद्रथन्तरयोरेव बहुव्रीह्यन्तत्वनिर्देशात् अत्रापि वैरूपादीनां बहुव्रीह्यन्तत्वनिर्देशसादृश्येन बृहद्रथन्तरकार्यमाहेन्द्रस्तोत्रसाधनत्वावगतिरिति वाच्यं, अविशेषप्रवृत्तवचनेन सर्वस्तोत्रसाधनत्वावगतौ सादृश्यमात्रेण तत्सङ्कोचे प्रमाणाभावात्। इतरथा 'धेनुर्दक्षिणा' इत्यत्रापि गोत्वसादृश्येन तन्मात्रकार्यापत्तिप्रसङ्गः॥

अस्तु वा कौत्सादिवत् समसङ्ख्यप्राकृतसामबाधेन 'अत्र ह्येवावपन्ति' इति वचनेन पवमानस्तोत्रयोरेव निवेशः। सर्वथा न माहेन्द्रस्तोत्र एव निवेश इति प्राप्ते—

'कौत्सं भवति' इत्यादिवत् 'वैरूपं भवति, उक्थ्यो वैरूपवान्' इत्येवंविधनिर्देशमकृत्वा बहुव्रीहिनिर्देशः स्ववैयर्थ्यपरिहारार्थं वैरूपादेर्बहुव्रीहिपदनिर्दिष्टबृहद्रथन्तरकार्यार्थत्वं गमयति। शक्यते वाऽत्रापि कौत्सादिन्यायेनैव समसङ्ख्यप्राकृतसामबाधकतया यत्किञ्चित्स्तोत्रे तन्निवेशप्रसक्तौ सादृश्यविशेषेण तन्नियमः। 'अत्र ह्येवावपन्ति' इत्यस्य सामान्यवाक्यत्वात्॥

न ह्यत्र प्राकृतस्तोत्रानुवादेन वैरूपादिविधानं, येन 'आग्नेया ग्रहाः' इतिवत् सर्वस्तोत्रेषु निवेशस्स्यात्। अपि तु क्रतुसम्बन्धित्वेन श्रुतस्यानर्थक्यतदङ्गन्यायेन स्तोत्रसम्बन्धः। न चानर्थक्यतदङ्गन्यायेनावतीर्णस्य सर्वविषयत्वं, तथात्वे याज्यादावपि चातुस्स्वर्यबाधेन वैरूपापत्तेः। अतो यत्र कुत्र चिन्निवेशे प्राप्ते सादृश्येन तन्नियमः॥

अस्तु वा त्रिवृदादिस्तोमवत् तत्रापि सर्वविषयत्वं, तथाऽपि बहुव्रीहिनिर्देशवैयर्थ्यपरिहारार्थमेव माहेन्द्रस्तोत्रविषयत्वोपपत्तिः। अत एव प्रकृतौ 'पृष्ठैस्स्तुवते' इति वाक्येन पृष्ठबहुत्वविधिपक्षेऽपि कण्वरथन्तरस्य न सर्वपृष्ठेषु निवेशः। किन्तु 'बृहत्पृष्ठं भवति रथन्तरं पृष्ठं भवति' इति वाक्यद्वये द्वयोरेव साम्नोः। पृष्ठपदसामानाधिकरण्यस्यान्यथावैयर्थ्यापत्तेस्तत्परिहारार्थपृष्ठपदसामानाधिकरण्यनिर्दिष्टानां कण्वरथन्तरादीनामपि तत्कार्यापन्नत्वप्रतीतेर्माहेन्द्रस्तोत्र एव निवेशः॥

न हि 'बृहत्पृष्ठं भवति' इत्यादौ स्तोत्रानुवादेन सामविधिः सामविशिष्टस्तोत्रविधिर्वा सम्भवति, वामदेव्यादिसाम्नामिव बृहद्रथन्तरयोरपि पाठादेव प्राप्तेः। स्तोत्रस्य तत्साध्यस्तोत्राणामिव प्रमाणान्तरेणैव प्राप्तेश्च। अतोऽस्य वैयर्थ्यपरिहारार्थं कण्वरथन्तरादीनां स्वकार्यकारित्वमित्युक्तं चित्राधिकरणकौस्तुभे। एवमत्रापि वैरूपादीनां बहुव्रीहिनिर्देशवैयर्थ्यपरिहारार्थमेव माहेन्द्रस्तोत्रे निवेशः॥

(७)—त्रिवृति सङ्ख्यात्वेन सर्वसङ्ख्याविकारस्स्यात् ॥ २२॥ स्तोमस्य वा तल्लिङ्गत्वात्॥

त्रिवृच्छब्दस्य बहिष्पवमाने तृचत्रयानुक्रमणात् 'त्रयस्त्रिकपालास्त्रिवृता स्तोमेन सम्मिताः' इत्याद्यर्थवादाच्च स्तोत्रीयानवकवाचित्वस्थापनेऽपि लोके वेदे च 'त्रिवृद्रज्जुः' इत्यादौ त्रित्ववाचित्वस्य सत्त्वात् 'त्रिवृदग्निष्टुदग्निष्टोमः' इत्यादौ अग्निष्टुद्यागसम्बन्धित्वेन श्रुतस्य त्रिवृत्त्वस्य शास्त्रस्य महाविषयत्वसिद्ध्यर्थं तदीयाङ्गवृत्तिप्राकृतसङ्ख्याकार्ये निवेशप्रतीतेः प्राकृतसङ्ख्याबाधेन सर्वाणि त्रिगुणितानि कर्तव्यानीति प्राप्ते—

त्रिवृच्छब्दस्य त्रैगुण्ये यौगिकत्वात् स्तोत्रीयानवके च रूढत्वेन प्रकृते योगबाधेन रूढ्यर्थग्रहणावगतेरग्निष्टुद्यागाङ्गभूतस्तोत्रमात्रे स्तोमान्तरबाधेन त्रिवृत्स्तोमविधिः ॥

(८)—उभयसाम्नि विश्वजिद्विभागस्स्यात् ॥ २४ पृष्ठार्थे वाऽतदर्थत्वात् ॥ २५ ॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २६ ॥

संसवादौ यत्र बृहद्रथन्तरयोस्समुच्चयविधिः तत्र किमुभयोः प्राकृतपृष्ठस्तोत्र एव निवेशः? अथवा एकस्य पृष्ठेऽपरस्य स्तोत्रान्तरे? इति चिन्तायां क्रतुसम्बन्धित्वेन श्रुतस्य सामद्वयसमुच्चयस्य एकस्तोत्रनिवेशाभावेऽप्युपपत्तेः प्रकृतिप्राप्तिनैरपेक्ष्यानुरोधेन स्तोत्रभेदेनैव निवेशावगतेस्तत्राप्येकस्याप्यवगतपृष्ठसम्बन्धेनैव निवेशोपपत्तौ उभयोस्तद्बाधे प्रमाणाभावात् एकस्य पृष्ठस्तोत्रे निवेशोऽपरस्य स्तोत्रान्तरे, तत्रापि पवमान एवेति प्राप्ते—

नात्र समुच्चितसामद्वयविधिः, गौरवात् । अपि तु प्राप्तसाम्नानुवादेन समुच्चयमात्रविधिः । प्राप्तिश्चातिदेशतः पृष्ठस्तोत्र

एवेति तत्रैव समुच्चयः । यन्मते तु प्रकृतौ सामद्वयसाध्यपृष्ठस्तोत्रभेदः तन्मतेऽपि साम्नोः प्रकृतौ भिन्नकार्यत्वेन नैरपेक्ष्यस्याप्रसक्तेः स्तोत्रयोरेव निरपेक्षयोर्विकल्पेन साधनत्वादुभयोस्साम्नोरेकपृष्ठापूर्वरूपावगतावान्तरकार्यबाधे प्रमाणाभावेनावश्यकैकपृष्ठस्तोत्र एव समुच्चयविशिष्टसामद्वयविधानं, अन्यथा सामान्तरांशे स्तोत्रान्तररूपद्वारान्तरस्याक्लृप्तस्य कल्पनापत्तेः ॥

अतश्चोभयमतेऽप्येकस्मिन्नेव पृष्ठस्तोत्रे द्वयोस्साम्नोस्तदाधारर्चोश्च समुच्चयः । तत्रापि 'पूर्वाह्णो वै रथन्तरं अपराह्णो बृहत्' इत्यर्थवादात् 'आद्या अष्टौ रथन्तरेण अन्त्या नव बृहता' इति प्राप्तावपि, साम्नस्तृचपाठसम्पत्त्यर्थं पर्यायभेदेन 'केषुचित्प्रथमतो रथन्तरं पश्चात् बृहत्' इति ध्येयम् ॥

कल्पसूत्रकारास्तु—संसवादावप्येकस्य पृष्ठस्तोत्रेऽपरस्य पवमाने विश्वजिद्वदेव निवेशमामनन्ति—क्रत्वन्तरेषु केषुचित् 'बृहद्रथन्तरयोः पर्यायभेदेन एकं मध्येऽपरमुभयतः' इत्येवंगर्भम् । केषुचित्तु 'एकस्यामेव बृहद्योनौ रथन्तरयोनौ वा पूर्वार्धर्चे एकं अपरमुत्तरार्धर्चे' इत्येवंसमुच्चयम् ॥

(९)—पृष्ठे रसभोजनमावृत्ते संस्थिते त्रयस्त्रिंशेऽहनि स्यात्तदानन्तर्यात्प्रकृतिवत् ॥ २७ ॥
अन्ते वा कृतकालत्वात् ॥ २८ ॥

प्रकृतौ द्वादशाहे 'त्रिवृत्पञ्चदशस्सप्तदश एकविंशस्त्रिणवस्त्रयस्त्रिंशः' इति षडहश्श्रुतः । तस्य गवामयनोत्तरे पक्षसि प्रातिलोम्ये त्रयस्त्रिंशस्याद्यत्वम् । प्रकृतौ च 'संस्थिते षडहे मध्वाशयेत् घृतं वा' इति श्रुतम् । अत्र च विकल्पविशिष्ट-

घृतमध्वशनभावनाविधानान्न वाक्यभेदः। तदिदं प्रकृतौ त्रयस्त्रिंशान्ते कृतमप्यत्र त्रिवृदन्त एव कार्यं प्रकृतौ त्रयस्त्रिंशस्यैव षडहान्तत्वेन तदन्तत्वस्यार्थिकत्वात्। 'संस्थिते षडहे' इत्यनेन षडहान्तत्वस्यैव विधेयत्वाच्च।

न हीदमनुष्ठानसादेश्यात् त्रयस्त्रिंशाङ्गं, येन विकृतौ तदन्त एवापद्येत, अपि तु वाक्याद्वैमृधन्यायेन षडहाङ्गम्। अनुष्ठानसादेश्यस्य वाक्येन बाधात्। अत एव न संस्थाङ्गत्वमपि शङ्कनीयम। संस्थाया उपरमरूपाया अनुपयोगेनानुद्देश्यत्वात्। अत एव संस्थायाः क्तप्रत्ययोपात्तभूतकालोपलक्षकत्वं, "पुत्रे जाते' इतिवद्वा निमित्तत्वमेव। अतश्च हविरार्तिन्यायेन निमित्तविशेषणतया अन्वितस्यापि षडहस्योपस्थितत्वात् वैमृधवत्पदान्तरकल्पनया तदङ्गत्वमेव।

यत्तु—भाष्यकारेण प्रकरणाद्द्वादशाहाङ्गत्वमित्युक्तं तद्वैमृधेऽपि तदापत्तेरुपेक्षितम्। यदपि तेन मध्वशनस्य यां च यावतीं च मात्रां तृप्तिजननात् तदुत्तरकर्तव्यपदार्थोपकारकत्वप्रतीतेर्द्वादशाहाङ्गत्वमित्युक्तं, तदपि तथात्वे तादृशाद्वित्रिपदार्थमात्राङ्गत्वापत्तेरुपेक्षितम्। सर्वथा गवामयने त्रिवृदुत्तरमेव मध्वशनम्॥

(१०)—अभ्यासे च तदभ्यासः कर्मणः पुनःप्रयोगात्॥ २९॥ अन्ते वा कृतकालत्वात्॥ ३०॥

यत्र 'आवृत्तं षडहमुपयन्ति' इत्यादौ नैरन्तर्येण षडहावृत्तिश्श्रुता तत्र सर्वान्त एव मध्वशनं, षडहसंस्थायाष्षडहवि-

षयकव्यापारोपरमरूपायास्सर्वान्त एव सत्त्वात्। अतः प्रतिषडहं निमित्ताभावादेव तस्याकरणम् ॥

न ह्यत्र प्रयोगसमाप्तिस्तदुत्तरकालतामात्रं वा संस्थापदार्थः, येन प्रतिषडहान्ते तत्सत्त्वादावर्तेत मध्वशनम्। व्यापारोपरमवाची तु संस्थाशब्दो, वृद्धव्यवहारात्। न च षडहे कर्तव्ये तदुद्देश्यकव्यापारोपरमस्सम्भवति। अतस्सर्वषडहान्ते सकृदेव मध्वशनम् ॥

(११)—आवृत्तिस्तु व्यवाये कालभेदात्स्यात् ॥ ३१ ॥

यत्र गवामयनादौ षडहान्यैरहोभिर्व्यवाहतः पृष्ठ्यषडहस्तत्राद्यषडहोत्तरमपि व्यापारान्तरकरणेन तदुद्देश्यकव्यापारोपरमसत्त्वान्मध्वशनस्याप्यावृत्तिः। अत्राभिप्लवषडहस्यापि द्वादशाहिकषडहविकारत्वात् तत्रापि मध्वशनप्राप्तेस्तेन व्यवधानोक्तिः पार्थसारथेश्चिन्त्या ॥

(१२)—मधु न दीक्षिता ब्रह्मचारित्वात् ॥ ३२ ॥ प्राश्येत वा यज्ञार्थत्वात् ॥ ३३ ॥

द्वादशाहे गृहपतिव्रतानि 'न बहु वदेत्, संस्थिते षडहे मध्वाशयेत् घृतं वा' इत्यादीनि। अत्र आशयेत् इत्यस्य णिजन्तत्वात् प्रकृतान् अध्वर्य्वादीनिति सम्बध्यते। अतश्चाध्वर्य्वादिकर्तृकं मध्वशनमपि षडहाङ्गत्वेनादृष्टार्थं आर्थिकेन विधिना विधीयते, तच्च तेषां सत्रात्मकद्वादशाहे भवेत् न वेति चिन्तायां—

सत्रे अध्वर्य्वादीनां यजमानत्वेन दीक्षितत्वाद्दीक्षितानां च

ब्रह्मचर्यविधानात् ब्रह्मचारिणश्च मधुभक्षणप्रतिषेधात् षडहस्य च घृतभक्षणेनापि साङ्गतोपपत्तेः मध्वशनविधेश्चाहीनविषयत्वेनाप्युपपत्तेः न सत्रे मध्वशनमिति प्राप्ते—

ब्रह्मचर्याश्रमपुरस्कारेणोक्तस्य मधुवर्जनस्य गृहस्थाधिकारके सत्रे अप्रसक्तेर्दीक्षितपुरस्कारेणोक्तस्य ब्रह्मचर्यस्य च मैथुनवर्जनरूपत्वेन मधुवर्जनरूपत्वाभावात्; तद्रूपत्वेऽपि वा रागप्राप्तमधुभक्षणविषयत्वेन तस्य वैधमधुभक्षणविषयत्वाभावात्; तद्विषयत्वेऽपि वा तस्येहातिदेशप्राप्तत्वेन औपदेशिकमधुभक्षणे अहीनमात्रविषयतायाः कल्पयितुमशक्यत्वादहीनवत्सत्रेऽपि मधुघृतयोर्विकल्पः ॥

(१३)—मानसमहरन्तरं स्याद्भेदव्यपदेशात् ॥ ३४ ॥ तेन च संस्तवात् ॥ ३५ ॥ अहरन्ताच्च परेण चोदना ॥ ३६ ॥ पक्षे सङ्ख्या सहस्रवत् ॥ ३७ ॥ अहरङ्गं वांशुवच्चोदनाभावात् ॥ ३८ ॥ दशमविसर्गवचनाच्च ॥ ३९ ॥ दशमेऽहन्निति च तद्गुणशास्त्रात् ॥ ४० ॥ सङ्ख्यासामञ्जस्यात् ॥ ४१ ॥ पश्चतिरेके चैकस्य भावात् ॥ ४२ ॥ स्तुतिव्यपदेशमङ्गेन विप्रतिषिद्धं व्रतवत् ॥ ४३ ॥ वचनादतदन्तत्वम् ॥ ४४ ॥

द्वादशाहिके दशमेऽहनि 'प्राजापत्यं मानसं ग्रहं गृह्णाति'

इति श्रुतम् । तत्र किं सुत्यान्तरविधिः? उत दशमसुत्याङ्गत्वेन ग्रहणान्तरमात्रविधिः ? इति चिन्तायां—

'वाग्वै द्वादशाहो मनो मानसम्' इति भेदव्यपदेशात् 'विधूतानि वै द्वादशाहस्यगतरसानि छन्दांसि तानि मानसेनैवाप्याययन्ति' इति मानसेन द्वादशाहस्याप्यायनवचनेन भेदानुमानादहरन्तरविधिं मन्यन्ते । द्वादशाहपदं त्ववयुत्यानुवादस्त्रयोदशाहे रूढं वेति प्राप्ते—

भेदव्यपदेशस्यावयवावयविभेदादप्युपपत्तेः ग्रहणविधायकस्यास्य यागान्तरविधायकत्वे प्रमाणाभावात् द्वादशाहपदस्य रूढत्वकल्पने प्रमाणाभावाच्च तत्रैव ग्रहणान्तरविधिः । अत एव दशमेऽहनि 'मानसाय प्रसर्पति एष वै दशमस्याह्नो विसर्गो यन्मानसम्' इत्यादिलिङ्गान्यप्युपपद्यन्ते । विसर्गः अन्तः । किञ्च विहितां पश्वेकादशिनीं विधाय 'अथ यः पशुरतिरिच्यते स ऐन्द्राग्नः कार्यः' इत्येकस्यैव पशोरतिरेकं दर्शयति न द्वयोः ।

या तु सर्वेषामह्नां पत्नीसंयाजान्तत्वात् 'पत्नीस्संयाज्य मानसाय प्रसर्पन्ति' इति मानसस्य तद्बहिर्भावावगतिः, सा पत्नीसंयाजान्तत्वस्य सामान्यविहितत्वात् दशमाहर्व्यतिरिक्तविषयत्वोपपत्तेर्निरस्ता । अतो विकृतिषु दशरात्रे प्रवर्तमाने दशमाहाङ्गत्वेन मानसग्रहस्यापि प्रवृत्तिः, अहरन्तरत्वे बाधः इत्यध्यायसङ्गतिः ॥

(१४)—सत्रमेकः प्रकृतिवत् ॥ ४५ ॥ वचनात्तु बहूनां स्यात् ॥ ४६ ॥ अपदेशस्स्यादिति चेत् ॥ ४७ ॥ नैकव्यपदेशात् ॥ ४८ ॥

संनिवापं च दर्शयति ॥ ४९ ॥ बहूनामिति चैकस्मिन् विशेषवचनं व्यर्थम् ॥ ५० ॥

सत्रात्मकद्वादशाहे अतिदेशप्राप्तकर्तृगतैकत्वबाधेन 'ऋद्धिकामास्सत्रमासीरन्' इति औपदेशिककर्तृबहुत्वविधानात् बहवः कर्तार इति सिद्धमेव बाधप्रसङ्गाच्चिष्येभ्य उपदिश्यते ॥

(१५)–अन्ये स्युर् ऋत्विजः प्रकृतिवत् ॥ ॥ ५१ ॥ अपि वा यजमानास्स्युर् ऋत्विजामभिधानसंयोगात्तेषां स्याद्यजमानत्वम् ॥ ५२ ॥ कर्तृसंस्कारो वचनादाधातृवदिति चेत् ॥ ५३ ॥ स्याद्विशये तन्न्यायत्वात्प्रकृतिवत् ॥ ५४ ॥ स्वाम्याख्यास्स्युर्गृहपतिवदिति चेत् ॥ ५५ ॥ न प्रसिद्धग्रहणत्वादसंयुक्तस्य तद्धर्मेण ॥ ५६ ॥ दीक्षितादीक्षितव्यपदेशश्च नोपपद्यतेऽर्थयोर्नित्यभावित्वात् ॥ ५७ ॥ अदक्षिणत्वाच्च ॥ ५८ ॥

तत्र च यजमानैरेवार्त्विज्यं कार्यं 'ये यजमानास्त ऋत्विजः' इति वचनेन जघन्यऋत्विक्पदलक्षितऋत्विक्कार्योद्देशेन यजमानानां कर्तृत्वेन विधानात् प्राकृतं यजमानभिन्नकर्तृकत्वं वरणभरणादिकं च बाध्यत इति । इदमप्यधिकरणं पूर्ववत् । न ह्यत्र यजमानसंस्कारार्थतया आर्त्विज्यविधिः, अप्राकृतकार्यकारितापत्तेः ॥

(१६)–द्वादशाहस्य सत्रत्वमासनोपायिचोदनेन यजमानबहुत्वेन च सत्रशब्दाभिसंयोगात् ॥५९॥ यजतिचोदनादहीनत्वं स्वामिनां चास्थितपरिमाणत्वात् ॥६०॥

त्रयोदशरात्रादिषु आसनोपायिचोदनावत्त्वेन वैदिकैस्सत्रशब्दप्रयोगात् द्वादशाहेऽपि तत्सत्त्वेन सत्रत्वम् । द्विरात्रादिष्वहर्गणेषु यजतिचोदनावत्त्वे सत्यनियतसङ्ख्याककर्तृकत्वेन वैदिकानामहीनशब्दप्रयोगात् द्वादशाहेऽपि तत्सत्त्वेनाहीनत्वमित्यपि प्रसङ्गात् व्यवहारसौकर्यार्थमुच्यते ॥

(१७)–अहीने दक्षिणाशास्त्रं गुणत्वात्प्रत्यहं कर्मभेदस्स्यात् ॥६१॥ सर्वस्य वैककर्म्यात् ॥६२॥ पृषदाज्यवद्वाऽह्नां गुणशास्त्रं स्यात् ॥६३॥ ज्योतिष्टोम्यस्तु दक्षिणास्सर्वासामेककर्मत्वात् प्रकृतिवत् तस्मात् नासां विकारस्स्यात् ॥६४॥ द्वादशाहे वचनात्प्रत्यहं दक्षिणाभेदस्तत्प्रकृतित्वात्परेषु तासां सङ्ख्याविकारस्स्यात् ॥६५ परिक्रियाविभागाद्वा समस्तस्य विकारस्स्यात् ॥६६॥ भेदस्तु गुणसंयोगात् ॥

॥ ६७ ॥ प्रत्यहं सर्वसंस्कारः प्रकृतिवत् सर्वासां सर्वशेषत्वात् ॥ ६८ ॥ एकार्थत्वान्नेति चेत् ॥ ६९ ॥ स्यादुत्पत्तौ कालभेदात् ॥ ७० ॥ विभज्य तु संस्कारवचनाद्द्वादशाहवत् ॥ ७१ ॥

पौण्डरीको नामाहीन एकादशरात्रः। तत्र 'अयुतं दक्षिणा अश्वसहस्रमेकादशम्' इति श्रुतम्। तत्र किं प्रत्यहमश्वसहस्रं गवां चायुतं देयं? उतैकमेव विभज्य देयम्? इति चिन्तायां—

सत्यपि ज्योतिष्टोमे दक्षिणायाः प्रयोगाङ्गत्वे अहीनात्मके द्वादशाहि तथैव प्राप्तावपि च तत्र 'अन्वहं द्वादशशतं ददाति' इत्यनेन तत्तदहरङ्गत्वेन द्वादशशतविधानात् नात्र दक्षिणायाः कृत्स्नप्रयोगाङ्गत्वं, अतश्च तत्तत्प्रधानाङ्गभूतैवेयं दक्षिणाऽङ्गेषु प्रसङ्गादुपकरोतीति न ततोऽन्या दीयते। अतश्च पौण्डरीकेऽपि प्रतिसुत्यमतिदेशेन भेदेनैव दक्षिणाप्राप्तौ अश्वसहस्रमयुतं च विधीयमानं भेदेनैव द्वादशशतबाधेन प्राप्नोति॥

वस्तुतस्तु—ज्योतिष्टोमेऽपि प्रयोगाङ्गकर्त्रानत्यर्थतया साङ्ग प्रधानार्थत्वेन प्राप्ताया अपि दक्षिणायाः 'दक्षिणा सोमस्य' इति वचनेन प्रधानमात्रार्थत्वावसायात् द्वादशाहेऽपि प्रतिकर्मावसायिभिश्चोदकैर्भेदेनैव गृह्यमाणविशेषणतया सवनीयादिवत् प्रधानमात्रार्थं दक्षिणाप्राप्तेः 'अन्वहं द्वादशशतं ददाति' इत्ययं विधिर्न प्रधानार्थत्वबोधकः, किन्तु द्वादशशतातिरिक्ताश्वादिपरिसङ्ख्यार्थ एव। अन्वहमिति त्वतिदेशप्राप्तप्रधानार्थत्वानुवादः।

अतश्च पूर्ववदेव प्रकृतितोपि प्रतिसुत्यं भेदेनैव दक्षिणाप्राप्तेस्तत्राश्वसहस्रादि विधीयमानं भेदेनैव प्राप्नोतीति प्राप्ते—

ज्योतिष्टोमे प्रधानमात्रार्थाया अपि दक्षिणायाः प्रधानप्रयोगीयकर्त्रानतिद्वारैव प्रधानार्थत्वं न तु साक्षात् । अत एव नाङ्गेषु पृथक् तस्याः करणम् । एवं सत्यपि प्रधानमात्रार्थविधेः प्रयोजनं अङ्गविकारेष्वनतिदेशः ।

अतश्च द्वादशाहेऽपि प्रतिकर्मावसायिभिश्चोदकैस्तत्तदहर्मात्राङ्गत्वेन प्राप्यमाणमपि द्वादशशतं तत्तदहःप्रयोगीयकर्त्रानतिद्वारैव प्राप्यते । अतश्चाङ्गेष्विव प्रधानान्तरेष्वपि न पृथक्करणं प्राप्नोति । अतश्च विनिगमनाविरहादेकमेव द्वादशशतमादावन्ते वा दीयमानं सर्वप्रधानाङ्गं सम्पद्येत । अतश्च 'अन्वहं द्वादशशतम्' इत्यनेन प्राप्ताया दक्षिणायाः पुनस्तदङ्गत्वेन विधौ वैयर्थ्योपत्तेः सकृत्क्रियमाणत्वेन प्रसक्तायाः 'अन्वहम्' इत्यनेन आवृत्तिविधिः।

इतरथा अश्वादिपरिसङ्ख्यार्थत्वे अन्वहमित्यस्यानर्थक्यापत्तेः।। सा चावृत्तिर्न द्वादशशतस्य तत्तत्सुत्यामात्रोपकारकतया। एकस्मिन्नप्यहनि दीयमानस्य तस्य प्रयोगैक्येन सुत्यान्तरोपकारकत्वावश्यंभावात् । अपि तु तत्तत्प्रयोगीयकर्त्रानतिरूपव्यापारबाधाय द्वादशशतरूपसाधनस्यैव तत्पृष्ठभावेन प्राप्तस्य बाधमङ्गीकृत्य सुत्यासमसङ्ख्यद्वादशशतसमुदायस्यैव दक्षिणात्वकल्पनया ।

साऽपि च दक्षिणा सर्वेषामेवाह्नां तत्तत्प्रयोगीयकर्त्रानतिद्वाराऽङ्गं सत् तन्त्रेण सर्वेषामुपकारिका । प्रत्यहं तु तदवयवरूपं द्वादशशतं विभज्य वचनाद्दीयत इति विभागोपि

तदङ्गं प्रकृतौ । तदिह पौण्डरीकेऽपि तत्स्थाने विहितमयुतमश्वसहस्रमपि तत्तदह्नां तत्तत्प्रयोगीयकर्त्रानतिद्वारा तन्त्रेणैवाङ्गम् । अतिदेशप्राप्तावयवविभागवशाच्चावयवशो विभज्य प्रत्यहं देयम् । अत एव सम्पूर्णमयुतमश्वसहस्रं च प्रत्यहं माध्यन्दिनसवने नेतव्यम् ।

अथवा एकस्मिन् कस्मिंश्चिदहनीति पूर्वपक्षद्वयं मूलोक्तमुपेक्षितम्, अतिदेशप्राप्तविभागबाधे प्रमाणाभावात् । तदर्थमधिकरणान्तररचना तु वृथैव । स च विभागः न पार्थसारथिरीत्या 'प्रत्यहं गवां सहस्रं अश्वसहस्रं त्वेकादशेऽहनि' इत्येवंरूपः । मानवसूत्रे 'अन्वहं विहृतानि सहस्राणि ददाति चतुष्टोमेऽश्वसहस्रम्' इति अश्वसहस्रस्य दशमेऽहनि विधानात् ।

एवं हि पौण्डरीके अहःक्लृप्तिः तेनोक्ता—'एकादशरात्रेण पौण्डरीकेण यजेत पारमेष्ठ्यकामोऽभ्याससङ्ख्यः षडहस्त्र्यहश्छन्दोमाश्चतुष्टोमोऽग्निष्टोमो विश्वजिदतिरात्रः' इति । अतो दशमेऽहनि अश्वसहस्रं दत्वा अवशिष्टेषु गवां सहस्राणीति विभागः ॥

(१८)—लिङ्गेन द्रव्यनिर्देशे सर्वत्र प्रत्ययस्स्यालिङ्गस्य सर्वगामित्वादाग्नेयवत् ॥ ७२ ॥ यावदर्थं वाऽर्थशेषत्वादल्पेन परिमाणं स्यात्तस्मिंश्च लिङ्गसामर्थ्यम् ॥ ७३ ॥ आग्नेये कृत्स्नविधिः ॥ ७४ ॥ ऋजीषस्य प्रधानत्वादहर्गणे सर्वस्य प्रतिपत्तिस्स्यात् ॥ ७५ ॥

विकृतिविशेषे 'मनोऋचः सामिधेन्यो भवन्ति' इति श्रुतम् । वेदे च पञ्चदशसङ्ख्याधिकास्ताः पठिताः । अतस्सर्वासामपि

मनोर्ऋक्त्वाविशेषात् प्राकृतऋग्बाधेन प्राकृतसङ्ख्याबाधेन च सर्वासां पाठ इति प्राप्ते—

नात्र मनोर्ऋचः संस्कार्याः येनाहर्गणे 'ऋजीषमप्सु प्रास्यति' इत्यत्र सर्वाहस्सम्बन्धिऋजीषप्रासनरूपप्रतिपत्तिवदिहापि सर्वर्चां पाठो भवेत् । प्रकृतिवदनुवचनानुवादेन तु मनोर्ऋग्विधानात् उपादेयत्वेन बहुत्वस्य कपिञ्जलाधिकरणन्यायेन त्रित्वे पर्यवसानप्राप्तौ अतिदेशप्राप्तसङ्ख्यानुरोधेनैकादशैव ।' प्रथमोत्तमयोस्त्रिरभ्यासेन तु पञ्चदशसम्पत्तिः ।

इष्यते चोत्तरान्यायेन प्रमाणान्तरसत्त्वेऽन्यत्रापि कपिञ्जलाधिकरणन्यायबाधः । यथा 'आग्नेयैस्सूक्तैरिष्टका उपदधाति' इत्यत्र यावदिष्टकमाग्नेयसूक्तग्रहणं न तु तत्र कपिञ्जलाधिकरणन्यायप्रवृत्तिः ॥

(१९)–वाससि मानोपावहरणे प्रकृतौ सोमस्य वचनात् ॥ ७६ ॥ तत्राहर्गणेऽर्थाद्वासः प्रकृतिस्स्यात् ॥ ७७ ॥ मानं प्रत्युत्पादयेत् प्रकृतौ तेन दर्शनादुपावहरणस्य॥७८॥ हरणे वा श्रुत्यसंयोगादर्थाद्विकृतौ तेन ॥ ॥ ७९ ॥

ज्योतिष्टोमे वाससि मिनोति, वाससोपावहरति' इति वचनात्सोममानोपावहरणे वासस्साधनके । अहर्गणे च प्रत्यहं सोमोपावहरणार्थं वासोभेदस्स्यात् । हविर्धानशकटे हि स्थापितस्सोमो यावानेकस्याह्नः पर्याप्तस्तावान् प्रत्यहं वाससोपाव-

हर्तव्यः। अवशिष्टश्च शकट एव वाससोपनद्धस्स्थाप्यः। तस्मादिहार्थाद्वासोऽन्तरं प्रागुत्तमादुत्पादितव्यं उत्तमे तु प्रकृतिवन्मानवस्त्रेणैव।

न च प्रागुत्तममपि एकमेव मानवस्त्राद्भिन्नं वस्त्रमुपादाय तेनैव प्रत्यहमुपावहरणं कर्तव्यमिति वाच्यं, उपावहरणवस्त्रस्य ग्रावस्तुते दानविधानात् तस्य च मैत्रावरुणदण्डदानन्यायेन ग्रावस्तोत्रीयानुब्रुवाणग्रावस्तुदुत्साहजनकत्वेन प्रात्याहिकत्वावश्यंभावात्।

वस्त्रान्तराण्यपि च न मानकाल एवोपादेयानि। प्रकृतौ हि सौकर्यात्क्रयकालीनमानवाससैवोपनद्धस्याभिषववेळायां तेनैव वाससोपावहरणं कृतं न तु स एव शास्त्रार्थः। अतश्चेह मानकाले तावद्वस्त्रग्रहणे प्रमाणाभावात् उपावहरणकाल एव तदुपादानम्। आर्थिकस्यापि वस्त्रैकत्वस्य बाधादध्यायोपयोगिता॥

इति श्रीखण्डदेवविरचितायां भाट्टदीपिकायां
दशमस्याध्ययस्य षष्ठः पादः

———o———

अथ दशमस्याध्यायस्य सप्तमः पादः.

(१)–पशोरेकहविष्ट्वं समस्तचोदितत्वात् ॥ १ ॥
प्रत्यङ्गं वा ग्रहवदङ्गानां पृथक्प्रकल्पनत्वात्॥

'अग्नीषोमीयं पशुमालभेत' इत्यत्र यद्यप्युत्पत्तिवाक्ये पशोरेव पुरोडाशवद्देवतासम्बन्धित्वेन हविष्ट्वप्रतीतिः । अतश्च तेनैव अतिदेशप्राप्तपयोबाध इत्याभाति । तथाऽपि 'पशुं विशास्ति लोहितं निरस्यति शकृत्सम्प्रविध्यति वपामुद्धरति कुम्भ्यामङ्गानि पचति हृदयशूलेन हृदयम्' इत्यादिसंस्कारवाक्यपर्यालोचनया सोमस्येव स्वावयवद्वारा साधनत्वमित्यवसीयते ॥

युक्तं च काष्ठादीनां ज्वालाद्वारेव सति तात्पर्यग्राहकप्रमाणे परम्परया साधनत्वम् । व्यापारेण व्यापारिणोऽन्यथासिद्ध्यभावात् । न हि विशसनादौ पशुत्वं प्रत्यभिज्ञायते येन तत्सत्त्वेऽपि तस्यैव साधनत्वं कल्प्येत । त्वगादिप्रत्यक्षेणापि पशुसम्बन्धित्वानुमानमात्रम् । अन्यथा 'विनष्टः पशुः' इति प्रत्ययानुपपत्तेः । अतोऽत्र विशसनादिवाक्यानुरोधात् पशोः प्रदेयप्रकृतित्वमेव न तु साक्षात्प्रदेयत्वं; तत् स्वावयवादीनामेवेति त एव पयोबाधकाः । तेष्वेव पयोधर्माः ॥

(२)–हविर्भेदात्कर्मणोऽभ्यासस्तस्मात्तेभ्योऽवदानं स्यात् ॥ २ ॥ आज्यभागवद्वा निर्देशा-

त्परिसङ्ख्या स्यात् ॥४॥ तेषां वा द्व्यवदानत्वं विवक्षन्नभिनिर्दिशेत्पशोः पञ्चावदानत्वात् ॥५॥ अंसशिरोऽनूकसक्थिप्रतिषेधश्च तदन्यपरिसङ्ख्याने ऽनर्थकः स्यात्प्रदानत्वात्तेषां निरवदानप्रतिषेधस्स्यात् ॥ ६ ॥ अपि वा परिसङ्ख्या स्यादवदानीयशब्दत्वात् ॥७॥ अब्राह्मणे च दर्शनात् ॥८॥ शृताशृतोपदेशाच्च तेषामुत्सर्गवदयज्ञशेषत्वम् ॥९॥

प्रदेयभूतावयवश्च नैक एव यः कश्चित्। विशसनादितात्पर्यग्राहकसहकृतपशुसाधनत्वान्यथानुपपत्त्या हि कल्प्यमानं स्वावयवसाधनत्वं अवयविनः सर्वावयवेषु व्यासक्तत्वात् सर्वावयववृत्त्यैव कल्पयितुमुचितम् । अतो विनिगमनाविरहात् सर्वेषामेव साधनत्वावगमात् प्रदेयत्वम् । 'हृदयस्याग्रेऽवद्यति' इत्यादिवचनानि तु क्रमविधानार्थानि । प्रदेयत्वेनैवैतेष्ववदानप्राप्तेरेतेषां क्रमपरत्वात् । अत एवैकादशानामयं क्रमोऽन्येषां त्वनियमः ॥

अथ वा 'हृदयस्याग्रेऽवद्यति' इत्याद्युक्त्वा 'एकादश वै पशोरवदानानि तानि द्विर्द्विरवद्यति' इति श्रवणादेकादशसु द्विरवदानं अन्येषु तु पञ्चावदानसम्पादकतया त्रिरवदानमित्येवंपरत्वेन सार्थकानि । न तु इतरपरिसङ्ख्यार्थानि । अत एव

'नांसयोरवद्यति न शिरसो नानूकस्य नापरसक्थ्योः' इति पर्युदासोपि सङ्गच्छते इति प्राप्ते—

यथैव विशसनादिसंस्कारानुरोधात् पशोरवयवप्रकृतित्वं कल्पयित्वाऽवयवानामेव साक्षाद्धविष्ट्वमवगम्यते, तथैव 'हृदयस्याग्रेऽवद्यति' इत्यादिवाक्येषु हृदयादीनामेकादशानामेव प्राकृतहविस्संस्कारकावदानसम्भवात्तेषामेव हविष्ट्वप्रतीतेस्तत्प्रकृतित्वमेव पशोरिति न सर्वेषामवयवानां साधनता । अत एव हृदयादिवाक्यानि तेषामवदानाख्यसंस्कारविधिद्वारा हविष्ट्वबोधकानि सन्ति इतरेषां हविष्ट्वपरिसङ्ख्यार्थानीत्युक्तं पशुसोमाधिकरणे कौस्तुभे ॥

न चैतेषामतिदेशेनैवावदानस्य प्राप्तत्वात् 'अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा' इतिवत् क्रममात्रविधायकत्वं, एतद्वाक्याभावे 'पश्चावत्तैव वपा कार्या' इति वचनेनैकप्रसरताभङ्गभयेन प्राकृतकार्यापन्नावदानान्तरविधेरावश्यकत्वात् वपारूपावयवद्वारैव पशोस्साधनत्वप्रतीतेर्हृदयादीनां साधनत्वस्यैवाप्राप्तौ अवदानस्य सुतरामप्राप्तेः ॥

अतश्च हृदयादिवाक्यैः प्राकृतावदानस्य वपासंस्कारकावदानस्यैव वा हृदयाद्युद्देशेन विधानात् तेषामपि वपावदेव हविष्ट्वसिद्धिः । अत एवावदानेषु क्रमोपि पाठादेव न तु श्रौतः ॥

यत्तु—'एकादश वै पशोरवदानानि तानि द्विर्द्विः' इत्यनेनैकवाक्यतया द्विरवदानमात्रविधायकत्वं हृदयादिवाक्यानामिति, तन्न तथात्वे 'हृदयं जिह्वा वक्षः' इत्येवं गणनयाऽपि तच्छब्दापेक्षितावयवविशेषसमर्पणोपपत्तेः 'हृदयस्याग्रेऽवद्यति' इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । एतद्वाक्याभावे वपाया एव हविष्ट्वेन हृदयादीनां हविष्ट्वाभावात् हृदयादिष्ववदानस्यैवाप्राप्तौ द्विरवदानस्य सुतरां विधानानुपपत्तेश्च ॥

अस्मन्मते तु हृदयादिवाक्यैर्हृदयाद्युद्देशेन वपासंस्कारकावदान एव प्रकृतत्वेन विहिते तदङ्गपञ्चत्वसम्पादकतया द्व्यवदानविधिर्नानुपपन्नः। भिन्नवाक्यता त्वाख्यातभेदादेव न दोषः। अतो हृदयादीनामेव हविष्ट्वमिति सिद्धम्। अंसादिप्रतिषेधस्तु नित्यानुवादः॥

(३)—इज्याशेषात्स्विष्टकृदिज्येत प्रकृतिवत्॥ १०॥ त्र्यङ्गैर्वा शरवद्विकारस्स्यात्॥११॥

पशौ 'एकादश हृदयं जिह्वा वक्षः तनिम वृकद्वयं सव्यं दोः दक्षिणं पार्श्वं सव्यं पार्श्वं दक्षिणा श्रोणिः गुदं तृतीयम्' इत्येवं विधानि हवींषि। तेषामेव चोत्तरार्धात् स्विष्टकृदतिदेशेन प्राप्तः॥

तत्रेदमपरं वचनं 'त्र्यङ्गैस्स्विष्टकृतं यजति' इति। तत्र यद्यपि स्विष्टकृद्यागसाधनीभूताङ्गानुवादेन त्रित्वविधाने विशिष्टोद्देशः एकप्रसरताभङ्गश्चापतति। तथाऽपि स्विष्टकृदनुवादेनातिदेशतः पूर्वप्रवृत्त्यङ्गीकारेण त्रित्वविशिष्टाङ्गानामेव प्राकृतानामाद्यानां हृदयादीनां विधानम्। यद्यपि तेषां प्रक्षेपांशं प्रति न गुणत्वं तथाऽपि त्यागांशं प्रति गुणत्वाद्विधानोपपत्तिः। अतश्च स इज्याशेषाणामेवेति प्राप्ते—

'दोष्णो दक्षिणस्य पूर्वार्धादग्रं समवद्यति सव्यश्रोणेर्जघनतो गुदं मध्यस्य' इति वचनान्तरेणान्येषामनिज्याशेषाणामेवावदेयत्वेन सङ्कीर्तनात् तेषामेव त्र्यङ्गानां स्विष्टकृदुद्देशेन 'त्र्यङ्गैः' इति वाक्ये विधानं; तेषां च स्विष्टकृद्यागं प्रति गुणत्वेन विधानेऽपि प्रकृतौ प्रधानहविरुत्तरार्धस्यापि त्यागं प्रति गुणत्वात्तत्र

तावत्समानविषयत्वाद्बाधकत्वं सुलभमेव । प्रक्षेपांशं प्रति प्रकृतौ तस्य संस्कार्यत्वेऽप्युपचारार्थात् तन्निर्वर्तकत्वेन प्रक्षेपसाधनत्वस्यापि सत्त्वात्समानविषयत्वोपपत्तेरुपदेशेनातिदिष्टस्य बाधः॥

वस्तुतस्तु इहापि प्रक्षेपस्योपयुक्तसंस्कारकत्वासम्भवेऽपि निरुक्तत्र्यङ्गानां पश्वनुनिष्पन्नत्वेनाकीर्णकरत्वाल्लोहितनिरसनादिवत् तत्संस्कारकत्वोपपत्तेः तदंशेऽपि समानविषयत्वेनैव बाधः। प्रकृताविवेहापि श्रूयमाणविधिना त्यागांशं प्रति गुणत्वेन द्रव्यविधानेऽपि आर्थिकेन विधिना प्रक्षेपांशं प्रति द्रव्यस्य प्राधान्योपपत्तेः न तृतीयाया लक्षणाऽपि ॥

नन्वेवमपि स्विष्टकृत्प्रक्षेपांशस्य प्रकृतौ द्रव्यान्तरसंस्कारार्थत्वेन विनियुक्तस्येह द्रव्यान्तरसंस्कारार्थत्वेन विनियोगेऽपि प्रत्युद्देश्यमावृत्त्या तन्त्रेण वा संस्कारोपपत्तेर्नोपदिष्टेनातिदिष्टस्य बाधापत्तिः । न ह्यैन्द्रीमन्त्रस्य श्रुत्या गार्हपत्याङ्गत्वेन विनियुक्तस्य प्रयोजनाकाङ्क्षाशान्तेरिन्द्राङ्गत्वबोधकश्रुत्यकल्पनवदिह स्विष्टकृतः अनिज्याशेषसंस्कारार्थत्वेन निराकाङ्क्षस्य इज्याशेषार्थत्वाकल्पनमिति वक्तुं शक्यम् । इज्याशेषार्थत्वस्य प्रकृतावेव क्लृप्तत्वेनेहाकल्प्यत्वात् । प्रदेयोत्तरार्धप्रतिपत्तिरूपोपकारस्येहानतिदेशे कारणाभावेन तत्पृष्ठभावेन तज्जनकीभूतस्विष्टकृत्प्रक्षेपांशस्यातिदेशे बाधकाभावाच्च ॥

न च तज्जनकत्वेन प्राप्तस्येह द्रव्यान्तरसंस्कारकत्वेन विनियोगे प्राकृतसंस्कार्यस्य बाध इत्यत्र प्रमाणमस्ति । तन्त्रेणोभयसंस्कारकत्वोपपत्तेरविरोधात् । न ह्यत्र प्राकृतसंस्कार्यस्य प्रतिपत्त्यपेक्षाशान्तिः येन तज्जनकत्वेन प्रक्षेपो नानुष्ठीयेत ॥

न चैवं सौत्रामण्यां पशुपुरोडाशे देवतान्तरविधानेनाप्राकृत-

कार्यकल्पनेऽपि प्राकृतकार्यस्याप्यतिदेशात् पुनः पशुपुरोडाशयागकरणापत्तिः । प्राकृतकार्यस्य सुरादिद्रव्यककर्मान्तरजन्यत्वविधानेनैव जनकानाकाङ्क्षत्वात् । प्रकृते तु तत्कार्यस्यानन्यथासिद्धत्वात् युक्तं तन्त्रेण स्विष्टकृत्प्रक्षेपकरणमिति चेत्—सत्यं, इहापि तत्प्रतिपत्तेर्हविश्शेषभक्षणेनैव सिद्धेः । प्रकृतौ हि 'हविश्शेषान् भक्षयन्ति' इति हविश्शेषभक्षणमविशेषेण श्रुतमपि उत्तरार्धदक्षिणार्धादौ स्विष्टकृदिडादिप्रतिपत्त्यन्तराम्नानात् सङ्कुचितम् ॥

प्रकृते च स्विष्टकृतः कार्यान्तरसम्बन्धेन प्रयोजनानाकाङ्क्षत्वात् तत्सङ्कोचकाभावेन शेषभक्षणरूपप्रतिपत्त्यैव प्रदेयोत्तरार्धसंस्कारोपपत्तेः न स्विष्टकृत्प्रक्षेपाक्षेपकत्वम् । अतस्सद्धमनिज्याशेषाणामेव स्विष्टकृदिति । यद्यपि च गुदस्येज्याशेषत्वमस्ति, तथाऽपि न तन्मध्यभागस्य स्विष्टकृदतिदेशतः प्राप्यते । अपि तु गुदतृतीयोत्तरार्धस्यैवेति तत्रापि संस्कार्यान्तरता ॥

(४)–अध्यूध्नी तु होतुस्त्र्यङ्गवदिडाभक्षविकारस्स्यात् ॥ १२ ॥ शेषे वा समवैति तस्माद्रथवन्नियमस्स्यात् ॥ १३ ॥ अशास्त्रत्वात्तु नैवं स्यात् ॥ १४ ॥ अपि वा दानमात्रं स्याद्भक्षशब्दानभिसम्बन्धात् ॥ १५ ॥ दातुस्त्वविद्यमानत्वादिडाभक्षविकारस्स्यात् शेषं प्रत्यविशिष्टत्वात् ॥ १६ ॥

पशाविडामतिदेशप्राप्तां प्रक्रम्य 'अध्यूध्नीं होत्रे हरन्ति' इति श्रुताऽध्यूध्नी प्राकृतस्य कृत्स्नस्य होतुरिडाभागस्य निवर्तिका न वेति चिन्तायां—

अध्यूध्नी तावत् अत्र द्वितीयान्तत्वादुद्देश्या, प्रतिपाद्या चाकीर्णकरत्वात् । तदुद्देशेन च होतृसम्प्रदानकं भक्षार्थं हरणं प्राकृतकार्यापन्नं संस्कारकत्वेन विधीयते । हरणं च यद्यपि न दानं, अध्वर्योस्स्वत्वाभावेन तत्त्वानुपपत्तेः । तथाऽपि भक्षार्थं समर्पणं, तत्रैव च कथञ्चित्सम्प्रदानत्वोपपत्तिः ॥

अथ वा होतृकर्तृकभक्षणोपयोगित्वेन होत्रर्थत्वात्तादर्थ्यचतुर्थीयम् । सर्वथा होतृविशिष्टस्य प्राकृतस्य हरणस्याध्यूध्नीसंस्कारार्थत्वेन विधिः । अतिदेशप्राप्तं हरणमनूद्य तदाश्रितं होतृसम्प्रदानकत्वाद्येव वा तदुद्देशेन विधीयते । एतावच्च पक्षद्वयेऽप्यविशिष्टम् ॥

परं तु 'अनस्थिभिरिडां वर्धयन्ति' इतिवचनादनस्थिरूपायाः शिश्नाख्याया अध्यूध्न्या इडायां प्राप्तत्वात् तत्र होतृसम्प्रदानकहरणस्यापि पक्षे प्राप्तत्वेन, तन्नियमविधिप्रतीतेर्होतुरेवाध्यूध्नीत्यर्थावगमेऽपि न तस्य भागान्तरनिवृत्तिरिति प्राप्ते—

'अथ यद्यत्परिशिष्टं तत्तत्समवत्त धान्यामावपति यद्धृदयं प्रास्यति जिह्वां वक्षस्तनिम तस्यै वनिष्ठुम्' इति वचनेन हृदयादीनामेवेडायां प्रासनविधानात्तदभिप्रायेणैव चानस्थिभिरित्यस्य वर्तमानापदेशस्यानुवादत्वोपपत्तेरध्यूध्न्या इडायामप्राप्तत्वेन तस्यां होतृनियमायोगात् प्राकृतहोतृहरणमेवोपस्थितत्वादप्राकृतसंस्कार्यान्तरसम्बन्धित्वेन विधीयते । प्राकृतहरणाश्रितो होतैव वा तथा विधीयते । ततश्च तद्धरणस्य प्रकृतौ भक्षार्थत्वात् अध्यूध्न्या

अपि भक्षसिद्धिः । प्राकृतेडाभक्षणस्य च पूर्ववत् कर्त्रन्तरेणैव सिद्धेर्न तस्य पुनर्होत्राऽनुष्ठानम् । अत एव नात्र होतृसम्प्रदानहरणान्तरमेवाध्यूध्नीसंस्कारार्थत्वेन विधीयते । प्राकृतेडाभक्षणार्थहरणस्योपस्थितत्वेन कर्मान्तरत्वे प्रमाणाभावात् । अतस्सिद्धं कृत्स्नस्य होतुरिडाभागस्याध्यूध्नचा निवृत्तिरिति ॥

यदा त्वापस्तम्बाद्युक्तरीत्या हृदयादीनामाद्यानां षण्णां प्रदेयानामेवेडात्वं तत्संस्कारार्थं च 'अनस्थिभिरिडां वर्धयन्ति' इत्यनेन अनस्थिकरणकं वर्धनं विधीयते, तस्यापि च दृष्टविधया भक्षौपयिकत्वात् भक्षार्थत्वमेव । तथाऽपि 'क्लोमानं प्लीहानं पुरीततम्' इत्यग्रिमवाक्यशेषेणावयवत्रयस्यैव अनस्थिपदेन ग्रहणात् अध्यूध्नचाः प्राप्त्यभावेन पूर्ववदपूर्वाया एव हरणसम्बन्धात्प्राकृतेडाभक्षविकारत्वसिद्धिः ॥

धूर्तस्वाम्यादीनां तु वाक्यशेषस्योपलक्षणत्वमङ्गीकृत्य अध्यूध्नचा अनस्थित्वेनेडावर्धकत्वात्प्राप्तायां तस्यां होतृनियममात्राङ्गीकारेणेडाभक्षाबाधकत्वाभिधानमुपलक्षणत्वे प्रमाणाभावादुपेक्षितम् ॥

(५)–अग्नीधश्च वनिष्ठुरध्यूध्नीवत् ॥ १७ ॥

तत्रैव 'वनिष्ठुमग्नीधे हरन्ति' इति श्रुतो वनिष्ठुरपि तस्येडाभक्षविकारः । यद्यपि च 'तस्यै वनिष्ठुं' इत्यनेन वनिष्ठोरिडायां प्रासनं विहितं, तथाऽपि न तस्येडात्वं न वा तत्प्रासनं वर्धनवत् भक्षार्थं, अपि तु 'तस्यै इडायै वनिष्ठुम्' इति श्रवणादुपस्तरणादिवत् इडासंस्कारार्थत्वमेव । अतश्च तस्य भक्षार्थत्वे प्रमाणाभावादप्राप्तमेव वनिष्ठुसंस्कारार्थमग्नीत्सम्प्रदानकं प्राकृतं

हरणमिति तस्यापि प्राकृतेडाभक्षनिवृत्तिः । अत एव वनिष्ठौ प्राकृतषडवत्तादिधर्मप्राप्तिरित्यपि बोध्यम् ॥

(६)–अप्राकृतत्वान्मैत्रावरुणस्याभक्षत्वम् ॥ १८ स्याद्वा होत्रध्वर्युविकारत्वात्तयोः कर्माभिसम्बन्धात् ॥ १९ ॥

प्रकृताविडाभक्षणादयश्शेषभक्षाः द्वितीयया शेषप्रतिपत्त्यर्था अपि प्रयाजशेषाभिघारणन्यायेन कर्तृसंस्कारार्था अपीत्युक्तं षष्ठे । कर्तुश्च तत्तत्कार्यापूर्वसाधनत्वेनोद्देश्यता न त्वध्वर्य्वादित्वरूपेण । अतश्च पशौ मैत्रावरुणोपि प्राकृतकार्यापन्नत्वात् भक्षयेदेव । स हि तत्कर्तृकप्रैषानुवचनसंज्ञानां 'होता यक्षत्' इत्यादिप्रैषाणां प्राकृताध्वर्युकर्तृकयजेत्यादिप्रैषकार्यापन्नतयाऽध्वर्युकार्यापन्नः । आज्यभागाद्यनुवाक्यानां च होतृकर्तृकाणां मैत्रावरुणेन पाठात् होतृकार्यापन्नोपि । अतः कार्यापन्नत्वात्सोऽपि भक्षयेत् ॥

(७)–द्विभागस्स्यात् द्विकर्मत्वात् ॥ २० ॥ एकत्वाद्वैकभागस्स्यात् भागस्याश्रुतिभूतत्वात् ॥ २१ ॥

तत्राप्युभयकार्यापन्नत्वाद्भागद्वयं प्राप्नुयादिति प्राप्ते—

तत्तत्कार्याङ्गभूतायास्तृप्तेस्तन्त्रेणोपपत्तेः प्रकृतौ च यावत्कर्तृणां समविभागस्यैव सत्त्वेनेहापि तथैव प्राप्तेरेक एव भागः॥

(८)–प्रतिप्रस्थातुश्च वपाश्रपणात् ॥ २२ ॥ अभक्षो वा कर्मभेदात्तस्यास्सर्वप्रदानत्वात् ॥

तत्रैव प्रतिप्रस्थातुरपि भक्षो भवेन्न वेति संशये तस्यापि कर्तृत्वात् कर्तृसंस्कारार्थो भक्षो भवेत् । न हि यद्धविस्संस्कारकं यद्भक्षणं, तद्धविर्यागसम्बन्धिपदार्थकर्तृसंस्कारकमित्यत्र प्रमाणमस्ति, प्रयाजशेषाभिघारणन्यायेन हविस्संस्कारकस्य सतः कर्तृसंस्कारकत्वमात्रकल्पनात् । अतश्च वपाश्रपणकर्तुरपि प्रतिप्रस्थातुः हृदयादियागहविश्शेषभक्षकत्वे न किञ्चिद्बाधकमिति प्राप्ते—

यत्किञ्चित्कर्तृसंस्कारकत्वेऽतिप्रसङ्गादावश्यके विशेषणे स्ववाक्ये उपस्थितत्वात् यद्धविस्संस्कारकं यद्भक्षणं तद्धविर्यागसम्बन्धिपदार्थकर्त्रानतिरूपं तद्धविर्यागसम्बन्धिकरिष्यमाणपदार्थविषये बलाधानरूपं वा संस्कारं जनयतीत्येव कल्पनात् प्रतिप्रस्थातुश्च वपाश्रपणकर्तुर्वपायां सर्वहोमेन शेषभक्षणाप्रसक्तेर्हृदयादियागसम्बन्धिप्राकृतपदार्थकर्तृत्वाभावेन च तद्धविश्शेषभक्षाप्रसक्तेः न तस्य भक्षणम् । अत एव हृदयादियागसम्बन्ध्युपयाजानां तेन करणेऽपि तेषां प्राकृतत्वाभावात् न तस्य तद्भक्षः ॥

ननु 'दक्षिणतो निधाय प्रतिप्रस्थाता अवद्यति' इतिवचनात् हृदयाद्यवदानस्यापि प्रतिप्रस्थातृकर्तृकत्वावगतेस्तच्छेषभक्षप्रसक्तिः । न हीदमप्राकृतमवदानान्तरं, प्राकृतावदानानुवादेन प्राकृताकार्यापन्नावदानान्तरानुवादेन वा प्रतिप्रस्थातृमात्रस्य प्राकृताध्वर्युबाधेन विधानात्; दक्षिणतो निधानस्य च प्रकृतितो दक्षिणश्रोणिप्राप्त्यैवानुवादात् यद्यपि पार्थसारथिलेखनात् शाखान्तरे वैकल्पिकमध्वर्युकर्तृकमपि हृदयाद्यवदानं भवेत्; तथाऽप्यध्वर्युकर्तृकत्वपक्षेऽपि वपाश्रपणमात्रकर्तुः प्रतिप्र-

स्थातुरापस्तम्बाद्युक्तक्लोमादिभक्षो न विरुद्ध्यते। तस्य हृदयादिनिरूपिताकीर्णकरत्वस्यापि लोहितादिवदविशेषात्। अतो हृदयाद्यवदानस्योभयकर्तृकत्वेऽपि प्रतिप्रस्थातुर्भक्षोपपत्तिरिति चेत्—

सत्यं, तथाऽपि प्रकृतौ नानतिरूपः कर्तृसंस्कारस्तस्य दक्षिणानियमेन तयैव सिद्धेः। अपि तु करिष्यमाणप्राकृतपदार्थेषु बलाधानरूप एव। न चासौ प्रतिप्रस्थातृकर्तृकत्वेऽपि हृदयाद्यवदानस्य भक्षणोत्तरं प्रतिप्रस्थातुः कश्चिदस्ति। अतो न तस्य भक्षः। पार्थसारथेस्तु प्रतिप्रस्थातृकर्तृकहृदयाद्यवदानभक्षे तस्य भक्षाभिधानं निर्मूलमेव॥

यदि तु याज्ञिकानां तथाचरणं, तदा भक्षोत्तरकालीनः प्राकृतः कश्चित्पदार्थोऽनुसन्धेयः। अस्य चाधिकरणत्रयस्य यजमानपञ्चमत्वबाधकतया बाधोपयोगः॥

(९)–विकृतौ प्राकृतस्य विधेर्ग्रहणात्पुनश्श्रुतिरनर्थिका स्यात्॥२४॥ अपिवाऽऽग्नेयवत् द्विशब्दत्वं स्यात्॥२५॥ न वा शब्दपृथक्त्वात्॥२६॥ अधिकं वाऽर्थवत्त्वात्स्यादर्थवादगुणाभावे वचनादविकारे तेषु हि तादर्थ्यं स्यादपूर्वत्वात्॥२७॥ प्रतिषेधस्स्यादिति चेत्॥२८॥ नाश्रुतत्वात्॥२९॥ अग्रहणादिति चेत्॥३०॥ न तु-

ल्यत्वात् ॥ ३१ ॥ तथा तद्ग्रहणे स्यात् ॥ ३२
अपूर्वतां तु दर्शयेत् ग्रहणस्यार्थत्वात् ॥ ३३
ततोऽपि यावदुक्तं स्यात् ॥ ३४ ॥ स्विष्ट-
कृद्भक्षः प्रतिषेधः स्यात्तुल्यकारणत्वात् ॥ ३५
अप्रतिषेधो वा दर्शनादिडायां स्यात् ॥ ३६
प्रतिषेधो वा विधिपूर्वस्य दर्शनात् ॥ ३७ ॥

चातुर्मास्येषु 'मरुद्भयो गृहमेधिभ्यस्सर्वासां दुग्धे साय-मोदनं निर्वपेत्' इति गृहमेधीयेष्टिं विधाय 'आज्यभागौ यजति यज्ञतायै' इति श्रुतम् । तत्रातिदेशप्राप्तेष्वप्याज्यभागेषु पुनः किमर्थमिति बाधोपयोगितया चिन्तायां—

अनुवादमात्रमित्याद्यः पक्षः ॥

अनुवादमात्रत्वे वैयर्थ्यापत्तेः सौर्यादौ निर्वपत्यादेः प्रकृ-तिसादृश्यबोधनद्वारा प्रकृतितानियामकत्ववदस्यापि तादृशवा-क्यवत्त्वसादृश्येन अस्याप्याज्यभागविधायकत्वमङ्गीकृत्य तादृ-शार्थवत्त्वसादृश्येन वा प्रकृतिनियम इत्यपरः ॥

औषधद्रव्यकत्वेनानेकदेवताकत्वेन चैव प्रकृतिविशेषनिय-मानुपपत्तेः 'आज्यभागौ यजति' इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः निर्वपत्या-देश्च यागलक्षकतया साधुत्वाद्यर्थं च सार्थकस्य सादृश्योप-पादकत्वेऽपि बाधकाभावादुपदेशातिदेशाभ्यां विधानस्य वि-हितविधानायोगेनानुपपत्तेश्चोदकप्राप्तस्यैष्टिकविध्यन्तस्य प्रशंसा-र्थमिदं सार्थवादकं वचनम् । इत्थमयं विध्यन्तः प्रशस्तः य-

त्राज्यभागौ विद्येते तौ च 'यज्ञतायै' इति विध्यन्तप्रशंसाद्वारा यागस्तुतिरिति तृतीयः॥

असम्बन्धिवाचनिकगुणव्यवहितत्वेन गृहमेधीयविध्येकवाक्यत्वाभावादर्थवादत्वानुपपत्तेरभ्यासात्कर्मान्तरमेवेदमप्राकृतकार्यमाज्यभागधर्मकं गृहमेधीयाङ्गतया विधीयत इति चतुर्थः॥

न तावदभ्यासात्कर्मान्तरं वक्ष्यमाणरीत्याऽनन्यपरत्वाभावात्, नापि प्रकरणान्तरात्, अनुपादेयगुणाभावेन तदसत्त्वात् उपादेयगुणाभावस्यैव प्रकरणान्तरप्रयोजकत्वेऽप्यतिदेशोपस्थितत्वेनासन्निधेरभावाच्च। प्रकरणान्तराधिकरणस्थकौस्तुभोक्तरीत्या सिद्धान्तेऽप्यसन्निधेरभावाच्च। अतः प्राप्ताज्यभागे पुनश्श्रवणं परिसङ्ख्यार्थमिति पञ्चमः॥

परिसङ्ख्याऽपीयं विकृत्यन्तरे नाज्यभागाविति शेषिपरिसङ्ख्या वा स्यात्, आज्यभागातिरिक्तप्रयाजादिरूपशेषपरिसङ्ख्या वा, नोभयथा, त्रैदोष्यापत्तेः। आद्ये विकृत्यन्तराणामनुपस्थितेश्च। गृहमेधीयाज्यभागविधिना विकृत्यन्तरे नैराकाङ्क्ष्यापादनासम्भवेन चोदकपरिलोपकत्वानुपपत्तौ फलतः परिसङ्ख्यानुपपत्तेः। नान्त्यः—प्राप्तपरिसङ्ख्यात्वे शास्त्रप्राप्तस्यात्यन्तं बाधायोगेन 'न तौ पशौ करोति' इतिवत् विकल्पापत्तेः। क्लृप्तोपकारकेणाप्याज्यभागमात्रेण गृहमेधीयस्य नैराकाङ्क्ष्यापादनायोगेन चोदकपरिलोपकतया अपूर्वत्वज्ञापनद्वारा फलतः परिसङ्ख्यारूपसिद्धान्तस्याप्यनुपपत्तेश्च। न हि प्रकृतावाज्यभागमात्रस्य नैराकाङ्क्ष्यापादकत्वं दृष्टं, अपि तु प्रयाजादिसहितस्यैव। अतः कथमपि परिसङ्ख्यात्वायोगात् अतिदेशस्य विशेषशास्त्रेणानेनोपदेशेनोपसंहारः। अस्मिंश्च पक्षे उपदेशातिदेशाभ्यां प्रमितस्यैवाज्यभागस्यानुष्ठाने

फलमित्यभ्युदयशिरस्कत्वकल्पना सिद्धान्तापेक्षयाऽनुष्ठाने विशेष इति षष्ठः ॥

उपदेशस्य प्रत्यक्षत्वेन झडितिप्रवृत्तौ तन्मात्रविषयस्यातिदेशस्य कल्पने प्रमाणाभावादाज्यभागमात्रेण नैराकाङ्क्ष्यापादनायोगेन चेतराङ्गविषयेऽतिदेशस्यावश्यकत्वात् तद्वर्ज्यातिदेशः । न च प्रत्यङ्गमतिदेशभेदे प्रमाणाभावादेकव्यापारेणैकेनैवातिदेशेन सर्वाङ्गप्राप्तौ आज्यभागयोरपि प्राप्त्युपपत्तेरितराङ्गमात्रविषयत्वानुपपत्तिरिति वाच्यं, विरोधिशरदर्शनेनातिदेशस्यैकस्यैव कुशविषयत्वाकल्पनेन तस्येतराङ्गविषयत्ववदाज्यभागयोरपि प्रथमप्रवृत्तप्रत्यक्षविधिदर्शनेनैकस्यैवातिदेशस्य तद्विषयत्वाकल्पनेन तस्य तदितराङ्गविषयत्वोपपत्तेः । न चैवमपि तेनैवाज्यभागप्राप्त्युपपत्तेरुपदेशानर्थक्यं, 'तमुक्थ्येन' इत्यादिवत् आज्यभागाश्रितगुणकामप्राप्त्यर्थं तदुपपत्तेः । न चैवं गुणकामप्राप्तिफलकत्वेऽपि चोदकपरिलोपकत्वेन परिसङ्ख्याफलकत्वस्याप्यवर्जनीयत्वापत्तिः, आज्यभागमात्रेण नैराकाङ्क्ष्यापादनायोगेन तस्य चोदकपरिलोपकत्वानुपपत्तेः । यदि तु नाज्यभागाश्रिताः गुणकामाः केचिद्दृष्टचरा इत्युद्भाव्येत, ततो यजुर्वेदप्रायश्चित्तसिद्ध्यर्थोऽयमुपदेशः । आतिदेशिकत्वे हि तस्य कल्पितत्वेन यजुर्वेदत्वाभावात् यजुर्वेदप्रमिताङ्गताकपदार्थभ्रेषनिमित्तकप्रायश्चित्तानुपपत्तिरिति सप्तमः ॥

सिद्धान्तस्तु—न गुणकामप्राप्तिरिहोपदेशप्रयोजनं, तत्सत्त्वेऽपि गुणकामप्राप्त्यनुपपत्तेः । दर्शपूर्णमासप्रकरणपठितानां हि गुणकामानां प्रकरणाद्दर्शपूर्णमासापूर्वसाधनीभूताज्यभागयोरेवाश्रयत्वं, नाज्यभागमात्रस्य, तथात्वे गृहमेधीयेऽपि अतिदेशप्रा-

प्राज्यभागाश्रितगुणकामप्राप्त्यापत्तौ तत्र तदुपदेशानर्थक्यात् ॥

नापि यजुर्भ्रेषप्रायश्चित्तप्राप्तिः, विकृत्यङ्गत्वस्य यजुर्वेदप्रमितत्वाभावेऽपि आज्यभागोत्पत्तेर्यजुर्वेदप्रमिततया सौर्यादाविवेहाप्यातिदेशिकत्वे तत्प्राप्त्युपपत्तेः । अपि तु क्लृप्तोपकारप्राकृताज्यभागविधिना प्रथमप्रवृत्तेन झडित्याज्यभागोपस्थापनात् तेनैव निराकाङ्क्षस्य गृहमेधीयविधेर्नातिदेशकल्पकत्वम् । न च प्रकृतौ यावत्प्रमाणप्रमिताङ्गैरेव नैराकाङ्क्ष्यदर्शनात् इहापि नाज्यभागग्रहणमात्रेण नैराकाङ्क्ष्यं, गौरवेण प्रकृतौ यावत्प्रमाणप्रामितत्वस्य नैराकाङ्क्ष्यप्रयोजकत्वाकल्पनात् । अपि तु परप्रयुक्ताङ्गान्तरसहितप्रयाजादित्वस्यैव । तेनैव रूपेण जनकतया क्रतूपकारोद्देशेन विहितत्वात् ॥

वस्तुतस्तु सहितत्वमपि न तन्त्रं, अपि तु प्रयाजादिजन्यादृष्टत्वमेव । तच्च साङ्गजन्यमेवेति प्रकृतौ साहित्यस्याप्यङ्गत्वान्न तद्विनैकेनाङ्गेन तत्सिद्धिः ॥

अत एव च विकृत्यन्तरे उपहोमानन्वयेऽपि प्राकृताङ्गमात्रेण प्रकृतौ तेषामाकाङ्क्षाशामकत्वदर्शनात् विकृतावप्याकाङ्क्षाशामकत्वं नानुपपन्नम् । अत एव तत्सन्निधिपठितोपहोमविधिं दृष्ट्वा तु तदन्यथानुपपत्त्यैव विकृतैराकाङ्क्षामुज्जीव्य तेषां तदङ्गत्वेऽवगते तत्साहित्यस्याप्यङ्गत्वावगमात् न प्राकृताङ्गमात्रेण क्रतूपकारसिद्धिः ॥

एवं च प्रकृतेऽप्याज्यभागान्वयात्पूर्वमन्याङ्गानन्वयात् तत्साहित्यस्याङ्गत्वानवगतेराज्यभागजन्यादृष्टत्वेन प्रकृतावाकांक्षाशामकत्वस्य क्लृप्तत्वाद्युक्तं तन्मात्रेणाकाङ्क्षाशान्तेरतिदेशपरिलोपकत्वम् ॥

अत एव तत्सन्निधिपठितोपहोमविधिवशेन तेषामङ्गत्वावगतावेव तत्साहित्यस्याङ्गत्वावगतिः । न तु प्राकृताङ्गान्तरसाहित्यस्यापि । तेषामाकाङ्क्षाविरहे गातिदेशस्यैवाकल्पनेनाङ्गत्वस्यैवानवगतेः ॥

न चैवं पाठक्रमेण प्रथमावगताङ्गैनैव प्रकृतेरपि नैराकाङ्क्ष्यात् तदुत्तराङ्गानां प्रकरणग्राह्यत्वानापत्तिः । प्रकरणस्य युगपत् सर्वाङ्गग्राहित्वेन पाठक्रमस्य दुर्बलस्यानियामकत्वात्; अन्यथा प्रथमेनैव नैराकाङ्क्ष्ये इतरस्य कर्मान्तरत्वापत्तौ व्रीहियवयोर्विकल्पानापत्तेः ॥

अत एव गृहमेधीयस्य प्रकरणे आम्नातानामाज्यभागस्विष्टकृदादीनामपि नान्यतरेणैव नैराकाङ्क्ष्यं, अपि तु प्रकरणाविशेषात् क्लृप्तोपकारकत्वाविशेषाच्च पाठक्रममतन्त्रीकृत्य सर्वैरेव ॥

अतश्च क्लृप्तोपकारैराज्यभागादिभिरेव नैराकाङ्क्ष्यात् गृहमेधीयस्यातिदेशकल्पकत्वाभावेन अपूर्वत्वावगतेराज्यभागाद्यतिरिक्ताङ्गानां प्रमाणाभावेनैवाप्राप्तेः फलतश्शेषान्तरपरिसङ्ख्येति सिद्धम् ॥

न चैवं पञ्चमपक्षाविशेषः, तत्र चोदकप्राप्तपरिसङ्ख्यान्याङ्गाकारेण चोदकपरिलोपपूर्वकाप्राप्तपरिसङ्ख्यारूपसिद्धान्तापेक्षया तस्य भेदात् । न चैवं तयोः पक्षयोरनुष्ठाने विशेषाभावः । प्राप्तपरिसङ्ख्यापक्षे आज्यभागविधेर्लक्षणया तद्भिन्नतरपरिसङ्ख्यार्थत्वेन अब्राह्मणमानय इत्यत्र ब्राह्मणभिन्नस्य तत्सजातीयस्यैव मनुष्यादेर्ग्रहणवदाज्यभागभिन्नस्याज्यभागसमानजातीययागान्तरस्यैव परिसङ्ख्यापत्तेः ॥

सिद्धान्ते प्रापकप्रमाणाभावेन तद्भिन्नस्य सर्वस्यैव परिसङ्ख्यापत्तेः विशेषसत्त्वात् । अत एव स्विष्टकृच्छ्रवणमपि पञ्चमपक्षे समानजातीयत्वात् प्राशित्रादिशेषकार्याणां निवर्तकमेव । अथ 'इडामवद्यति' इति तु स्विष्टकृद्विधिनिवर्तकेऽडाभक्षे त्वर्थान्तरविहितत्वाद्दिडाभक्षप्रतिप्रसवार्थमिति प्राञ्चः ॥

वस्तुतस्तु—इडाश्रवणस्यैव शेषकार्यान्तरपरिसङ्ख्यार्थत्वं स्विष्टकृच्छ्रवणस्य च प्रतिप्रसवार्थत्वमित्यत्र विनिगमनाविरहादुभयोरपि परिसङ्ख्यार्थत्वमेवाज्यभागश्रवणवत् । तत्रावान्तरसादृश्यादाज्यभागश्रवणमर्थकर्मभूतयागान्तरपरिसङ्ख्यार्थम् । स्विष्टकृच्छ्रवणं चाश्रयिकर्मान्तरपरिसङ्ख्यार्थम् । इडाश्रवणं च भक्षान्तरपरिसङ्ख्यार्थं पञ्चमे पक्षे ॥

सिद्धान्ते तु युगपत्सर्वैरेव क्लृप्तोपकारप्राकृताङ्गपुनश्श्रवणैर्नैराकाङ्क्ष्यापादनेन चोदकलोपावगमात् सर्वाङ्गनिवृत्तिरेव प्रापकप्रमाणाभावात्फलम् ॥

न चैवं 'तमुक्थ्येन' इत्यादावपि सत्यपि गुणकामप्राप्तिफलकत्वे चयनस्य क्लृप्तोपकारकत्वेन चोदकपरिलोपापत्तिः । तस्याहवनीयसंस्कारकत्वेन तत्प्राप्त्यर्थमतिदेशोपजीवित्वेन तत्परिलोपकत्वानुपपत्तेः । प्रकृत्यङ्गताबोधकविधिसमकालीनविधिबोधितस्यास्य चयनस्योक्थ्यादौ क्लृप्तोपकारकत्वानिश्चयाच्च । प्रकृते त्वेवं विशेषाभावाच्चोदकपरिलोपकत्वेन सिद्धं गृहमेधीयस्यापूर्वत्वम् ॥

(१०)—शंय्विडान्तत्वे विकल्पस्स्यात् परेषु पत्न्यनुयाजप्रतिषेधोऽनर्थकस्स्यात् ॥ ३८ ॥

नित्यानुवादो वा कर्मणस्स्यादशब्दत्वात् ॥

ज्योतिष्टोमे 'शंय्वन्ता प्रायणीया संतिष्ठते न पत्नीस्संयाजयन्ति इडान्ता आतिथ्या सन्तिष्ठते नानुयाजान् यजति' इति श्रुतम्। तत्र किं प्रायणीयातिथ्ययोः शंय्विडान्तत्वं नियतं उत पक्षे पत्नीसंयाजानुयाजवर्जं कृत्स्नसंस्थत्वमपीति चिन्तायां--

आद्यवाक्याभ्यां शंय्विडान्तत्वे विहिते तदुत्तरभाव्यङ्गपरिसङ्ख्यावगतेः सर्वेषां तेषामकरणे प्राप्ते पत्नीसंयाजानुयाजमात्रे अकरणपुनश्श्रवणं तद्भिन्नाङ्गेषु सूक्तवाकसमिष्टियजुरादिष्वकरणपरिसङ्ख्यार्थं, अतश्च तेषामपि पक्षे करणमिति प्राप्ते--

अकरणबोधकशास्त्रस्य प्रत्यक्षत्वेनाप्राप्तपरिसङ्ख्यात्वायोगात्प्राप्तपरिसङ्ख्यायां च त्रैदोष्यापत्तेरष्टदोषदुष्टविकल्पापत्तेश्च शंय्विडान्तत्वमेव नियतम्। एवं च 'न पत्नीस्संयाजयन्ति' इत्यादेर्नित्यानुवादत्वादिना तदेकवाक्यतयैवोपपत्तेर्न वाक्यभेदाङ्गीकारोपि ॥

(११)-प्रतिषेधार्थवत्त्वात् चोत्तरस्य परस्तात् प्रतिषेधस्स्यात् ॥४०॥ प्राप्तेर्वा पूर्वस्य वचनादतिक्रमस्स्यात् ॥४१॥ प्रतिषेधस्य त्वरायुक्तत्वात् तस्य च नान्यदेशत्वम् ॥

प्रकृतौ द्वौ शंयू पत्नीसंयाजानां पुरस्तादेकः परस्तादपरः। तथेडे अपि अनूयाजानां पुरस्तादेका पश्चादपरा। तत्र पूर्वाभ्यां प्रायणीयातिथ्ययोः शंय्विडान्तता उतोत्तराभ्यामिति सन्देहे--

'पर्यग्निकृतं पात्नीवतमुत्सृजति' इतिवदत्र प्रायणीयाद्यनुवादेन शंय्विडान्ताङ्गरीतिमात्रविधानात् तस्याश्च क्लृप्तोपकारकतया आज्यभागवच्चोदकपरिलोपकतया तदुपरितनाङ्गनिवृत्तिरार्थिकी। अत एव सन्तिष्ठतिरर्थप्राप्तानुवादः साधुत्वार्थः। तत्र च तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा शंय्विडान्तपदार्थविधानात् पूर्वशंय्विडोत्तरपदार्थानामप्युत्तरशंय्विडान्तत्वाविशेषेण विधानावगतेस्तदुत्तरभाविनामेव निवृत्तिः॥

अत एव पत्नीसंयाजादीनामप्युत्तरशंय्विडापूर्वभाविपदार्थत्वात्करणप्रसक्तौ 'न पत्नीस्संयाजयन्ति' इत्यादिस्तत्पर्युदासविधया शंय्विडान्तत्वविध्येकवाक्यतापन्नस्सन्नर्थवान्। अतः पत्नीसंयाजानूयाजवर्जं उत्तरशंय्विडान्तं सर्वं कार्यमिति प्राप्ते--

नात्र शंय्विडान्ताङ्गरीतिविधिः। तथात्वे धातोरत्यन्तपारार्थ्यापत्तेः। अपि तु शंय्विडान्तत्वे निमित्ते प्रायणीयाद्युद्देशेन प्रयोगोपरमरूपा संस्थैव धात्वर्थो विधीयते। पात्नीवतवाक्येषु तु पर्यग्निकरणे निमित्ते प्रयोगोपरमरूपोत्सर्गविधाने यागस्याप्यकरणापत्तेस्तत्र त्यागरूपोत्सर्गानुवादेन पर्यग्निकरणान्ताङ्गरीतिविधानमेवाश्रितम्। प्रकृते तु धात्वर्थविधिलिप्सया प्रयोगोपरमस्यैव शंय्विडान्तत्वे निमित्ते विधानात्पूर्वयोरपि शंय्विडयोः कृतयोर्निमित्तस्य संजातत्वेन कर्तव्य एवोपरमः॥

पत्नीसंयाजादिप्रतिषेधस्तु नित्यानुवादत्वेनार्थवादमात्रमौचित्येन शंय्विडान्तत्वस्तुत्यर्थं न विरुध्यते। अतः पूर्वाभ्यामेव शंय्विडान्तता॥

(१२)–उपसत्सु यावदुक्तमकर्म स्यात् ॥४३॥

स्रौवेण वा गुणत्वात् शेषप्रतिषेधः स्यात्॥ अप्रतिषिद्धं वा प्रतिषिध्यप्रतिप्रसवात्॥४५ अनिज्या वा शेषस्य मुख्यदेवताऽनभीज्यत्वात् ॥ ४६ ॥

ज्योतिष्टोमे उपसदो नाम 'अग्निमनीकं सोमं शल्यं विष्णुं तेजनम्' इति प्रधानत्रयं विधाय 'अग्निर्हि मुखम्' इत्यनेन स्तुत्वा 'नान्यामाहुतिं पुरस्ताज्जुहुयात् यदन्यामाहुतिं पुरस्तादन्यन्मुखं कुर्यात् स्रुवेणाघारमाघारयति' इति श्रुतम । तथा 'अप्रयाजास्ता अननुयाजास्ताः' इति च । तत्रोपसदां किं गृहमेधीयवदपूर्वत्वं न वेति चिन्तायां--

'नान्यामाहुतिं पुरस्ताज्जुहुयात्' इत्यनेन प्रधानपूर्वभाव्याहुतिमात्रपर्युदासादाघारस्यापि पर्युदासे प्राप्ते 'स्रुवेणाघारमाघारयति' इत्यस्य प्रतिप्रसवत्वेन सार्थक्यात् नास्याज्यभागश्रवणवदपूर्वतापरत्वम् । अत एव अप्रयाजा इत्याद्यवयुत्यानुवादो पर्युदासप्रशंसार्थः । ततश्चोत्तराघारप्रयाजाज्यभागानूयाजवर्जं स[illegible] प्राकृतमङ्गजातं कार्यमित्येकः पक्षः ॥

यद्वा 'नान्यामित्यादिः स्रुवेणाघारमाघारयति' इत्यन्तस्सर्वोऽपि प्रधानविधेरेवार्थवादः । अन्यां आग्नेयीतोऽन्यां प्रधानाहुतिम् । तत्र हेतुः अग्निर्मुखमिति । अङ्गत्वात्तु सौवाघारादिकरणेऽपि न दोष इति च स्तुतिः । अतश्च सर्वाङ्गकरणऽतिदेशेन प्राप्ते 'अप्रयाजाः' इत्ययं प्रयाजानुयाजमात्रपर्युदास इति द्वितीयः ॥

वस्तुतस्तु--'स्रुवेणाघारमाघारयति' इत्यस्यानुवादत्वेनोपलक्षणत्वे प्रमाणाभावात् स्वतन्त्रविधित्वेऽपि नापूर्वतापरत्वं, अपित्वाघारत्वावच्छेदकावच्छेदेन स्रुवमात्रविधानं, तत्र च पूर्वाघारे स्रुवप्राप्तावप्युत्तराघारे तत्प्राप्तिः फलम् । हिरण्यगर्भमन्त्रवद्वा तन्मात्रे स्रुवविधानं ततश्चास्याघारविधायित्वाभावात् नापूर्वतापरत्वमिति तृतीयः ॥

सिद्धान्तस्तु--'नान्यामाहुतिं पुरस्ताज्जुहुयात्' इत्यस्य पृथङ्निषेधविधित्वकल्पने वाक्यभेदापत्तेरस्यार्थवादत्वावसायात् न तावदाद्यः पक्षः । पाठक्रमादेवाग्नेय्याः प्रधानप्राथम्यसिद्धेस्ततः पूर्वमन्यस्याः आहुतेः प्रधानभूताया अप्रसक्तत्वादेव तन्निषेधानुवादानुपपत्तेः 'आघारमाघारयति' इत्यस्योपलक्षणत्वेनानुवादत्वाङ्गीकारे वैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च न द्वितीयोऽपि ॥

अत एव अग्निर्मुखमित्येव प्रधानस्तुतिः । नान्यामित्यादिस्तु स्रुवेणेत्यस्य विधेश्शेषः । प्रधानस्य पुरस्तात् पूर्वं स्रौवाघारादन्यामाहुतिं उत्तराघारप्रयाजाज्यभागादिरूपां न जुहुयात् । अतो लाघवात् स्रौवाघार एव कार्य इति तत्स्तुतिः । अत एव नोत्तराघारे स्रौवविधिरिति तृतीयोपि । अर्थवादानुसारेणास्य धात्वर्थविधिमात्रपरत्वनिश्चयात् । स्रुवमात्रविधौ प्रधानात्पूर्वमाहुत्यन्तरस्यापि प्रसक्तत्वेन तन्निषेधानुवादानुपपत्तेः। अतोऽत्र स्रौवाघारस्यैव विधेयत्वादाज्यभागश्रवणवदपूर्वतापरत्वमेव । अप्रयाजा इति च तस्यैवौचित्येन स्तुतिरिति सिद्धम् ॥

(१३)–अवभृथे बर्हिषः प्रतिषेधात् शेषकर्म स्यात् ॥ ४७ ॥ आज्यभागयोर्वा गुणत्वात्.

शेषप्रतिषेधस्स्यात् ॥ ४८ ॥ प्रयाजानां त्वेकदेशप्रतिषेधात् वाक्यशेषत्वं तस्मान्नित्यानुवादस्स्यात् ॥ ४९ ॥ आज्यभागयोर्ग्रहणं नित्यानुवादो गृहमेधीयवत्स्यात् ॥ ५० ॥

ज्योतिष्टोम एव 'वारुणेनैककपालेनावभृथं यन्ति' इत्यनेनावभृथसंज्ञकामिष्टिं विधाय 'अप्सुमन्तावाज्यभागौ यजति' इति श्रुतम् । तत्रातिदेशप्राप्ताज्यभागानुवादेनाप्सुपदोपेतमन्त्रमात्रविधानात् मन्त्रयोर्लिङ्गक्रमाभ्यां प्राप्तत्वेऽपि चाप्सुमद्देवतायास्तद्विशेषणस्य वा द्वितीयया विधानोपपत्तेराज्यभागविध्यभावेनातिदेशपरिलोपकत्वानुपपत्तेरपूर्वत्वाभावात् सर्वं प्राकृतमङ्गजातं कार्यम् ॥

यत्तु 'अपबर्हिषश्चतुरः प्रयाजान् यजति, अपबर्हिषौ द्वावनूयाजौ' इति वचनं तत् बर्हिःप्रयाजानुयाजपर्युदासमात्रार्थमिति प्राप्ते--

अप्सुमत्त्वस्याज्यभागविशेषणत्वेन प्रतीयमानस्य स्वातन्त्र्येण देवताविधायकत्वं तद्विशेषणत्वं वा तावन्नैवोपपत्तिमत्। अप्सुपदोपेतमन्त्रविधिस्तु सम्भाव्यमानो मन्त्रयोः 'अप्स्वग्ने सधिष्टव, अप्सु मे सोमो अब्रवीत्' इत्यनयोः अनुवाक्यात्वेनाज्यभागक्रमाम्नातयोर्लिङ्गादेवाज्यभागाङ्गत्वावगतेः प्राप्तत्वेनासम्भवी ॥

अत्रोपपदार्थस्य प्राप्तत्वाद्धात्वर्थमात्रविधिप्रतीतेर्युक्तमवभृथस्यापूर्वत्वम् । अपबर्हिष इति तु प्रयाजचतुष्टयस्यानुयाजद्व-

यस्य च वस्तुतो बर्हिःप्रयाजानूयाजव्यतिरिक्तस्य विधानम्। विशिष्टविधिन्यायेन वा पर्युदासविशिष्टप्रयाजानूयाजविधिः॥

(१४)–विरोधिनामेकश्रुतौ नियमस्स्याद्ग्रहणस्यार्थवत्त्वात् शरवच्च श्रुतितो विशिष्टत्वात् ॥५१॥ उभयप्रदेशान्नेति चेत्॥५२ शरेष्वपीति चेत् ॥५३॥ विरोध्यग्रहणात्तथा शरेष्विति चेत् ॥५४॥ तथेतरस्मिन्॥ श्रुत्यानर्थक्यमिति चेत् ॥५६॥ ग्रहणस्यार्थवत्त्वादुभयोरप्रतिपत्तिस्स्यात् ॥५७॥

प्रकृतौ वैकल्पिकानामनेकेषामातिदेशेनानियमेन प्राप्तौ विकृतौ यत्रैकस्य पुनश्श्रवणं यथा 'खादिरो यूपो भवति, बृहत्पृष्ठं भवति, यवमयः पुरोडाशः' इत्यादिषु । तत्र यूपाद्युद्देशेन खादिरत्वादिमात्रविधानादपूर्वतापरत्वे यूपादीनामप्राप्त्यापत्तेरनुवादमात्रत्वे चानर्थक्यात्पालाशत्वादिव्यावृत्तिफलको नियमविधिरेवायं खादिरत्वादेः । प्रकृतावाक्षेपलभ्यद्रव्यान्तरव्यावृत्तिफलकव्रीह्यादिनियमवदिति॥

अतिदेशस्य च पालाशादिविषयत्वाकल्पनादेव न तत्प्राप्तिः प्रामाणिकीति सिद्धमेव शिष्यहितार्थमुक्तम्॥

(१५)–सर्वासां च गुणानामर्थवत्त्वात् ग्रहणमप्रवृत्ते स्यात् ॥५८॥ अधिकं स्यादिति चेत् ॥५९॥ नार्थाभावात् ॥६०॥

वैकृतं श्यामाकादिद्रव्यं, सूर्यादिदेवता, क्रियान्तरसाधनं च शरादि प्राकृततत्स्थानापन्नद्रव्यदेवताकुशादेः निवर्तकं न वेति सन्देहे—

उभयोरपि प्रमाणसिद्धत्वात्कल्प्यत्वेऽप्यतिदेशस्य प्रयाजादिविषये आवश्यकत्वेन कुशादिविषयत्वावश्यंभावात् दुर्बलप्रमाणप्रापितस्यापि च प्रबलप्रमाणप्रापितेनाप्यत्यन्तबाधायोगादुभयोरपि तुल्यबलत्वेन विकल्पः । न हि प्रत्यङ्गं भिन्नोऽतिदेशः कथंभावाकाङ्क्षिण्या विकृत्या लाघवेन प्रकृतिवदित्येवमाकारकस्यैकस्यैवातिदेशस्य कल्पनात् अतो न क्वचिदपि प्रत्याम्नानाद्बाध इति प्राप्ते—

उपकारपृष्ठभावेन पदार्थानामतिदेशात् यदुपकारजनकीभूतः पदार्थो विकृतावाम्नातस्तदुपकारजनकीभूतप्राकृतपदार्थातिरिक्तपदार्थानामेव विकृतावतिदेशात् कुशादिपदार्थस्याकाङ्क्षाभावेऽतिदेशविषयत्वस्यैवाकल्पनात् कुशानां नैव प्रामाणिकत्वम् अत एव वस्तुतः अप्राप्तस्यैव कुशादेर्विशेषादर्शने सति प्रापकशास्त्रस्याहवनीयादिशास्त्रवत् क्लृप्तत्वेन कुशादिविषयत्वभ्रमात्प्राप्तबाधत्वव्यवहारः ॥

विस्तरेण चैतन्निरूपितं कौस्तुभे बलाबलाधिकरणे । अतस्सिद्धः प्रत्याम्नानाच्छरादिभिः कुशादीनां बाधः । इह सिद्ध एव च बाधः पूर्वं तत्र तत्र व्यवहृत इति ध्येयम् ॥

(१६)—तथैकार्थविकारे प्राकृतस्याप्रवृत्तिः प्रवृत्तौ हि विकल्पस्स्यात् ॥ ६१ ॥ यावच्छ्रुतीति चेत् ॥ ६२ ॥ न प्रकृतावशब्दत्वात् ॥

औदुम्बरत्वादि वैकृतं प्राकृतखादिरत्वादीनां पूर्वन्यायेनैव निवर्तकं, न च द्वयोर्यूपयोस्समुच्चयेन बन्धनसाधनता, नैरपेक्ष्येण साधनत्वविधानात् प्राकृतयूपोद्देशेनौदुम्बरत्वमात्रविधानेन यूपद्वयाप्रसक्तेश्च । सिद्ध एव चायमर्थश्शिष्यहितार्थमुच्यत इति वेदितव्यम् ॥

(१७)–विकृतौ त्वनियमः स्यात्पृषदाज्यवत् ग्रहणस्य गुणार्थत्वात् उभयोश्च प्रदिष्टत्वात् गुणशास्त्रं यदेति स्यात् ॥ ६४ ॥ ऐकार्थ्याद्वा नियम्येत श्रुतितो विशिष्टत्वात् ॥ ६५ ॥ विरोधित्वाच्च लोकवत् ॥ ६६ ॥ कृतोऽश्च तद्गुणत्वात् ॥ ६७ ॥ विरोधिनां च तच्छ्रुताव-शब्दत्वाद्विकल्पस्स्यात् ॥ ६८ ॥ पृषदाज्ये समुच्चयात् ग्रहणस्य गुणार्थत्वम् ॥ ६९ ॥ यद्यपि चतुरवत्तीति तु नियमे नोपपद्यते ॥ क्रत्वन्तरे वा तन्न्यायत्वात्कर्मभेदात् ॥ ७१ ॥

यत्र प्राकृतानां वैकल्पिकानां व्रीहियवादीनां कर्मानुत्पत्तिवाक्ये अन्यतरस्य शुक्लादिगुणयुक्तस्य श्रवणं तत्र द्रव्योद्देशेन गुणमात्रविधानात् द्रव्यांशे विधानाभावेन नेतरद्रव्यबाधः । यत्र तूत्पत्तिवाक्ये न तच्छ्रवणं यथा 'सोमारौद्रं चरुं निर्वपेच्छुक्लानां व्रीहीणाम्' इत्यादौ तत्रातिदेशप्राप्तव्रीह्यनुवादेन शुक्लगुणविधौ यागादेरपि विधेयत्वेन वैशिष्ट्याभावाद्वाक्यभेदापत्तेर्व्री-

ह्यादेरप्यतिदेशप्राप्तस्य विशिष्टविधिसन्दष्टतया प्राप्तस्यापि विशेषणस्य विशिष्टविधिमात्रविषयत्वावश्यंभावेन विधेयत्वात्तेन यवव्यावृत्त्युपपत्तिः ॥

वस्तुतस्तु—एतादृशस्थले अतिदेशप्राप्तेः पूर्वमेवैतद्विधिप्रवृत्त्यङ्गीकारात् व्रीहीणामपि फलतो नियमविधिविषयतया यवव्यावृत्तिसिद्धिः ॥

(१८)—यथाश्रुतीति चेत् ॥७२॥ न चोदनैकत्वात् ॥७३॥

दैक्षे पशौ 'यद्यपि चतुरवत्ती यजमानः पञ्चावत्तैव वपा कार्या' इति श्रुतं पञ्चावदानं वपायामेव उताङ्गेष्वपीति चिन्तायां—

नात्रावदानानुवादेन पञ्चत्वविधिः, तथात्वे हृदयादिवाक्यैस्तेषामेवावदानसम्बन्धेन हविष्ट्वादूपाया इतराङ्गवत्तदभावेनावदानाप्राप्तेर्वपाश्रवणस्यानुवादत्वानुपपत्तेः । एकस्मिन् पदे उद्देश्यविधेयभावाङ्गीकारे एकप्रसरताभङ्गापत्तेश्च । अतोऽत्रावदानमेव हृदयादिवाक्य इव वपोद्देशेन हविष्ट्वसिद्ध्यर्थं विधीयते पञ्चत्वं तु जामदग्न्यादीनामतिदेशेनैव प्राप्तत्वात्पाक्षिकानुवादः ॥

वस्तुतस्तु—एवकारश्रवणात् यद्यपि 'चतुरवत्ती' इत्यनुवादाच्च जामदग्न्याजामदग्न्यसाधारण्येन नित्यत्वसिद्ध्यर्थं पञ्चत्वस्यापि विधिप्रतीतेर्विशिष्टविधिरेवायम् । तथाऽपि चमसाधिकरणन्यायेन वपाभ्यासापूर्वसाधनत्वस्यैव लक्षणान्नाङ्गेषु पञ्चावदानप्रसक्तिः ॥

न चाङ्गेषु तत्प्रसक्त्यभावे 'तानि द्विर्द्विरवद्यति' इति वाक्यस्यैव वैयर्थ्यापत्तेस्तत्परिहारार्थं वपाग्रहणस्यैवैकस्य प्रकृत-

हविर्मात्रोपलक्षणत्वमिति वाच्यं, वपाग्रहणस्योपलक्षणत्वाभावेऽपि अङ्गेषु जामदग्न्यपक्षे पञ्चावदानप्रसक्तेस्तत्सम्पादकतया प्राप्त-त्रित्वबाधेन द्वित्वविध्युपपत्तेर्वैयर्थ्याभावादिति प्राप्ते—

पञ्चावदानवाक्ये एकप्रसरताभङ्गपरिहारार्थं पञ्चत्वविशि-ष्टावदानान्तरस्य प्राकृतकार्यापन्नस्य वपोद्देशेन विधानं अतिदे-शप्रवृत्तेः पूर्वंप्रवृत्त्यङ्गीकारेण वा प्राकृतावदानस्यैव पञ्चत्ववि-शिष्टस्य वपोद्देशेन विधानम् ॥

अत एव द्वितीयपक्षे पञ्चत्वांशे नित्यत्वसिद्ध्यर्थं विधिः। अवदानांशे च हविश्शुसिद्ध्यर्थं एकप्रसरताभङ्गपरिहारार्थं चेति द्रष्टव्यम् । उभयथाऽप्यवदानांशेऽतिदेशप्रतिबन्धादुपस्थितत्वाच्च हृदयादिवाक्येषु वपासंस्कारकस्यैवावदानस्य हृदयाद्युद्देशेन वि-धिः । न च वैपरीत्यमेव किं न स्यादिति वाच्यं, अवदाना-नुवादेन पञ्चत्वविधावेकप्रसरताभङ्गादेरेव नियामकत्वात् ॥

न चोत्पत्तिशिष्टसंस्कार्यावरोधे संस्कार्यान्तरस्य निवेशा-योगः । सोमसंस्कारार्थस्यैवाभिषवभक्षादेः पूतीकफलचमसा-द्यर्थत्ववत् प्रधानभूतसंस्कार्यान्तरानुरोधेन विनियोगान्तरकरणे बाधकाभावात् । संस्कार्यस्योत्पत्त्यनन्वयित्वेन कर्मभेदासाधक-त्वात् । अतश्च वपासंस्कारकावदानस्यैव हृदयाद्युद्देशेन विधा-नात् तस्य च पञ्चत्वविशिष्टतया हृदयादिष्वपि नित्यं पञ्चा-वदानप्राप्तिः । तत्प्रकाराः परं तत्र तत्र व्यवस्थिताः । प्रका-रबोधकवाक्येषु वपादितत्तद्द्रव्योद्देशेनैव तत्प्रकारविधानात् अ-वदानस्य च प्रकरणप्राप्तस्यानुवादादिति कौस्तुभे विस्तरः ॥

इति श्रीखण्डदेवविरचितायां भाट्टदीपिकायां
दशमस्याध्यायस्य सप्तमः पादः.

अथ दशमस्याध्यायस्याष्टमः पादः.

(१)–प्रतिषेधः प्रदेशेऽनारभ्य विधाने च प्राप्तप्रतिषिद्धत्वात् विकल्पस्स्यात् ॥ १ ॥ अर्थप्राप्तवदिति चेत् ॥ २ ॥ न तुल्यहेतुत्वादुभयं शब्दलक्षणम् ॥ ३ ॥ अपि तु वाक्यशेषस्स्यादन्याय्यत्वाद्विकल्पस्य विधीनामेकदेशस्स्यात् ॥ ४ ॥

तदेवमर्थलोपात्प्रत्याम्नानाच्च बाधो निरूपितः, प्रतिषेधादिदानीं निरूप्यते । महापितृयज्ञे अतिदेशप्राप्तस्य होतृवरणस्य प्रतिषेधश्श्रुतः 'न होतारं वृणीते' इति । तथा अनारभ्याधीतस्य 'आश्रावयेति चतुरक्षरं, अस्तु श्रौषडिति चतुरक्षरं यजेति द्व्यक्षरं, ये यजामह इति पञ्चाक्षरं, द्व्यक्षरो वषट्कारः, एष वै सप्तदशः प्रजापतिर्यज्ञमन्वायत्तः' इति यज्ञमात्रोद्देशेन विहितस्य येयजामहस्य 'नानुयाजेषु येयजामहं करोति' इति प्रतिषेधश्श्रुतः । तयोः किं नित्यं होतृवरणादिबाधकत्वं उत विकल्पेनेति चिन्तायां—

न तावदयं होतृवरणव्यतिरिक्तं प्रकृतिवत्कुर्यात्, अनूयाजव्यतिरिक्तेषु च यज्ञेषु येयजामहः कर्तव्यः इत्येवंविधः पर्युदासः, अत्यन्ताभाववाचिनो नञः प्रधानभूतभावनान्वयसम्भवे

अन्योन्याभाववाचित्वमङ्गीकृत्य गुणभूतधात्वर्थान्वयाङ्गीकारे प्रमाणाभावात् । अन्योन्याभाववाचकस्य नञस्तद्भाति पदार्थान्तरे लक्षणापत्तेश्च । अतः प्रतिषेध एवायम् । तस्य च प्राप्तिसापेक्षत्वात् प्राप्तेश्च प्रकृते शास्त्रीयत्वाच्छास्त्रप्राप्तस्य चात्यन्तं बाधायोगादगत्या ग्रहणाग्रहणवद्विकल्पः ॥

ननु प्रतिषेधस्य प्राप्तिसापेक्षत्वे किं बीजम्? न तावदभावज्ञानस्य प्रतियोगिज्ञानाधीनत्वात् प्रतियोगिप्राप्त्यर्थं तत्, येयजामहादिरूपस्य प्रतियोगिनो अनूयाजादिषु प्रसिद्ध्यभावेऽपि यागान्तरेषु प्रसिद्धत्वात् । न ह्यनुयोगिनि प्रतियोगिप्रसिद्धिरभावबोधे कारणं, ह्रदे वह्निप्रसिद्ध्यभावेऽपि ह्रदे वह्निर्नास्तीति बोधस्यानुभविकत्वात् । अत एवोद्देश्यप्रसिद्ध्यर्थमेव प्राप्तिसापेक्षत्वमित्यप्यपास्तम्, निषेधाधिकारे प्रतियोगिनमुद्दिश्यानुयोगिवृत्तिनञर्थस्यैव विधेयत्वात् ॥

न च तथाऽपि प्रसक्तपुरुषनिवृत्तिप्रयोजनकत्वात् निषेधस्य, प्रसक्त्यभावे वैयर्थ्यापत्तेस्तत्परिहारार्थं प्राप्त्यपेक्षत्वमिति वाच्यं, निषेधाभावे सामान्यशास्त्रेण भ्रान्त्या आहवनीयशास्त्रेणेव पदहोमे आहवनीयस्य, अनूयाजादिषु येयजामहादीनां प्रसक्तत्यात् । अतश्च यथैव पदशास्त्रं सामान्यशास्त्रस्य तात्पर्यग्राहकं सत् तस्य तद्व्यतिरिक्तविषयतां कल्पयति एवं निषेधशास्त्रमपि सामान्यशास्त्रस्य तद्व्यतिरिक्तविषयत्वे तात्पर्यग्राहकत्वादेव सार्थकम् ॥

न च सामान्यशास्त्रानालोचनेऽपि पदशास्त्रस्य पदविधायकत्ववत् निषेधशास्त्रस्य प्रसक्त्यभावेन शाब्दबोधाजनकत्वं; पदशाब्दबोधवदेव प्रतियोगिप्रसिद्धिमात्रेणानुयोगिवृत्त्यभावविष-

यकशाब्दबोधोपपत्तेः । अतश्च भ्रान्तिप्राप्तस्यापि निषेधोपपत्तेः न प्राप्तेश्शास्त्रीयत्वेन विकल्प इति चेत्—

न, सकलकारकान्वितभावनारूपाख्यातार्थ एव प्रतियोगितासंसर्गेण नञर्थाभावस्योत्सर्गेणान्वयादनूयाजाधिकरणकयेयजामहानुकूलकृतेरेव प्रतियोगितया,तत्प्रसिद्धिं विना शाब्दबोधाजनकत्वेनैवास्य तत्प्राप्तिसापेक्षत्वात् । न हि यत्नमात्रस्य प्रतियोगिता सम्भवति । अतश्च कारकविशिष्टायास्तत्त्वावश्यंभावे विनिगमनाविरहात् सर्वविशिष्टाया एव तत् ॥

अत एव न येयजामहमात्रस्यैव प्रतियोगित्वं, नञः प्रधानभूताख्यातार्थान्वयसम्भवे गुणभूततदन्वयस्यान्याय्यत्वात् । अत एव यत्र 'ह्रदे वह्निर्नास्ति' 'नान्तरिक्षे न दिवि' इत्यादौ तद्बाधस्तत्रागत्या वह्न्यादेरेव प्रतियोगित्वमङ्गीकृत्य तदुद्देशेनैवानुयोगिवृत्त्यभावविधानम् । यत्र तु न बाधस्तत्र निरुक्तकृतेरेव प्रतियोगित्वात् तदुद्देशेनैवाभावमात्रविधिः । अत एव प्रतियोगिप्रसिद्ध्यर्थमिवोद्देश्यप्रसिद्ध्यर्थमपि प्राप्तिसापेक्षता, निषेधस्य तद्व्यतिरेकेण शाब्दबोधस्यैवाजननात् । सा च प्राप्तिः क्वचिद्रागतः क्वचिच्छास्त्रतः । आद्या 'न कलञ्जं भक्षयेत्' इत्यादौ । अन्त्या प्रकृते । सा च प्रमारूपैवेति युक्तो विकल्पः ॥

न हि भ्रमात्मकप्रसिद्धिमादाय तत्सम्भवः । निषेधशास्त्रानालोचने सामान्यशास्त्रमात्रालोचनेन भ्रमसम्भवेऽपि निषेधशास्त्रस्यैव प्रथमालोचने विशेषदर्शनसत्त्वेन सामान्यशास्त्रतो भ्रमानुपपत्तेः, वस्तुतस्तादृशप्रतियोगिनोऽप्रसिद्ध्या तदुद्देश्यकतदभावप्रमानुपपत्तेश्च ॥

न च यस्य सामान्यशास्त्रमात्रालोचनेन भ्रमात्मकेष्टसाधनताज्ञानादनूयाजेषु येयजामहकृतिरुत्पन्ना तत्पुरुषीयकृतेरेव प्रसिद्धाया अनूयाजाधिकरणकयेयजामहकृतित्वेन प्रतियोगित्वात् तदभावविषयकप्रमोपपत्तिरिति वाच्यं, एतदात्मनि तत्पुरुषीयकृत्यभावस्य स्वतस्सिद्धत्वेन तदंशे विधिवैयर्थ्यात्, पुरुषान्तरीयकृत्यभावस्य एतत्पुरुषीयनिवारणाप्रयोज्यत्वानुपपत्तेश्च । अभावे तत्प्रयोज्यत्वं हि निवारणानुमेयानिष्टसाधनताज्ञानस्याभावप्रतियोगिभूतकृतिसामग्रीविघटकत्वम् ॥

न चान्यदीयकृतिसामग्री बलवदनिष्टानुबन्धित्वज्ञानाभावरूपा अन्यदीयानिष्टसाधनत्वज्ञानाद्विघट्यते । अतश्चैतदात्मनिष्ठकृतिसामग्र्यैव एतदात्मनिष्ठानिष्टानुबन्धित्वज्ञानान्निवर्तनीया । सा च निषेधस्य प्रथमालोचने विशेषदर्शनवत्त्वात् भ्रमात्मिका न सम्भवति । तज्जन्यकृतिस्तु प्रतियोगिभूता अप्रसिद्धैव ॥

अतोऽवश्यं निषेधशास्त्रस्य प्रथमालोचनेऽपि तदपेक्षितप्रतियोगिप्रसिद्ध्यर्थं सामान्यशास्त्रमालोच्यैवानूयाजाधिकरणकयेयजामहानुकूलकृतित्वावच्छिन्नकृतेरेव सामान्यशास्त्रप्रमितायाः प्रतियोगितामङ्गीकृत्य निषेधशास्त्रार्थावधारणमित्यङ्गीकर्तव्यं, अतश्च सामान्यशास्त्रप्रमितस्याप्यत्यन्तं बाधायोगाद्विकल्पो युक्त एव । तदा हि सामान्यशास्त्रेण येयजामहस्य फलभूमार्थिनेऽनूयाजसाद्गुण्यजनकत्वानुमानात् निषेधेन च फलभूमार्थित्वाभावे येयजामहाभावेऽपीतराङ्गैस्साद्गुण्यजनकत्वस्यानुमानादुभयोर्ग्रहणाग्रहणवदविरोधः ॥

रागप्राप्तनिषेधे तु रागेण कळञ्जभक्षणादाविष्टसाधनत्वावगमेन प्रसक्तायाः कळञ्जभक्षणानुकूलकृतेरभावे निषेधशास्त्रेण

निवारणाविषयत्वेनावगतेऽर्थात्तद्विषयस्य कलञ्जभक्षणादेरनिष्टसाधनत्वाक्षेपात् नित्यं तद्भक्षणेऽनिष्टोत्पत्तिर्नित्यं च अनिष्टक्षेपात् तन्निर्वृत्तिरिति वैषम्यं; अतो होतृवरणयेयजामहादीनां महापितृयज्ञादिषु न नित्यं बाध इति प्राप्ते—

यत एव प्रतिषेधपक्षे विकल्पोऽष्टदोषदुष्टोऽत एव पर्युदासाङ्गीकरणम्। पर्युदासत्वं चाख्यातार्थव्यतिरिक्तप्रतियोगिताकाभावबोधकवाक्यत्वं, न तु नञः आख्यातातिरिक्तान्वयित्वं 'न होतारं वृणीते' इत्यत्र होतृवरणव्यतिरिक्तत्वरूपस्य नञर्थस्याख्यातार्थ एवान्वयात्। न च तत्रापि 'न होतारं वृणीते' इत्यत्र नञर्थस्यात्यन्ताभावस्यैव होतृवरणे प्रकारत्वेनान्वयः। नञोऽन्यान्वयस्य व्युत्पन्नत्वेऽपि अभावप्रतियोगिभूतस्य वरणस्य कृतिसाध्यत्वाभावेन भावनान्वयानुपपत्तेः। अत एव न तस्य विशेषणत्वमपि, धात्वर्थस्य नञर्थे अन्वयाव्युत्पत्तेश्च। अतो नञोऽन्योन्याभाववाचकत्वस्यापि सत्त्वात् तत्परत्वमेवाङ्गीकर्तव्यम्। तत्रापि नञ्धातुभ्यां लक्षणया वरणव्यतिरिक्तपदार्थजातस्यैव बोधनात्तस्यैवाख्यातार्थान्वयः॥

यद्यपि च 'तदन्यतद्विरुद्धतदभावेषु नञः' इति प्रसिद्धेरन्योन्याभाववत्यपि शक्तिः। तथाऽपि धात्वर्थस्य तत्रान्वयाव्युत्पत्तेर्लक्षणा आवश्यक्येव। सा च विकल्पापेक्षया न दोषः। एवं नानूयाजेष्वित्यत्रापि॥

तत्र च यद्यपि नञ्येयजामहपदाभ्यां येयजामहव्यतिरिक्ताङ्गजातस्य लक्षणामङ्गीकृत्य अनूयाजोद्देशेन तद्विधिरूपः पर्युदासोपि सम्भाव्यते। तथाऽपि येयजामहव्यतिरिक्तत्वस्य विशेष्यापेक्षायां विशेष्यभूतानामङ्गानामनारभ्यविधावनुपस्थित-

त्वात् नासावङ्गीक्रियते । अपि तु नञनूयाजपदाभ्यामेवानूयाजव्यतिरिक्तं लक्षयित्वा तस्य सप्तम्योद्देश्यत्वाङ्गीकारात् तदुद्देशेन येयजामहविधिरूप एव, अव्यवहितत्वात्, तद्विशेष्यस्य यागान्तरस्य सामान्यविधिनोपस्थितत्वात् ॥

अत एवोभयत्रापि पर्युदासे होतृवरणव्यतिरिक्तत्वेनानूयाजभिन्नत्वेनैव च यथाक्रमं विधेयता उद्देश्यता च। न तु प्रयाजत्वादिना, तद्रूपप्रवेशे गौरवात्। तस्य सामान्यशास्त्रैकधाकथतयैव लाभाच्च। अत एव नात्र पदैकवाक्यता । अपि तु 'पुरोडाशं चतुर्धा करोति' इत्यादिवद्वाक्यैकवाक्यतैव । अत एव तन्मात्रसङ्कोचार्थादुपसंहारात्तदन्यसङ्कोचार्थस्य पर्युदासस्य भेद इतिन्यायसुधाकारः ।

न चैवं पर्युदासेऽपि पर्युदसनीयप्राप्तिसापेक्षत्वाद्विकल्पापत्तिः। तस्याः पदादाविव तार्किकभ्रान्तिमादायाप्युपपत्तेः । न हि तद्व्यतिरेकेण पर्युदासविधेः प्रतिषेधविधिवच्छाब्दबोधानुपपत्तिः । भेदप्रतियोगिभूतहोतृवरणानूयाजप्रसिद्धिमात्रेण तदुपपत्तेः । न च 'न होतारं वृणीते' इत्यत्र पर्युदासोपपत्तावपि 'नानूयाजेषु' इत्यत्र पर्युदासाङ्गीकारे सुबन्तसम्बन्धादननुयाजेष्विति नञो नित्यसमासापत्तिः। सुबन्तसम्बन्धे वाक्यस्याप्युपपत्तौ नित्यसमासे प्रमाणाभावात् ।

यदाऽपि हि वैयाकरणरीत्या समासस्य विशिष्टार्थे शक्तिः वाक्यस्य च प्रत्येकं विशेषणविशेष्यरूपावयवार्थेषु, तदा भिन्नार्थकत्वेनैव समासविधिना वाक्यस्य साधुत्वानिवारणात् 'नानूयाजेषु' इति वाक्ये न किञ्चिद्बाधकम्। अत एव समासवाक्ययोर्विकल्पविधायकविभाषासूत्रप्रत्याख्यानार्थं वावचनमन-

र्थकं स्वभावसिद्धत्वात्' इति कात्यायनवचनमपि सङ्गच्छते। स्वभावसिद्धत्वात् भिन्नार्थकत्वरूपन्यायसिद्धत्वादित्यर्थः।

वस्तुतस्तु—उभयोरपि समासवाक्ययोः विशिष्टार्थगमकत्वस्य तुल्यत्वात्समासविधिना वाक्यस्यासाधुत्वप्रसक्तौ विकल्पविधायकं विभाषासूत्रं पाणिनेः सार्थकमेवेति कात्यायनवचनमेव न्यायविरोधादप्रमाणम्। अत एव विभाषासूत्रात्प्राचीनानां कुम्भकाराद्युपपदादिसमासानां न विकल्पः। अतो नानूयाजेष्विति वाक्यस्यापि साधुत्वाद्युक्तस्तत्रापि पर्युदासः॥

(२)–अपूर्वे चार्थवादस्स्यात्॥ ५॥

दर्शपूर्णमासयोराज्यभागौ प्रकृत्य 'न तौ पशौ करोति न सोमे' इति श्रुतम्। तत्र पशुवाक्ये तावत् पूर्वाधिकरणोक्तरीत्या भाष्यकारस्वारस्याच्च यद्यपि पर्युदास इत्येव प्रतीयते। तथाऽपि न तावत् नञ्पशुपदयोरन्वयाङ्गीकारेणापशौ करोतीत्येवं रूपः, तथात्वे दर्शपूर्णमासाङ्गताबोधकप्रकरणकल्प्यवाक्यैकवाक्यतापत्तेः, तत्र च दर्शपूर्णमासयोरेवोद्देश्यत्वात् तयोश्चापशुत्वादेव पर्युदासवैयर्थ्यात्। न हि तेन पशावतिदेशनिवृत्तिस्सिध्यति। पशुप्रकरणस्थाज्यभागप्रापकातिदेशविधिनैकवाक्यतामङ्गीकृत्य आज्यभागव्यतिरिक्तं प्रकृतिवदित्येवंविधः पर्युदासस्तु अतिदेशविधेर्दूरस्थत्वाद्दर्शपूर्णमासप्रकरणस्थपर्युदासेनैकवाक्यताऽनुपपत्तेरयुक्तः।

वस्तुतस्तु—न सर्वत्र पर्युदासविधौ पदैकवाक्यता, तथात्वे आख्यातद्वयानन्वयापत्तेः। अपि तु आख्यातद्वयसत्त्वे वाक्यैकवाक्यताऽपि। अतश्च प्रकृते दूरस्थत्वेऽपि वाक्यैकवाक्यत्वोपपत्तेर्नायुक्तः पर्युदासः। न च 'आज्यभागव्यतिरिक्तं

पशौ कुर्यात्' इतिवाक्यस्य विशेष्यविशेषसाकाङ्क्षतया स्वार्थ-बोधे समाप्त्यभावः। विशेष्यविशेषस्य प्रमाणान्तरावगमोपपत्तौ अनुगतधर्मावच्छिन्नमादाय शाब्दबोधोपपत्तेः। इतरथा वाक्य-मात्रस्य निराकाङ्क्षतानापत्तेश्च। अतोऽत्र पर्युदासखण्डनमेवं कार्यं, विकल्पभिया खलु पर्युदासः इष्टः, स चात्र पर्युदासपक्षेऽप्यावश्यक इति व्यर्थं पर्युदासाङ्गीकरणम्॥

तथा हि, पशुप्रकरणे – 'अग्नय आज्यस्यावदीयमानस्यानुब्रूहि, सोमायाज्यस्यावदीयमानस्यानुब्रूहि, अग्नय आज्यं प्रस्थितं प्रेष्य, सोमायाज्यं प्रस्थितं प्रेष्य, होता यक्षदग्निराज्यस्य जुषतां हविर्होतर्यज' इत्यादिप्रैषाणामाम्नानात्तेषां च लिङ्गादाज्यभाग-मात्राङ्गत्वादाज्यभागयोरपि करणप्रतीतेः विहितप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्प इति। अतस्सिद्धं 'न तौ पशौ करोति' इत्ययं प्रतिषेध इति। तदर्थवादश्च 'न सोमे' इति। यथा सोमे आज्यभागाव-प्रसिद्धौ तथा पशावपीति निन्दा। न ह्ययं सोमे आज्यभाग-योर्निषेधः पर्युदासो वा सम्भवति सोमस्यापूर्वत्वेन तत्राज्य-भागप्रसिद्ध्यभावात्॥

न च सोमाङ्गभूतदीक्षणीयादिषु प्रसक्ताज्यभागपर्युदासः, तथात्वे तत एव पशावपि तत्सिद्धेः 'न तौ पशौ' इत्यस्य वै-यर्थ्यात्। पूर्वप्रतिषेधैकवाक्यत्वे सम्भवति वाक्यभेदस्यान्याय्यत्वाच्च। अतोऽत्राज्यभागकर्तव्यतामात्रप्रतियोगिकोऽभावः सोमे प्राप्त एव निन्दार्थमनूद्यते। प्रतियोगी च दर्शपूर्णमासादौ प्र-सिद्ध इति सिद्धमस्य 'नान्तरिक्षे न दिवि' इतिवन्नित्यानु-वादत्वम्॥

(३)–शिष्ट्वा तु प्रतिषेधस्स्यात्॥ ६॥

यत्र तु तस्मिन्नेवार्थे प्रत्यक्षो विधिः तस्मिन्नेव च निषेधः, यथा 'अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति' इति तत्र विकल्पस्यावश्यकत्वात् प्रतिषेध एव । न तु पर्युदासः, लक्षणायां प्रमाणाभावात् । नाप्यर्थवादः प्राप्त्यभावात् ॥

न च तत्र 'समिधो यजति' इतिवत् विधिना क्रतुसाद्गुण्यजनकत्वाक्षेपात्, निषेधेन च 'नानृतं वदेत्' इतिवत् क्रतुवैगुण्यजनकत्वाक्षेपात् एकस्यैव षोडशिग्रहणस्य क्रतुसाद्गुण्यवैगुण्यजनकत्वं विरुद्धमिति वाच्यं; एतादृशविषये निषेधेन षोडशिग्रहणाभावेऽपीतराङ्गैः क्रतुसाद्गुण्योत्पत्तिरित्यस्यैवाक्षेपात् । विधिना च षोडशिग्रहणस्यापि क्रतुसाद्गुण्ये सहकारित्वमित्याक्षेपात् । अतश्च षोडशिग्रहणे प्रवृत्तिसिद्ध्यर्थं करणपक्षे फलभूमाऽपि कल्प्यत इति ध्येयम् ॥

अत एव प्रथमतो विधिप्रवृत्त्या प्रतियोगिप्रसिद्धौ जातायां निषेधेन निषेधे कृते पश्चाद्विधेयस्य फलभूमकल्पनमिति विशेषः ॥

(४)–न चेदन्यं प्रकल्पयेत् प्रक्लृप्तावर्थवादः स्यादानर्थक्यात्परसामर्थ्याच्च ॥ ७ ॥

अग्निहोत्रे 'जर्तिलयवाग्वा वा जुहुयात्, गवीधुकयवाग्वा वा जुहुयात्, न ग्राम्यान् पशून् हिनस्ति, नारण्यान्, अथो खल्वाहुः, अनाहुतिर्वै जर्तिलाश्च गवीधुकाश्च, पयसाऽग्निहोत्रं जुहुयात्' इति श्रुतम् । तत्र जर्तिलगवीधुकयोः प्रथमवाक्येन विहितयोः अनाहुतिः इत्यनेन प्रतिषेध उत सर्वोऽयं पयोहोमविधेरर्थवाद इति चिन्तायां—

आख्यातभेदश्रवणेन भिन्नवाक्यत्वस्यैव प्रतीतेः स्तुतिलक्षणयैकवाक्यत्वकल्पने प्रमाणाभावात् प्रथमवाक्यद्वये च स्पष्टविधिश्रवणेन जर्तिलगवीधुकयवाग्वोर्विधेयत्वावश्यकत्वात् अनाहुतिरित्यनेन च निन्दोन्नीततन्निषेधकल्पनात्तयोर्विहितप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्पः। अन्त्यस्तु पयस एव विधिरिति प्राप्ते—

यद्यप्याद्यो जर्तिलगवीधुकयोर्विधिस्स्यात् तथाऽप्यनाहुतिरिति निन्दयां न स्वतन्त्रनिषेधोन्नयनम्; तत्फलस्य विकल्पस्य व्रीहियवन्यायेन पयोविधिबलेनैव सिद्धत्वात्। अत एव अनाहुतिरिति निन्दा न हि निन्दान्यायेन पयोविधिस्तुत्यर्थैव ॥

वस्तुतस्तु—जर्तिलगवीधुकविधिरपि पशुनिन्दाद्वारेण पयःप्रशंसार्थैव, न तु तद्विध्यर्थः, पश्वपेक्षया प्रशस्तयोरप्यनयोः पयोऽपेक्षया निन्द्यत्वमेव अतः पय एव प्रशस्ततरमिति स्तुतिः ॥

श्रूयमाणोऽपि च विधिर्वाशब्देन विधिशक्तिप्रतिबन्धान्न विधायकः। न ह्ययं वाशब्दो विकल्पविधायकः, तस्य न्यायादेव सिद्धेः। अपि तु 'विषमपि वा भक्षयेत् न तु परान्नं भुञ्जीथाः' इतिवदन्यविधानतात्पर्यक एव। अतस्सर्वोऽयं स्तुतिलक्षणया पयोविध्येकवाक्यतापन्नस्स्तुत्यर्थः। एवं च एकवाक्यताऽपि लभ्यते ॥

(५)–पूर्वैश्च तुल्यकालत्वात् ॥ ८ ॥

आधाने 'होतव्यमग्निहोत्रं न होतव्यमिति मीमांसन्ते ब्रह्मवादिनः। यजुषा जुहुयादयथापूर्वमाहुतीर्जुहुयात्, यन्न जुहुयादग्निः परापतेत्, तूष्णीमेव जुहोति' इति श्रुतम्। तथा चातुर्मास्येषु त्र्यम्बकहोममधिकृत्य 'अभिघार्या अनभिघार्या इति

मीमांसन्ते—यदभिघारयेत् रुद्रायास्ये पशूनिदध्यात्। यन्नाभिघारयेत् न रुद्रायास्ये पशूनभिदध्यात् । अथो खल्वाहुरभिघार्या एव। न ह्यनभिघृतं हविर्भवति इति श्रुतम्। तत्राप्यन्तिमस्यैव विधेस्सर्वोऽयं शेषः। न तु होमतदभावयोरभिघारणानभिघारणयोश्च होतव्यं न होतव्यं अभिघार्या अनभिघार्या इति विधिप्रतिषेधश्रवणाद्विकल्पः । तयोर्मीमांसाविशेषणत्वेन विधिशक्तिप्रतिबन्धात् ॥

न च विकल्पे पक्षद्वयावलम्बनेन प्रयोगकाले मीमांसोपपत्तरन्यतरस्यैव विधेयत्वे एकपक्षावलम्बितया मीमांसाऽनुपपत्तिरिति वाच्यं, अन्तिमविधितः पूर्वं सन्दिग्धत्वेन मीमांसोपपत्तेः। अतश्च विचारपूर्वकस्य तस्यान्ते निश्चायकत्वात् स्तुत्युपपत्तिः। एतादृशोऽयं होमोऽभिघारणं च यद्दोषदुष्टमपि बहुतरगुणवत्त्वात्कर्तव्यमेव। होमे तु नैव कश्चिद्दोष इति स्तुतिः ॥

अत्र च त्र्यम्बकहोमस्य दर्वीहोमत्वेनापूर्वत्वादपूर्वमेवाभिघारणं विधीयते। तूष्णीं होमे हि नाग्निहोत्रहोमत्वं, प्रमाणाभावात्। नाप्यग्निहोत्रधर्मकत्वं, अर्थवादगतस्य नाम्नोऽनतिदेशकत्वात् । शास्त्रदीपिकोक्तरीत्या विधिगतत्वेऽपि वा तस्याप्याधानद्वाराऽग्निप्रयोजकत्वेनाग्निसम्बन्धित्वाविशेषात्प्रायणीयादिवदनतिदेशकत्वाच्च । अतोऽपूर्व एवायं होम आधानाङ्गत्वेन विधीयते। तत्र मन्त्रे प्रमाणाभावादेव तूष्णीमित्यनुवादः। देवता त्वनादिष्टे प्रजापतिः ॥

याज्ञिकास्तु अग्निहोत्रधर्मातिदेशं मन्यन्ते। तदा तूष्णीं त्वस्यापि विधिः। परं तु तदा कर्मान्तरत्वे प्रमाणं मृग्यम्॥

(६)–उपवादश्च तद्वत् ॥९॥ प्रतिषेधारकर्मेति चेत् ॥१०॥ न शब्दपूर्वत्वात् ॥११॥

आधाने—'वारवन्तीयं गायति वामदेव्यं गायति यज्ञायज्ञियं गायति' इति सामानि विहितानि । ततो 'न ब्रह्मसामानि गायति' इति श्रुतम् । तत्रायं न तावत् ब्रह्मकर्तृकत्वप्रतिषेधः पर्युदासो वा, ब्रह्मणो विध्यभावेन प्राप्त्यभावात् तदुभयानुपपत्तेः । आधानसामसु हि यद्यपि यजुर्वेदविहितत्वाद्विनियोगविधिवेदनिबन्धनोऽध्वर्युरेव कर्ता न्यायेन स्वरवत् प्राप्नोति, तथाऽपि वाचनिकोद्गातृकर्तृकत्वान्न ब्रह्मकर्तृकत्वम् । अतोऽयं ब्रह्मा ब्राह्मण इति व्युत्पत्त्या उद्गातारमेव ब्रह्मशब्देनानूद्य गाननिषेध एवेति गानस्यैव विकल्पः ॥

यदाऽपि कल्पसूत्राद्यनुसारात् ब्रह्माऽपि उद्गात्रा सह वैकल्पिको विहितस्तदाऽपि तेनैव ब्रह्मणो विकल्पसिद्धेर्नानेन ब्रह्मणो निषेधः, वैयर्थ्यात् । अतस्तदाऽप्ययं गाननिषेध एव तद्विकल्पसिद्ध्यर्थं इति ध्येयम् ॥

(७)–दीक्षितस्य दानहोमपाकप्रतिषेधोऽविशेषात् सर्वदानहोमपाकप्रतिषेधस्स्यात् ॥१२ अक्रतुयुक्तानां वा धर्मस्स्यात् क्रतोः प्रत्यक्षशिष्टत्वात् ॥१३॥ तस्य वाऽप्यानुमानिकमविशेषात् ॥१४॥ अपि तु वाक्यशेषत्वादितरपर्युदासस्स्यात् प्रतिषेधे विकल्पस्स्यात् ॥१५॥

ज्योतिष्टोमे—'दीक्षितो न ददाति न जुहोति न पचति' इत्यादि श्रुतम्। तत्र किमयं सर्वेषामेव पुरुषार्थानां क्रत्वर्थानां चोपदिष्टानामतिदिष्टानां च होमादीनां प्रतिषेधः पर्युदासो वा? उतोपदिष्टवर्जं सर्वेषां? उत पुरुषार्थानामेवाग्निहोत्रहोमादीनामिति चिन्तायां—

अविशेषात् सर्वेषामेवेति प्राप्तौ विकल्पप्रसङ्गादाहत्यविहितानां ग्रहादिहोमानां प्रतिषेधपर्युदासयोरनुपपत्तेस्तद्वर्जं सर्वेषामेव पर्युदासः, प्रतिषेधे विकल्पापत्तेरिति प्राप्ते--

ज्योतिष्टोमस्यापूर्वत्वेन तत्रातिदेशिकहोमानामभावात् तदङ्गभूतेष्टिपशुसम्बन्ध्यातिदेशिकानां च 'न सोमे' इतिवत्प्रतिषेधपर्युदासानुपपत्तेः, कथञ्चिदुपपत्ता[illegible] वा प्रतिषेधेविकल्पापत्तेः, पर्युदासाङ्गीकारे च लक्षणाप्रसङ्गात्पुरुषार्थानामेवाग्निहोत्रादीनां प्रतिषेधः। न च तदाऽपि विकल्पापत्तिः, पुरुषार्थत्वेन प्राप्तानां क्रत्वर्थत्वेन प्रतिषेधात्, भिन्नविषयत्वेन विकल्पानापत्तेः।

यत्र ह्येकार्थावेव विधिप्रतिषेधौ, यथा—'न तौ पशौ करोति' इत्यादौ, तत्र विकल्पः। यत्र तु पुरुषार्थो विधिः क्रत्वर्थो निषेधः, यथा—स्त्रीगमनमांसभक्षणादेः न पुरुषार्थस्स्मार्तो विधिः क्रत्वर्थश्च श्रौतः प्रतिषेधः, न च तत्र विकल्पः। तद्वत् प्रकृतेऽपीति पार्थसारथिः। प्रकरणान्तराधिकरणादौ वार्तिकस्वरसोऽप्येवम्॥

वस्तुतस्तु—सामान्यतः पुरुषार्थतया प्रसक्तस्यापि, दीक्षितपुरस्कारेण क्रत्वर्थतया प्रतिषेधोऽपि तेन रूपेण यदि नैव प्राप्तिः, तदा प्रतियोगिप्रसिद्ध्यभावादेव न प्रतिषेधः। यदि

तु तदर्थं प्राप्त्यङ्गीकारस्तदा तस्याश्शास्त्रीयत्वावश्यंभावात् 'न तौ पशौ करोति' इत्यादिवत् विकल्पो दुरुद्धर एव ॥

न च मांसभक्षणादिप्रतिषेधतुल्यत्वं, मांसभक्षणे तावत् यत्र क्रत्वर्थेडाभक्षणादौ विधिः तत्र विहिते निषेधाप्रवृत्तेर्नैव निषेधः । तस्य रागप्राप्तमांसभक्षणविषयत्वेनाप्युपपत्तेः । यस्तु श्राद्धे 'देवान् पितॄन् समभ्यर्च्य खादन् मांसं न दोषभाक्' इत्यादौ च मांसभक्षणविधिः, सोऽभ्यनुज्ञाविधिमात्रं न त्वत्र मांसभक्षणस्य वस्तुतो वैधता । श्राद्धेऽपि दातुरभ्युदयः । भोक्तुस्तु ग्रहणश्राद्धभोजनवत् रागत एव प्रवृत्तिः । अतः क्वापि विहितमांसभक्षणप्रतिषेधाभावात् न तत्र विकल्पप्रसक्तिः ॥

स्त्रीगमने तु यद्यपि 'ऋतौ भार्यामुपेयात्' इत्यत्र कालविशिष्टभार्यागमनस्यैव विधिः, न तु रागप्राप्तभार्यागमनानुवादेन कालमात्रविधिः 'ऋतुस्नातां तु यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति' इति अगमने निन्दाश्रवणात् । तथाऽपि गुणभूतकालानुरोधेन प्रधानभूतगमनावृत्तेरन्याय्यत्वात् षोडशदिनात्मकऋतुकालमध्ये सकृदेकस्मिन् कस्मिंश्चिद्दिने त्रिषु वा दिनेषु गमनविधानेऽपि ऋतुदिनीयप्रवृत्तेरैच्छिकत्वात् तस्याः क्रत्वर्थनिषेधेन निषेधेऽपि न विकल्पप्रसक्तिः । अत एव दैवादिना पञ्चदशदिनपर्यन्तमगमने षोडशेऽहनि ऋतुप्रसक्तौ पुरुषार्थत्वात् गमनमेव क्रत्वर्थनिषेधोल्लङ्घनेनापि कार्यमिति धर्मशास्त्रविदः । सर्वथा यत्किञ्चिद्वैधनिषेधे विकल्प एवेति प्रकृतेऽपि विकल्पप्रसङ्गो दुरुद्धरः ॥

किञ्चैवं यावज्जीववाक्येन दीक्षितस्याप्यग्निहोत्राकरणे प्रत्यवायबोधनात् क्रतुमध्ये तेनाकरणेऽपि प्रत्यवायपरिहारार्थं प्रायश्चित्तप्रतिहोमयोरापत्तिः । एतेन वैधक्रियानिषेधे विकल्पः, न

तु तत्कारकनिषेधेऽपि; अत एव 'रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीत' इत्यादौ श्राद्धानुवादेन रात्रिरूपाधिकरणनिषेधेऽपि न विकल्पः। अतः प्रकृतेऽप्यग्निहोत्राद्यनुवादेन दीक्षितकर्तृनिषेधः क्रत्वर्थतया विधीयत इति कारकनिषेधान्न विकल्प इति केषांचिदुक्तमपास्तम्। एवमपि दीक्षितस्य प्रतिहोमाद्यापत्तेरनिवारणात्॥

किञ्च—कारकस्यापि दीक्षितादेर्नैच्छातः प्राप्तिः, अपि तु वैधी। अतस्तत्रापि विकल्पापत्तिरनिवार्यैव। अत एव यत्र कारकस्य कालादेराक्षेपतो यस्य कस्य चिदनियता प्राप्तिस्तत्र रात्रिविषये प्रवृत्तेरैच्छिकत्वात् तन्निषेधेऽपि न विकल्प इत्युक्तं तृतीये। यत्र तु कारकस्यापि दीक्षितादेरदीक्षितसाधारण्येन समुच्चयेनैव (वा) यावज्जीवादिवाक्यतः प्राप्तिस्तत्र तत्प्राप्ते वैधत्वावश्यंभावात् क्रत्वर्थे पुरुषार्थ एव वा तन्निषेधे विकल्पो दुष्परिहार एव। यदि चैवं नेष्यते तदा वरणानुवादेन होतृरूपस्य कर्मकारकस्यैव निषेधात्तत्रापि विकल्पानापत्तिः॥

किञ्चैवं नञर्थस्य न तावन्मुख्यविशेष्यता, आख्यातार्थमुख्यविशेष्यकत्वस्यैव सिद्धान्तात्। नापि दीक्षितादौ प्रतियोगितासंसर्गेणान्वयः, तस्याख्यातातिरिक्तान्वये पर्युदासत्वापत्तेः। नापि दीक्षितप्रतियोगिकाभावस्य विषयतया कृतावन्वयः, अभावस्य कृतिविषयत्वानुपपत्तेः। अत एवमादिस्थले सर्वत्र दीक्षितकर्तृकाग्निहोत्रादिकृतिरेवाभावप्रतियोगिनी वाच्या। अतश्च विशिष्टक्रियानिषेध एवायं फलतो विशेषणविषयत्वात्तु कारकनिषेध इत्युच्यते। तत्र च कारकस्य नियतप्राप्तौ विकल्पोऽनियतप्राप्तौ त्वैच्छिकत्वान्नेति विवेकः॥

अतः कथमपि प्रतिषेधे विकल्पस्य परिहर्तुमशक्यत्वात् सूत्रभाष्यन्यायसुधाकाराद्यभिप्रेतः पर्युदास एवायम्। स च

दूरस्थैरप्यग्निहोत्रादिविधिभिर्वाक्यैकवाक्यतामभ्युपगम्य 'न दीक्षितोऽग्निहोत्रं जुहोति' इत्येवंरूपः । न तु सन्निहितैरपीष्टिपशुप्रकृतिवच्छब्दैरेकवाक्यतामङ्गीकृत्य होमादिवर्जं प्रकृतिवदित्येवंरूपः । तथात्वे होमत्वस्य भेदप्रतियोगितावच्छेदकस्यौपदेशिकहोमसाधारण्येन तेषामपि पर्युदासे विकल्पस्यानिवार्यत्वात् । आतिदेशिकहोमत्वे लक्षणापत्तेः ॥

अस्मन्मते तु होमत्वसामानाधिकरण्येन दीक्षितभिन्नकर्तृकत्वे विहिते दीक्षितमात्रपुरस्कारेण होमाः प्रामाणिकास्तद्भिन्नहोममादाय तत्पर्यवस्यतीति न लक्षणा । न च मन्मतेऽपि घटभिन्नं गृहस्थमानयेत्यादौ घटस्य गृहस्थत्वप्रतीतिवत् होमवर्जं प्रकृतिवत्कुर्यादित्युक्ते प्राकृतहोमत्वस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रतीतेर्न लक्षणेति वाच्यं, तथाऽपि दीक्षितपदश्रवणेन दीक्षितकर्तृकप्राकृतहोत्वस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वापत्तेस्तादृशस्य चाप्रसिद्धतया निरुक्तपर्युदासानुपपत्तेः । न च दीक्षितकर्तृकत्वस्य प्रतियोगितावच्छेदककोटिप्रवेशानङ्गीकारात् प्राकृतहोमत्वस्यैव तदङ्गीकारेण प्राकृतहोमभिन्नोद्देशेन दीक्षितकर्तृविधिः प्राकृतहोमादिषु तत्परिसङ्ख्याफलको न विरुध्यत इति वाच्यं, तथात्वे प्राकृतहोमादिभिन्नपदार्थेषु प्रयोजककर्तृतया दीक्षितप्राप्तावप्यध्वर्य्वादिबाधेन साक्षात्कर्तृत्वेन प्रतिप्रसवविधेरेवापत्तेः ॥

प्राकृतहोमेषु चाध्वर्य्वादीनामेव कर्तृत्वसिद्ध्यर्थं पर्युदासोपपत्तेर्न होमपरिसङ्ख्यापत्तिः । न चेष्टापत्तिः । तथात्वे 'एतया पुनराधेयसम्मितयेष्ट्वेष्ट्वाऽग्निहोत्रं जुहोति' इति विधौ प्रकरणान्तरन्यायेन कर्मान्तरत्वापत्त्या कालविशिष्टकर्मान्तरविधाने गौरवापत्तेः । अतो विकल्पभिया निषेधे निवृत्ते पुरुषार्थाग्निहो-

त्राद्यनुवादेनादीक्षिताधिकारकत्वस्यैव विधानरूपः पर्युदासः। तदा च पर्युदसनीयत्वेनोपस्थितत्वादग्निहोत्रस्य प्रकरणान्तरन्यायासम्भवेन कर्मान्तरत्वानुपपत्तेस्तस्यैवावभृथोत्तरं करणप्रसक्तौ अवध्यन्तरमात्रविधाने लाघवम्। अत एवाग्निहोत्राद्यङ्गकर्तृविधिः ज्योतिष्टोमप्रकरणे एतत्प्रयोजनक एव। अत एव दीक्षादशायामग्निहोत्रहोमस्य न प्रतिहोम इत्युक्तम्॥

(८)—अविशेषेण यच्छास्त्रमन्याय्यत्वात् विकल्पस्य तत्सन्दिग्धमाराद्विशेषशिष्टं स्यात्॥

सामान्यशास्त्रस्य क्लृप्तत्वेऽपि तद्विहिताहवनीयाद्यपेक्षया विशेषशास्त्रविहितपदादेः प्राबल्यमेव। न च होमस्याधारं विनाऽपि प्रक्षेपमात्रतयोपपत्तेः पदाहवनीयादीनामदृष्टार्थत्वात्समुच्चयोपपत्तौ बाधानापत्तिः। सत्यप्यदृष्टार्थत्वे सप्तम्यन्तत्वेनाधिकरणतयैव तज्जननादुभयोश्च निरपेक्षयोः प्रमितहोमाधिकरणत्वान्यथानुपपत्त्या विरोधस्यावश्यकत्वेन सामान्यशास्त्रस्य तद्विषये बाधोपपत्तेः। सामान्यशास्त्रं हि जुहोतेः होमत्वसामान्यवाचित्वात् व्यक्तिलक्षणया तदवच्छिन्नव्यक्तिमात्रे आहवनीयं विदधत् शक्यसम्बन्धालोचनेन निर्ज्ञातसम्बन्धसकलव्यक्तिलक्षणापूर्वकं यावत्पदहोमव्यक्तिं लक्षयेत्तावत् विजातीयहोमे पदस्य विहितत्वात् तेनैव निराकाङ्क्षः पदहोमो नाहवनीयं गृह्णाति॥

यद्यपि च विजातीयहोमोऽपि जुहोतिना लक्ष्य एव। लक्ष्यतावच्छेदकवैजात्यस्यापि तत्र लक्षणा, जुहोतेः व्यापकीभूतहोमत्वसामान्यवाचित्वादित्यधिकं गौरवम्। तथाऽपि तस्य विधिबलेनैव झडित्युपस्थितत्वात् प्राबल्यम्। अत्र हि पदविशिष्टो विजातीयहोम एव विधीयते। अतश्च पदस्योत्पत्तिशि-

ष्टत्वादपि प्राबल्यम् । यद्यपि च वाक्यान्तरेण होमप्राप्तिर्भवेत् तथाऽपि तन्मात्रानुवादेन प्राकरणिकवाक्येन पदविधानात्प्राकरणिकत्वादपि तस्य प्राबल्यं; निरवकाशत्वादपि च तत् ॥

अतश्चाहवनीयस्सामान्यविहित उत्पन्नशिष्टोऽनारभ्य विहितः सावकाशश्चेति दुर्बलः । अतो वस्तुतस्तच्छास्त्रं पदहोमातिरिक्तविषयमेव । भ्रान्तिमात्रं त्वेतद्वाक्यादर्शनजनितं तद्वाक्यदर्शने सति बाध्यत इत्यसकृदावेदितम् । एवं विशेषविधिना सामान्यविधिवत् सामान्यनिषेधोऽपि बाध्यत इति बोध्यम् । अत एव न हिंस्यादिति निषेधो विहितहिंसायां न प्रवर्तते, तस्य विहितातिरिक्ते सावकाशत्वात् ॥

ननु निषेधस्य सङ्कोचे प्रमाणाभावः, तेन हिंसामात्रस्य पापसाधनत्वावगतावपि विधिना वैधहिंसायां, स्वर्गक्रतूपकारादि साधनत्वावगतौ बाधकाभावात् । न ह्यनर्थसाधनत्वावगतौ प्रवर्तनाविषयत्वं विरुध्यते । तादृशानर्थे बलवद्द्वेषाभावदशायां स्वर्गादौ रागमात्रेण प्रवृत्त्युपपत्तेः । अत एव लौकिकहिंसायामपि तादृशानर्थे च बलवद्द्वेषाभावदशायां तात्कालिकेष्टे रागौत्कट्यमात्रेण दृश्यत एव प्रवृत्तिः । सर्वत्रैव हि प्रवर्तनायास्तद्विषये यागादौ वस्तुतो यो रागौत्कट्यविषयः स्वर्गादिस्तत्साधनत्वमात्रमनुमीयते । निषेधेन च स्वविषये हिंसादौ वस्तुतो यो द्वेषौत्कट्यविषयः पापादिस्तत्साधनत्वमात्रमनुमीयते रागद्वेषयोरौत्कट्यं तु जन्मान्तरीयकर्मवशात् कादाचित्कमिति न तत्र विधिनिषेधयोर्व्यापारः । तद्व्यापारभूतयोश्च पापसाधनत्वस्वर्गसाधनत्वयोस्तात्कालिकसुखदुःखसाधनत्ववत् नैव कश्चिद्विरोधः ॥

अतो दैक्षवायव्यादिपशुहिंसायास्सत्यपि प्रत्यवायसाधनत्वे क्रतूपकारभूत्यादिसाधनत्वाविरोधान्न निषेधस्य तद्व्यतिरिक्तविषयत्वं; यत्रापि नित्यपशुयागस्थले अकरणे प्रत्यवायश्रवणं तत्रापि करणे स्वल्पः प्रत्यवायोऽकरणे भूयानित्येवं कल्पनात् प्रवृत्त्युपपत्तेः न कोपि विरोधः । अत एव—

जप्येनैव तु संसिध्येद्ब्राह्मणो नात्र संशयः ।
कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥

इति मनुस्मृतौ जपादिप्रशंसाऽप्युपपद्यते । मैत्रः हिंसादिरहितः । अत एव साङ्ख्यानामयमेव सिद्धान्त इति चेत्—

सत्यं; अयमभिप्रायो जैमिनिव्यासप्रभृतीनां; 'धर्मेण पापमपनुदति'

प्रवृत्तिसंज्ञके धर्मे फलमभ्युदयः परः ।
न हि धर्माद्भवेत्किञ्चित्पापं नरकदं क्वचित् ॥
न हि कल्याणकृत्कश्चित् दुर्गतिं तात गच्छति ।
धर्मः प्रज्ञां वर्धयति क्रियमाणः पुनः पुनः ॥
वृद्धप्रज्ञस्ततः पश्चात्पापं नारभते नरः ।
धर्मनिर्धूतपापानां संसिध्यन्ति मनोरथाः ॥
अधार्मिकाणां पापानामाशु पश्यद्विपर्ययम् ॥

इत्याद्यसङ्कुचद्वृत्तिश्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासवशात् पापाजनकत्वव्याप्यं धर्मत्वं पापजनकत्वव्याप्यं चाधर्मत्वं प्रतीयते । अत एव कैश्चिन्नैयायिकैर्यथाक्रमं विधिनिषेधस्थले तस्य लिङ्वाच्यत्वमप्यङ्गीक्रियते । अतश्च विधिस्थले प्रवर्तनया इष्टसाधनत्वानुमानवत् तेन पापाजनकत्वस्याप्यनुमानात् तद्विरोधेन निषेधस्तद्व्यतिरिक्तविषय एव पापजनकत्वं कल्पयन् तदतिरिक्तविषयस्सम्पद्यत इति सिद्धोऽत्रापि विशेषविधिना सामान्यनि

षेधस्य सङ्कोचात्मको बाधः। विशेषनिषेधेन परं सामान्यविधेर्न सङ्कोचः, अपि तु विकल्प इत्युक्तम्। न तु वैपरीत्येऽपि। अत एव व्याससूत्रं 'अशुद्धमिति चेन्न शब्दात्' इति॥

(९)–अप्रकरणे तु यच्छास्त्रं विशेषे श्रूयमाणमविकृतमाज्यभागवत् प्राकृतप्रतिषेधार्थम्॥ १७॥ विकारे तु तदर्थं स्यात्॥ १८॥ वाक्यशेषो वा क्रतुना ग्रहणात् स्यादनारभ्य विधानस्य॥ १९॥

अनारभ्याधीतं साप्तदश्यं प्राकरणिकपाञ्चदश्यावरोधात् प्रकृतौ निवेशमलभमानं विकृतौ निविशत इति स्थितम्। अतश्च तत् 'य इष्ट्या' इतिवाक्यप्रमितसद्यस्कालत्ववत्सर्वविकृत्यर्थमेव। ततश्च वैमृधपशुमित्रविन्दाग्रयणादिरूपविकृतिविशेषे 'सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयात्' इति पुनश्श्रवणं न तावदुपसंहारार्थं, सामान्यवाक्यवैयर्थ्यापत्तेः। न ह्यत्र 'पुरोडाशं चतुर्धा करोति' इत्यादिवच्छाखान्तरत्वम्। न चैकशाखास्थत्वेऽप्यनारभ्याधीतेन सामिधेनीसम्बन्धः प्राकरणिकेन क्रतुसम्बन्ध इति विषयभेदात्सार्थक्यमिति वाच्यं, उभयत्रापि सामिधेनीपदस्यैवोद्देश्यसमर्पकत्वेन तत्स्वरूपे आनर्थक्यप्रसक्तौ लक्षणया अपूर्वसाधनीभूताग्निसमिन्धनप्रकाशकम-न्त्रत्वस्यैवोद्देश्यतावच्छेदकतया विषयभेदाभावात्। अपूर्वसाधनत्वलक्षणातात्पर्यग्राहकं परमेकत्र प्रकरणमपरत्राव्यभिचरितक्रतुसम्बन्ध इत्येतावान् भेदः। न त्वेतावता विषयभेदः, अतश्चोपसंहाररूपसाप्तदश्यपुनश्श्रवणप्रयोजनासम्भवादनारभ्याधीतवाक्यप्राप्तानुवादमात्रं साप्तदश्यपदमङ्गीकृ-

त्य सामिधेनीविधिरेव 'अप्सुमन्तावाज्यभागौ' इतिवत् अङ्गीकर्तव्यः । अतश्च गृहमेधीयाज्यभागन्यायेनापूर्वत्वं वैमृधादीनामिति प्राप्ते--

सामिधेनीविधिमात्रेणापूर्वत्वाङ्गीकारे अग्नेरप्यप्राप्त्यापत्तेरपूर्वत्वायोगात् साप्तदश्यस्यैव कर्मविशेषजन्यापूर्वसाधनीभूतसामिधेन्युद्देशेन विधिः। तत्फलं चानारभ्यवाक्यस्य स्वमात्रविषयत्वेनोपसंहारः । न च विषयभेदाभावात्सामान्यविधिवैयर्थ्यं, उभयत्रापूर्वसाधनीभूताग्निसमिन्धनप्रकाशमन्त्रत्वस्यैवोद्देश्यतावच्छेदकत्वेऽप्यपूर्वसाधनीभूतार्थत्वेऽपूर्वार्थत्वस्याप्यार्थिकत्वात्तस्मिन्प्राकरणिकवाक्यस्य तात्पर्यम्। अनारभ्याधीतस्य तु तत्साधनीभूतार्थत्व इति विषयभेदात् । प्राकरणिकवाक्येनैवोभयसिद्धेरनारभ्याधीतवाक्यवैयर्थ्यशङ्का तु 'अग्निहोत्रं जुहोति' इतिवदभ्युदयशिरस्कत्वकल्पनया परिहर्तव्या ।'

न च प्राकरणिकसाप्तदश्यवाक्येन तात्पर्यग्रहादनारभ्यवाक्येन सर्वविकृतिषु नातिदेशप्राप्तपाञ्चदश्यस्य नित्यं बाधः, अपि तु विकल्पेन। अतश्च पक्षप्राप्तसाप्तदश्यनियमार्थं प्राकरणिकवाक्यमर्थवदिति एवं किं न स्यादिति वाच्यं, उद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेन विधेयान्वयस्य शब्दस्वभावसिद्धत्वेन विकल्पे तद्बाधापत्तेः। अतश्चाभ्युदयशिरस्कत्वमपि प्रकल्प्योपसंहारार्थत्वमेव युक्तम् । अतश्च वैमृधाद्यतिरिक्तविकृतिषु साप्तदश्येन न पाञ्चदश्यबाधः ॥

(१०)--मन्त्रेष्ववाक्यशेषत्वं गुणोपदेशात्स्यात्॥ अनाम्नाते च दर्शनात् ॥ २१॥ प्रतिषेधाच्च ॥ २२॥

अनारभ्य 'स्वाहाकारेण वा वषट्कारेण वा देवेभ्यो हविः प्रदीयते' इति श्रुतम् । तेन च वाक्यभेदमङ्गीकृत्य स्वाहाकारवषट्कारयोर्देवकर्माङ्गत्वेन विधिः विकल्पश्च न्यायादेव प्राप्तोऽनूद्यते । पुनश्च केषुचित् दर्वीहोमेषु 'पृथिव्यै स्वाहाऽन्तरिक्षाय स्वाहा' इति स्वाहाकारश्श्रुतः । सोपि पूर्वन्यायेनोपसंहारार्थ इति प्राप्ते—

विधायकमन्त्रयोस्स्वरूपेणोपसंहारायोगात् मन्त्रकल्प्यस्वाहाशब्दविधिनोपसंहारो वाच्यः । तस्य च वषट्कारव्यावृत्तिफलकस्वाहाशब्दनियमप्रयोजनकत्वसम्भवे अनुपस्थितशेष्यन्तरपरिसङ्ख्यारूपोपसंहारप्रयोजनकत्वानुपपत्तेः नात्रोपसंहारः अपि तु स्वाहाशब्दनियम एवेति प्राञ्चः ॥

वस्तुतस्तु—'याज्याया अधि वषट्करोति' इति वचनेन वषट्कारस्य याज्योत्तरकालत्वविधानात् यत्र याज्यामात्रकरणको यागस्तत्र वषट्कार एव नियतः । यत्र तु याज्याभिन्नमन्त्रकरणकत्वं तत्र परिशेषात्स्वाहाकार एवेति व्यवस्थितविकल्प एव तयोः । एवं च 'पृथिव्यै स्वाहा' इत्यादौ स्वाहाकारपाठो मन्त्रत्वसिध्यर्थः। अत एव यत्र स्वाहाकारो न पठितस्तत्रोक्तविधितस्स्वाहाकारविधानेऽपि न तस्य मन्त्रत्वं तद्भ्रेषे मन्त्रभ्रेषप्रायश्चित्तं वा । न तु तत्र स्वाहाकारस्यैवाभावः । अत एवौदुम्बरीहोमादौ मन्त्रे तत्पाठाभावेऽपि 'मन्त्रेणौदुम्बरीकर्णे होमं कृत्वा भूमिगते स्वाहाकारः' इति स्वाहाकारानुवादेन कालविधिः स्वाहाकारप्राप्तावुपपद्येत । क्वचिच्च होमविशेषे न स्वाहाकरोतीति तत्पर्युदासोऽप्युपपद्यते अतो नात्रोपसंहारः । सूत्राण्यप्यस्मिन्नेवार्थे योजनीयानि ॥

(११)—अग्नयतिग्राह्यस्य विकृतावुपदेशादप्रवृ-

त्तिस्स्यात् ॥ २३ ॥ मासि ग्रह॰ च तद्वत् ॥ ग्रहणं वा तुल्यत्वात् ॥ २५ ॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥२६॥ ग्रहणं समानविधानं स्यात् ॥ मासिग्रहणमभ्यासप्रतिषेधार्थम् ॥ २८ ॥

'य एवं विद्वानग्निं चिनुते' इत्यनेनोत्पन्नस्य चयनरूपस्याग्नेः 'अथातोऽग्निमग्निष्टोमेनानुयजन्ति' इत्यनारभ्याधीतेन ज्योतिष्टोमाङ्गत्वेन विधिरिति स्थितं द्वितीये। अत्रत्याग्निष्टोमशब्दस्य ज्योतिष्टोमपरतया कौस्तुभे व्यवस्थापितत्वात् । तथा अनारभ्याधीतानामेवातिग्राह्यसंज्ञिकानां ग्रहाणां प्राकरणिकेन 'उपस्तम्भनं वा एतद्यज्ञस्य यदतिग्राह्याः' इति वचनेन ज्योतिष्टोमाङ्गत्वेन विधिः । एवं स्थिते कासुचिद्विकृतिषु अन्यथातिग्राह्ययोः 'तमुक्थ्येन, तमतिरात्रेण, उक्थ्ये गृहीतव्याः' इत्यादिना पुनश्श्रवणं न तावदाज्यभागश्रवणवदपूर्वत्वार्थं प्रकृतिसमकालीनस्यास्य विधानस्य क्लृप्तोपकारकत्वाभावेन चोदकपरिलोपकत्वानुपपत्तेः अग्निष्टोमाद्यर्थमतिदेशस्यावश्यकत्वाच्च । अतो विकृत्यन्तरे अन्यचतिग्राह्यपरिसङ्ख्यार्थमेवेदमिति प्राप्ते—

अस्यां विकृतौ तद्विधानेन विकृत्यन्तरे एतद्विषये अतिदेशपरिलोपकत्वानुपपत्तेः प्राप्तपरिसङ्ख्या वाच्या । सा च त्रिदोषैव । न च वैयर्थ्यभिया एतस्य तात्पर्यग्राहकत्वमङ्गीकृत्य विकृत्यन्तरातिदेशस्य तद्विषयत्वाकल्पनमिति वाच्यं, लघुतरप्रयोजनान्तरसम्भवे दूरस्थातिदेशस्यैतद्विषयत्वाभावकल्पनपूर्वकं परिसङ्ख्याफलकत्वानुपपत्तेः ॥

तथाहि प्रकृताविव विकृतिष्वपि कासुचित्तुल्यतयोपदेशो न्यचाद्याश्रितानां 'श्येनचितं चिन्वीत स्वर्गकामः' इत्येवमा-

दीनां श्येनाद्याकारलक्षणगुणकामानां तासु विकृतिषु प्रवृत्त्यर्थः। अन्यथा हि प्रकृत्यपूर्वसाधनीभूतचयनस्यैव तत्राश्रयत्वापत्ते-राष्टमिकन्यायेन तत्र तेषामप्राप्तेः। सति त्वस्मिन्विधौ प्रकृत्यपूर्वसाधनीभूतचयनस्येव तत्तद्विकृत्यपूर्वसाधनीभूतचयनस्या-प्याश्रयत्वाविशेषात् गुणकामप्राप्त्युपपत्तिः। एवं च चयनस्य प्रकृतौ वैकल्पिकत्वात् तन्नियमोऽपि प्रयोजनम्॥

यद्यपि हि 'उत्तरवेद्यां ह्यग्निश्चीयते' इति वचनादग्न्युत्तरवेद्योस्समुच्चयस्सङ्कर्षे वक्ष्यते। तथाऽपि 'यद्यग्निं चेष्यमाणा भवन्ति अग्निस्सोमाङ्गं चेच्छताम्' इति श्रुतिकल्पसूत्रपर्यालोचनयाऽग्नेः स्वाभावप्रतियोगिको विकल्प इष्ट एव। अत एवोत्तरवेदिमात्रेण निरग्निकोपि ज्योतिष्टोमप्रयोगः 'उत्तरवेद्यामग्निं निदधाति' इति वचनादिष्टः॥

अतश्च विकृतिष्वपि तथैव प्राप्तौ कासुचित्पुनःश्रवणं नियमार्थमपि सम्पद्यते। न ह्ययमतिदेशप्राप्त्युत्तरकालं शाब्दो नियमः। येन प्रकृतिसमकालीनस्यास्यातिदेशतः पूर्वप्रवृत्तत्वादसम्भव आशङ्क्येत। पूर्वमेव तु प्रवृत्तेनानेन विकृत्यर्थतया विहिते चयने पश्चादपि प्रवृत्तस्यातिदेशस्य तद्विषयत्वाकल्पनवत् तदभावविषयत्वस्याप्यकल्पनात्। अत एव सन्निहितगुणकामप्रवृत्तिरूपप्रयोजनसम्भवे दूरस्थतत्तदतिदेशप्राप्त्यपेक्षपाक्षिकत्वाधीननियमप्रयोजनकल्पनानुपपत्तिरित्यपास्तम्। उक्तप्रयोजनकल्पनस्याप्यतिदेशप्राप्त्यधीनवैयर्थ्यप्रतिसन्धानसापेक्षतया अतिदेशोपस्थित्यधीनत्वात्। अतो लघुभूतप्रयोजनद्वयसम्भवे न गुरुभूतपरिसङ्ख्याफलकत्वाङ्गीकारः॥

अत एव विकृत्यन्तर इव गवामयनादिरूपसत्रेऽपि प्रत्य-

हमतिग्राह्यप्राप्तौ 'मासि मासि अतिग्राह्या गृह्यन्ते' इति विशेषविधिरुपपद्यते । विकृतिविशेषे च कङ्कचित्यादिविशेषविधानं 'पञ्चैन्द्रानतिग्राह्यान् गृह्णीयात्' इत्यादिविशेषविधानमप्युपपद्यते तस्माद्विकृतिमात्रे अतिग्राह्याः कार्याः साद्यस्के सारस्वतसत्रे च परमशक्यत्वादग्निर्नेष्टः ॥

(१२)–उत्पत्तितादर्थ्याच्चतुरवत्तं प्रधानस्य होमसंयोगादधिकमाज्यमतुल्यत्वात् लोकवदुत्पत्तेर्गुणभूतत्वात् ॥ २९ ॥ तत्संस्कारश्रुतेश्च ॥ ३० ॥ ताभ्यां वा सह स्विष्टकृतस्सकृत्त्वे द्विरभिधारणेन तदाप्तिवचनात् ॥ तुल्यवच्चाभिधाय सर्वेषु भक्त्यनुक्रमणात् ॥

दर्शपूर्णमासयोः 'चतुरवत्तं जुहोति' इत्यनेन हविष एव चतुरवदाय होमः उत हविषां द्विरवदानं उपस्तरणाभिघारणाभ्यां चतुरवत्तसम्पत्तिरिति संशये—

द्वितीयाश्रुत्या चतुरवत्तोद्देशेन प्रक्षेपविधिना चतुरवदानसंस्कृतद्रव्यत्वमेवात्रोद्देश्यतावच्छेदकं न त्ववदानसंस्कृतद्रव्यत्वमात्रं चतुःपदस्य सुच्प्रत्ययान्तस्य जुहोत्यन्वये होमावृत्तिकल्पनापत्तेर्विशिष्टविधौ गौरवापत्त्या षष्ठविधिप्रकारापत्तेश्च निष्ठाप्रत्ययान्तावत्तपदलक्ष्यक्रियायामेवान्वयस्य व्युत्पन्नतया विशिष्टोद्देशे वाक्यभेदाभावात् । अतश्चोद्देश्यप्रसिध्यर्थं यागीयद्रव्यस्य चतुस्सङ्ख्याकावदानविधिकल्पनाद्धविष एव चतुरवत्तं गृहीत्वा तस्य प्रक्षेपाख्याप्रतिपत्तिः, उपस्तरणाभिघारणे त्वधिकस्संस्कार

इति मन्वानस्योत्तरम्—नात्र चतुस्सङ्ख्याकावदानविधिकल्पना 'द्विर्हविषोऽवद्यति' इत्यनेन द्वित्वविशिष्टावदानस्य हविस्संस्कारार्थत्वात् ॥

अत एवात्रत्यचतुःपदं नोद्देश्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टं गौरवात्। अतश्च यथैव हि पूर्वाधिकरणे 'अथातोऽग्निमग्निष्टोमेन' इत्यत्राग्निष्टोमपदेनाग्निष्टोमसंस्थाकज्योतिष्टोमत्वोक्तावपि नाग्निष्टोमसंस्थाकत्वस्योद्देश्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वं गौरवात् प्रयोजनाभावाच्च। किन्तु ज्योतिष्टोमत्वस्यैवोद्देश्यतावच्छेदकत्वं, तथा प्रकृतेऽप्यवदानसंस्कृतद्रव्यत्वमेवोद्देश्यतावच्छेदकं न तु चतुस्सङ्ख्याऽपि तत्कोटिप्रविष्टा। अत एव चतुःपदमुपस्तरणाभिघारणाभिप्रायेणानुवादमात्रम्।

अत एव स्विष्टकृति 'सकृदुपस्तृणाति सकृदवद्यति द्विरभिघारयति चतुरवत्तस्याप्त्यै' इत्यभिघारणद्वित्वेन चतुस्सङ्ख्यासम्पत्तिं दर्शयति। तथा 'यदुपस्तृणाति तदनुवाक्यायै, यत्पूर्वमवदानं तद्याज्यायै, यदुत्तरं तद्देवतायै, यदभिघारयति तद्वषट्काराय' इति चत्वार्यवदानानि सङ्कीर्तयन्नुपस्तरणाभिघारणे दर्शयति। अतस्सिद्धं चतुःपदं प्रचयशिष्टसंख्यानुवादः।

एवं जामदग्न्यादीनां त्र्यवदाने विहिते तेषां पञ्चावदाने पञ्चत्वमपि प्रचयशिष्टानुवाद एव। एवं प्रकृतौ चतुःपञ्चपदयोरनुवादत्वेऽपि पशौ यद्यपि 'चतुरवत्ती यजमानः' इत्यत्र पञ्चत्वस्य पञ्चत्वविशिष्टावदानस्य वा विधिरेव। तत्राङ्गेषु द्व्यवदानस्य वपायां च सकृदवदानस्य विहितत्वेन पञ्चत्वस्य प्रचयशिष्टानुवादत्वानुपपत्तेः।

अत एव यत्र नेदृशं वचनं तत्रैककपालस्य सर्वहोमार्थं सकृदवदाने उपस्तरणाभिघारणाभ्यां त्र्यवदानमेव। अत एव पू-

र्वपक्षे चतुस्सङ्ख्यायास्तत्र बाधः। सिद्धान्ते तु तस्याः प्रकृतावनङ्गत्वादेव न बाधः द्व्यवदानमात्रस्यैव तु बाध इति बाधोपयोगिताऽप्यस्याधिकरणस्य ॥

(१३)–सान्नाय्यवन्नियम्येत ॥ ३३ ॥ हविषो वा गुणभूतत्वात्तथाभूतविवक्षा स्यात् ॥ ३४

यदा चतुस्सङ्ख्याया अप्युद्देश्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वेन चतुस्सङ्ख्याकावदानविधिकल्पना, तदा किमुपांशु याजे चतुरवत्तं भवति नेति कृत्वाचिन्तया चिन्त्यते। इदं चोपांशुयाजे चतुर्गृहीतविधिर्नास्तीति कृत्वाचिन्तान्तरं बोध्यम्। तत्रावदानाङ्गभूतचतुस्सङ्ख्याया औषधसान्नाय्ययोः पशुवदुपस्तरणाभिघारणाभ्यां सम्पादितत्वादुपस्तरणाभिघारणयोश्च स्रुच्यसंसर्गार्थतया उपांशुयाजेऽर्थलोपान्निवृत्तेश्चतुरवत्तस्यापि लोप इति प्राप्ते—

विहितचतुस्सङ्ख्यायाः 'द्विर्हविषोऽवद्यति' इत्यनेन हविषो द्विरवदाने विहिते औषधसान्नाय्यस्थले उपस्तरणाभिघारणाभ्यां पशुवत्सम्पादनेऽपि सङ्कोचे प्रमाणाभावेनोपांशुयाजेऽपि प्रवृत्तायास्तस्या हविषैव सम्पादनोपपत्तेर्लोपे प्रमाणाभावात् कर्तव्यमेव चतुरवत्तम्।

वस्तुतस्तु—पूर्वोक्तविधयाऽवत्तोद्देशेनैव प्रक्षेपविधानाच्चतुस्सङ्ख्याया उद्देश्यतावच्छेदककोटिप्रवेशाभावेनाविधेयत्वादुपांशुयाजे उपस्तरणाभिघारणयोः प्रयोजनाभावेन लोपेऽपि 'द्विर्हविषोऽवद्यति' इत्यनेन द्व्यवदानस्यैव प्राप्तौ 'चतुर आज्यस्य गृह्णाति' इत्युपांशुयाजावान्तरप्रकरणपठितवाक्येनोपांशुयाजोद्देशेन ध्रौवापादानकचतुर्गृहीतविधानात् तेनैवोपांशुयाजः, तस्यैव च प्रक्षेपः, प्रतिपत्तिः।

यत्त्वनारभ्याधीतं 'चतुर्गृहीतं जुहोति' इति वचनं तेनाविहितद्रव्यकभेदनहोमाद्यनुवादेन चतुर्गृहीतविधानं न तूपांशुयाजे. जुहोतिना यागलक्षणायां प्रमाणाभावात् प्राकरणिकध्रौवविधिना तस्यैव द्व्यवदानप्रसक्तौ अनारभ्याधीतचतुर्गृहीतबाधप्रसङ्गाच्च । अतः 'आज्याच्च सर्वसंयोगात्' इत्यधिकरणभाष्यलिखितोपांशुयाजप्रकरणपठितवाक्यादेव तत्र चतुर्गृहीतविधिः । तस्यैव च तदीयप्रक्षेपः प्रतिपत्तिरिति सिद्धम् ॥

(१४)—पुरोडाशाभ्यामित्यधिकृतानां पुरोडाशयोरुपदेशस्तच्छ्रुतित्वाद्वैश्यस्तोमवत् ॥ ३५ ॥ न त्वनित्याधिकारोस्ति विधौ नित्येन सम्बन्धस्तस्मादवाक्यशेषत्वम् ॥ ३६ ॥ सति च नैकदेशेन कर्तुः प्रधानभूतत्वात् ॥ ३७ ॥ कृत्स्नत्वात्तु तथा स्तोमे ॥ ३८ ॥ कर्तुस्स्यादिति चेत् ॥ ३९ ॥ न गुणार्थत्वात् प्राप्ते च नोपदेशार्थः ॥ ४० ॥ कर्मणोस्तु प्रकरणे तन्न्यायत्वात् गुणानां लिङ्गेन कालशास्त्रं स्यात् ॥ ४१ ॥ यदि तु सान्नाय्यं सोमयाजिनो न ताभ्यां समवायोऽस्ति विभक्तकालत्वात् ॥ ४२ ॥ अपि वा विहितत्वाद्गुणार्थायां पुनश्श्रुतौ सन्दे-

हे श्रुतिर्हि देवतार्था स्यात् यथाऽनभिप्रेतः तथाऽऽग्नेयो दर्शनादेकदेवते ॥ ४३ ॥ विधिं तु बादरायणः ॥ ४४ ॥ प्रतिषिद्धविज्ञानाद्वा ॥ ४५ ॥ तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ४६ ॥

दर्शपूर्णमासयोः—'ना सोमयाजी सन्नयेत्' इत्यसोमयाजिनस्सान्नाय्यपर्युदासश्श्रुतः। तच्छेषतया च 'पुरोडाशाभ्यामेवासोमयाजिनं याजयेत् द्वावेतावाग्नेयश्चैन्द्राग्नश्च' इति श्रुतम्। सोऽयं पर्युदासविधेरेवार्थवादः। ऐन्द्राग्नस्य 'ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेदमावास्यायामसन्नयतः' इति सान्नाय्याभाव एव विहितत्वादौचित्येन स्तुत्युपपत्तेः। यदा विधिस्तदा कीदृश इति चिन्त्यते ॥

तत्र पुरोडाशाभ्यामेवासोमयाज्यधिक्रियते न सान्नाय्येनेति प्रथमः पक्षः। पर्युदासविधिनैवास्यार्थस्य सिद्धेः 'तदु सन्नयेत्' इति शाखान्तरवचनेनासोमयाजिनोपि सान्नाय्यविधानात् पुरोडाशयोरसोमयाज्येवाधिक्रियते न सोमयाजीति द्वितीयः। सोमयाजिन आग्नेयाभावप्रसङ्गात् सान्नाय्यस्य सोमयाजिनो नियतत्वेन च तदभावविहितैन्द्राग्नस्य सोमयाजिनः प्रसक्त्यभावादेतत्पक्षानुपपत्तेः कर्मान्तरं विधीयत इति तृतीयः। कर्मान्तरत्वे प्रमाणाभावादेवकारश्रवणाच्च तदनुपपत्तेर्योजनविधिरिति चतुर्थः। फलाश्रवणाद्रागतः प्राप्तत्वाच्चैतत्पक्षस्याप्यनुपपत्तेरसोमयागकाले पुरोडाशाविति कालविधिरेव श्रेयानिति पञ्चमः ॥

तदप्यैन्द्राग्नस्यासोमयागकाल एव प्राप्तत्वादाग्नेयस्य चासोमयागकालविधौ सोमयाजिनः प्रतिषेधापत्तेरच्युतवाक्यावगतसर्वदातनत्वबाधापत्तेरर्थवाद एवायमित्यौदुम्बराधिकरणसिद्धमि-

ति कृत्वाचिन्तोद्घाटनम्। केषु चित्पक्षेषु आग्नेयस्यासोमययागकालबाधाच्च बाधोपयोगः॥

(१५)–उपांशुयाजमन्तरा यजतीति हविर्लिङ्गाश्रुतित्वात् यथा कामोप्रतीयेत ॥४७॥
ध्रौवाद्वा सर्वसंयोगात् ॥४८॥

उपांशुयाजे उत्पत्तिवाक्ये द्रव्याविधानेऽप्याक्षेपेण यत्किञ्चिन्द्रव्यप्राप्तौ 'चतुर्ध्रुवायां गृह्णाति' इति प्रयोजनविशेषासंयुक्तं ध्रौवाज्यं द्रव्यसाकाङ्क्षप्रकृतक्रियामात्रे अधिकाराख्यप्रकरणेन विनियुज्यमानमाज्यभागादाविवोपांशुयाजेऽपि प्राप्नोति। 'सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्यते। यद्ध्रुवायामाज्यम्' इत्यनन्यशेषभूताद्वचनाच्च वैयर्थ्यबललब्धविधिशक्तिकात्तल्लाभः। न चात्र यत्र पत्नीसंयाजादौ सामान्यतः आज्यद्रव्यकत्वं प्राप्तं तत्र लाघवात् ध्रौवतामात्रविधिरस्त्विति वाच्यं, तथात्वेऽपि दर्शपूर्णमासप्रकरणपठितचतुर्गृहीतविधिना आज्यभागादाविवोपांशुयाजेऽपि सामान्यात् आज्यद्रव्यस्य प्राप्तत्वात् तत्प्रकृतित्वेन ध्रौवविधानोपपत्तेः, पत्नीसंयाजादावाज्यस्थाल्याज्यस्य वाचनिकत्वाच्च॥

न चैवं प्रकरणादेव ध्रौवाज्यस्योपांशुयाजाद्यर्थत्वसिद्धेः 'सर्वस्मै वै' इति वाक्यानर्थक्यापत्तिः। प्रकरणाद्यङ्गेष्वप्यलङ्करणादिषु तत्प्राप्तौ तद्व्यावृत्तिफलकत्वेन सार्थक्यात्। अत एवात्र यज्ञोद्देशेनैतच्छब्दार्थभूतध्रौवाज्यस्यैव विधिः तत्तात्पर्यग्राहकं च 'ध्रुवायामाज्यम्' इति पदम्। अतो न विधेयानेकता। एवंचालङ्करणादावाज्यस्थाल्याज्यमेव। सर्वथोपांशुयाजे ध्रौवमेवेति तद्विकारभूतं मधूदकमाज्यस्य बाधकम्। पूर्वपक्षे

त्वनियमात् नियामकमात्रमिति बाधोपयोगिता । पूर्वपक्षस्याति मन्दत्वेऽपि शिष्यहितार्थमुक्तत्वान्न विरोधः ॥

(१६)–तद्वच्च देवतायां स्यात् ॥ ४९॥ तान्द्रीणां प्रकरणात् ॥ ५० ॥ धर्माद्वा स्यात्प्रजापतिः ॥५१॥ देवतायास्त्वनिर्वचनं तत्र शब्दस्येह मृदुत्वं तस्मादिहाधिकारेण ॥५२॥ विष्णुर्वा स्याद्धौत्राम्नानादमावास्याहविश्च स्यात् हौत्रस्य तत्र दर्शनात् ॥५३॥ अपि वा पौर्णमास्यां स्यात् प्रधानशब्दसंयोगात् गुणत्वान्मन्त्रो यथाप्रधानं स्यात्॥ आनन्तर्यं च सान्नाय्यस्य पुरोडाशेनदर्शयति अमावास्याविकारे ॥५५॥ अग्नीषोमविधानात्तु पौर्णमास्यामुभयत्र विधीयते॥ ५६ ॥ प्रतिषिध्य विधानाद्वा विष्णुस्समानदेशस्स्यात् ॥ ५७ ॥ तथा चान्यार्थदर्शनत् ॥ ५८ ॥ न चानङ्गं सकृच्छ्रुतावुभयत्र विधीयेतासम्बन्धात् ॥ ५९ ॥ गुणानां च परार्थत्वात् प्रकृतौ विधिलिङ्गानि दर्शयति ॥ ६० ॥ विकारे चाश्रुतित्वात् ॥ ६१ ॥

उपांशुयाजे यद्यप्यन्यद्देवताग्राहकं प्रमाणं न भवेत्, तथाऽपि तस्य देवताकाङ्क्षायां प्राकरणिकानामेवाग्न्यादिदेवतानामनुषङ्गेणान्वयाङ्गीकाराद्देवतात्वोपपत्तिः। विरुद्धविभक्तिकस्य निराकाङ्क्षस्य च असम्बन्धिपदव्यवधानेऽनुषङ्गानुपपत्तावपि वा एकप्रयोगविधिपरिग्रहेणाग्नेयादिभिरुपांशुयाजस्य साहित्यावगतौ विभिन्नदेवताकत्वाभावेन तन्त्रत्वावगतेराग्नेयादिदेवतानां प्रसङ्गेनोपकारकत्वोपपत्तिः। तत्रापि प्रथमोपस्थितत्वादग्नेरेव।

वस्तुतस्तु—स्वतन्त्रदेवताग्राहकप्रमाणमस्त्यैव। तथा हि—प्रजापतेस्तावद्यद्यपि 'यत्किञ्चित्प्राजापत्यं यज्ञे क्रियते उपांश्वेव तत्क्रियते' इति प्रापकं प्रमाणं नोद्भावयितुं शक्यम्। अस्याघारार्थवादत्वेन स्वतन्त्रविधित्वाभावात्। तत्त्वेऽपि वा यत्र प्रजापतिर्देवता प्रमाणान्तरेण क्लृप्तः तत्रोपांशुत्वमनेन विधीयेत न तु यत्रोपांशुत्वं तत्र प्रजापतिः। तथाऽप्याग्नेयाग्नीषोमीययाज्यानुवाक्यामध्ये तैत्तिरीयाणां प्रजापतिदेवत्ययाज्यानुवाक्याम्नानात् मन्त्रवर्णात्प्राप्तिः, तुल्यन्यायतया तन्मध्येऽग्नीषोमीययाज्यानुवाक्याम्नानाच्चाग्नीषोमयोरपि। आग्नेयैन्द्राग्नयाज्यानुवाक्यायुगळयोर्मध्ये वैष्णवयाज्यानुवाक्याम्नानात् तस्यापि।

न च 'तावब्रूतामग्नीषोमौ' इत्यनेनाग्नीषोमयोरेव विहितत्वाद्विष्णुप्रजापत्योर्न विधानमिति शङ्क्यं, तस्य कालविधायकत्वेन देवताविधायकत्वाभावात्। अस्य हि भिन्नवाक्यत्वे उपांशुयाजविध्येकवाक्यत्वेऽपि वा फलसम्बन्धसिद्ध्यर्थममावास्याव्यावृत्त्यर्थं वा कालमात्रविधायकत्वमेव न तु देवताविधायकत्वं, तस्या आज्यस्येव प्रमाणान्तरेण सम्भवत्प्राप्तिकाया विधिवैयर्थ्यादित्युक्तं उपांशुयाजाधिकरणे।

अत एव विष्णुदेवत्योपांशुयाजस्यामावास्यायामेव करणं तद्याज्यानुवाक्यायुगळस्याग्नेयैन्द्राग्नयाज्यानुवाक्यामध्ये पाठात्प्रजापत्यग्नीषोमदेवत्यस्य च आग्नेयाग्नीषोमीययोर्मध्ये समाम्नानान् पौर्णमास्यामेवेत्यपास्तम् । उपांशुयाजस्य पौर्णमास्यामेव विहितत्वेनामावास्यायामसत्त्वात् । इदं च शाङ्खायनानां 'अथ यत्सन्नयत्सान्नाय्यस्यान्तरेणोपांश्वाज्यस्य यजति' इति वचनाभावं कृत्वाचिन्तयोक्तम् । वस्तुतस्तु–उक्तवचनादमावास्यायामप्युपांशुयाजः ॥

न चैवं 'चतुर्दशपौर्णमास्यामाहुतयो हूयन्ते त्रयोदशामावास्यायां, पुरोडाशाभ्यामेवासोमयाजिनं याजयेत् साकंप्रस्थायीये आग्नेयेन प्रचर्याग्नीध्रे स्रुचौ प्रदाय सहकुम्भीभिरभिक्रामेत्' इत्याद्युपांशुयाजाभावज्ञापकलिङ्गानुपपत्तिः । एतल्लिङ्गबलेनोपांशुयाजस्यामावास्यायां वैकल्पिकत्वाङ्गीकारात् । न चैवमुपांशुयाजस्योभयत्र सत्त्वेऽपि मन्त्रपाठस्य व्यवस्थितत्वात् तत्तन्मन्त्रयोस्तत्कल्प्यदेवतयोश्च तत्तत्कालिकोपांशुयाजे व्यवस्थया विकल्पानापत्तिः । प्रधानानुरोधेन गुणावृत्तेर्न्याय्यतया तत्तद्यागीयमन्त्रमध्यपाठस्य भिन्नप्रयोगविधिपरिगृहीततयाऽनियामकत्वात् । अतः कालद्वयवर्तिन्यप्युपांशुयाजे अव्यवस्थितविकल्प एव देवतानाम् । बाधोपयोगः पूर्ववत् ॥

(१७)–द्विपुरोडाशायां स्यादन्तरार्थत्वात् ॥६२ अजामिकरणार्थत्वाच्च ॥६३॥ तदर्थमिति चेन्न तत्प्रधानत्वात् ॥६४॥ अशिष्टेन च सम्बन्धात् ॥६५॥ उत्पत्तेस्तु निवेश-

स्स्याद्गुणस्यानुपरोधेनार्थस्य विद्यमानत्वात् विधानादन्तरार्थस्य नैमित्तिकत्वात् तदभावेऽश्रुतौ स्यात् ॥६६॥ उभयोस्तु विधानात् ॥६७॥ गुणानां च परार्थत्वादुपवेषवद्यदेति स्यात् ॥६८॥ अनपायश्च कालस्य लक्षणं हि पुरोडाशौ ॥६९॥ प्रशंसार्थमजामित्वम् ॥७०॥

पौर्णमास्यमावास्ययोः क्रियमाण उपांशुयाजः किं द्विपुरोडाशायामेवेष्टौ स्यादुत सोमयागात्पूर्वमग्नीषोमीयाभावादूर्ध्वं चैन्द्राग्नाभावादाग्नेयमात्रसत्त्वेनैकपुरोडाशायामपि स्यादिति चिन्तायां—

अन्तरालकालस्य पूर्वोत्तरभाविपुरोडाशद्वयनिरूपकत्वात् निरूपकविशिष्टस्यैवाङ्गत्वेन तदभावे तस्याङ्गत्वाभावादन्तरालस्य च सत्यपि पौर्णमास्यादिकाले अमावास्यायामपराह्ण इतिवत् पौर्णमास्याद्यवच्छेदकत्वेनान्तरालकालावच्छिन्नस्यैव तस्याङ्गतया इतरस्यानङ्गत्वात् द्विपुरोडाशायामेवोपांशुयाजकरणमिति प्राप्ते—

पुरोडाशद्वयस्य क्लृप्तप्रयोजनत्वेन स्वत उपांशुयाजानङ्गत्वात् कालविशेषणत्वे च विशिष्टविधिगौरवापत्तेः कालोपलक्षणमात्रतया प्रतीतेः। कालस्य च शङ्खवेळायामागन्तव्यमित्यादौ लोके श्रुतोपलक्षणाभावेऽप्युपलक्षकान्तरोपलक्षितस्यागमनादिक्रियान्वयदर्शनेन सुतरामाद्यपुरोडाशोपलक्षणेनैवान्त्यपुरोडाशरूपोप-

लक्षणाभावेऽपि क्रियोपलक्षणत्वोपपत्तेरेकपुरोडाशायामप्याग्नेयसत्त्वेनोपांशुयाजोपपत्तिः ॥

अतश्च नात्र पौर्णमास्यादिकालस्यान्तरालकालेन सङ्कोचाख्यो बाधः । यदा त्वन्तरापदेनाग्नेयोत्तरत्वरूपः क्रम एव विधीयते, मन्त्रपाठक्रमप्राप्तत्वादनूद्यते वेति विभाव्यते, तदोत्तरपदार्थलोपे पूर्वपदार्थलोप इत्यप्रसक्तमेवेति स्यादेवोपांशुयाजः ।

तदेवं निरूपितस्त्रिविधो बाधः ॥

इति श्रीखण्डदेवविरचितायां भाट्टदीपिकायां
दशमस्याध्यायस्याष्टमः पादः.
अध्यायश्च समाप्तः.

अथ एकादशाध्यायः

(१)–प्रयोजनाभिसम्बन्धात् पृथक्सतां ततस्स्यादेककर्म्यमेकशब्दाभिसंयोगात् ॥१॥ शेषवद्वा प्रयोजनं प्रति कर्म विभज्येत ॥ अविधानात्तु नैवं स्यात् ॥ ३ ॥ शेषस्य हि परार्थत्वात् विधानात् प्रतिप्रधानभावः स्यात् ॥ ४ ॥

तदेवं दशभिरध्यायैः प्रकृतौ विकृतौ च अनुष्ठेयपदार्थेष्ववगतेषु अधुना तेषां प्रयोगविध्यवगतानुष्ठानतन्त्रत्वं निरूप्यते । प्रयोगविधिर्हि साङ्गप्रधानभावनायाः फलार्थमेकेन वाक्येनानुष्ठानं बोधयन्नेकवाक्योपादानात् साहित्यं बोधयति । तच्चासति बाधके एकक्षणवृत्त्यैव कल्प्यते । अत एवानेकोद्देशेन सकृदनुष्ठानं तन्त्रम् । अत एव न प्रसङ्गातिप्रसङ्गः, तत्र प्रयाजादीनां सकृत्करणेऽपि पशुपुरोडाशादीनामुद्देश्यत्वाभावात् । दधिपयोयागयोरप्यवान्तरकार्यस्यैवोद्देश्यस्यानेकत्वान्नाव्याप्तिः ॥

अत एव तद्विजातीयविषयं सजातीयविषयं वेत्यन्यदेतत् । एकजातीयसमिद्यागस्यैवाग्नेयादित्रिकोद्देशेन सकृदनुष्ठानात्, विजातीययोर्दधिपयोयागयोरपि तत्त्वाच्च । तदुपोद्घातत्वेन च दर्शपूर्णमासाद्यनेकप्रधानस्थले किं षड्यागेभ्योऽप्येका फलव्यक्तिः

उत तत्तद्यागेभ्यो भिन्नं भिन्नं फलमिति चिन्तनीयम् । फलव्यक्तिभेदे हि तेषामेकप्रयोगविधिपरिग्रहासम्भवात् न तन्त्रत्वसम्भवः ॥

तत्र तत्तदुत्पत्तिवाक्येषु तत्तद्यागानां निरपेक्षसाधनत्वेन विहितत्वात् तदनुवादेन विधीयमानः फलवाक्ये फलसम्बन्धोऽनुवाद्ययागगतसाहित्यस्याविवक्षितत्वात् प्रत्येकमेव विज्ञायते । अतश्च तत्तदुत्पत्तिवाक्येष्वेव तेषां प्रयोगविधिः । 'पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत' इत्यादौ च पौर्णमास्येकत्वमात्रविधिः । तेन सामान्यविहितपूर्वाह्णादिकालबाधेनैकस्यामेव तस्यां इष्टित्रयं कार्यमिति प्राप्ते—

उत्पत्तिवाक्येषूत्पन्नानामपि फलवाक्ये फलसम्बन्धित्वेन विनियोगविधिकरणात् विनियोगविधिविषयतया फलोद्देशेन यागानामेव विधेयत्वावगतेस्तद्विशेषणीभूतस्य साहित्यस्य तन्त्राभिधानावगतस्य विवक्षितत्वात् सर्वेभ्य एकैव फलव्यक्तिः । सर्वेषां तस्यां दण्डचक्रादिवत्समुच्चयेन कारणत्वोपपत्तेः । अतश्च तेषां वक्ष्यमाणविधयैकप्रयोगविषयत्वस्याप्युपपत्तेर्युक्तं तन्त्रत्वम् ॥

किञ्चैवं 'पौर्णमास्यां पौर्णमास्या' इत्यादिवाक्यवैयर्थ्यापत्तिः युगपत्तत्तद्यागसाध्यफलेच्छानैयत्ये प्रमाणाभावेनैकस्यां पौर्णमास्यां यागत्रयकरणानुपपत्तेः । अस्मन्मते त्वस्यैकप्रयोगविधानार्थत्वस्य वक्ष्यमाणत्वान्न वैयर्थ्यम् । अतः फलवाक्ये एकफलव्यक्तिं प्रति षण्णां दण्डचक्रादिवत् समुच्चयावगमाद्वक्ष्यमाणरीत्या त्रयाणां त्रयाणामेकप्रयोगोपपत्तेर्युक्तमेव विजातीयदधिपयोयागादीनां तन्त्रत्वं, सजातीयप्रयाजादीनां चाग्नेयादिभेदेऽपि तन्त्रत्वम् ॥

(२)–अङ्गानां तु शब्दभेदात् क्रतुवत् स्यात् फलान्यत्वम् ॥५॥ अर्थभेदस्तु तत्रार्थेह्यैकार्थ्यादैककर्म्यम् ॥६॥ शब्दभेदान्नेति चेत् ॥७॥ कर्मार्थत्वात् प्रयोगे ताच्छब्द्यं स्यात् तदर्थत्वात् ॥८॥ कर्तृविधेर्नानार्थत्वाद्गुणप्रधानेषु ॥९॥ आरम्भस्य शब्दपूर्वत्वात् ॥१०॥ एकेनापि समाप्येत कृतार्थत्वाद्यथा क्रत्वन्तरेषु प्राप्तेषु चोत्तरावत्स्यात् ॥११॥ फलाभावान्नेति चेत्॥१२॥ न कर्मसंयोगात् प्रयोजनमशब्ददोषं स्यात् ऐकशब्द्यादिति चेत् ॥१४॥ नार्थपृथक्त्वात्समत्वादगुणत्वम् ॥१५॥ विधेस्त्वेकश्रुतित्वादपर्यायविधानात् नित्यवच्छ्रुतभूताभिसंयोगात् अर्थेन युगपत् प्राप्तेर्यथाप्राप्तं स्वशब्दो निवीतवत् सर्वप्रयोगे प्रवृत्तिस्स्यात् ॥१६॥ तथा कर्मोपदेशत्वात् ॥ क्रत्वन्तरेषु पुनर्वचनम् ॥१८॥ उत्तरास्वश्रुतित्वाद्विशेषाणां कृतार्थत्वात् सन्दोहे यथाकामी प्रतीयेत ॥१९॥

इदमप्युपोद्धात एव । प्रयाजाद्यङ्गानां क्रतूपकाराख्यफलं प्रति विकल्पेन कारणता उत समुच्चयेनेति चिन्ता—तत्र प्रधानानां प्रत्येकोत्पत्तावपि विनियोगे साहित्यावगमात् युक्तो दण्डचक्रादिवत्समुच्चयः । अङ्गानां तु प्रत्येकमुत्पन्नानां प्रत्येकमेव प्रयोजनाकाङ्क्षावशेन विनियोगविधिकल्पनात् सत्यप्येकस्य प्रधानस्यैकस्मिन्नेव क्रतूपकाराख्ये फले सर्वेषामङ्गानां तत्र साहित्यानवगमात् विकल्पेनैव तृणारणिमणिन्यायेन कारणता ॥

न च निरपेक्षकारणत्वावगमेऽपि बह्वङ्गाङ्गानसामर्थ्यात् भूयसां करणे फलभूमा, तदर्थित्वाभावे त्वेकेनैव क्रतूपकारसिद्धिरिति वाच्यं, साहित्यबोधकाभावे ईदृशकल्पनाया अन्याय्यत्वात् । अतो व्रीहियवादिवद्विकल्प एव । एवं च वैकल्पिकानामङ्गानामेकैकस्याङ्गस्य सत्यपि प्रधानप्रयोगविधिनैव प्रयोगविधाने एकाङ्गविशिष्टप्रधानप्रयोगकरणापत्तेः सम्प्रतिपन्नदेवताकविजातीयाङ्गानां साहित्यानवगमात् न तन्त्रत्वम् ॥

वस्तुतस्तु—'समिधो यजति' इत्यादि प्रत्येकं विधिश्रवणवैयर्थ्यापत्तेः प्रधानप्रयोगवाक्ये अङ्गानामश्रवणाच्च प्रयाजाद्यङ्गानामुत्पत्तिविनियोगयोरिव प्रयोगस्यापि पार्थक्येनैव प्रतीतेस्सुतरां न तन्त्रत्वम् । न वा प्रधानप्रयोगमध्यपातः । अपि तु एकं किञ्चिदङ्गं प्रधानप्रयोगाद्बहिःप्रयोगं कार्यमिति प्राप्ते—

पृथगुत्पन्नानामङ्गानां पृथगेव प्रयोजनाकाङ्क्षत्वेऽपि एकस्य प्रधानस्यैक एव फलाधानसामर्थ्योद्बोधाख्य उपकारस्सकृदेव स्वोपायमपेक्षते, अतश्च तयैकयैवाकाङ्क्षया खलेकपोतन्यायेन युगपत्सर्वेषामङ्गवाक्यानां प्रधानोत्पत्तिवाक्यैकवाक्यतामङ्गीकृत्य समिदाद्यङ्गोपकृतप्रधानेनेष्टं भावयेदित्येवंविधविनियोगविधेरेकस्यैव

कल्पनादेकवाक्योपादानेन सर्वेषामङ्गानां क्रतूपकाराख्ये फले जन्यमाने साहित्यावगतेः प्रधानवदेवाङ्गानामपि युक्तं तन्त्रत्वम् ॥

वस्तुतस्तु—प्रधानाकाङ्क्षासहकृतप्राथमिकाङ्गाकाङ्क्षामात्रेण तन्मात्रविषयकविनियोगकल्पनोपपत्तौ इतराङ्गप्रतीक्षणे प्रमाणाभावात् समिद्यागेन क्रतूपकारं भावयेत् तनूनपाद्यागेन क्रतूपकारं भावयेदित्येवं प्रातिस्विक एवेति विनियोगविधिः । अत एव वैमृधादावतिदेशोपपत्तिरपि । इतरथा हि प्रयाजादीनां प्रकृत्यङ्गत्वस्य वैमृधीयप्रकृत्यङ्गत्वसमकालतया शुद्धस्यैव वैमृधस्य प्रकृत्यङ्गत्वापत्तेः, पश्चादतिदिष्टप्रयाजाद्यकिरणेऽपि क्रतुवैगुण्यानापत्तिः । विनियोगविधिभेदे तु वैमृधाङ्गताबोधव्यतिरेकेणैव प्रयाजादीनामङ्गताबोधोपपत्तेरतिदेशकल्पनया वैमृधेऽङ्गवैशिष्ट्यबोधोपपत्तेः युक्तं तदभावे क्रतुवैगुण्यम् ॥

अतश्च विनियोगविधिभेदसत्त्वेऽपि प्रयोगविध्यैक्यमादायैवाङ्गसमुच्चय उपपादनीयः । तथा हि; नाङ्गविधिषु सत्यपि विधिश्रवणे प्रत्येकं प्रयोगविधानं; उत्पत्तिविधिनैव चरितार्थस्य तस्य प्रयोगेऽपि तात्पर्यकल्पने गौरवात् । प्रयोगस्यान्यतस्सिद्धत्वाच्च । अत एव 'समिधो यजति' इत्यादौ विधिश्रवणं प्रयोगांशेऽनुवाद एव । न चैवमुत्पत्तेराख्यातान्तपदश्रवणमात्रेणापि सिद्धे लेट्श्रवणवैयर्थ्यं, तदभावे प्रवर्तनाबोधाभावेन यागस्यैव समानपदश्रुत्या भाव्यत्वप्रसक्तौ तस्य प्रयोजनानाकाङ्क्षत्वेनाङ्गत्वानापत्तेः ॥

अतश्चोत्पत्तिवाक्येषु विधिश्रवणेऽपि न तत्र प्रयोगविधानम् । अपि तु प्रधानप्रयोगविधावेव लाघवादङ्गविधीनामप्येकवाक्यतां कल्पयित्वा पौर्णमास्यां साङ्गैः पौर्णमासीसंज्ञकैः प्र-

धानैः कृतैरिष्टं भवतीत्येवं प्रधानप्रयोगविधिनैवाङ्गानामपि प्रयोगविधानम् । अतश्च तत्रैकवाक्योपादानात् प्रधानानामिवाङ्गानामपि साहित्यं उपादेयविशेषणत्वाद्विवक्षितमिति युक्त एव समुच्चयः ॥

या तूत्पत्तिवाक्ये विनियोगवाक्ये चैकैकस्यां[?]स्य निरपेक्षस्य साधनता, सोत्पत्तिवाक्ये प्रधानानामिवावान्तरकार्यनिरूपितेति न कश्चिद्दोषः । अत एव तत्र प्रयोगवाक्यावगतसमुच्चयानुरोधेनावान्तरकार्येषु वैजात्यकल्पना । परमापूर्वस्थानापन्नमखण्डकरणोपकाररूपमपूर्वं यदि प्रधानेष्वस्ति तदाऽङ्गेष्वप्यावश्यकं, अन्यथा तत्रापि नेति कौस्तुभे विस्तरः ॥

अवान्तरकार्ये तु यत्र प्रयोगविधितः पूर्वं नैकत्वं प्रमाणान्तरेणावधारितं तत्र प्रयोगविधिना समुच्चयस्यैवावगमात् भेदकल्पनैव । यत्र त्वेकत्वमेव सामर्थ्यादिनाऽवधारितं, यथा—व्रीहियवादौ । तत्र वैकल्पिकयोरेव प्रयोगविधिना प्रयोगविधानेऽपि न समुच्चयः । यत्र वैकपश्वाद्यर्थचित्रादीनामिष्टार्थानामपि नैकप्रयोगविधिविषयता, तत्र समुच्चयग्राहकप्रमाणाभावेन विकल्प एव साम्ये; वैषम्ये तु फलभूमेति ध्येयम् । प्रकृते तु प्रयोगविधिना समुच्चयावगतेः सर्वैरेवाङ्गैरेकक्रतूपकारसिद्धिः । सम्प्रतिपन्नदेवताकस्थले च तन्त्रत्वं प्रधानप्रयोगान्तःपातश्च सुलभ एव । सूत्रभाष्ययोरप्यस्मिन्नेवार्थे योजना सुधीभिरिहोन्नेया ॥

(३)–कर्मण्यारम्भभाव्यत्वात् कृषिवत् प्रत्यारम्भं फलानि स्युः ॥ २० ॥ अधिकारश्च सर्वेषां कार्यत्वादुपपद्यते विशेषः ॥ २१ ॥

सकृत्तु स्यात् कृतार्थत्वादङ्गवत् ॥२२॥ शब्दार्थश्च तथा लोके ॥२३॥ अपि वा सम्प्रयोगे यथाकामी प्रतीयेताश्रुतित्वाद्विधिषु वचनानि स्युः ॥२४॥ ऐकशब्द्यात्तथाऽङ्गेषु ॥२५॥ लोके कर्मार्थलक्षणम् ॥

काम्यानां कर्मणां भूयोभूयः फलकामनायां पुनःपुनः प्रवृत्तिर्न वेति चिन्तायां—

सकृत्करणेऽपि सामग्रीसत्त्वेन पुनःपुनः कामनायां पुनःपुनः फलोत्पत्तिसम्भवान्नावृत्तिः । तथाहि—यदा तावत्फलोत्पत्तेः पूर्वमेव फलान्तरापेक्षा तदा तत्फलव्यक्त्युत्पादकापूर्वस्यैव सत्त्वात् तेनैव फलान्तरोत्पत्त्युपपत्तिः । न चैकमपूर्वमेकामेव फलव्यक्तिमुत्पादयतीत्यत्र नियामकमस्ति, प्रतिबन्धकसत्त्वेन फलधाराया आपादयितुमशक्यत्वात् । प्रतिबन्धककल्पनस्य चापूर्वोत्पत्तिद्वितीयक्षणे फलोत्पत्तिप्रसङ्गेन तवाप्यावश्यकत्वात् । न च सकृत्करणजन्यापूर्वव्यक्तेराद्यफलव्यक्त्युत्पत्त्या नाशात् न फलान्तरोत्पत्त्युपपत्तिः, 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि, ज्ञानाग्निस्सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन' इत्यादि श्रुतिस्मृतिपर्यालोचनया तत्त्वज्ञानस्यैवापूर्वनाशकत्वेन फलस्य तन्नाशकत्वे प्रमाणाभावात् । फलैकनाश्यत्वे पशुपुरोडाशोपकारजननेनैवनाशात् पशूपकारजनकत्वानुपपत्त्या प्रसङ्गसिद्धयनापत्तेश्च । अतश्च फलोत्पत्त्यनन्तरमपि अपूर्वस्य सत्त्वात् फलान्तरकामनायां सत्यां तेनैवापूर्वेण फलान्तरोत्पत्तौ न किञ्चिद्बाधकम् ॥

यदि तु अपूर्वकल्पनायां प्रमाणाभावात् 'कृतयागादात्मन एव फलम्' इति मूलोक्तः पक्ष आश्रीयते तदा सुतरामिति एकस्मिन् जन्मनि सकृदेव काम्यकरणमिति प्राप्ते—

न तावत्कृतयागादात्मनः फलं, यागेनात्मन्यतिशयानाधाने यागकरण इव यागकरणात्प्रागपि आत्मसत्त्वेन फलोत्पत्त्यापत्तेः। यागध्वंसविशिष्टस्य फलजनकत्वाङ्गीकारे ध्वंसस्यैव तदापत्तौ अपूर्वाधिकरणोक्तदूषणप्रसङ्गात् । नाप्यपूर्वस्य ज्ञानैकनाश्यत्वम्, तथात्वे प्रयाजाद्यपूर्वाणामपि सत्त्वेन विकृतौ तत्करणानापत्त्या आज्यभागादेः 'न तौ पशौ करोति' इत्यादिनिषेधानुपपत्तेः। ब्रह्महत्याजन्यपापापूर्वस्य नरकभोगेऽपि सत्त्वेन पुनर्नरकान्तरप्रसङ्गाच्च । न च तत्र कामनाभावात्पुनरनुत्पत्तिः, फलकामनायाः प्रवृत्तिं प्रति कारणत्वेऽपि फलं प्रत्यकारणत्वात्। अतोऽवश्यं यत्र समवायादिसम्बन्धेन फलं तत्राभावीयविशेषणतासम्बन्धेन अपूर्वनाश इत्येवं कार्यकारणभावः कल्पनीयः; अत एव जीवन्मुक्तिशास्त्रमप्युपपद्यते ॥

अत्र च यदुद्देशेन तादृशापूर्वसाधनीभूतक्रियानुष्ठानं तस्यैव फलत्वं न त्वानुषङ्गिकजन्यस्यापि, स्वर्गारम्भकशरीरोत्पत्त्याऽपूर्वनाशानङ्गीकारात्, अतश्च पशुपुरोडाशोपकारोत्पत्तावपि तस्य फलत्वाभावान्न तेन प्रयाजाद्यपूर्वनाशः । अतश्चैकेनापूर्वेणैकस्यैव फलस्योत्पत्तेः फलान्तरार्थं युक्तमेव पुनः पुनः काम्यकरणम् । अत एव, तेषां 'ये प्रथमं यजेरन् तेषां गौरतिरात्रो ये द्वितीयं तेषामायुः' इति लिङ्गमप्युपपद्यते ॥

(४)–क्रियाणामर्थशेषत्वात् प्रत्यक्षतस्तन्निवृ-

त्त्याऽपवर्गस्स्यात् ॥२७॥ धर्ममात्रे त्वद-र्शनाच्छब्दार्थेनापवर्गस्स्यात् ॥२८॥

अवघातादिक्रियाणां दृष्टार्थत्वस्य द्वितीये स्थापितत्वात् तदनुरोधेन यावद्वैतुष्यमवघातस्यावृत्तिरिति तदधिकरणप्रयोजनमेवेदं तन्त्रप्रसङ्गादिहोच्यते । न चोद्यमननिपतनरूपस्यावघातपदार्थस्यावृत्तौ कश्चिद्बाधः, आवृत्तिवदनावृत्तेरपि शास्त्रेणानुक्ततया प्रयोजनानुरोधेनावृत्तौ बाधकाभावात् ॥

यत्र तु दृष्टासम्भवाददृष्टार्थोऽवघातस्तत्रानावृत्तिरेव, यथा चयने 'औदुम्बरमुलूखलं सर्वौषधस्य पूरयित्वाऽवहन्त्यत्र तदुपदधाति' इति । अत्र वितुषस्य सर्वौषधस्याग्रे विनियोगाभावात् प्रत्युतावघातसंस्कृतसर्वौषधपूरणस्योपधानोपयोग्युलूखलसंस्कारार्थत्वप्रतीतेः अवघातस्यादृष्टविधया सर्वौषधसंस्कारत्वेऽपि वैतुष्यप्रयोजनकत्वाभावेनावृत्त्यनापत्तिः । अवघातस्याराादुपकारकत्वे तु सुतराम् ॥

(५)—क्रतुवच्चानुमानेनाभ्यासे फलभूमा स्यात्॥ सकृद्वा कारणैकत्वात् ॥३०॥ परिमाणं चानियमेन स्यात् ॥३१॥ फलस्यारम्भनिवृत्तेः क्रतुषु स्यात्फलान्यत्वम् ॥३२॥ अर्थवतस्तु नैकत्वादभ्यासस्स्यादनर्थको यथा भोजनमेकस्मिन्नर्थस्यापरिमाणत्वात् प्रधाने च क्रियार्थत्वादनियमस्स्यात् ॥३३॥

पृथक्त्वाद्विधितः परिमाणं स्यात् ॥ ३४ ॥ अनभ्यासो वा प्रयोगवचनैकत्वात् सर्वस्य युगपच्छास्त्रादफलत्वाच्च कर्मणस्स्यात् क्रियार्थत्वात् ॥ ३५ ॥ अभ्यासो वा छेदनसम्मार्गावदानेषु वचनात्सकृत्त्वस्य ॥ ३६ ॥ अनभ्यासस्तु वाच्यत्वात् ॥ ३७ ॥

एकस्मिन्नेव प्रयोगे पुनःपुनः क्रियमाणैरङ्गैः प्रयासगौरवेण फलाधिक्यं मन्वानस्योत्तरम् ॥

न तावत्फलान्तरोत्पत्तिः, एकस्मात्प्रधानादेकस्यैव फलस्योत्पत्तिनियमेन प्रधानावृत्त्यभावे सामग्र्यभावेन फलान्तरोत्पत्तौ प्रमाणाभावात् । नापि तस्यामेव फलव्यक्तावतिशयमात्रं 'अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति' इत्यादिवत्फलभूमा । स हि यत्र तद्व्यतिरेकेण क्रतूपकारसिद्धिः प्रमाणप्रमिता तत्रैव तद्विधिवैयर्थ्यभिया कल्प्यते, यथा षोडशिग्रहणात्. यथा वा 'एका देया षड्देयाः' इत्यादौ ॥

प्रकृते त्वङ्गविधीनां सकृत्करणेन चरितार्थत्वात् क्रतोश्चैकक्रतूपकारमात्रापेक्षितया पुनरावृत्त्यनाक्षेपकतया पुरुषेच्छामात्रेणैवावृत्तौ फलाधिक्ये प्रमाणाभावः । यत्र हि 'पशुमालभेत' इत्यादौ महान् पशुरालभ्यते, यत्र स्वल्पः तत्रापि न फले तारतम्यमित्युक्तं भाष्ये । तत्र प्रयाजादीनां पुनः करणे का सम्भावना । 'गां दद्यात्' इत्यादौ तु समीचीनगोदाने फलाधिक्यमस्त्येवेति ध्येयम् ॥

(६)–बहुवचनेन सर्वप्राप्तेर्विकल्पस्स्यात् ॥ ३८ दृष्टः प्रयोग इति चेत् ॥ ३९ ॥ भक्त्येति चेत् ॥ ४० ॥ तथेतरस्मिन् ॥ ४१ ॥ प्रथमं वा नियम्येत कारणादतिक्रमस्स्यात् ॥४२ श्रुत्यर्थाविशेषात् ॥ ४३ ॥ तथा चान्यार्थ-दर्शनम् ॥ ४४ ॥ प्रकृत्या च पूर्ववत् तदा-सक्तेः ॥ ४५ ॥

'वसन्ताय कपिञ्जलानालभेत' इत्यादौ यत्र बहुवचनं श्रुतं तत्र तस्य त्र्यादिपरार्धपर्यन्तसर्वसङ्ख्यावाचित्वात् चतुरादि सङ्ख्यादीनामपि शास्त्रीयत्वेन तत्करणे फलाधिक्यम् । न हि बहुवचनस्य त्रित्वमेवार्थः । 'चत्वारो ब्राह्मणाः' इत्यादौ चतुरादि-सङ्ख्यास्वपि प्रयोगात् ।

अस्तु वा नानार्थत्वभिया बहुवचनस्य द्वित्वाधिकसङ्ख्या-यामेव शक्तिः, अतश्च 'पशुमालभेत' इत्यत्र महापशुग्रहणेऽपि यथा न वैगुण्यं तथा चतुरादिग्रहणेऽपि । अस्तु वा कथंचित् कपिञ्जलोदाहरणे त्रित्वनियमः, 'न हिंस्यात्' इति निषेधप्रवृत्ते-स्सम्भावितत्वात् । 'दर्शपूर्णमासयोः ब्राह्मणांस्तर्पयित्वा' इत्यादौ त्रित्वग्रहणे तु नैव किञ्चित्प्रमाणं पश्याम इति प्राप्ते—

सत्यं, द्व्यधिकसङ्ख्यैव बहुवचनस्यार्थः । तथाऽपि चतु-रादिग्रहणे त्रिग्रहणस्यावश्यकत्वात् प्रथमातिक्रमे कारणाभावेन त्रिभिरेव शास्त्रार्थोपपत्तेर्नाधिकग्रहणम् । अत एव 'गां दद्यात्' इत्यादौ महोपकारकगोदाने अल्पोपकारकगोदानाभावः, तत्र त-

हाने फलाधिक्यं प्रकृते तु नैवम् । अत एव 'कृष्णा याम्या अवलिप्ता रौद्रा नभोरूपाः पार्जन्यास्तेषामैन्द्राग्नो दशमः' इति लिङ्गमप्युपपद्यते ॥

(७)–उत्तरासु यावत्स्वमपूर्वत्वात् ॥४६॥ यावत्स्वं वाऽन्यविधानेऽनुवादस्स्यात् ॥४७॥ साकल्यविधानात् ॥४८॥ बह्वर्थत्वाच्च ॥४९ अग्निहोत्रे चाशेषवद्यवागूनियमः प्रतिषेधः कुमाराणाम् ॥ ५० ॥ सर्वप्रायिणाऽपि लिङ्गेन संयुज्यते देवताभिसंयोगात् ॥५१॥

साम्नाय्यदोहाधिकारे 'वाग्यतस्तिस्रो दोहयित्वा विसृष्टवागनन्वारभ्य तूष्णीमुत्तरा दोहयति' इति श्रुतम्। तत्रापि पूर्ववत्तिस्र एवोत्तरा दोहयितव्याः। न च 'नास्यैतां रात्रिं कुमारा अपि पयो लभेरन्, नाग्निहोत्रं जुहोति' इति वचनेन साकल्यप्रतीतेर्नात्र त्रित्वनियम इति वाच्यं, आद्यवाक्यस्य पयःप्रतिषेधपरत्वेन द्वितीयस्य तत्पर्युदासपरत्वेन च सार्थक्येन तयोस्साकल्यपरत्वाभावादिति प्राप्ते—

नानयोः पयःप्रतिषेधपर्युदासौ, अदृष्टार्थत्वप्रसङ्गात् अपिशब्दवैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च । अत एव तद्बलेन साकल्येन दोहनप्रतीतेः 'उत्तरा दोहयति' इत्ययमनुवादोऽनन्वारम्भमात्रविधानार्थः। तूष्णींभावस्य मन्त्रविधानाभावादेव प्राप्तत्वात्; भाष्यकारेण तूष्णींपदस्यापाठाच्च 'बहुदुग्धीन्द्राय—इति वाचं विसृजते' इत्यनेन वाग्विसर्गे मन्त्रस्य विनियुक्तत्वेन तदुत्तरकालीने उत्तरादोहने वाग्विसर्गस्य प्राप्तेश्च अतोऽत्र यावत्स्वं दोहनमिति प्राञ्चः ॥

वस्तुतस्तु—न तावत् 'नास्यैताम्' इत्यादिना यावत्स्वं दोहनं विधीयते शब्दात्तस्याप्रतीतेः लक्षणायां प्रमाणाभावाच्च। न च 'गा दोहयति' इति सामान्यविधिना गोत्रित्वे प्राप्ते 'नास्यैताम्' इत्यनेन तदर्थवादेन तात्पर्यग्रहाद्यावत्स्वं दोहनसिद्धेः 'उत्तरा दोहयति' इत्यनुवाद इति वाच्यं, सामान्यविधेर्मूलकारैरप्यलिखनात्। सत्त्वेऽपि वा यावत्स्वं दोहनस्य वाग्विसर्गात्पूर्वमेव प्राप्त्यापत्तौ 'उत्तरा दोहयति' इत्यनेन वाग्विसर्गस्यापि विधौ वाक्यभेदापत्तेश्च। सामान्यविधिना हि यावत्स्वं दोहने विहिते वाग्यमदशायामेव सर्वासां दोहनापत्तिः। सर्वदोहने मन्त्रप्राप्तिप्रसङ्गश्च ॥

यद्यपि च क्वापि दोहने मन्त्राभावः। तथाऽपि 'हुतस्स्तोकः' इति दुह्यमानानुमन्त्रणस्य सर्वत्र प्राप्तिः केन वार्येत। यद्यपि च 'सा विश्वायुस्सा विश्वव्यचास्सा विश्वकर्मा' इत्याह्वनीयानुमन्त्रणमन्त्राणां त्रयाणामेव समाम्नानात् गोत्रयदुग्धस्य समन्त्रकं समानयनं अन्यासां त्वमन्त्रकमित्येव विशेष उपलभ्येत। तथाऽपि दुह्यमानानुमन्त्रणस्य सर्वत्र प्रसक्तौ पुनस्तूष्णींभावविधाने वाक्यभेदस्तदवस्थ एव। अतोऽत्र गोत्रयदोहनोत्तरकालता वाग्विसर्गानन्वारम्भतूष्णींभावविशिष्टोत्तरादोहनमेव विधीयते ॥

तत्र च पूर्वाधिकरणवत् त्रित्वे प्राप्ते एतदर्थवादेनैव 'नास्यैताम्' इत्यनेन तात्पर्यग्रहात् न त्रित्वनियमः। अत एव 'गा दोहयति' इति विधिसत्त्वे तेन गोमात्रनियमात् न महिष्यादिप्रसक्तिः। अत एव च 'उत्तरा दोहयति' इत्यनेन बहुत्वनियमात् नैकद्विगोदोहनेऽपि शास्त्रार्थसिद्धिः। तत्सिद्धं नात्र त्रित्वनियमः ॥

(८)-प्रधानकर्मार्थत्वादङ्गानां तद्भेदात्कर्मभेदः

प्रयोगे स्यात् ॥ ५२ ॥ क्रमकोपश्च यौगपद्यात्स्यात् ॥ ५३ ॥ तुल्यानां तु यौगपद्यमेकशब्दोपदेशात् स्याद्विशेषाग्रहणात् ॥ ५४ ॥ ऐकार्थ्यादव्यवायस्स्यात् ॥ ५५ ॥ तथा चान्यार्थदर्शनं कामुकायनः ॥ ५६ ॥ तन्न्यायत्वादशक्तेरानुपूर्व्यं स्यात्संस्कारस्य तदर्थत्वात् ॥ ५७ ॥ असंसृष्टोऽपि तादर्थ्यात् ॥ ५८ ॥ विभवाद्वा प्रदीपवत् ॥ ५९ ॥ अर्थाल्लोके विधितः प्रतिप्रधानं स्यात् ॥ ६० ॥ सकृदिज्यां कामुकायनः परिमाणविरोधात् ॥ ६१ ॥ विधेस्त्वितरार्थत्वात् सकृदिज्या श्रुतिव्यतिक्रमस्स्यात् ॥ ६२ ॥ विधिवत्प्रकरणाविभागे प्रयोगं बादरायणः ६३ ॥ अपि चैकेन सन्निधानमविशेषको हेतुः ॥ ६४ ॥ क्वचिद्विधानान्नेति चेत् ॥ ६५ न विधेश्चोदितत्वात् ॥ ६६ ॥

यत्रानेकानि प्रधानानि पृथगुत्पन्नानि एकफलार्थत्वेन समुच्चयेन विनियुज्यन्ते तत्र सत्यप्येकविनियोगविधिविषयत्वे उत्पत्तिविधिभेदेन प्रयोगविधिर्भिन्न एव । विशेषतश्चाग्नेयादौ उत्प-

त्तिवाक्येष्वेव प्रयोगान्वयिकालश्रवणात् सः। अतश्च प्रधानप्रयोगविधिविधेयानामङ्गानामपि भेदेनैवानुष्ठानम्।

न चैवं 'पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत, अमावास्यायाममावास्यया यजेत' इति वाक्यद्वयवैयर्थ्यापत्तिः। आग्नेयादित्रिकस्य विभिन्नपौर्णमासीष्वप्यनुष्ठानप्रसक्तौ तस्येष्टित्रये पौर्णमास्येकत्वविधानेनार्थवत्त्वात्। तेनैकस्यामेव पौर्णमास्यामग्न्यन्वाधानादि ब्राह्मणतर्पणान्तमाग्नेयप्रयोगं समाप्याग्नीषोमीयस्य स कार्यः।

अस्तु वा विनियोगविध्येकत्ववशेनैव प्रयोगविधेरप्येकत्वं। दर्शपूर्णमासादिषु च 'पौर्णमास्यां पौर्णमास्या' इत्यादिनैव प्रयोगद्वयविधिः। तथाऽपि एकस्यामेवेष्टौ प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिन्यायेन प्रयाजाद्यङ्गानामपि निर्वापादिसन्निपत्योपकारकवत् प्रतिप्रधानं भेदेनैवानुष्ठानम्।

अत एवारादुपकारकाङ्गसाधारण्येन सर्वत्रावृत्तिप्रसक्तौ 'सहावघ्नन्ति सह पिंषन्ति' इत्यनेन अवघातादौ सहत्वविधिरुपपद्यते। युक्तं चैतत्। अपूर्वस्य फलनाश्यत्वेन आग्नेयोपकाराख्यफलोत्पत्त्या प्रयाजादिजन्यापूर्वनाशस्यावश्यकत्वेनाग्नीषोमीयोपकारार्थं पृथगनुष्ठानस्यावश्यंभावात् अतः प्रतिप्रधानं भेदेनैवाङ्गानीति प्राप्ते—

नोत्पत्तिविधिभेदेन प्रयोगविधिभेदः, अपि तु लाघवाद्विनियोगविध्येकत्वेनैकस्यैव प्रयोगविधेरसति विशेषश्रवणे सर्वत्र कल्पनम्। अत एव दर्शपूर्णमासादौ यत्र 'पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत' इत्यादिविशेषश्रवणं तत्र सत्यपि षण्णामेकस्मिन् विनियोगविधौ प्रयोगद्वयमिष्टमेवेति वक्ष्यते। न त्वेतावता षण्णां प्रधानानां षट्प्रयोगविधयः। उत्पत्तिवाक्ये कालश्रवणस्य फल-

सम्बन्धसिद्ध्यर्थकत्वेनोक्तत्वात्। अतश्च न तावत्प्रयोगविधिभेदादङ्गावृत्तिः ॥

नाप्येकप्रयोग एव, प्रधानभेदात्। अनेकेषामपि प्रधानानामेकदेशकालकर्तृकत्वेनागृह्यमाणविशेषतया सकृत्कृतैरेवाङ्गैः उपकारसिद्धेरावृत्तौ प्रमाणाभावात्। न चानन्तर्याद्गृह्यमाणविशेषत्वं, प्रकरणेन सर्वाङ्गताबोधे आनन्तर्यस्यानियामकत्ववत् सकृत्कृतस्याप्युपकारकत्वे तस्यावर्जनीयतया नियामकत्वाभावात् ॥

अत एव यत्र निर्वापादौ गृह्यमाणविशेषता तत्र भेद एव, तदपवादेनैव च सहत्वविधिः। अतस्सिद्धं प्रधानभेदेऽप्यगृह्यमाणविशेषत्वेऽङ्गानां तन्त्रत्वम्। अत एव 'चतुर्दश पौर्णमास्यामाहुतयो हूयन्ते' इत्यादिलिङ्गमप्युपपद्यते। एवं च यदुद्देश्यकानुष्ठानविषयीभूतक्रियाजन्यं यदपूर्वं तन्नाशं प्रति तदन्तिमोद्देश्यस्य कारणतेति कल्पनान्नाग्नेयोपकारोत्पत्तिमात्रेण तन्नाशः। अपि तु अन्तिमप्रधानोपकारेणैवेति नाङ्गानां पृथक्करणापत्तिः ॥

यत्र चैकमेव प्रधानं तत्र तदेवान्तिममिति तदुत्पत्त्यैव नाशः। आवश्यकं चेदमन्तिमत्वज्ञानमवघातनियमादृष्टार्थं, प्रयाजाद्यपूर्वस्य परमापूर्वोपयोगित्वेन तत्रान्तिमत्वादेरविवक्षितत्वेऽपि क्षतिविरहात् ॥

(९)—व्याख्यातं तुल्यानां यौगपद्यमगृह्यमाणविशेषाणाम् ॥ ६७ ॥ भेदस्तु कालभेदाच्चोदनाव्यवायात् स्याद्विशिष्टानां विधिः प्रधानकालत्वात् ॥ ६८ ॥ तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ६९ ॥ विधिरिति चेत् न वर्तमानापदेशात् ॥ ७० ॥

'आग्नेयं कृष्णग्रीवमालभेत सौम्यं बभ्रुं, आग्नेयं कृष्णग्रीवं पुरोधायां स्पर्धमानः' इति श्रुतम् । अत्रालभेतपदानुषङ्गेण वाक्यत्रयेण यागत्रयोत्पत्तिं विधाय चतुर्थे तानालभेतेत्यध्याहारानुषङ्गाभ्यां साहित्येन सर्वेषां फलसम्बन्धः । न तु स्पर्धमानपदानुषङ्गेण वाक्यत्रयमेवाङ्गीकृत्य प्रत्येकं फलसम्बन्धः । तथात्वे द्वितीयाग्नेयवाक्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । अतश्च त्रयाणां पशुयागानामेकप्रयोगतासिद्धौ किमाग्नेद्वयस्य सम्प्रतिपन्नदेवताकत्वात् सान्नाय्यवत्तन्त्रेण प्रधानं उत पाठक्रमानुरोधेनावृत्त्येति चिन्तायां—

एकप्रयोगविधिना साङ्गानां प्रधानानां यौगपद्यावगतौ यत्र विभिन्नदेवताकस्थले तदसम्भवः तत्र क्रमापेक्षायां पाठादिना क्रमनियमेऽपि यत्र सम्प्रतिपन्नदेवताकस्थले यौगपद्यसम्भवस्तत्र क्रमापेक्षाभावेन पाठादिना तन्नियमायोगात् सान्नाय्यवत्तन्त्रेणैवानुष्ठानम् । न च प्रयोगविधौ एकेन पदेनानेकेषामुपादानात् दण्डचक्रादिवत्समुच्चयरूपसाहित्यावगतावप्येकक्षणवृत्तित्वरूपयौगपद्ये प्रमाणाभावः । फलानि सन्तीत्यादौ लोके एकप्रयोजनकत्वस्येवैकदेशकालवृत्तित्वस्याप्युत्सर्गेण प्रतीतेरानुभाविकत्वात् । अत एव देशे वृत्तौ कालस्यावच्छेदकता काले वृत्तौ देशस्येति प्रामाणिकाः । अतश्च प्रयोगविधिना एकक्षणवृत्तित्वरूपयौगपद्यस्यापि बोधात् युक्तं तन्त्रेणानुष्ठानम् ॥

न चैवमप्याग्नेययोस्तन्त्रत्वसम्भवेऽपि सौम्येन तयोः क्रमावश्यंभावादाद्यस्य सौम्यप्राक्कालत्वं अन्त्यस्य तदुत्तरकालत्वं च तन्त्रानुष्ठाने बाध्येतेति वाच्यं, पूर्वपदार्थे उत्तरपदार्थप्राक्कालत्वस्याङ्गत्वे प्रमाणाभावात् । सौम्ये आद्याग्नेयोत्तरत्वरूपमङ्गं तु आद्याग्नेयेन सहोत्तरस्य तन्त्रत्वेऽपि सौम्यस्याद्याग्नेयोत्तरत्वा-

बाधात् न विरुध्यते । उत्तराग्नेये सौम्योत्तरत्वं तु पयोयागे दधियागोत्तरत्ववत् नैव प्रामाणिकम् । नचैवमाग्नेयाज्यभागेनापि प्रधानाग्नेयस्य तन्त्रतापत्तिः, तत्र याज्यानुवाक्याभेदेन भेदाङ्गीकारादिति प्राप्ते—

द्वितीयाग्नेये सौम्योत्तरत्वस्य द्वितीयाग्नेयोत्तरभाविपदार्थे च द्वितीयाग्नेयोत्तरत्वस्य च प्रामाणिकस्य बाधापेक्षया प्रयोगविध्यवगतस्यैकस्य यौगपद्यस्यैव त्यागौचित्यात् नाग्नेयद्वयस्य तन्त्रत्वम् । पयोयागोत्तरभाविस्विष्टकृदादौ पयोयागोत्तरत्वं तु पयोयागस्य दधियागेन तन्त्रत्वेऽपि न विरुध्यत इति विशेषः॥

न चैवं प्रकृतेऽपि पयोयागे दधियागोत्तरत्वस्येव सौम्योत्तरत्वस्यापि द्वितीयाग्नेये प्रयोगविध्यवगतयौगपद्यानुरोधेन पाठेनाबोधनात् तदुत्तरभाविस्विष्टकृदादिपदार्थस्य च द्वितीयाग्नेयेन सह पाठाभावात् कथं यौगपद्यबाध इति वाच्यं, प्रयोगविधिना यौगपद्यावगमेऽपि सौम्यद्वितीयाग्नेययोः पाठस्यानन्यथासिद्धतयाऽपूर्वक्रमबोधकत्वात् । तेन याज्यानुवाक्याभेदादिनैव यौगपद्यबाधोपपत्तेः। दधियागपयोयागयोः कश्चित्पाठो ह्यवर्जनीयतया अन्यथासिद्ध इति नासौ क्रमकल्पक इति न यौगपद्यं बाधते ॥

प्रकृते तु तन्त्रत्वं यदि विवक्षितं स्यादाग्नेयद्वयस्याव्यवधानेन पाठस्स्यात, सौम्योत्तरं पाठात्तु अनन्यथासिद्धः पाठोऽपूर्वमपि क्रमं कल्पयतीति युक्तस्तेन यौगपद्यस्य बाधः । तस्मान्नाग्नेययोस्तन्त्रत्वम् ॥

इति श्रीखण्डदेवविरचितायां भाट्टदीपिकायां
एकादशस्याध्यायस्य प्रथमः पादः.

अथ एकादशस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः.

(१)—एकदेशकालकर्तृत्वं मुख्यानामेकशब्दोपदेशात् ॥ १ ॥ अविधिश्चेत् कर्मणामभिसम्बन्धः प्रतीयेत तल्लक्षणार्थाभिसंयोगाद्विधित्वाच्चेतरेषां प्रतिप्रधानभावस्स्यात् ॥ अङ्गेषु च तदभावः प्रधानं प्रति निर्देशात्॥ यदि तु कर्मणो विधिसम्बन्धस्स्यादैकशब्द्यात् प्रधानार्थाभिधासंयोगात् ॥ ४ ॥ तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ५ ॥ श्रुतिश्चैषां प्रधानवत्कर्मश्रुतेः परार्थत्वात ॥ ६ ॥ कर्मणोऽश्रुतत्वाच्च ॥ ७ ॥ अङ्गानि तु विधानत्वात् प्रधानेनोपदिश्येरन् तस्मात्स्यादेकदेशत्वम्॥ द्रव्यदेवतं तथेति चेत् ॥ ९ ॥ न चोदनाविधिशेषत्वात् नियमार्थो विशेषः ॥ १० ॥ तेषु समवेतानां समवायात्तन्त्रमङ्गानि भेदस्तु तद्भेदात्कर्मभेदः प्रयोगे स्यात् तेषां प्रधानशब्दत्वात्तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ११ ॥

इह सिद्धं प्रयोगविधिमङ्गीकृत्य पूर्वं तस्योत्पत्तिविधिभेदेन न भेदः, अपि तु स्वातन्त्र्येण श्रवणाभावे विनियोगैक्येनैक्यमित्युक्तम्। इह स एवाक्षिप्य समाधीयते। न प्रयोगविधिर्नाम कश्चिद्भिन्नो विधिः, उत्पत्तिविधावेव लिङादिवाच्यया प्रवर्तनया कृतिसाध्यत्वस्य स्वविषये आक्षेपेणानुष्ठानबोधोपपत्तेः। अत एव देशकालकर्तारोऽपि ये उत्पत्तिवाक्ये श्रुताः—'बार्हस्पत्यश्चरुर्ब्रह्मणो गृहे, अग्नयेऽनीकवते प्रातरष्टाकपालं निर्वपेत्, ब्राह्मणो बृहस्पतिसवेन यजेत' इत्यादिषु। तत्र द्रव्यदेवतावैशिष्ट्यस्येव कालादिवैशिष्ट्यस्यापि याग एवान्वयात् न साङ्गे प्रधाने कालाद्यन्वयः। न हि द्रव्यदेवतादिकं तदीयप्रयाजाद्यङ्गेषु निविशते, प्रधानमात्र एव वैशिष्ट्यावगमात्, एवं कालादयोऽपि। एवं च तदङ्गानि तद्भिन्नकालादावपि सुखेन कार्याणि। अनीकवत्यादेस्सत्यपि प्रधानान्तरसाहित्येन फले विनियोगे तत्र कालाद्यप्राप्तिस्तु भवतोऽपीष्टैव।

यत्र तूत्पन्नस्य कर्मणो वाक्यान्तरेण कालादिश्रवणं, यथा—'पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत, समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत, यदि ब्राह्मणो यजेत' इत्यादौ। तत्रापि 'व्रीहिभिर्यजेत' इत्यादिवत् पौर्णमास्यादिशब्दवाच्यप्रधानमात्रोद्देशेन विहितानां कालादीनां प्रधानमात्र एवाङ्गता न त्वङ्गेषु। तत्राङ्गवाचकपदाश्रवणात्। अत एव पौर्णमास्यादिपदवाच्यप्रधानानामुद्देश्यतया न तत्साहित्यविवक्षा, अतश्चाग्नेयत्रये प्रत्येकं व्रीह्यादिवत् प्रत्येकमेव पौर्णमास्यादिकालः।

न च व्रीह्यादिवाक्ये यागानां करणत्वानुपादानात् कर्मत्वेनैवोद्देश्यत्वात् युक्ता तत्साहित्याविवक्षा, अङ्गानुपादानाच्च नाङ्गेषु

व्रीह्यादिप्राप्तिः; प्रकृते तु करणत्वश्रवणात्सेतिकर्तव्यताकस्यैव च करणत्वादङ्गेष्वपि कालादिप्राप्तिः; कालादावनुपादेये कर्मण एव करणीभूतस्योपादेयत्वात् तद्विशेषणीभूतसाहित्यस्य विवक्षितत्वेन सहितेष्वेव प्रधानेषु तत्प्राप्तिरिति वाच्यं; वस्तुतस्सेतिकर्तव्यताकस्यैव करणत्वेऽपि प्रकृते इतिकर्तव्यतावाचकपदाश्रवणेन तत्र कालादिप्राप्त्यनुपपत्तेः; उत्पत्तिवाक्ये यागस्य करणत्वेन तत्रत्यद्रव्यदेवतादेस्साङ्गवृत्तित्वापत्तेश्च; करणीभूतस्यापि कर्मणोऽनुवाद्यत्वेन तद्विशेषणस्य साहित्यस्य सेतिकर्तव्यत्वादेरविवक्षापत्तेश्च; कर्तुरुपादेयत्वेन तत्र कर्मण एवोद्देश्यतया तद्विशेषणविवक्षाया दुरुपपादत्वाच्च; 'सायं जुहोति' इत्यादौ करणत्वश्रवणाभावेन तत्र विवक्षितफललाभस्य दुरुपपादत्वापत्तेश्च ।

न च देशादिवाक्ये सर्वत्र देशादिविशिष्टकर्मप्रयोगस्यैव विधेयत्वात् तद्विशेषणस्य साहित्यादेर्विवक्षोपपत्तिः । 'य इष्ट्या पशुना' इत्यादावपि प्रयोगविध्यापत्तौ सर्वेषामिष्टिपशुसोमानामेकप्रयोगतापत्तेः । अतो न क्वापि प्रयोगविधिर्नामातिरिक्तः कश्चिदस्ति । अपि तु तत्रतत्रोत्पत्तिवाक्य एव प्रवर्तनाक्षिप्ततत्तद्विषयककृतिसाध्यत्वमादायैव सर्वत्र देशकालादिविधिरिति नाङ्गेषु प्रधानान्तरसाहित्येन च कालादिप्राप्तिरिति प्राप्ते—

सर्वत्र लिङाद्यभिहितप्रवर्तनाविषयस्य त्रिविधा विधेयता, एका स्वरूपेण यागत्वादिना । अपरा इष्टसाधनत्वेन । अन्या कृतिसाध्यत्वेन । अत एव तद्भेदेनैवोत्पत्तिविधिः विनियोगविधिः प्रयोगविधिरिति च त्रिविधो विधिरिति भण्यते । न हि धर्मिज्ञानं विना इष्टसाधनत्वं कृतिसाध्यत्वं वा ज्ञातुं शक्यते विना वा प्रवर्तनामिति त्रितयसम्पादावश्यकम् ।

अत एव धर्मिस्वरूपज्ञापको विधिरुत्पत्तिविधिः, इष्टसाधनत्वबोधको विधिर्विनियोगविधिः, कृतिसाध्यत्वबोधको विधिः प्रयोगविधिरिति तल्लक्षणानि। तत्र द्रव्यदेवताद्यङ्गानां यागवृत्तिस्वकृतिसाध्यताज्ञानमन्तरेणापि यागस्वरूपस्य द्रव्यदेवताघटितत्वात् विशेषणज्ञानविधया तत्स्वरूपपरिचय एवोपयोगादुत्पत्त्यन्वयित्वम्। एवं तत्पृष्ठभावेन तत्संस्काराणामवघातादीनामपि। दर्शपूर्णमासादिवाक्ये तन्त्राभिधानावगतसाहित्यादेस्तु विनियोगान्वयित्वम्। देशकालकर्तृस्वरादेस्तु यागगतकृतिसाध्यत्वज्ञानं विनाऽनपेक्षितत्वात् प्रयोगान्वयित्वमेव। अन्येषां तु प्रयाजादीनां प्रथमातिक्रमे कारणाभावादुत्पत्तावेव।

अत एवोत्पत्त्यन्वयिनस्सर्वस्याङ्गस्य प्रत्येकमेव सर्वप्रधानाङ्गता। विनियोगान्वयिनः साहित्यादेस्तु व्यासज्य सर्वप्रधानाङ्गता। प्रयोगान्वयिनस्तु साङ्गसहितसर्वप्रधानाङ्गता। अङ्गप्रयोगस्यापि प्रधानप्रयोगविधिविधेयत्वस्यैव स्थापितत्वात्। तद्यत्रैकमेव वाक्यं निर्गुणं सगुणं वा, तत्रोत्पत्तिविनियोगप्रयोगा एकेनैव विधिना पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरं प्रति वैशिष्ट्यमङ्गीकृत्य विधीयन्ते, गुणाश्च तत्रत्यास्स्वयोग्यतानुसारात् तत्रतत्रान्वीयन्ते। यत्र तु वाक्यद्वयं वाक्यत्रयं श्रुतं, तत्र वाक्यवैयर्थ्यपरिहारार्थं विधिलाघवाय चैकेनैको विधिरपरेणापरः। तत्र च तत्तदन्वयिगुणान्वय एव नियामक इति ध्येयम्।

तदिह दर्शपूर्णमासयोराग्नेयादिवाक्येषु सत्यपि कालश्रवणे, तस्य फलसम्बन्धासिद्ध्यर्थत्वेन विधितात्पर्यविषयत्वाभावात् द्रव्यदेवताद्युत्पत्त्यन्वयिगुणश्रवणेन तत्रोत्पत्तिविधिमात्रं; विनियोगप्रयोगांशे तस्यानुवादकत्वमेव। अन्यथा तत्रापि तात्पर्यकल्पने गौरवात्।

एवं फलवाक्ये निमित्तवाक्ये च विनियोगविधिमात्रम्। तत्र प्रयोगविधिकल्पने गौरवात्। प्रयोगविधिस्तु देशादिविधावेव। तदन्वयिगुणस्यैव तत्र तद्विधिनियामकत्वात्। अत एव देशादिविधौ विनिगमनाविरहात्सर्वत्रैव तत्तद्विशिष्टप्रयोगविधिः। प्रयोगश्च भावनाया इतिकर्तव्यतान्वयस्वाभाव्यात् अङ्गविधीनां प्रत्येकमङ्गप्रयोगविधिकल्पने गौरवाच्च साङ्गस्यैव देशादिविधौ विधीयते। स्वरूपेण प्राप्तानामपि च प्रधानानां प्रयोगविषयत्वेन विधेयत्वात्तद्विशेषणस्य साहित्यसाङ्गत्वादेर्विवक्षितत्वेन देशकालकर्मादिस्सर्वोऽपि सहितसर्वसाङ्गप्रधानेष्वेव सम्बध्यते।

न चैवमेकप्रधानविकृतौ कतिपयाङ्गयुक्तायां देशाद्यतिदेशानापत्तिः, प्रकृतौ प्रधानान्तरसहितसमस्ताङ्गयुक्तस्यैवोद्देश्यत्वादिति वाच्यं, प्रकृतौ देशादिवाक्ये देशवदङ्गप्रधानसाहित्यस्याप्येकत्र द्वयमिति न्यायेन प्रधानप्रयोगे वैशिष्ट्याङ्गीकारेण सकलविशेषणविशिष्टप्रयोगविधानादार्थिकेन च विशेषणविधिनाऽङ्गप्रधानोद्देशेन प्रत्येकमेव देशादिविधानात्।

प्रकृतौ साहित्यसम्पत्तये देशादितन्त्रत्वसिद्धिः। विकृतौ च प्रधानान्तराद्यभावेन तत्साहित्यबाधेऽप्यङ्गान्तरयुक्तैकप्रधान एव देशादिप्राप्त्युपपत्तिरिति फलद्वयसिद्ध्युपपत्तेः। अतश्च 'समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत' इत्यनेन षण्णां यागानामेको दैशिकः प्रयोगः। 'दर्शपूर्णमासयोः चत्वार ऋत्विजः' इत्यनेन कर्तृसम्बन्धपरः विनिगमनाविरहात् तयोश्च युगपदनुष्ठानमविरोधात्। अत एव षट्स्वपि यागेषु साङ्गेषु एको देशः एकः कर्ता इति सिध्यति॥

'पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत' इत्यादौ 'सायं जुहोति प्रा-

तर्जुहोति' इत्यादौ च कालिकोऽप्यपरः। विरुद्धकालभेदाद्विशेष्यभूतप्रधानभेदाच्च । तत्परं प्रयोगद्वयं; व्याप्यव्यापकभावेन च दैशिकादिप्रयोगेणाविरोधः ॥

न चैवं सर्वत्र कालादिविधौ एकप्रयोगत्वे 'य इष्ट्या पशुना' इत्यत्रापि कालविशिष्टैकप्रयोगविध्यापत्तेस्सर्वेषामिष्टिपशुसोमयागानामेकप्रयोगतापत्तिः, तत्र यच्छब्दसमभिव्याहारात् तत्तद्विकृतिप्रयोगानुवादेन कालमात्रविधानावगतेस्तत्तद्विकृतिवाक्येष्वेव प्रयोगविधिकल्पनाया अभ्यनुज्ञानात्; तत्तद्विलक्षणफलसाधनानां तेषामेकप्रयोगविधिविषयत्वानुपपत्तेश्च । अत एव तत्तद्वाक्यगतं विकृतिप्रयोगसाहित्यमप्यनुवाद्यगतत्वादविवक्षितम्॥

यत्र तु नैवंविधं किञ्चित्प्रयोगानुवादज्ञापकं तत्र प्रयोगस्यैव विधेयत्वात् साहित्यविवक्षोपपत्तेर्युक्तैव प्रयोगविषयीभूतयावत्प्रधानानामङ्गानां च एकदेशकालकर्तृता । पौर्णमास्यादिकालिकप्रयोगभेदे चाङ्गावृत्तिः ॥

(२)–इष्टिराजसूयचातुर्मास्येष्वैककर्म्यादङ्गानां तन्त्रभावस्स्यात् ॥ १२ ॥ कालभेदान्नेति चेत् ॥ १३ ॥ नैकदेशत्वात्पशुवत् ॥ १४ ॥ अपि वा कर्मपृथक्त्वात्तेषां तन्त्रविधानात् साङ्गानामुपदेशस्स्यात् ॥ १५ ॥ तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ १६ ॥ तथा तदवयवेषु स्यात् ॥ १७ ॥ पशौ तु चोदनैकत्वात् तन्त्रस्य विप्रकर्षस्स्यात् ॥ १८ ॥

इह व्यापकप्रयोगविधिसत्त्वे व्याप्यप्रयोगविधिराक्षिप्य समाधीयते। देशादिवाक्ये षण्णामपि यागानामेकप्रयोगावगतेस्तदनुवादेन पौर्णमास्यादिवाक्येषु तत्तत्प्रधानमात्रे कालमात्रविधानान्न तेषु व्याप्यप्रयोगविधिः। अतश्च यथैव 'आश्विनं ग्रहं गृहीत्वा त्रिवृता यूपं परिवीयाग्नेयं सवनीयं पशुमुपाकरोति' इत्यनेनैव सवनीयस्योत्पत्तिवत् प्रयोगस्याप्याश्विनोत्तरकालश्रवणेन प्राप्तत्वाद्व्यापकप्रयोगसत्त्वेन 'वपया प्रातस्सवने चरन्ति, पुरोडाशेन माध्यंदिने, अङ्गैस्तृतीयसवने' इत्यनेन न व्याप्यप्रयोगविधानम्; तथात्वे तत्रापि प्रयाजाद्यङ्गावृत्तिप्रसङ्गात्। अपि तु तत्तत्प्रचारमात्रे कालविधानेन पूर्वाङ्गानि प्रयाजादीनि वपाप्रचारात्पूर्वं सकृदेव, उत्तराङ्गानि चानूयाजादीनि हृदयादियागोत्तरं सकृदेवेति नाङ्गावृत्तिः॥

तथा व्यापकप्रयोगविधिसत्त्वे व्याप्यप्रयोगस्याविधानात् पौर्णमास्यादिवाक्येषु प्रचारविप्रकर्षमात्रम्। तेनाज्यभागान्तं पौर्णमास्यां प्रधानत्रयं कार्यं, ततोऽमावास्यायां प्रधानत्रयं कृत्वा अनूयाजादिप्रयोगसमाप्तिरिति नोभयत्राङ्गावृत्तिरिति प्राप्ते—

विनिगमनाविरहात्पौर्णमास्यादिवाक्ययोः सायंकालादिवाक्ययोश्चावान्तरप्रयोगविधिः, अतश्च तत्तद्यागाङ्गानामग्निहोत्रहोमाङ्गानां च तत्तत्प्रयोगविधिना विधानादावृत्तिरवश्यंभाविन्येव। वपादिवाक्ये तु सत्यपि कालश्रवणाद्व्याप्यप्रयोगविधौ यावदङ्गानां वपाभ्यासापूर्वप्रयुक्तत्वं तावदङ्गानां तद्विधिविधेयत्वं, यावदङ्गानां च हृदयाद्यभ्यासापूर्वप्रयुक्तत्वं तावतां तदभ्यासप्रयोगविधिप्रयुक्तत्वमिष्टमेव॥

प्रयाजादीनां तु सवनीयपरमापूर्वप्रयुक्तानामुत्पत्त्यपूर्वोपयो-

गिनां च साधारणानां वपाप्रचारादिवाक्यैरपरिगृहीतानां सवनीयमहाप्रयोगविधिपरिग्रहात् नावृत्तिरिति वैषम्यम् । पौर्णमास्यादिभेदेनावृत्तप्रयाजाद्यङ्गानां च समुदायापूर्वे उपयोगान्न वैयर्थ्यम् ॥

(३)–तथा स्यादध्वरकल्पेष्टौ विशेषस्यैककालत्वात् ॥ १९ ॥ इष्टिरिति चैकवच्छ्रुतिः ॥ अपि वा कर्मपृथक्त्वात्तेषां च तन्त्रविधानात् साङ्गानामुपदेशस्स्यात् ॥ २१ ॥ प्रथमस्य वा कालवचनम् ॥ २२ ॥ फलैकत्वादिष्टिशब्दो यथाऽन्यत्र ॥ २३ ॥

अध्वरकल्पायां 'आग्नावैष्णवं प्रातरष्टाकपालं निर्वपेत् सारस्वतं चरुं बार्हस्पत्यं चरुं आग्नावैष्णवमेकादशकपालं माध्यंदिने सारस्वतं चरुं बार्हस्पत्यं चरुं आग्नावैष्णवं द्वादशकपालमपराह्णे सारस्वतं चरुं बार्हस्पत्यं चरुं यस्य भ्रातृव्यस्सोऽनेन यजेत' इति श्रुतम् । अत्र च यस्य भ्रातृव्यस्सोऽनेन इति वाक्येन नवानामपि यागानां फले विनियोगादाख्यातभेदाच्च तत्तावत्पृथग्वाक्यम् । पूर्वं च यद्येकमेव वाक्यं स्यात् तदा नवभिः द्रव्यदेवतासम्बन्धैर्नवसु यागेषु कल्पितेषु तत्तद्द्रव्यदेवताविशिष्टतावद्यागविधाने कृते पार्ष्ठिकान्वयवेळायां द्रव्यान्तरे देवतान्तरसम्बन्धस्याप्यापत्तेर्भिन्नान्येवैतान्युत्पत्तिवाक्यानि नव । प्रातरादिकालत्रयसम्बन्धाच्च त्रयः प्रयोगविधयः । तत्तत्कालीनप्रयोगविधिश्च नाग्नावैष्णवमात्रस्य, तथात्वे सारस्वतबार्हस्पत्ययोस्त्रिः पाठवैयर्थ्यापत्तेः । अपि तु त्रिहविष्क एकैकः ॥

न च प्रातरादिपदानां त्रिष्वप्यनुषङ्गादेकैकस्मिन् काले एकैकहविष्कप्रयोगत्रयशङ्का, उत्पत्तिविधेरेव प्रयोगविधितात्पर्यस्यानुषङ्गस्य च कल्पनापेक्षया निर्वपेदितिपदानुषङ्गेण प्रातर्निर्वपेदित्यस्य वाक्यान्तरत्वकल्पनाया एवोचितत्वात् । अतएव तेनानन्तर्यात् त्रिहविष्क एक प्रयोगो विधीयते ॥

तदेवं स्थिते 'पुरा वाचः प्रवदितोर्निर्वपेत्' इत्यतिदेशप्राप्ते निर्वापे कालविशेषश्श्रुतः । स किं प्रातःकालीनहविषामेव उत सर्वेषामिति चिन्तायां—

अविशेषात्सर्वेषामेव । न च प्रातःकालीनहविषां पक्षे तत्कालीननिर्वापप्राप्तेः नियममात्रकरणे लाघवान्माध्याह्निकापराह्निकहविर्निर्वापस्य च पक्षेऽप्येतत्कालप्रसक्त्यभावेन तत्र तद्विधाने अपूर्वविधित्वापत्तेर्लाघवानुरोधेन प्रातःकालीनहविर्निर्वापस्यैवायं कालविशेषविधिरिति वाच्यम् । प्रातःकालस्योदयोत्तरकालीनत्वेन तत्कालीनहविर्निर्वापस्यापि वाक्प्रवदनात्पूर्वमप्रसक्तत्वात् । अत्रत्ययागानां चतुरक्षरदेवताकत्वेन पौर्णमासीविकारतया उदयोत्तरमेव सर्वनिर्वापस्यातिदेशप्राप्तत्वाच्च ॥

अतश्च सर्वनिर्वापापकर्षे तदन्तापकर्षन्यायेन निर्वापान्तपदार्थानां सर्वप्रयोगीयाणां तन्त्रेण करणं 'यथोपक्रमं च समापनम्' इति नियमाङ्गीकारे चोत्तराङ्गानामपीति प्राप्ते—

देवतागतैकत्वसङ्ख्यापेक्षया तदक्षरगतचतुष्ट्वसङ्ख्याया अन्तरङ्गत्वाभावात् सारस्वतबार्हस्पत्ययोस्तावदाग्नेयविकारत्वमेव । आग्नावैष्णवेऽपि अष्टाकपालत्वस्य त्यागगतद्रव्यतत्कपालतत्सङ्ख्यारूपस्य त्यागाङ्गभूतोद्देशतद्देवतातदाश्रयाक्षरतत्सङ्ख्यारूपाक्षरचतुष्ट्वापेक्षया अन्तरङ्गत्वादाग्नेयविकारत्वमेव ॥

अतश्च प्रातःकालीनयागत्रयस्याग्नेयविकारत्वात् तस्य च पौर्णमास्यमावास्यासाधारणत्वेन 'उदित आदित्ये पौर्णमास्यास्तन्त्रं प्रक्रामयति प्रागुदयादमावास्यायाः' इति वचनविहितस्योदयप्राक्कालीनत्वस्यापि निर्वापे पक्षप्राप्तत्वात् तत्रैव वाक्प्रवदनपूर्वकालीनत्वनियमोपपत्तेरपूर्वविधिनियमविधित्वकृतवैरूप्य - परिहारार्थं प्रातःकालीनस्यैव निर्वापस्यापकर्षः । न चातिदेशिकस्योदयप्राक्कालीनत्वस्यौपदेशिकेन प्रातःकालेन बाधात् तत्रापि पक्षप्राप्त्यभावः । एवं 'प्रातरुपोदयं व्युषित उदिते वा' इति आश्वलायनसूत्रकारव्यवहारेणोदयात्पूर्वमपि प्रातःकालसत्त्वात् ; अतश्च माध्याह्निकापराह्णिकयोर्निर्वापापकर्षाभावात् न तन्त्रेणाङ्गानि । यदाऽपि 'सरस्वत्याज्यभागा' इति शाखान्तरवचनात् मध्यमस्योपांशुयाजविकारत्वं, तदाऽपि उपांशुयाजस्य बह्वृचब्राह्मणे अमावास्यायामपि विधानेन साधारण्यमुपपाद्य सिद्धान्तस्समर्थनीयः ॥

(४)–वसाहोमस्तन्त्रमेकदेवतेषु स्यात् प्रदानस्यैककालत्वात् ॥ २४ ॥

दैक्षे पशुयागे 'याज्यार्धर्चान्ते वसाहोमं जुहोति' इति श्रुतो वसाहोमश्चोदकपरम्परया प्राजापत्याद्येकदेवताकपशुगणे प्राप्तो याज्यार्धर्चान्तस्यैकत्वादेकदेवताकत्वेन च सहप्रदानात् सहश्रपणेन वसाया एकत्वाच्च तन्त्रेणैव भवतीति शिष्यहितार्थमुक्तम् ॥

(५)–कालभेदात्त्वावृत्तिर्देवताभेदे ॥ २५ ॥

यत्र तु भिन्नदेवताकत्वं तत्रापि सजातीयपशुस्थले चिह्नकरणेन सहश्रपणस्य वक्ष्यमाणत्वाद्वसायाः संसृष्टत्वेऽपि तत्तद्या-

ज्यार्धर्चान्तकालस्य भेदाद्भेदेनैव वसाहोमः। प्रकृतौ हि याज्याया यागार्थत्वेन कृतार्थत्वात् वसाहोमार्थत्वाभावेन परप्रयुक्तयाज्यार्धर्चान्तकालस्यैव पश्वनुनिष्पन्नवसाप्रतिपत्त्यर्थवसाहोमाङ्गत्वावगतेस्तत्तद्याज्यार्धर्चान्ते एव तत्तद्यागाङ्गपश्वनुनिष्पन्नवसाहोमः कार्यः।

न च वसायास्संसृष्टत्वात् सकृत्कृतेनैव सर्वप्रातिपत्तिसिद्धेः कालभेदेन गृह्यमाणविशेषत्वेऽपि तज्जन्योपकारस्य सत्त्वेनेतरेषु प्रसङ्गेन कार्यसिद्ध्युपपत्तेर्नावृत्तिर्युक्तेति वाच्यं, संसृष्टत्वेऽपि सकृद्धोमेन शेषस्यानपायात् क्षीरनीरविवेकिन्या देवतया तत्तद्यागीयवसाया एव तत्तद्याज्यार्धर्चान्ते ग्रहणेन यागान्तरीयवसायास्सकृद्धोमेनाहुतत्वादवर्जनीयतया यागान्तरीयवसाप्रक्षेपेऽपि तद्यागसमानकालीनतत्प्रक्षेपस्यैव तत्प्रतिपत्तितया पुनस्तदावृत्त्युपपत्तेः।

अतः प्रतिपत्तिरूपप्रयोजकजन्योपकारस्य दृष्टरूपस्य शेषान्तरसत्त्वेनोपपत्तेर्नियमादृष्टरूपोपकारकस्यापि च भावितत्तद्यागोत्पत्त्यपूर्वेणैव नाशात् प्रतिपत्तिकार्यरूपप्रयोजकसत्त्वेनावृत्त्यैव करणं; यत्र तु पाकवैषम्यात् विजातीयपशुगणस्थले भेदेन श्रपणं तत्र वसाया असंसृष्टत्वादावृत्तिर्देवताभेदे स्पष्टैव॥

(६)–अन्ते यूपाहुतिस्तद्वत् ॥२६॥ इतरप्रतिषेधो वा ॥२७॥ अशास्त्रत्वाद्देशानाम्॥

दैक्षे पशौ सन्ति यूपाहुतिपक्षाः। एकस्तावत् 'यूपमच्छेष्यता होतव्यम्' इत्यनेन यूपप्राप्तिसाधनगमनोद्देशेन ततः पूर्वमेव गृहे आहवनीये होतव्यमिति। अपरस्तु 'न हि दीक्षितस्याग्नौ जुह्वति' इति। तत्र दोषोपन्यासपूर्वकं, 'वैष्णवीमृचम-

नूत्थाच्छेष्यति' इति होमाभावपक्ष उक्तः । अच्छेष्यति यूपं प्राप्तुं गच्छतीत्यर्थः । तृतीयस्तु 'गमनोत्तरं यूपदेशे यूपस्यान्तिके अग्निं मथित्वा जुहोति' इति होमपक्ष उक्तः । तत्र यूपैकादशिन्यामाद्ययोः पक्षयोस्तन्त्रेणैव होमऋक्पाठौ । तृतीये तु अन्तिकरूपदेशभेदात् यूपाहुतिभेद इति प्राप्ते—

नात्रान्तिकदेशविधिः प्राप्तकर्मानुवादेन देशस्य मथनोत्तरकालस्य च विधाने वाक्यभेदात् ; यूपाहुतेर्यूपप्राप्त्यर्थत्वेन अङ्गप्रधानयोरेकदेशत्वेनैवान्तिकदेशस्य प्राप्तत्वाच्च ॥

वस्तुतस्तु—अन्तिकदेशविध्यभावे मथनस्यावहनीयेन सह विकल्पेन गृह एव होमापत्तेर्गमनोत्तरत्वसिद्ध्यर्थमन्तिकदेशस्याप्यवश्यविधेयत्वात् । देशकालविशिष्टप्रयोगविधानेन च वाक्यभेदाभावादन्तिकविधानेऽपि परमान्तिकस्य दाहप्रसङ्गेनासम्भवात् यावता सामीप्येन यूपदेशमहं प्राप्तोऽस्मीति व्यवहारस्तावत एव सामीप्यस्यान्तिकपदेन विवक्षितत्वात् तस्य चैकत्वे तन्त्रत्वमेव । भेदे तु भेद इति ध्येयम् ॥

(७)—अवभृथे प्रधानेऽग्निविकारस्स्यान्न हि तद्धेतुरग्निसंयोगः ॥ २९ ॥ साङ्गो वा प्रयोगवचनैकत्वात् ॥ ३० ॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ३१ शब्दविभागाच्च देवतानयः ॥ ३२ ॥

'अवभृथेन चरन्ति' इत्यनेन विहितोऽब्देशोऽवभृथशब्दवाच्यप्रधानमात्रोद्देशेन विहितत्वात्तत्रैव न तु साङ्गे । न च समादिवदस्य प्रयोगविधित्वात् सर्वविषयत्वं, प्राकृतानां प्रयाजादीनां क्लृप्तदेशत्वेन अङ्गविषये कल्प्येनानेन देशान्तरविध्यनु-

पपत्तेः । अत एव प्रयोगविध्याश्रितस्य दौर्बल्यं तत्रतत्र निरूपितम् । अपणबर्हिस्तरणहविरासादनादावब्विधानानुपपत्तेश्च। अतो 'यज्ञाथर्वणं वै काम्या इष्टयस्ताः' इत्यत्र प्रधानमात्र एवोपांशुत्वविधिवत् प्रधानमात्र एवाब्विधिः ॥

न चेह करणत्वनिर्देशात् साङ्गविषयत्वं, तन्निर्देशेऽप्यङ्गवाचकपदाश्रवणस्य तुल्यत्वात् । इतरथा उत्पत्तिवाक्येऽपि करणत्वसत्त्वेन द्रव्यदेवतयोरपि वरुणैककपालयोः साङ्गविषयत्वापत्तेरिति प्राप्ते—

देशकालस्वरकर्त्रादिकं प्रयोगान्वयि, प्रयोगश्चाङ्गप्रधानसाधारण इत्युक्तम । तदिह देशविधिरयं प्रयोगविधिरेव, तस्य चाङ्गप्रधानविषयत्वात् । आर्थिके विशेषणविधौ अङ्गप्रधानोद्देशेनैवाब्देशो विधीयते इत्यौपदेशिकेन तेनातिदेशिकाग्न्यादेर्बाधायुक्तमेवाप्तन्त्रत्वम् । न ह्यत्र श्येनीयप्राकृताङ्गानामुद्गातृकर्तृकत्वस्येव अपां कल्प्यत्वं, तत्र हि श्येनमात्रनिष्ठाया औद्गात्रमिति समाख्यायाः प्राकृताङ्गानामुद्गातृवेदे समाम्नानाभावेन तद्विषयेऽङ्गप्रधानयोरेकदेशकालकर्तृकत्वमौत्सर्गिकमिति न्यायमात्रेण कल्प्यत्वात् प्राकृतक्लृप्तनानाकर्तृकत्वेन युक्त उद्गातृकर्तृकत्वस्य बाधः । विस्तरेण चैतदुपपादितं कौस्तुभे स्वरचर्चायाम् । प्रकृते तु साङ्गप्रधानभावनोद्देशेनैव अब्देशविधानात्सर्वार्थत्वम् ॥

एवं सत्यपि यदि द्वितीया सप्तमी वा श्रूयेत 'ततस्ता उपांशु कर्तव्या, मन्द्रं प्रायणीयायाम्' इत्यादिवत् प्रधानमात्रकर्मैकभावनाया उपादानात्, तस्यां च प्रयाजादीनां फलोपकार्यङ्गानामनन्वयात्, न तेपूपांशुत्वादिप्रसक्तिर्भवेत् । तृतीयाश्रवणात्तु अवभृथकरणकफलकर्मैकभावनोपादानात् तस्यां च प्र-

याजादीनां प्रयोगविधानार्थमन्वयावश्यंभावात् युक्तमेव साङ्ग-प्रधानोद्देशेनापां विधानम् । द्रव्यदेवतादीनां तु उत्पत्त्यन्वयित्वात् प्रधानमात्रगामित्वमिति विशेषः ॥

अतएव यत्र प्रधानकर्मकभावनान्वयित्वं देशादेः प्रामाणिकं, तत्र प्रधान एवान्वयः; अन्यत्र तु तृतीयासत्त्वे असत्त्वे वा, सर्वत्र प्रधानकरणकसाङ्गभावनाप्रयोग एव देशाद्यन्वयात् साङ्ग एव तन्निवेश इति ध्येयम् ॥

(८)–दक्षिणेऽग्नौ वरुणप्रघासेषु देशभेदात् सर्वं क्रियते ॥ ३३ ॥ अचोदनेति चेत् ॥ ३४ ॥ स्यात्पौर्णमासीवत् ॥ ३५ ॥ प्रयोगचोदनेति चेत् ॥ ३६ ॥ इहापि मारुत्याः प्रयोगश्चोद्यते ॥ ३७ ॥ आसादनमिति चेत् ॥ ३८ नोत्तरेणैकवाक्यत्वात् ॥ ३९ ॥ अवाच्यत्वात् ॥ आम्नायवचनं तद्वत् ॥ ४१ ॥

चातुर्मास्येषु वरुणप्रघासपर्वणि विहारद्वये आहवनीयद्वयं श्रुतं, तत्र नव हवींषि विहितानि । तत्रेदं वचनं—'अष्टावध्वर्युरुत्तरे हवींष्यासादयति मारुतीमेव प्रतिप्रस्थाता दक्षिणेऽस्मिन्' इति । तत्र किं नवानामपि हविषां देशैक्यात् तन्त्रेणाङ्गानि? उत तद्भेदात् भेदेन? इति चिन्तायां—

आसादनमात्रे देशभेदश्रवणेऽपि यागेषु तद्भेदश्रवणाभावात् 'प्रावृषि वरुणप्रघासैर्यजेत' इत्येकप्रयोगविधिपरिगृहीतानां

नवानामपि यागानां विकल्पेनैकस्मिन्नेव कस्मिंश्चिद्विहारे अनुष्ठानाद्देशभेदाभावेन तन्त्रेणाङ्गानि ॥

न चात्र प्राकृत एवासादने देशभेदश्रवणात्तस्य होमार्थाहवनीयप्रत्यासत्त्यर्थत्वेन दृष्टार्थत्वाद्धोमेऽपि देशभेदप्रतीतेस्तात्पर्यगत्या तत्तद्यागानां तत्तद्देशीयप्रयोगविधित्वस्यैवावगमात् तद्भेदेनाङ्गभेद इति वाच्यं, प्राप्तासादनानुवादेन देशकर्त्राद्यनेकगुणविधाने वाक्यभेदात् । सङ्ख्याविशिष्टहविषामासादनविशेषणे विशिष्टोद्देशेन वाक्यभेदाच्च । अतश्च तत्र देशकर्तृविशिष्टासादनान्तरमेव मारुत्युद्देशेनोत्तरवाक्ये विधीयते पूर्ववाक्ये च तद्भिन्नहविषां लक्षणयोद्देश्यत्वमङ्गीकृत्य देशमात्रविशिष्टासादनान्तरं, अध्वर्योस्समाख्याबलेनैव प्राप्त्युपपत्तेः । अतश्चाप्राकृतकार्ययोरेव आसादनयोर्देशभेदेन विधानात् नानयोर्यागप्रयोगविधित्वम् ॥

अस्तु वा प्राकृतकार्य एवासादनान्तरविधानं, प्राकृतासादनस्यैव वा अतिदेशतः पूर्वप्रवृत्त्या विधानं, तथाऽपि न यागप्रयोगविधित्वम्, आसादनमात्र एव देशविधानोपपत्तौ यागलक्षणायां प्रमाणाभावात् । अस्तु वा याग एव देशविधानं तथाऽपि 'ता उपांशु कर्तव्या.' इतिवद्द्वितीयानिर्देशात् प्रधानमात्र एवायं देशादिविधिः न तु साङ्ग इति नाङ्गावृत्तौ प्रमाणमस्तीति प्राप्ते—

सत्यमत्र वाक्यद्वयेऽपि त्वदुक्तरीत्यैव विशिष्टासादनविधानं, तस्य च त्वदुक्तरीत्यैव प्राकृतकार्यापन्नत्वं प्राकृतत्वमेव वा; तथाऽपि प्रकृतौ तदासादनस्य तद्व्यक्तियागसिद्ध्यर्थत्वात् तस्य विहारान्तरे करणे अप्राकृतकार्यत्वापत्तेस्तात्पर्यगत्या अस्य या-

गप्रयोगविधायित्वमेव । आसादयतिश्च निर्वपतिवत् तत्तद्यागोपलक्षणम् । एवं च नवानामपि विहारद्वयविकल्पोऽप्रचन्तरवैयर्थ्यं च नाश्रितं भवति, अव्यवस्थया प्राप्तानां व्यवस्थामात्रकरणात् लाघवं च । 'अष्टौ हवींषि मारुतीम्' इति च शक्यार्थकर्मीभूतानुवादस्सन् तत्तद्यागलक्षणातात्पर्यग्राहकः ॥

अतश्च 'आसादयति' इत्यत्र द्वितीयाश्रवणाभावात् 'सायं जुहोति' इतिवत् तत्तद्यागकरणकसाङ्गभावनाप्रयोगस्यैव देशादिविशिष्टस्य विधेयत्वावगतेर्युक्तैवाङ्गावृत्तिः । अङ्गप्रधानयोर्वैदेश्यापत्त्याऽपि चात्र साङ्गप्रयोगविध्यवश्यंभावः ॥

न चैवमपि सकृत्कृतैरेवाङ्गैरुपकारस्य सिद्धेस्तेनैव प्रसङ्गात् यागान्तरस्योपकारोपपत्तेरावृत्तौ प्रमाणाभावः । उपकारलाभे च तदर्थमङ्गानाक्षेपात् विहितदेशाद्यभावेऽपि प्रसङ्गस्य वक्ष्यमाणत्वादिति वाच्यं, तन्त्रमध्यपाठाद्यभावेन कस्य तन्त्रित्वं कुत्र प्रसङ्ग इत्यत्र नियामकाभावेन प्रसङ्गानुपपत्तेः ।

न च 'बहूनां स्यात्सधर्मत्वं' इतिन्यायेनानेकेषु देशाद्यबाध एव अष्टानां तन्त्रित्वतात्पर्यग्राहक इति वाच्यम् । तथात्वेऽपि यत्र साम्यं यथा सर्वतोमुखादौ चतुर्दिक्षु चतुर्षु विहारेषु चतुर्भिरध्वर्य्वादिभिः क्रियमाणे तत्र विनिगमनाविरहेण तन्त्रित्वनियमाभावे प्रसङ्गासम्भवेन देशकर्त्रादिभेदेनाङ्गावृत्तेरावश्यकत्वात् ।

प्रकृते तु यद्यपि बह्वनुरोधेन मारुत्यां प्रसङ्गः प्राप्नोति । तथाऽपि 'यदेवाध्वर्युः करोति तदेव प्रतिप्रस्थाता करोति' इति वचनेन प्रसङ्गाभावप्रतीतेर्देशकर्तृविशिष्टमारुतीप्रयोगविधेः मारुतीप्रक्षेपाद्यङ्गमात्रे सङ्कोचापत्तेश्चावृत्तिरिति ध्येयम् ॥

(९)-कर्तृभेदस्तथेति चेत् ॥ ४२ ॥ न समवायात् ॥ ४३ ॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ४४ ॥ वेदिसंयोगादिति चेत् ॥४५॥ न देशमात्रत्वात् ॥ ४६ ॥ एकवाक्यत्वात् ॥ ४७ ॥

तत्रैवाध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ वचनाद्व्यवस्थितौ। ब्रह्मा होता आग्नीध्रश्च किं भेदेनोत तन्त्रेणेति चिन्तायां देशभेदात् तत्तद्देशकर्तव्यपदार्थप्रयोगभेदावगतेः प्रयोगाङ्गकर्तॄणां भेद इति प्राप्ते—

सत्यपि प्रयोगभेदे तैरेव कर्तृभिः प्रसङ्गात्कार्यसिद्धेः तत्कर्तव्यपदार्थानामावृत्तौ प्रमाणाभावान्न भेदेन ब्रह्मादयः। न ह्यत्र यदेवाध्वर्युरितिवद्वचनमस्ति, अतश्च बह्वनुरोधेन अग्नीनां तन्त्रित्वावगतेस्सत्यपि विरोधे तैरुत्तरविहार एव पदार्थाः कर्तव्याः। अत एवोभयत्रोक्तदेशसत्त्वेऽपि नाग्नीध्रकर्तृकप्रत्याश्रावणादीनां भेदेनानुष्ठानं; न वा तदर्थमाग्नीध्रभेदः; बह्वनुरोधेनोत्तरविहारसम्बन्ध्युत्कर एव तेनैवाग्नीध्रेण कृतैरेव प्रत्याश्रावणादिभिरुपकारसिद्धेः।

आवश्यकी चेयं रीतिः अन्तर्वेदिकर्तव्ययाजमानपदार्थेषु। न हि तेषां देशभेदादावृत्तिरिष्टा, देशसंस्कारकत्वाभावेनावृत्तौ प्रमाणाभावात्। सकृत्कृतेरेवकार्यसिद्धेश्च। अत एव यत्राग्निसम्मार्गादौ प्रसङ्गाभावस्तत्रावृत्तिरिष्टैव। न च तदर्थमाग्नीध्रभेदश्शङ्क्यः। चातुर्मास्यानां 'पञ्चर्त्विजः' इति वचनेन तद्बाधात्। ब्रह्मकर्तव्यपदार्थेषु तु नैव कश्चिद्विरोधः। विहारद्वयदक्षिणभागस्थितेनैकेनैव ब्रह्मणा तन्त्रेणोभयोपकारकपदार्थकरणोपपत्तेः। एवं होतृपदार्थेष्वपि।

न च तस्य 'अन्तर्वेद्यन्यः पादो भवति बहिर्वेद्यन्यः' इति वचनेन वेदिदेशस्याङ्गत्वावगतेः कथं तत्राविरोध इति वाच्यं; 'अर्धमन्तर्वेदि मिनोति' इतिवत् देशविशेषलक्षणया गार्हपत्यपुरोभागस्यैव तत्र विधेयत्वात्। अस्तु वा कथञ्चित्तत्र विरोधस्तथाऽपि प्रसङ्गादेव कार्यसिद्धेर्न पदार्थावृत्तिः कर्तृभेदो वा ॥

(१०)—एकाग्नित्वादपरेषु तन्त्रं स्यात् ॥४८॥ नाना वा कर्तृभेदात् ॥ ४९ ॥

तत्रैवापराग्निकाः पत्नीसंयाजादयो देशाभेदात्तन्त्रमिति प्राप्ते—

देशभेदवत्कर्तृभेदस्यापि प्रयोगभेदप्रयोजकत्वात् तदनुरोधेन तत्राप्यावृत्तिः। न च देशभेदादेवाङ्गावृत्तौ सिद्धायां तत्र कर्त्रन्तरापेक्षणे प्रतिप्रस्थातृमात्रविधानान्न कर्तृभेदस्य स्वातन्त्र्येण प्रयोगभेदाक्षेपकत्वमिति वाच्यं, वैपरीत्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वेन विनिगमनाविरहेणोभाभ्यामपि कतृदेशाभ्यां स्वविशिष्टप्रयोगविधिबलेन प्रयोगभेदाक्षेपोपपत्तेः। अतश्च पत्नीसंयाजादिषु देशभेदाभावेऽपि कर्तृभेदादेवावृत्तिः॥

वस्तुतस्तु—देशकर्तृविशिष्टैकप्रयोगविधानेऽपि पार्ष्ठिकपरस्परान्वयवशेन तत्तद्देशीयतत्तत्कर्तृकपदार्थानामेव प्रयोगविध्यापत्तेर्होत्रादिकर्तृकपदार्थानां तत्तद्देशाप्राप्तिवत् अतद्देशीयानामप्यापराग्निकानां प्रतिप्रस्थातृकर्तृकत्वानापत्तेर्नानेन पत्नीसंयाजादिषु प्रतिप्रस्थातृकर्तृकत्वम्। न हि मारुतीयागे प्रतिप्रस्थातृकर्तृकत्वं; येनाङ्गप्रधानयोरेककर्तृकत्वात् पत्नीसंयाजेष्वपि तत्प्राप्तिराशङ्क्येत मारुतीयागस्य यजमानकर्तृकत्वेन प्रतिप्रस्थातृकर्तृकत्वाभावात्

किन्तु 'यदेवाध्वर्युः करोति' इत्यनेन पत्नीसंयाजेषु तत्प्राप्तिः। अत्र हि यत्पदार्थे यागाद्यङ्गभूते अध्वर्युः कर्ता, तत्पदार्थस्य मारुतीयागाङ्गत्वे प्रतिप्रस्थातृकर्तृकत्वं विधीयते । अतश्चापराग्निकानामप्यावृत्तिः ॥

(११)–पर्यग्निकृतानामुत्सर्गे प्राजापत्यानां कर्मोत्सर्गः श्रुतिसामान्यादारण्यवत् तस्माद्ब्रह्मसाम्नि चोदनापृथक्त्वं स्यात् ॥५०॥ संस्कारप्रतिषेधो वा वाक्यैकत्वे क्रतुसामान्यात् ॥५१॥ वाक्यैकत्वे क्रतुसामान्यात्॥ वपानां चानभिघारणस्य दर्शनात् ॥५३॥

राजपेये प्राजापत्यान् पशून् प्रक्रम्य 'तान् पर्यग्निकृतानुत्सृजाति ब्रह्मसाम्न्यालभते' इति श्रुतम् । तत्र पूर्ववाक्येन 'पर्यग्निकृतानारण्यानुत्सृजन्ति, पर्यग्निकृतं पात्नीवतमुत्सृजन्ति' इतिवत् पर्यग्निकरणान्ताङ्गरीतिविधानात् गृहमेधीयाज्यभागन्यायेनापूर्वत्वापत्तौ उत्तराङ्गानामकर्तव्यत्वावगतेः 'ब्रह्मसाम्न्यालभते' इति 'आज्येन शेषं संस्थापयति' इतिवत् कर्मान्तरविधिः। तत्र च तद्वदेव 'सप्तदश प्राजापत्यान् पशून्' इत्यस्यानुषङ्गेण द्रव्यदेवतालाभ इति प्राप्ते—

आश्विनग्रहग्रहणोत्तरं क्रतुपशुभिस्सहोपाकृतानां प्राजापत्यानां ब्रह्मसामकाले पर्यग्निकरणोत्तरक्रियमाणालम्भोत्कर्षमात्रविधाने 'ब्रह्मसाम्न्यालभते' इत्यनेन कृते, अर्थात्पर्यग्निकरणान्तस्य क्रतुपशुभिस्सह करणावगतेः तदन्ते उत्सर्गस्य प्राप्तत्वात्पू-

र्ववाक्यस्यानुवादतयाऽर्थवादत्वविधयोत्तरविध्येकवाक्यत्वप्रतीतेः पूर्वोत्तरवाक्ययोर्वाक्यभेदमङ्गीकृत्य पूर्वस्मिन् परिसङ्ख्याफलकतृतीयविधिप्रकाराङ्गीकरणे, उत्तरस्मिंश्च द्रव्यदेवताविशिष्टापूर्वकर्मविधिफलकषष्ठविधप्रकाराङ्गीकरणे गौरवापत्तेः। अतोऽत्रालम्भोत्कर्षमात्रं विधीयते। तदा च तदुत्तराङ्गानामुत्कर्षः 'तदादि वाऽभिसम्बन्धात्' इतिन्यायादेव लभ्यते। तेनात्रारण्यन्यायासम्भवात् न पर्यग्निकरणान्तानामङ्गानामावृत्तिः।

अतएव प्राजापत्यवपानां क्रतुपशुभिस्सह करणपक्षे 'सह पशूनालभते वपानामभिघृतत्वाय' इति वदन्नुत्कर्षपक्षे तन्मात्राभावं दर्शयति। पर्यग्निकरणान्ताङ्गरीतिविधाने तु वपानामेवाभावादभिघारमात्राभावदर्शनमसमञ्जसं स्यात्। एतदभिप्रायकमेव च 'वपानां चानभिघारणस्य दर्शनात्' इति सूत्रम्।

यत्तु भाष्यकारेण इदं 'सव्या वा एतर्हि वपा यदनभिघृता यद्ब्रह्मसाम्नचालभते तेनाभिघृताः' इति लिङ्गं, अकर्मान्तरत्वे - प्रयाजशेषस्य क्रतुपशुवपाभिघारणेन रिक्तत्वादनभिघृतत्वं युज्यते; कर्मान्तरत्वे तु तदर्थं पुनः प्रयाजकरणात्तेनैव तद्वपाभिघारणोपपत्तेरनभिघृतत्वदर्शनं न युक्तमिति व्याख्यातं; तत् कर्मान्तरत्वपक्षेऽपि माध्यंदिनकालीनपशुपुरोडाशसवनीयहविषामिव सवनीयतन्त्रमध्यपातित्वेन प्रसङ्गितया प्रयाजपुनःकरणानापत्तेरुपेक्षितम्॥

(१२)–पञ्चशारदीयास्तथेति चेत् ॥५४॥ न चोदनैकवाक्यत्वात् ॥५५॥ यातयामत्वाच्च ॥५६॥ संस्काराणां च तद्दर्शनात् ॥५७॥

पञ्चशारदीयो नामाहीनः पंचाहः 'यः कामयेत बहु स्यामिति, स एतेन यजेत' इतिफले विनियुक्तः। तत्र वैशाख्याममावास्यायां 'सप्तदश मारुतीस्त्रिवत्सा अप्रवीता उपाकरोति, सप्तदश पृश्नीरुक्षणस्तान् पर्यग्निकृतान् प्रोक्षितान्, इतरा आलभन्ते, प्रेतरानुत्सृजन्ति, ततस्संवत्सरे राजीवा आनयन्ति, तांश्चैवोक्षणस्तान् पर्यग्निकृतान्' इत्यादि पूर्ववत् ॥

तृतीये चतुर्थे च संवत्सरे| स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् स्त्रीपशूनां सामस्त्येनानुष्ठानं उक्ष्णां च पर्यग्निकृतानामुत्सर्जनमुक्त्वा पञ्चमे संवत्सरे दीक्षित एव 'उक्षणस्त्रींस्त्रीनन्वहमालभेत पञ्चोत्तमेऽहनि' इति श्रुतम्। त्रिवत्साः त्रिवत्सराः, अप्रवीताः अप्रसूताः, पृश्नीः अल्पशरीराः, राजीवाः राजीववर्णाः। अत्र स्त्रियोपि गाव एवेति केचित्। अत्रोक्षणवाक्ये मारुतानिति विपरिणतस्य उपाकरोति इत्यस्य चानुषङ्गात्तदपि वाक्यान्तरम्। अस्मिंश्च वाक्ये यथा कर्मभेदस्सङ्ख्यया तथा कौस्तुभे निरूपितम् ॥

अत्र च 'उपाकरोति' इत्यस्यैकस्यैव स्त्रीषु पुरुषेषु च सम्बन्धादेकमेवेदं वाक्यं चतुस्त्रिंशत्कर्मणां विधायकमिति भाष्यकारः। वाक्यान्तरत्वं तु युक्तमित्युत्पश्यामः ॥

तत्र किं उक्षसु य एव प्रथमे संवत्सरे पर्यग्निकृताः उक्षाणः तेषामेव द्वितीयादिसंवत्सरेषु पर्यग्निकरणादि कृत्वा पञ्चमे संवत्सरे तेषामेव चतसृषु सुत्यासु त्रयाणां त्रयाणामालम्भः पञ्चानां चोत्तमेऽहनीत्येवं प्राजापत्यानामिवालम्भोत्कर्षः? उत प्रथमादिवर्षेष्वन्येषामन्येषामुक्ष्णां पर्यग्निकरणान्ताङ्गरीतिविधानेनारण्यपालीवतादिवत्तत्रैव समाप्तिः, पञ्चमे वर्षे तत्तत्सुत्यास्वन्येषामेवालम्भः? इति चिन्तायां—

लाघवात्तेषामेवालम्भोत्कर्षः प्राजापत्यवत्। वचनाच्च पर्यग्निकृतानामपि पुनः पुनः पर्यग्निकरणादिः, तच्छब्दबलेन पूर्वोपाकृतानामेव परामर्शात् । उत्सृजतिस्तु आलम्भोत्कर्षादेव प्राप्तोऽनूद्यते इति प्राप्ते—

प्राप्तालम्भानुवादेन 'त्रींस्त्रीनन्वहं' इति चानेकार्थविधाने वाक्यभेदाद्गुणात्कर्मान्तराण्येवैतानि विधीयन्ते, न त्वत्रालम्भोत्कर्षः। एवं 'पञ्चोत्तमेऽहनि' इत्यत्राप्यनेकार्थविधिर्बोध्यः । अत एव 'पञ्चोत्तमेऽहनि' इत्यत्रोत्तमेऽहनि पञ्चत्वविधौ अवशिष्टानां द्वादशानां समं स्यादश्रुतत्वात्' इतिन्यायेनैवान्वहं त्रयाणां त्रयाणां प्राप्तेः 'त्रींस्त्रीनन्वहं' इत्यनुवाद इत्यपास्तम्। 'पञ्चोत्तमे' इत्यत्रैव प्राप्तालम्भानुवादेन कालसङ्ख्योभयविधाने वाक्यभेदात्। उत्तमाहरुद्देशेन पञ्चत्वमात्रविधाने विशिष्टोद्देशात् आलम्भस्यैवाश्रयत्वे प्रमाणाभावाच्च ।

अतः कालसङ्ख्योभयविशिष्टकर्मान्तराण्येवैतानि सप्तदश वाक्यद्वयेन विधीयन्ते । ततश्चोत्कर्षविध्यभावात् प्रथमादिवर्षेषु भिन्नाभिन्नान्येवैतानि कर्माणि पर्यग्निकरणान्ताङ्गविशिष्टानि देवतापदानुषङ्गेण विधीयन्ते । अतश्च प्रतिवर्षं पशुभेदः। पञ्चमे च पर्यग्निकरणान्ताङ्गानामावृत्तिः। तच्छब्दश्च व्यक्तिभेदेऽपि तज्जातीयत्वार्थकस्सन् पृश्नित्वादिगुणप्राप्त्यर्थो न विरुध्यते ॥

(१३)—दशपेये क्रयप्रतिकर्षात् प्रतिकर्षः ततः प्राचां तत्समानं तन्त्रं स्यात् ॥५८॥ समानवचनं तद्वत् ॥५९॥ अप्रतिकर्षो वाऽ-

र्थहेतुत्वात् ॥६०॥ पूर्वस्मिंश्चावभृथस्य दर्शनात् ॥६१॥ समानः कालसामान्यात्॥

राजसूये इष्टिपशुसोमयागास्सर्वे भिन्नतन्त्राः, क्वचित्कालभेदात् क्वचिद्देशभेदात क्वचिद्दक्षिणाभेदात् इति वक्ष्यते। तत्राभिषेचनीयो नाम सोमयागः ततस्संसृपां हवींषि ततश्च पुनर्दशपेयस्सोमयागश्श्रुतः । ताविमौ अभिषेचनीयदशपेयौ समानतन्त्रौ भिन्नतन्त्रौ वेति चिन्तायां—

'सह सोमं क्रीणात्यभिषेचनीयस्य दशपेयस्य च' इति वचनेनाभिषेचनीयसोमक्रयकाले दशपेयसोमक्रयः प्रतिकृष्यते। स च प्रतिकृष्यमाणस्तदन्तापकर्षन्यायात् ततः प्राचोपि पदार्थानपकर्षतीति आरम्भस्तावत्समानतन्त्रः। यथोपक्रमं च समापने तदुत्तराङ्गानामपि तन्त्रता । यदि त्वभिषेचनीये 'यदभिषेचनीयस्यावभृथमभ्यवयन्ति' इत्यवभृथदर्शनात् नोत्तराङ्गानां तन्त्रता, तदाऽस्तु पूर्वाङ्गानामेव सा ।

न च दशपेये 'सद्यो दीक्षयन्ति सद्यस्सोमं क्रीणान्ति' इति पुनस्सोमक्रयदर्शनादुपसंवादमात्रे 'सह सोमं क्रीणाति' इत्यनेन साहित्यं विधीयते । उपसंवादश्च मौल्यप्रतिश्रावणार्थम् । (तस्य) क्रतोः पूर्वमकरणे, कदाचित्सोमविक्रय्यलाभेन क्रतुकरणानुपपत्त्या आवश्यकत्वादिति वाच्यं; तथात्वे क्रीणातेरुपसंवादे लक्षणापत्तेः, तद्वरं सद्यःपदस्यैवैककर्तुकालीनत्वे लक्षणा; अभिषेचनीयदशपेयौ हि एकक्रतुकालीनौ; सोमयागान्तराणि तु संवत्सरादूर्ध्वं क्रत्वन्तर इति तदभिप्रायेण सद्यःपदमिति प्राप्ते—

तथात्वे 'सद्यो दीक्षयन्ति' इत्यादिवाक्ययोर्वैयर्थ्यापत्तेः 'सहसोमं क्रीणाति' इत्यत्रोपसंवादे लक्षणामप्यङ्गीकृत्य सहत्वमात्रविधिः । अतो भिन्नतन्त्रावेतौ ॥

यत्तु 'समानो वा एष यज्ञो यद्दशपेयश्चाभिषेचनीयश्च' इति समानत्ववचनं, तदेकर्तुकालत्वाभिप्रायेणेति न कश्चिद्विरोधः ॥

(१४)–निष्कासस्यावभृथे तदेकदेशत्वात् पशुवत्प्रदानविप्रकर्षस्स्यात् ॥ ६३ ॥ अपनयो वा प्रसिद्धेनाभिसंयोगात् ॥ ६४ ॥ प्रतिपत्तिरिति चेन्न कर्मसंयोगात् ॥ ६५ ॥

वरुणप्रघासेषु 'वारुण्या निष्कासेन तुषैश्चावभृथं यन्ति' इति श्रुतम् । तत्र वरुणदेवत्यस्यामिक्षायागस्य प्रधानान्तरसमये पूर्वमेकवारं कृतस्यापि पुनः प्रचारविप्रकर्षमात्रं समिष्टयजुरूर्ध्वं विधीयते, 'वपया प्रातस्सवने चरन्ति पुरोडाशेन माध्यंदिनेऽङ्गैस्तृतीयसवने' इत्यनेनेव सवनीयपशोः । अवभृथशब्दस्तु वरुणदेवताकत्वसादृश्यात् गौणोऽनुवादः । यन्तीति च यागकल्पकं, तेन नावभृथयागे पुनः प्रयाजादिकरणमिति प्रथमः पक्षः ॥

द्वितीयस्तु––नात्र प्रचारविप्रकर्षः तथात्वे अवभृथशब्दवैयर्थ्यापत्तेः, समिष्टयजुरूर्ध्वकालवाचकपदश्रवणाभावाच्च, प्राप्तकर्मानुवादेन कालनिष्कासतुषाद्यनेकगुणविधाने वाक्यभेदापत्तेश्च । अतोऽवभृथपदेनाब्रूपं तद्देशं लक्षयित्वा अवभृथगमनं तुषविशिष्टं वारुणीनिष्कासप्रतिपत्त्यर्थं विधीयते प्रयाजशेषाभिघारणवदिति ॥

सिद्धान्तस्तु--अवभृथशब्दस्य लक्षणावश्यंभावे शास्त्रस्य महाविषयत्वसिद्ध्यर्थं तद्धर्मककर्मान्तरस्यैव लक्षणा। अत एव 'नायुदीं जुहोति,न साम गायति, न गमनमन्त्रं जपति' इत्यादिसौमिकप्रसिद्धावभृथधर्मपर्युदासोऽपि सङ्गच्छते। अतश्च कर्मान्तरमेवेदं, तुषांशे अर्थकर्म, निष्कासांशे च प्रतिपत्तिरित्युक्तं कौस्तुभे प्रकरणान्तराधिकरणे। एतदधिकरणसूत्रे तु तुषांशे-(ऽप्देशगमनस्यैव वा) प्रतिपत्तित्वमाशङ्क्य निरस्तमिति वेदितव्यम्॥

(१५)–उदयनीये च तद्वत्॥६६॥ प्रतिपत्तिर्वाऽकर्मसंयोगात्॥६७॥ अर्थकर्म वा शेषत्वाच्छ्रयणवत्तदर्थेन विधानात्॥६८॥

ज्योतिष्टोमे प्रायणीयेष्टिरुदयनीयेष्टिश्च दर्शपूर्णमासविकारौ द्वितीयान्त्यदिनयोराम्नातौ। तत्रोदयनीयप्रकरणे 'प्रायणीयस्य निष्कास उदयनीयमनुनिर्वपति' इति श्रुतम्। तत्र पूर्ववदेवोदनीयधर्मकं कर्मान्तरमेव प्रायणीयनिष्कासद्रव्यकं तत्संस्कारकतया आश्रयिकर्म विधीयते, सप्तमी च द्वितीयार्थे। ततश्चोदयनीयधर्माणां द्विवारमावृत्तिरिति सङ्गतिलोभेनाशङ्क्य निराक्रियते—

नात्र कर्मान्तरं सन्निधिसत्त्वेन प्रकरणान्तरन्यायाभावात्। अतः प्रायणीयनिष्कासस्य कृतार्थस्येयमौपदेशिकी प्रतिपत्तिरुदयनीयनिर्वाप इति प्राप्ते—

निर्वापस्यापि प्रकृतौ निरुप्यमाणद्रव्यसंस्कारार्थत्वेनाव-

गतस्य निष्कासार्थत्वे अप्राकृतकार्यकारितापत्तिः। निर्वापेण निष्कासस्य दृष्टप्रतिपत्तिरूपसंस्काराजनने च प्राचीनप्रयाजशेषन्यायाभावात् उभयथाऽप्यदृष्टार्थत्वावश्यकत्वे निषादस्थपत्यधिकरणन्यायेन, सप्तमीश्रुत्या प्रकरणाच्च तदीयनिर्वापानुवादेन पुरोडाशकपालवत् प्रायणीयनिष्कासो विधीयते। अर्थाच्च प्राकृत प्रतिपत्तिबाधः॥

इति श्रीखण्डदेवविरचितायां भाट्टदीपिकायां
एकादशाध्यायस्य द्वितीयः पादः.

अथ एकादशस्याध्यायस्य तृतीयः पादः.

(१)—अङ्गानां मुख्यकालत्वाद्वचनादन्यकालत्वम् ॥ १ ॥

अङ्गानां प्रधानानां चैकप्रयोगविधिपरिगृहीतानामेकदेशकालकर्तृकत्वमित्युक्तम् । कचिद्वचने सत्यन्यकालदेशकर्तृकत्वमपि । यथा 'पूर्वेद्युरमावास्यायां वेदिं करोति अप्स्ववभृथेन चरन्ति बडवा दक्षिणा' इति । अत्र च कालाद्यन्यत्वं द्वेधा कचित् महाप्रयोगान्तःपातेऽपि प्रचारविप्रकर्षमात्रेण; कचित्प्रयोगबहिर्भावेनैव, । यथा प्रमाणभृतं अग्नचङ्गसौत्रामण्यादौ च दक्षिणाभेदात्कर्तृभेदो वक्ष्यते । इदं च सिद्धमेव सुहृद्भूत्वोत्तरविवक्षार्थं स्मार्यते ॥

(२)—द्रव्यस्य कर्मकालनिष्पत्तेः प्रयोगस्सर्वार्थस्स्यात् स्वकालत्वात् ॥ २ ॥

आधानस्याग्निमात्राङ्गभूतस्य स्वतन्त्रप्रयोगविधिपरिगृहीतस्योत्तरक्रत्वनङ्गत्वाद्वस्तुतस्तत्तत्क्रतुभेदेनानावृत्तिरेव । अङ्गत्वं तु क्रत्वाचिन्तायामपि न प्रयाजादिवत् प्रतिक्रत्वावृत्तिः तद्वत्प्रयोगान्तःपाताभावात् स्वतन्त्रकालकत्वाच्च । स्वतन्त्रकालकृतस्य ह्याधानस्यागृह्यमाणविशेषत्वात् सर्वार्थत्वम् । न चानन्तर्याद्विशेषः, निमित्तादिवशेन अनेकेषु क्रियमाणेषु कस्यचिदानन्तर्यस्य चावर्जनीयत्वात् । आधानसमये कस्यापि कर्मविशेषस्य नियत-

त्वाभावेनानुद्देशादेव सर्वोद्देशावगतेश्च । अतस्स्वतन्त्रकालकत्वादेव तन्त्रत्वम् । अत एव प्रयोगबहिर्भावेऽपि बृहस्पतिसवस्य तत्तद्वाजपेयव्यक्त्युत्तरकालत्वरूपगृह्यमाणविशेषतया प्रतिवाजपेयमावृत्तिरेव ।

न चैवं षण्णां यागानां प्रत्येकं दर्शपूर्णमासपदवाच्यत्वात् पूर्णमासारम्भे दर्शारम्भे च ततः पूर्वकालक्रियमाणान्वारम्भणीयाया आवृत्तिप्रसङ्गः, कालभेदेन पृथक्प्रयोगेऽपि एकफलसाधनानां षण्णां सहैव महासङ्कल्पादारम्भैक्योपपत्तेः । स्वतन्त्रकालत्वेऽपि च यत्र प्रमाणान्तरेण व्यक्तिविशेषस्यैवोद्देश्यतावगमस्तत्रापि गृह्यमाणविशेषत्वादावृत्तिरित्यपि ध्येयम् ॥

(३)–यूपश्चाकर्मकालत्वात् ॥ ३ ॥ एकयूपं च दर्शयति ॥ ४ ॥

ज्योतिष्टोमेऽग्नीषोमीये उपदिष्टो यूपः सवनीयानुबन्ध्ययोस्त्वतिदिष्टः । स किं त्रयाणामपि तन्त्रं उत भेदेनेति चिन्तायां—

'दीक्षासु 'यूपं छिनत्ति' इत्यनेन विहितस्य दीक्षाकालस्य यूपच्छेदनोद्देशेन विधानादुद्देश्यस्य च प्रकृतिविकृतिसाधारण्येन ग्रहणे उपदेशातिदेशयोः क्रामिकत्वेन जुहूवत् प्राप्तिकालवैषम्यापत्तेरग्नीषोमीययूपच्छेदनस्यैव दीक्षाकालविधिः विशेषतश्चाध्वरकल्पान्यायेन तस्यैवोपस्थितत्वात्, तस्यैव दीक्षाकाले अपकर्ष इति तस्याग्नीषोमीयान्ते अपवर्गात् सवनीयादौ यूपान्तरकरणामिति प्राप्ते—

दीक्षाकालत्वं न दीक्षापूर्वप्रयुक्तं, तदुपस्थापकानुष्ठानसादेश्याभावात्; अपि तु प्रकरणाज्ज्योतिष्टोमापूर्वप्रयुक्तं सत्तस्मिन्

साक्षान्निवेशायोगात् तदीययूपे निविशते। तदीयत्वं च सर्वेषामविशिष्टमिति सर्वार्थत्वसिद्धिः। वस्तुतस्तु—यूपोद्देशेन विहितस्य कालस्य द्विरुक्तत्वन्यायसहकृताव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धादेव दैक्षार्थत्वसम्भवे वारुणादिवज्ज्योतिष्टोमार्थत्वानुपपत्तेर्दैक्ष एवोपदेशेऽपि सवनीयादावतिदेशेन तत्प्राप्तिसम्भवात् कालतन्त्रत्वादेव यूपतन्त्रत्वम् ॥

अवश्यं हि सर्वत्रोपदेशवादिनाऽपि कालतन्त्रत्वादेव यूपतन्त्रत्वं वाच्यं, अन्यथा एकस्मिन्नपि काले यूपत्रयापत्तेः। वायव्यादिपशौ तु परप्रयुक्तदीक्षाभावादेव काललोपः। यूपच्छेदनादिकं तु 'गुणलोपेऽपि मुख्यस्य क्रिया स्यात्' इति न्यायात् कार्यमेव॥

(४)–संस्कारास्त्वावर्तेरन्नर्थकालत्वात् ॥५॥ तत्कालस्तु यूपकर्मत्वात्तस्य धर्मविधानात् सर्वार्थानां च वचनादन्यकालत्वम् ॥६॥ सकृन्मानं च दर्शयति ॥७॥

यूपतन्त्रत्वे तत्संस्काराणां तक्षणजोषणप्रोक्षणादीनामपि तन्त्रत्वम्। न च दीक्षासु यूपं छिनत्ति' इत्यनेन छेदनमात्रस्यैवापकर्षविधानात् तक्षणादीनामग्नीषोमीयकाल एव करणेनानुष्ठानसादेश्यात् तन्मात्रार्थत्वप्रतीतेः गृह्यमाणविशेषत्वेन तदवर्गे अपवर्गादावृत्तिरिति वाच्यं; यूपच्छेदनोद्देशे विशिष्टोद्देशापत्तेः। छेदनमात्रोद्देशे अतिप्रसङ्गात् यूपोद्देशेनैव कालविधिः। छिनत्तिस्तु तदुत्पादकसंस्कारमात्रोपलक्षणं; तदुत्पादकाश्च संस्काराः बोधायनादिकल्पपर्यालोचनया याज्ञिकप्रसिद्ध्या च यूपाहुत्याद्यङ्कच्छेदनाद्यष्टाश्रीकरणान्ता एवाग्नेरिवाधानादयः, न

तु प्रोक्षणाञ्जनादयोपि । ते तु सम्मार्गादिवदुत्पन्ने यूपे संस्काराधायकाः ॥

तदेवंव्यवस्थायामपि ये तावदुत्पादकास्तेषां भिन्नकालत्वेनागृह्यमाणविशेषत्वादेव तन्त्रत्वं यूपवत् । ये तु प्रोक्षणादयः उत्पन्नयूपसंस्कारकास्तेषामपकर्षकवचनाभावेन दैक्षकाल एवानुष्ठेयत्वेन, गृह्यमाणविशेषत्वेऽपि, आतिथ्याबर्हिःप्रोक्षणन्यायेन यूपव्यक्तेरेकत्वात्तत्र कृतानां प्रोक्षणादीनां प्रसङ्गेनोपकारकत्वोपपत्तेः तेषामपि नावृत्तिः ॥

पार्थसारथ्यादेस्तु सर्वेषामेव संस्काराणां यूपपदवाच्यत्वं वदतो दीक्षाकालत्वस्याप्यापत्तेर्याज्ञिकाचारविरोधस्स्वलेखनाविरोधश्च । अथैतदस्वरसेनैव लक्षणानभ्युपगमेन छेदनमात्रापकर्ष इति पक्षान्तराभ्युपगमः, ततो विशिष्टोद्देशाद्यापत्तिर्दुरुद्धरैव । न च तत्परिहारार्थं 'यूपं कर्तुं खदिरं छिनत्ति' इति पदद्वयाध्याहारः, तदपेक्षया लक्षणाया लघुत्वात् ॥

(५)—स्वरुस्तन्त्रापवर्गस्स्यादस्वकालत्वात् ॥ साधारणे वाऽनुनिष्पत्तिस्तस्य साधारणत्वात् ॥१॥ सोमान्ते च प्रतिपत्तिदर्शनात् ॥ न चोत्पत्तिवाक्यत्वात् प्रदेशात् प्रस्तरे तथा ॥

यूपवत्स्वरुरपि सर्वपशूनामर्थे तन्त्रेणैव । न च तदुपादाने दीक्षाकालस्यानुक्तत्वाद्दैक्षानुष्ठानकाले उपात्तस्य च गृह्यमाणविशेषत्वेन तदपवर्गे अपवर्गाद्भेद इति वाच्यं, उपादानकालानुक्तावपि 'यः प्रथमश्शकलः परापतेत् स स्वरुः' इति वचनेन

प्रथमशकलस्यैव स्वरुत्वात् तस्य चैकत्वेन भेदानुपपत्तेः । न चैकस्मिन् प्रहरणे 'यः प्रथमः' इति व्याख्यानेन प्रथमशकलानामपि नानात्वोपपत्तिरिति वाच्यं, प्रहरणस्यानुपात्तत्वेन शकलान्तरापेक्षयैव प्राथम्यप्रतीतेस्तदेकत्वेनैकत्वोपपत्तेः ॥

किञ्च—यूपच्छेदनकाल एव व्यामोहनिवृत्त्यर्थं नाशापहारनिवृत्त्यर्थं च स्वरोरुपादानं कर्तव्यमित्यगृह्यमाणविशेषत्वादपि तन्त्रं स्वरुः । अत एव 'संस्थिते सोमे प्रस्तरं प्रहरति स्वरुं च' इति अन्ते प्रतिपत्तिविधानमपि सङ्गच्छते । न चायमनुबन्ध्याङ्गभूतस्य कालविधिः । न्यायेन स्वरुतन्त्रत्वावगतौ सङ्कोचे प्रमाणाभावात् । अत एव यत्र न्यायेनैव भेदावगतिः यथा प्रस्तरे तत्र सङ्कोच इष्ट एव ॥

(६)–अहर्गणे विषाणाप्रासनं धर्मविप्रतिषेधादन्ते प्रथमे वाऽहनि विकल्पस्स्यात् ॥१२॥ पाणेस्त्वश्रुतिभूतत्वाद्विषाणानियमस्स्यात् प्रातस्सवनमध्यत्वाच्छिष्टे चाभिप्रवृत्तत्वात्॥ शिष्टे चाभिप्रवृत्तत्वात् ॥ १४ ॥

ज्योतिष्टोमे कण्डूयने विनियुक्तायाः कृष्णविषाणायाः नीतासु दक्षिणासु चात्वालप्रासनरूपा प्रतिपत्तिश्श्रुता । सा अहर्गणे प्राप्ता अहीने दक्षिणादानस्य प्रात्याहिकत्वात् सत्रेऽपि तदुपलक्षितकालस्य तथात्वात् प्रत्यहं प्राप्ताऽपि कृष्णविषाणाया एकत्वात् यस्मिन् कस्मिंश्चिद्दिने कार्येति प्राप्ते—

अन्त्येऽहन्येव स्यात्, अन्यथा तदुत्तराहर्वर्तिदक्षिणादान-

कालप्राग्वर्तिपदार्थानां कृष्णविषाणाकण्डूयनरूपधर्मबाधापत्तेः। न च तवापि पूर्वाह्णवर्तिदक्षिणादानोत्तरभाविपदार्थेषु पाणिकण्डूयनरूपधर्मबाधापत्तिः, कृष्णविषाणासत्त्वे पाणिकण्डूयने तस्या अदृष्टार्थत्वापत्तेरिति वाच्यं, कण्डूयनस्य तत्र पाणेर्वा रागतः प्राप्तत्वेन तत्र विध्यभावात्।

वस्तुतस्तु—अवयवशः प्रत्यहं दानेऽपि क्रतुदक्षिणाया अन्त एव समाप्तेस्तदुत्तरकालीनस्य प्रासनस्य प्राप्तेर्नानियमप्रसक्तिः। द्वितीयादिदिनेषु कृष्णविषाणाकण्डूयनस्यावृत्तेरध्यायोपयोगिता॥

(७)—वाग्विसर्गे हविष्कृता वीजभेदे तथा स्यात् ॥१५॥ यथाऽऽह्वानमपीति चेत् ॥

दर्शपूर्णमासयोः प्रणीताप्रणयनोत्तरं विहितस्य वाग्यमस्य 'हविष्कृता वाचं विसृजति' इति वचनेन हविष्कृदाह्वानकाले विसर्गश्श्रुतः। नानावीजेषु च व्रीहिश्यामाकादिरूपेषु एकप्रयोगवर्तिनानायागसाधनेषु कृष्णाजिनास्तरणादिफलीकरणान्तानामनुसमयस्य स्थापितत्वात् हविष्कृदाह्वानकालप्राग्भाविकृष्णाजिनास्तरणादीनां वाग्यमाङ्गकत्वात्तदनुरोधेनात्राप्यन्त एव वाग्विसर्गः। न चेह वाग्विसर्गस्य विहितत्वात् हविष्कृदाह्वानोत्तरभाविपूर्ववीजसम्बन्धिपदार्थानां वाग्विसर्गाङ्गकत्वप्रतीतेरन्ते तत्करणे तत्र तद्बाधापत्तिः, वाग्विसर्गस्य विहितत्वेऽप्यारादुपकारकत्वेन विधेयत्वापत्तेस्तस्योत्तरपदार्थाङ्गत्वे प्रमाणाभावात्॥

वस्तुतस्तु—नात्र वाग्विसर्गविधिः रागतः प्राप्तत्वात्, अपि तु वाग्यमापेक्षितकालविधिसमर्पणा(?)वेत्युक्तम्॥

न च तथाऽपि सकृदाहूताया एव तस्या आ पत्नीसंयाजान्तं हविष्करणार्थमवस्थानेन सर्वावघातकरणोपपत्तेराद्यबीजावघातसमय एव हविष्कृदाह्वानात् तदैव वाग्विसर्गापत्तिरिति वाच्यं; आह्वानस्य सकृत्करणेऽपि तदुपलक्षितस्य मुसलादानकालस्यान्त्यबीजावघातसमयेऽपि सत्त्वात् तदवधिकवाग्यमोपपत्तेः। आ पत्नीसंयाजान्तं जघनेन गार्हपत्यमवस्थिताया अपि तस्या उत्करदेशे अवघातार्थं पुनःपुनराह्वानोपपत्तेश्च । वक्ष्यते चात एवाग्रे प्रतिसवनं सवनीयेषु हविष्कृदाह्वानभेदः। अतो वाग्यमानुकूलप्रयत्नावृत्तिरिति सिद्धम् ॥

(८)-पशौ च पुरोडाशे समानतन्त्रं भवेत् ॥

पशावग्नीषोमीये पशुपुरोडाशश्श्रुतः । पशौ च प्रणीताप्रणयनहविष्कृदाह्वानयोरभावेऽपि तदुपलक्षितकालावधिकत्वस्य च सम्भवेन, कथञ्चिदसम्भवेऽपि वा, वाग्यमस्य प्रकृतौ विशिष्य तत्तत्पदार्थधर्मत्वात्, कतिपयतद्धर्माणां च पशौ सत्त्वेन, तद्धर्मवाग्यमोपपत्तिः। अस्ति च पृष्ठ्यास्तरणादिवत् यज्ञयोगादिपदार्थजातं प्रणीताप्रणयनहविष्कृदाह्वानमध्यवृत्तिसान्नाय्याङ्गमपि प्रकृतौ । अतश्च तस्य पशावप्यतिदेशात् युक्त एव तदङ्गवाग्यमातिदेशः । न हि प्रकृतौ तस्य हविष्कृदाह्वानमध्यवर्तित्वेनोद्देश्यता, येन पशौ हविष्कृदाह्वानाभावाद्वाग्यमातिदेशो न भवेत् । तत्त्वेनैव तूद्देश्यत्वात् तदतिदेशो निर्बाधः । तेन पशौ हविष्कृदाह्वानकृत्वाचिन्तोक्तिर्मूले मुधैव ।

अतश्च पाशुकवाग्यमेनैव प्रयाजादिवत्कार्यसिद्धेः पशुपुरोडाशे न पृथक् वाग्यमानुष्ठानम्। यदि तु प्रसङ्गविधया पूर्वपक्षकरणे अध्यायासङ्गतिरित्याशङ्क्येत, ततोऽस्तु पशुपुरोडाशे

तन्त्रत्वक्तृत्वाचिन्तयाऽयं विचारः। सर्वथा न वाग्यमस्य पृथगनुष्ठानमिति प्राप्ते—

मनःप्रणिधानद्वारा वाग्यमस्य दृष्टोपकारकत्वे सम्भवति प्रयाजादिवद्‌दाराद्‌उपकारकत्वस्यान्याय्यत्वात् पूर्वसञ्जातमनःप्रणिधानस्य च वाग्विसर्गोत्तरक्रियमाणपौरोडाशिकतत्पदार्थेष्वनुपयोगात् न तन्त्रं प्रसङ्गो वा ॥

(९)–अङ्गप्रधानार्थो योगस्सर्वापवर्गे च विमोकस्स्यात् ॥ १८ ॥ प्रधानापवर्गे वा तदर्थत्वात् ॥ १९ ॥ अवभृथे च तद्वत् प्रधानार्थस्य प्रतिषेधोऽपवृक्तार्थत्वात् ॥ २० ॥ अहर्गणे च प्रत्यहं स्यात् तदर्थत्वात् ॥ २१

अग्नौ—'अग्निं युनज्मि शवसा घृतेनेति जुहोति, अग्निमेवैतेन युनक्ति' इत्यग्नियोगश्श्रुतः। स चायं होमो नारादुपकारकतया चयनमात्राङ्गं, अग्निमिति द्वितीयया तत्संस्कारकत्वावगमात्। अत एव चयनमात्राङ्गतानिषेधानुवाद एवकारः। अग्नेश्चोपयोगापेक्षायां ज्योतिष्टोमाङ्गत्वेन विनियोगात् तदर्थत्वमपि तस्येत्यविवादं, अग्नेस्साङ्गप्रधानार्थत्वात् तदर्थत्वं प्रधानमात्रार्थत्वं वेति परं चिन्तायां—

भाष्यकारेण तावदग्नेस्सर्वार्थत्वात् साङ्गप्रधानार्थोऽग्नियोगो, वेदिबर्हिर्धर्मन्यायेन। अतश्च 'इमं स्तनमूर्जस्वन्तं धयापामित्याज्यस्य पूर्णां स्रुचं जुहोत्येष वा अग्नेर्विमोकः' इति विहितोऽग्निविमोकस्सर्वान्त एव कार्यः। अत्र अग्निनिष्ठस्य योगजन्यस्यादृष्टस्य स्वान्तिमकार्यनाश्यत्वेन प्रसक्तस्यैवैतद्धोमनाश्यत्वमर्थवा-

दवशादवगम्यते । अतस्स्वान्तिमकार्यान्त एवाग्नेर्विमोक इति पूर्वपक्षिते—

'पञ्चभिर्युनक्ति पाङ्क्तो यज्ञः' इति वाक्यशेषेण यज्ञार्थत्वावगमात् 'दक्षिणा सोमस्य' इतिवत्सर्वार्थत्वबाधेन प्रधानमात्रार्थत्वावगमात् प्रधानान्त एव विमोक इति सिद्धान्तितम् । एवंच सौमिकमपि वरणं 'यदव्रुतो वषट्कुर्यात् भ्रातृव्यमेव यज्ञस्याशीर्गच्छेत्' इति यज्ञसंयोगादग्नियोगतुल्यन्यायतया केवलप्रधानार्थं भवति; ततश्च सोमाङ्गभूतेऽवभृथेऽतिदेशप्राप्तं होतृवरणं 'न होतारं वृणीते' इत्यनेन पर्युदस्यते । सौमिकस्य वरणस्याङ्गप्रधानार्थत्वे तु औपदेशिकेनातिदेशिकस्य बाधेनैवाप्राप्तत्वात्पर्युदासानुपपत्तिः । यद्यपि चावभृथोऽपूर्वः, तथाऽप्याज्यभागाद्यर्थतया प्रसक्तस्य होतृवरणस्य पर्युदासो नैवानुपपन्नः ।

तथा द्वादशाहे—'अहरहर्युनक्ति अहरहर्विमुञ्चति' इति प्रात्याहिकयोगदर्शनं प्रधानमात्रार्थत्वे तद्भेदेन भेदोपपत्तेरुपपन्नं, इतरथा सर्वाद्यन्तयोस्सकृदेवाग्नियोगविमोकयोः प्राप्तचापत्तेरिति सिद्धान्तितम् ।

वार्तिककारेण तु भाष्यकारोक्तयुक्त्यैव प्रधानमात्रार्थत्वमग्नियोगस्य पूर्वपक्षीकृत्य साङ्गप्रधानार्थत्वसिद्धान्त एव सूत्राणि व्याख्यातानि । तस्यायमभिप्रायः—योगस्योत्पत्तिवाक्य एव द्वितीयामन्त्रवर्णाभ्यामग्निसंस्कारार्थत्वावगतेर्न गुणवाक्यस्यार्थवादगतयज्ञपदश्रवणमात्रेण यज्ञार्थत्वं कल्पयितुं युक्तम् । न हि 'दक्षिणा सोमस्य' इतिवदस्यानन्यशेषता, येन बलात्प्रधानमात्रार्थता कल्प्येत । अस्तु वा यज्ञमात्रार्थत्वं,तथाऽपि यज्ञशब्दस्य 'सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्यते' इत्यादौ आज्यभागयोरपि प्रयोगात् प्रधानमात्रार्थता दुर्घटैव ।

एतेन—'स एष यज्ञः पञ्चविधः' इत्यादौ यज्ञशब्दस्य प्रधानमात्रे प्रयोगात् प्रधानमात्रार्थत्वमिति न्यायसुधोक्तमपास्तम्। तथात्वे येयजामहस्यानूयाजार्थत्वात् प्रसक्तौ पर्युदासानुपपत्तेश्च। अतस्साङ्गप्रधानार्थोऽग्नियोगो वरणं च। तत्रापि द्वितीयया ऋत्विक्संस्कारार्थत्वस्यावगतेरार्थवादिकयज्ञार्थत्वस्याकल्पनात्।

न चैवमवभृथे तत्प्रसक्त्यभावः, प्रधानार्थत्वपक्षेऽपि दक्षिणावत्प्रधानार्थेनैव वरणेन प्रसङ्गसिद्धेरवभृथे तत्प्रसक्त्यभावस्य तुल्यत्वात्। अतश्चोभाभ्यामप्येवं प्रसक्तिर्वाच्या,—दृष्टार्थस्य सौमिकवरणस्य सर्वार्थत्वेऽपि दार्शपूर्णमासिकस्य, प्रवृत्ते होतरि क्रियमाणस्य वरणस्यादृष्टार्थतया सोमाङ्गभूतेष्टिपश्वादौ करणस्य द्वादशाहे वक्ष्यमाणत्वेन, प्रसक्तस्य तस्यावभृथे पर्युदासोपपत्तिः। न हीदं प्रकृतावारादुपकारकं, येन तस्याज्यभागाद्यनङ्गत्वेनावभृथे प्रसक्त्यभावश्शङ्क्येत, द्वितीयया प्रोक्षणादिवत् होतृसंस्कारार्थत्वावगतेः। अतस्तस्य कर्तृत्वेन आज्यभागाङ्गत्वाद्वरणस्यापि तद्द्वारा आज्यभागाद्यङ्गत्वोपपत्तेः प्रसक्त्युपपत्तिः।

न चैवमप्यातिथ्यावर्हिःप्रोक्षणन्यायेन होतृव्यक्तेरेकतया दीक्षणीयायामेव कृतस्य होतृवरणस्यान्ते प्रसङ्गेनोपकारसिद्धेर्नावभृथे प्रसक्त्युपपत्तिः। आतिथ्यावर्हिःप्रोक्षणयूपपरिव्याणादौ हि यत्कार्यकूटोद्देशेन यद्व्यक्तेरुत्पत्तिस्तत्कार्यकूटाङ्गतद्व्यक्तिगतसंस्कारजन्यादृष्टं प्रति तत्कार्यान्तिमकार्यत्वेन नाशकत्वस्य, व्रीहिप्रोक्षणाद्यर्थं क्लृप्तस्य सत्त्वेन तज्जन्योपकारस्यानष्टतया प्रसङ्गोपपत्तावपि-प्रकृतेऽग्निपात्रसम्मार्गादिवत् सत्यपि व्यक्तेरेकत्वे निरुक्तकार्यकारणभावविषयत्वानुपपत्तेः।

न हि होतृव्यक्तेर्यत्कार्यकूटोद्देशेनोत्पत्तिस्तत्कार्यकूटाङ्गसंस्कारः, दार्शिकहोतृवरणस्य ज्योतिष्टोमाद्यनङ्गत्वात्। अतस्तत्र

तद्व्यक्तिजन्यादृष्टत्वावच्छिन्नं प्रति तत्फलोपहितान्तिमकार्यत्वेन नाशकतेति विशिष्य कार्यकारणभावेनैव तत्प्रयोगवृत्त्यन्तिमफलेन नाश इति प्रतिप्रयोगमावृत्तेर्युक्तमेवावभृथे तद्दर्शनम् । द्वादशाहे प्रत्यहं योगविमोकदर्शनं च प्रधानमात्रार्थत्वपक्षेऽपि भिन्नकालत्वात्तन्त्रेणैव सर्वसुत्यार्थकरणापत्तेस्सर्वान्त एव विमोक इति प्राप्तौ प्रात्याहिकत्वविधानार्थमेवेति साङ्गप्रधानार्थत्वेऽपि तुल्यम् ।

अस्तु वा प्रधानमात्रार्थत्वपक्षे कथञ्चिद्भेदप्रसक्तिः । तथाऽप्यनुवादत्वस्य वैयर्थ्यापत्तेः प्रात्याहिकत्वविधानार्थमेवेदम् । तस्मात्साङ्गप्रधानापवर्गे विमोकः । एतत्तुल्यन्याये उदाहरणान्तरे चाहर्गणे पूर्वपक्षे प्रधानसमकालीनाङ्गस्यावृत्तिः; सिद्धान्ते तन्त्रमित्यध्यायोपयोगिता ॥

(१०)–सुब्रह्मण्या तु तन्त्रं दीक्षावदन्यकालत्वात् ॥२२॥

ज्योतिष्टोमे उपसत्काले सुब्रह्मण्याह्वानं, तदहर्गणेऽतिदिष्टं सुत्याभिन्नकालीनदीक्षाद्यङ्गवत् तन्त्रेणैव सर्वोपकारकं अगृह्यमाणविशेषत्वात् । न च 'चतुरहे सुत्यामागच्छ' इत्यतिदिष्टपदवशेनावृत्तिः । तस्य तन्त्रतयाऽप्युपपत्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् । इदं च सम्प्रतिपन्नदेवताकसुब्रह्मण्यास्थले द्वादशाहादौ । यत्र तु केषुचिदहस्सु आग्नेयी सुब्रह्मण्या, केषुचिदैन्द्री इति विभिन्नदेवताकत्वं तत्र भेद एवेति वक्ष्यते ॥

(११)–तत्कालत्वादावर्तेत प्रयोगतो विशेषसंयोगात् ॥२३॥ अप्रयोगाङ्गमिति चेत् ॥ प्रयोगनिर्देशात्कर्तृभेदवत् ॥२५॥ तद्भूत-

स्थानादग्निवदिति चेत् तदपवर्गस्तदर्थत्वात्॥ अग्निवदिति चेत् ॥२७॥ न प्रयोगसाधारण्यात् ॥२८॥ लिङ्गदर्शनाच्च॥२९॥ तद्धि तथेति चेत् ॥३०॥ नाशिष्टत्वादितरन्यायत्वात् ॥३१॥ विध्येकत्वादिति चेत्॥ न कृत्स्नस्य पुनःप्रयोगात् प्रधानवत् ॥३२

सुत्याकालीनसुब्रह्मण्याह्वानं तु अहर्गणे गृह्यमाणविशेषत्वात् प्रतिसुत्यमावर्तते। सवनीयादिसुत्याकालीनाङ्गान्तरवत् विशिष्य च अद्येत्यादिपदप्रयोगाध्प्ययमर्थो निर्णीयते। न च प्रकृतौ सुत्याया एकत्वात अद्येत्यस्याविवक्षितार्थत्वं, 'सुत्यामागच्छ' इत्यनेनैव सुत्याकाले आगमनप्रकाशनोपपत्तेरद्येति पदस्य वैयर्थ्यभियैव सुत्यादिनीयत्वप्रकाशनस्यैवाभ्युदयशिरस्कत्वकल्पनात्। अतश्च सुत्याभेदेन तद्दिनभेदादवश्यपठनीयाद्यपदेन सुत्यान्तरदिनानां प्रकाशनानुपपत्त्या आवृत्तिरावश्यक्येव। एतद्युक्तिकथनायैव च सूत्रान्तराणि। इतरथा वक्ष्यमाणसवनीयादिन्यायेनैव सुब्रह्मण्यावृत्तिसिद्धेः पृथगधिकरणवैयर्थ्यम् ॥

न च सवनीयाद्यपूर्वाणां तत्तत्सुत्यापूर्वोपयोगितया तदुत्पत्तावपवर्गेण प्रसङ्गसिद्ध्यनुपपत्तेरावृत्त्युपपत्तावपि प्रकृते देवताया एकत्वात् सकृदाह्वानसंस्कृताया एव प्रसङ्गेन सर्वोपकारकत्वोपपत्तेः कथमावृत्तिरिति वाच्यं, आह्वानस्य स्वरूपेणाविद्यमानतया देवतास्मरणमात्ररूपस्य दृष्टोपकारस्य तत्कालमेव नाशात्तदाहितसंस्कारस्यापि प्रधानकालीनदेवतास्मरणेन नाशात्

प्रसङ्गानुपपत्तेः। अत एव यत्र पाशुकदेवतावाहनप्रकाशजन्यसंस्कारस्यानाशः, हृदयादियागीयदेवतास्मरणस्य भावित्वात् तत्र भवत्येव पशुपुरोडाशे प्रसङ्गः॥

न चोत्तरस्मरणस्यैव पूर्वज्ञानजनितसंस्कारनाशकत्वस्य लोकक्लृप्ततया वपायागीयदेवतास्मरणेनैव तस्य नाशात्कथं प्रसङ्ग इति वाच्यं, तथात्वे उत्तमप्रयाजीयदेवतास्मरणेनैव तस्य नाशे आवाहनस्य प्रधानोपकारकत्वानुपपत्तेः। अतोऽवश्यं तज्जन्यसंस्कारत्वावच्छिन्नं प्रति प्रधानत्वावच्छिन्नीयदेवतास्मरणस्यैव नाशकत्वम्। अवच्छिन्नत्वं च पर्याप्तिसम्बन्धेनेति न वपायागीयदेवतास्मरणमात्रेण तन्नाश इति युक्तः प्रसङ्गः। प्रकृते तु प्रकृतिक्लृप्तनाशकसामग्रीसत्त्वान्न तथात्वम्। अत एव 'संस्थिते संस्थितेऽहनि आग्नीध्रीयागारं प्रविश्य सुब्रह्मण्य सुब्रह्मण्यामाह्वयेति सम्प्रेष्यति' इति लिङ्गमप्युपपद्यते॥

(१२)–लौकिके तु यथाकामी संस्कारानर्थलोपात्॥ ३४॥

समादिदेशानामध्वर्य्वादिकृत्विजां स्रुवादिपात्राणां च प्रतिकर्म प्रतिप्रयोगं च भेद एव। इतरथा निरिष्टकोपधाने शिष्टाचारविरोधादिति प्राप्ते—

कुशा दर्व्यादयो मन्त्रा ब्राह्मणाश्च बहुश्रुताः।
न ते निर्माल्यतां यान्ति विनियोज्याः पुनः पुनः॥

इतिवचनेनात्र विनियुक्तविनियोगेऽपि शिष्टाचारविरोधाभावादनियमः। न च 'ऋत्विगाचार्यौ नातिचरितव्यौ' इति वचनेनातिचारनिषेधात्त एवेति नियमश्शङ्क्यः। अस्याप्रकरणस्थतया

पुरुषार्थरूपस्य, क्रत्वर्थत्वे प्रमाणाभावेनान्यकरणे क्रतुवैगुण्यानापत्तेः। तस्यान्यत्र व्यासक्तत्वे क्रोधोत्पादकव्यापाररूपातिचारासम्भवेन पुरुषार्थनिषेधस्याप्यनापत्तेश्च । न चैवमेकत्वपक्षे व्यक्तेरेकत्वेनातिथ्याबर्हिःप्रोक्षणन्यायेन सकृत्कृतैरेव वरणसम्मार्जनादिसंस्कारैस्सर्वकर्मसु कार्यसिद्धेः, प्रतिप्रयोगं वरणाद्यनुष्ठानापत्तिः, व्यक्त्यैकत्वस्य नैयत्याभावेनातिथ्याबर्हिःप्रोक्षणन्यायाभावात् । अग्निसम्मार्गवत् व्यक्त्यैकत्वनैयत्येऽपि वरणादेः प्रयोगान्तरे प्रसङ्गसिद्ध्यनापत्तेश्च । अवसितमृत्विक्षु देशे च। पात्रेषु तु चिन्त्यते ॥

(१३)—यज्ञायुधानि धार्येरन् प्रतिपत्तिविधानादृजीषवत् ॥३५॥ यजमानसंस्कारो वा तदर्थश्श्रूयते तत्र यथाकामी तदर्थत्वात् ॥ मुख्यधारणं वा मरणस्यानियतत्वात् ॥ यो वा यजनीये म्रियेत सोऽधिकृतस्स्यादुपवेषवत् ॥३८॥ न शास्त्रलक्षणत्वात् ॥ उत्पत्तिर्वा प्रयोजकत्वादाशिरवत् ॥ ४० ॥ शब्दासामञ्जस्यमिति चेत् ॥४१॥ तथाऽऽशिरेऽपि ॥४२॥ शास्त्रात्तु विप्रयोगस्तत्रैकद्रव्यचिकीर्षा प्रकृतावथेह पूर्वार्थवत् भूतोपदेशः ॥४३॥ प्रकृत्यर्थत्वात् पौर्णमास्याः क्रियेरन् ॥४४। अग्न्याधेये वा

विप्रतिषेधात्तानि धारयेन्मरणस्यानिमित्तत्वात् ॥ ४५ ॥ प्रतिपत्तिर्वा यथाऽन्येषाम् ॥

पात्रेषु तु नियम एव ! 'आहिताग्निमग्निभिर्दहन्ति यज्ञपात्रैश्च' इति वचनेन तैर्दाहविधानात् । यद्यपि ह्यत्राहिताग्निशरीरप्रतिपत्त्यर्थदाहे विधीयमाने पात्राणामग्नीनां च गुणत्वमेव, तृतीयाश्रवणात् दाहस्य शरीरप्रतिपत्त्यर्थतया दृष्टार्थत्वेन प्राचीनप्रयाजशेषन्यायस्याप्यभावाच्च ॥

अत एव शरीरमपि सत्यप्याहिताग्निपदश्रवणे नाधानोपयुक्तं संस्क्रियते, तथात्वे तत्प्रतिपत्तिरूपसंस्काराभावात् आधानमात्रेणाग्न्युत्पत्तेरसम्भवेनोत्तरकर्मस्वनधिकारप्रसङ्गात् । किन्तु अव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धात् आहिताग्निसाध्यक्रतूपयुक्तमेव । एवं चाधानोत्तरं क्रतुकरणात्प्राक् यजमानमरणे दाहकरणं ; दाहस्य संस्कारेषु पाठेन पुरुषार्थत्वस्यापि संयोगपृथक्त्वन्यायेन सत्त्वाद्बोध्यम् । अतश्च दाहस्याग्निपात्रप्रतिपत्त्यर्थत्वाभावात् न तदनुरोधेनान्तं धारणनियमः । तथाऽपि क्रतुकरणोत्तरकालं तत्परित्यागे मरणस्यानियतकालत्वात्कदाचित् पूर्वप्रयोगोपयुक्तेषु परित्यक्तेषूत्तरप्रयोगकालात्पूर्वं यजमानमरणे यज्ञपात्राभावेन दाहवैगुण्यापत्तेः धारणमावश्यकं; ततश्च तैरेवोपादानलाघवानुरोधेनोत्तरप्रयोगसिद्धेर्न पात्रान्तराक्षेपः ॥

एवं पात्रधारणं न दर्शपूर्णमासप्रभृत्येव । सत्यपि तत्र पात्राणामुपदेशे ततः पूर्वं पवमानेष्ट्यनन्तरं यजमानमरणे दाहवैगुण्यापत्तेः ; पवमानेष्टिषु पात्राणामतिदेशेन सत्त्वाच्च, तत एव धारणम् । यज्ञपात्रपदेन प्रमाणसिद्धो येषां यज्ञत्वावच्छिन्नस-

म्बन्धस्तान्युच्यन्ते, न त्वौपदेशिक एव, प्रकृतिमात्रसम्बन्धो वा, सङ्कोचे प्रमाणाभावात् । एवं च पवमानेष्टितः पूर्वमाधानमात्रोत्तरं यजमानमरणे यज्ञपात्राभावेऽपि यैः कैश्चित्काष्ठैर्दाहः । अग्निषु तु परमापूर्वविशिष्टाग्न्युत्पत्त्यभावेऽप्याधानमात्रजन्योत्पत्त्यपूर्वविशिष्टाग्न्युत्पत्तेर्जातत्वेन तैरेव दाहः । अग्निशब्दस्य गार्हपत्यादिशब्दानां च तत्रापि निरूढलक्षणया प्रयोगाविशेषात् सति सम्भवे मुख्याग्न्यसम्भवे लौकिकाग्न्यपेक्षया तस्यैव ग्रहणौचित्याच्च ॥

आधानोत्तरं ह्याहिताग्निव्रतवदाहिताग्निशरीरदाहे पुरुषार्थतया प्राप्ते तत्र मुख्याग्नेः परमापूर्वविशिष्टस्याभावेन करणत्वासम्भवेऽपि सति सम्भवे आधानप्रयुक्तापूर्वविशिष्टस्याग्नेरर्थोत्कारणत्वेनावगतस्य त्यागे प्रमाणाभावः ॥

वस्तुतस्तु—तदा पात्रैरपि दाह इति शक्यते वक्तुं, आधानसमय एव पात्रोत्पत्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् । तथा यज्ञकरणाभावेऽपि यज्ञार्थमुपादानमात्रेण पुरोडाशकपालवद्यज्ञपात्रत्वोपपत्तेः । अतो दाहावैगुण्यार्थं पात्राणि धारणीयानीति न पात्रेऽनियम इति सिद्धान्त्येकदेशिनः ॥

सिद्धान्ती तु—यद्यपि मरणस्यानियतकालत्वात्पात्राणां धारणं भवेत् । तथाऽपि यो नाम प्रयोगान्तरकाले रमणीयानि नवानि पात्राणि लभेत तस्येच्छावशेन पूर्वत्यागेनान्यापादानेऽपि न कश्चिद्दोषस्स्यात् दाहस्य पुरोडाशकपालन्यायेन यैः कैश्चिदपि यज्ञपात्रैरुपपत्तेः । अतो दाहं प्रति पात्राग्न्योर्गुणभावेऽपि 'दक्षिणे हस्ते जुहूमासादयति दक्षिणपूर्वे आहवनीयम्' इत्यासादनं प्रति पात्राग्न्योस्संस्कार्यत्वावगमादासादनस्य प्रतिपत्तित्वावगतेः तदनुरोधेनान्तं धारणम् ॥

वस्तुतस्तु—तदनुरोधेनान्तधारणेऽपि इच्छावशेनान्यैरपि क्रत्वन्तरकरणे वैगुण्यानापत्तेः सर्वेषामेव चासादनाख्यप्रतिपत्त्युपपत्तेरस्मिन्नपि पक्षे सर्वकर्मसु पात्रैक्ये प्रमाणाभावः॥

अत एवं वर्णनीयं—यज्ञार्थानामपि पात्राणामाधानप्रकरणे उत्पन्नानामाधानाङ्गभूतारण्याहरणकाल एव 'यज्ञियैः केतुभिस्सह' इति मन्त्रलिङ्गेनाहरणप्रतीतेः यूपवद्भिन्नकालत्वात् सर्वयज्ञार्थे तन्त्रेणैवोपादानं; आसादनं तु तेषामेव प्रतिपत्तिः। न चैवमाधानोत्तरं प्राक्पवमानेष्टिभ्यो यजमानमरणे पात्राग्न्योरनुपयुक्तत्वादासादनाख्यप्रतिपत्त्यनापत्तिः। अनुपयुक्तत्वेऽप्याकीर्णवद्यज्ञार्थमुपात्तस्य यज्ञाभावेऽपि प्रतिपत्तिसापेक्षत्वात्॥

वस्तुतस्तु—ईदृशप्रतिपत्तेरनुपयुक्तत्वादासादनं दाहोपयोगिपात्राग्निसंस्कारकतयोपयोक्ष्यमाणसंस्कारकमपीति तादृशविषयेऽप्यासादनोपपत्तिः। अत एव प्रतिपत्तिरपीयमामुष्मिकफल एवोपयुज्यते न त्वैहिके इत्यपि ध्येयम्। अतश्चेयं प्रतिपत्तिरैहिकातिरिक्तस्यैवाङ्गम्॥

अत एव पवमानेष्ट्यनङ्गत्वेऽपि तदुत्तरमाधानोत्तरं वा मरणे पारलौकिकफलिकदाहोपयोगितयैवासादनमिति ध्येयम्। न ह्यस्य प्रतिपत्तिमात्रकर्मत्वं; उभयत्र दृष्टार्थत्वाविशेषेणोपयोक्ष्यमाणसंस्कारकत्वस्याप्यङ्गीकारात्। प्रतिपत्तिकर्मत्वादेव चाधानकालोत्पन्नप्राकृतपात्राणामिव तत्तद्विकृतिविशेषकालोत्पन्नवारुणप्रघासिकपात्राणामप्यासादनम्। तेषां परं प्रयोगभेदे अनियमो भिन्नकालत्वाभावात्॥

यत्तु वैकृतपात्राणां विकृतिप्रयोगमध्य एव यजमानमरणे आसादनम्, न तु प्रयोगबहिर्भूतमरणेऽपीति नारायणवृत्तिकारेणोक्तं, तन्न प्रमाणाभावादुपेक्ष्यम्॥

(१४)—उपरिष्टात्सोमानां प्राजापत्यैश्चरन्तीति॥
अङ्गविपर्यासो विना वचनादिति चेत् ॥
॥ ४८ ॥ उत्कर्षस्संयोगात् कालमात्रमितरत्र ॥ ४९ ॥ प्रकृतिकालासत्तेश्शास्त्रवतामिति चेत् ॥ ५० ॥ न श्रुतिप्रतिषेधात् ॥ ५१ विकारस्थाने इति चेत् ॥ ५२ ॥ न चोदनापृथक्त्वात् ॥ ५३ ॥

वाजपेये प्राजापत्यान्विधाय 'उपरिष्टात्सोमानां प्राजापत्यैश्चरन्ति' इति श्रुतम् । तत्रापि सवनीयतः प्रकृतिवच्छन्दप्रापिताभवकालस्याबाधाय तस्मिन्नेव काले प्राजापत्याङ्गहविषां करणम् । उपदेशस्य कतिपयसोमोत्तरत्वेनाप्युपपत्तेः । न चैवमुपदेशवैयर्थ्यं, अपूर्वतापरत्वेन चरितार्थत्वात्; प्रकृतिप्राप्तप्रचारविप्रकर्षबाधेन प्राप्तस्य 'ब्रह्मसाम्नचालभते' इत्यनेन ब्रह्मसामकाले सकलप्राजापत्यप्रचारस्य बाधपूर्वकं पुनःप्रचारविप्रकर्षप्रतिप्रसवफलकत्वेन सार्थक्याच्च । एवं च ब्रह्मसामकालः प्राजापत्यपायाग एव पर्यवस्यति । अतश्चाभवकाल एव तद्धृदयादिप्राचारः । एवं च 'आग्निमारुतादूर्ध्वमनूयाजैश्चरन्ति' इति 'प्रहृत्य परिधीन् हारियोजनं जुहोति' इति च प्रकृतिप्राप्तः क्रमः कालो वा यथाश्रुत एव संपद्यते । इति प्रथमः कल्पः॥

द्वितीयस्तु चोदकेनैव तत्प्राप्तिसम्भवे उपरिष्टात्सोमानामित्यस्य वैयर्थ्यापत्तिः । न चापूर्वतार्थत्वं, सोमोत्तरकालतारूपगुणविधानार्थत्वेनोपपत्तौ तत्कल्पनायोगात् । न च प्रचारविप्रकर्षप्रति-

प्रसवार्थत्वं, प्रातस्सवनिकस्यालम्भादिवपाप्रचारान्तस्यैव ब्रह्मसामकाले आलम्भोत्कर्षेणोत्कृष्टतयाऽङ्गहविषां तदानीमप्राप्तेः। अतः प्राकृतार्भवकालबाधेन सोमोत्तरताविधिः। तत्रापि शस्त्रवतां सोमानामुपरिष्टात्, प्राकृतकालप्रत्यासत्तेः॥

तृतीयस्तु—न प्रत्यासत्तिमात्रेण चोदकानुग्रहः। तेनाग्निष्टोमप्रचारादूर्ध्वं; तस्यागन्तुकस्थानत्वात्॥

सिद्धान्तस्तु—तदुक्थ्यादीनां सोमविकाराणां स्थानं, न तु पशुविकाराणां; अतोऽविशेषात्सर्वसोमान्ते प्राजापत्याङ्गप्रचारः। यत्तु—आग्निमारुतादूर्ध्वं त्वनूयाजादीनां,तत्प्राजापत्योत्कर्षेणानूयाजोत्कर्षेऽप्याग्निमारुतोत्तरत्वस्यानपायादकिञ्चित्करम्। न ह्ययं क्रमविधिः, येनाव्यवहितोत्तरत्वं लभ्येत, भिन्नप्रयोगविधिपरिगृहीतत्वात्तु कालविधिरेवायम्। एवं हारियोजने परिधिप्रहरणात्पूर्वं क्रियमाणेऽपि तदुपलक्षितकालस्य सत्त्वान्न कश्चिद्विरोधः। अतः परिधिप्रहरणमप्यनूयाजोत्कर्षेणोत्कृष्यत एव। अत्र च पूर्वपक्षे क्रतुपशुभिस्सह प्राजापत्यहविषां प्रचारात् 'शृतं हविश्शमितः' इत्यादीनां तन्त्रता। सिद्धान्ते त्वावृत्तिरित्यध्यायसङ्गतिः॥

पार्थसारथिस्तु—मनोतामन्त्रस्य पूर्वपक्षे तन्त्रतेत्याह। तत्तु विभिन्नदेवताकस्थले एकस्य पशोर्दैवतसौविष्टकृतैडावदानत्रयपूर्वकं होमं कृत्वाऽपरस्यापि कार्यमिति स्वयमेव पञ्चमे व्यवस्थापितत्वात् कालभेदेनावदानकालीनमनोतामन्त्रस्यावृत्तेः पूर्वपक्षेऽपि समानत्वादुपेक्षितम्॥

(१५)—उत्कर्षे सूक्तवाकस्य न सोमदेवतानामुत्कर्षः पश्वनङ्गत्वाद्यथानिष्कर्षे नान्वयः॥

वाक्यसंयोगाद्वोत्कर्षस्समानतन्त्रत्वादर्थलोपादनन्वयः ॥ ५५ ॥

सवनीये पशौ प्राकृतस्य सूक्तवाकस्य विकृतः पाठस्समाम्नातः । स चानूयाजोत्कर्षादाग्निमारुतादूर्ध्वमुत्कृष्यत इति स्थितम् । तत्र च सवनीयपुरोडाशदेवता 'भृज्जन्निन्द्राय हरिवते धानाः' इत्यादिना सङ्कीर्त्यते, हरिवदादिपदैश्च तद्यागदेवता इन्द्र एव लक्षणया प्रकाश्यते । यद्यप्यापस्तम्बाद्युक्तरीत्या निर्वापे हरिवदादीनामप्युद्देशः प्रतीयते । तथाऽपि त्यागवेळायामिन्द्रोद्देशस्यैव वाचनिकत्वाल्लक्षणया सूक्तवाके तत्प्रतिपादनं नायुक्तं, पाशुकं तन्त्रं सवनीयेषु पुरोडाशेषु प्रसज्यत इति वक्ष्यते । तत्रोत्कृष्यमाणे सूक्तवाके पुरोडाशदेवतापदानामप्युत्कर्षो न वेति चिन्तायां--पुरोडाशदेवतापदानां पश्वनङ्गतया पाशुकानूयाजैर्बद्धक्रमत्वाभावेन दाक्षिणाग्निकहोमवदनुत्कर्षोत्तानि तावत् सवनीयपुरोडाशेडाभक्षणोत्तरकालं पठनीयानि । अतश्च तदेकवाक्यतापन्नानां तन्त्रपदानामपि तद्गुणत्वात्तत्र पाठावश्यकता । ततश्च तेषां पशुदेवतापदं प्रत्यपि गुणत्वादावृत्तिरितिप्राप्ते--

तन्त्रपदापेक्षित्वादेषां न तावत्केवलानां प्रयोगाशङ्का । तदनुरोधेन तन्त्रपदावृत्तिकल्पना तु पुरोडाशविधेस्तन्त्रपदांशे पशुप्रयुक्तानामेवोपकारलाभेन प्रयोजकशक्तिकल्पनागौरवापत्तेरयुक्तैव । न हि प्रधानभूतपुरोडाशदेवतापदानामनूयाजोत्तरकालं प्रयोगे किञ्चिद्वैगुण्यम् । इडाभक्षणोत्तरकालत्वस्य प्रकृतिदृष्टस्येहाप्यबाधात् । अव्यवहिततदानन्तर्यस्य च प्रकृतावप्यसत्त्वात् । प्रधानप्रत्यासत्तिस्तु बाध्यमानाऽपि प्रयोजकशक्तिकल्पनागौरवभिया नैव दुष्यति । अतस्तेषामप्युत्कर्षः ॥

इति श्रीखण्डदेवविरचितायां भाट्टदीपिकायां
एकादशाध्यायस्य तृतीयः पादः.

अथ एकादशस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः.

(१)–चोदनैकत्वाद्राजसूयेऽनुक्तदेशकालानां समवायात्तन्त्रमङ्गानि ॥ १ ॥ प्रतिदक्षिणं वा कर्तृसम्बन्धादिष्टिवदङ्गभूतत्वात्समुदायो हि तन्निर्वर्त्या तदेकत्वादेकशब्दोपदेशः स्यात्॥ तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ३ ॥

सर्वत्रैकफलसाधनानामनेकेषां कर्मणां फले साहित्यावगमेऽपि देशकालकर्तृभेदे प्रयोगभेदादङ्गावृत्तिरित्युक्तम् । तदिह यत्र देशादिभेदो नाम्नातः दक्षिणाभेदमात्रं श्रुतं यथा--राजसूये 'आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपति वामनो दक्षिणा, सोमापौष्णं चरुं निर्वपति श्यामो दक्षिणा' इत्यादौ । तत्र किं दक्षिणाभेदात्कर्तृभेदस्ततश्च प्रयोगभेदादावृत्तिः किं वा नेति चिन्तायां--

सत्यपि दक्षिणाभेदे कर्तृभेद प्रमाणाभावः । न ह्यत्राधिष्ठानभेदस्तवापीष्टः तदैक्यस्योत्तराधिकरणे स्थापयिष्यमाणत्वात् । कर्तृत्वभेदस्तु न दक्षिणाभेदव्यापकः प्रमाणाभावात्, दर्शपूर्णमासे चान्वाहार्यदक्षिणावृत्तावपि कर्तृभेदाभावाच्च । 'दर्शपूर्णमासयोश्चत्वार ऋत्विजः' इत्यनेन षण्णां सहितानामेको व्यापकः कर्तृप्रयोगः 'समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत' इत्यत्र दैशिकप्रयोग

इव विधीयते । अतश्च सत्यपि कालिकप्रयोगभेदे कर्तृप्रयोगस्यैकत्वात् कर्तृत्वैक्यावगमः ॥

वस्तुतस्तु—नात्र दक्षिणाभेदोऽपि, द्वादशाहवदेकफलसाधनत्वेनैकप्रयोगत्वावगमे वामनश्यामयोर्मिलितयोरेव दक्षिणात्वात् । अत एव 'अन्वहं द्वादशशतं ददाति' इत्यनेन प्रत्यहं विभज्य दानेऽपि न तत्र दक्षिणाभेद इत्युक्तम् ।

अतश्च तत्तत्प्रधानाङ्गत्वेन व्यवस्थितयोरपि वामनश्यामयोरेकप्रयोगत्वान्मिलितयोरेव दक्षिणात्वम् । आवश्यकश्चायं न्यायो ब्राह्मणकर्तृकावेष्टिप्रयोगे व्रीहिश्यामाकाग्रयणयोस्समानतन्त्रत्वे चेति प्राप्ते—

दक्षिणायाः कर्तृसंस्कारकतया तद्वदेव प्रयोगान्वयित्वायुक्तं तद्भेदाक्षेपकत्वम् । न ह्यन्यथा तत्तत्प्रधानानां व्यवस्थदक्षिणाम्नानं कथमपि सङ्गच्छते । न चात्र द्वादशाहवन्मिलितयोर्दक्षिणात्वं, प्रत्येकं दक्षिणापदश्रवणेन भेदावगतेः । द्वादशाहे तु प्रत्येकदक्षिणापदाश्रवणात् तदैक्यमिति विशेषः । न च दर्शे पूर्णमासे च दक्षिणाभेदसत्त्वेऽपि कर्तृत्वभेदाभावः, आध्वर्य्वादिसमाख्यया तेषां तेषां कर्तॄणां प्रतियागं भेदेनैव विहिततया 'दर्शपूर्णमासयोश्चत्वार ऋत्विजः' इत्यस्य 'सोमे सप्तदशर्विजः' इत्येतद्विध्यन्तरैकवाक्यतया तदर्थवादत्वेन कर्तृप्रयोगाविधायकत्वाभावात् । अत एव दर्शे पूर्णमासे च पृथग्वरणानुष्ठानं याज्ञिकानाम् ॥

एवं च—दक्षिणायाः कर्तृत्वभेदद्वारा प्रयोगभेदावश्यकत्वे राजसूयान्तर्गतावेष्ट्यादौ, प्रयोगभेदिकाया अपि तस्या अन्नाद्यफलकब्राह्मणादिकर्तृकावेष्ट्यादिप्रयोगे दक्षिणापेक्षायां, सति सम्भवे तत्तत्प्रधानाङ्गत्वेनावगतायास्तस्या एवोपस्थितत्वात् आ-

प्रेयीन्यायेन ग्रहणं, न त्वन्तःक्रतुप्रयोगे बाधिताया अन्वाहार्यदक्षिणाया इति वक्ष्यते । अस्तु वा तत्रापि सा । सर्वथा दक्षिणाभेदे प्रयोगभेद इति सिद्धम् ॥

(२)–अनियमस्स्यादिति चेत् ॥ ४ ॥ नोपदिष्टत्वात् ॥ ५ ॥ प्रयोजनैकत्वात् ॥ ६ ॥ अविशेषार्था पुनश्श्रुतिः ॥ ७ ॥

तदेवं दक्षिणाभेदात् कर्तृत्वभेदेन प्रयोगभेद इत्युक्तम् । इदानीं तदधिष्ठानभूताः पुरुषाः किं भिन्ना उत त एवेति चिन्त्यते—

तदिह यत्रैकफलसाधनानां प्रयोगैक्यमेव प्रमाणावगतं तत्र पुरुषैक्यं तावदविवादमेव । यत्रापि चातुर्मास्यराजसूयादौ तद्भेदग्राहकं प्रमाणं तत्रेतराङ्गभेदवत् पुरुषभेदोपि स्यादिति प्राप्ते—

कतिपयप्रधानप्रयोगे उपात्तानां तेषां त्यागे, प्रयोगान्तरे अन्येषामप्राप्तौ कर्मविक्षेपापत्तेस्तेषामेव सर्वादौ लौकिकसंवित्करणेनान्तावुपादानम्, न तु यथाश्रुतभाष्यस्वारस्यात् सर्वादौ तन्त्रेण वैदिकं वरणं; प्रयाजादीनामिव वरणस्यापि तन्त्रत्वे प्रमाणाभावात् । अत एव यत्र न कर्मविक्षेपाशङ्का तत्रान्योपादाने न क्षतिः । न चैवं लौकिकसंवित्करणेनैव सर्वप्रयोगेषु तेषां कर्तृत्वनिश्चयापत्तौ तत्तत्प्रयोगारम्भेषु पुनर्वैदिकवरणवैयर्थ्यं, संविद्भङ्गेन कादाचित्काकरणशङ्काव्यावृत्त्यर्थत्वात् । अत एव लौकिकोपायसाध्यसंविद्भङ्गे स्मार्तं पुरुषार्थप्रायश्चित्तम् । वैदिकवरणसाध्यसंविद्भङ्गे क्रत्वर्थं श्रौतमित्यपि ध्येयम् । तस्मात्सति सम्भवे त एवेति सिद्धम् ॥

(३)–अवेष्टौ चैकतन्त्र्यं स्याल्लिङ्गदर्शनात् वचनात्कामसंयोगेन ॥ ८ ॥ क्रत्वर्थायामिति चेन्न वर्णसंयोगात् ॥ ९ ॥

राजसूये अवेष्टिसंज्ञकानि पञ्च कर्माणि 'आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति हिरण्यं दक्षिणा, ऐन्द्रमेकादशकपालमृषभो दक्षिणा, वैश्वदेवं चरुं पिशङ्गी पष्ठौही दक्षिणा, मैत्रावरुणीमामिक्षां वशा दक्षिणा, बार्हस्पत्यं चरुं शितिपृष्ठो दक्षिणा' इत्येतैर्वचनैर्विहितानि । तत्राप्युत्पत्तिवाक्ये दक्षिणाभेदश्रवणात् कर्तृत्वभेदेन पूर्ववत्प्रयोगभेदः ।

न च 'यदि ब्राह्मणो यजेत बार्हस्पत्यं मध्ये निधायाहुतिमाहुतिं हुत्वा अभिघारयेत्' इत्यादिवचनैर्मध्येनिधानादिरूपगुणसामर्थ्येन पञ्चहविष्कैकेष्टिप्रयोगावगतेरुत्पत्तिवाक्ये दक्षिणाशब्दो दक्षिणावयवपर इति वाच्यं, तस्य ब्राह्मणादिकर्तृकत्वेनान्नाद्यार्थं बहिःक्रतुप्रयोगत्वेन स्थापितत्वात् राजसूयमध्ये क्रियमाणानां तेषां पृथक्प्रयोगत्वोपपत्तेः ।

न च राजसूयप्रकरणपठितानामप्येषां निरवकाशेन विशेषवचनेन ब्राह्मणादिकर्तृकत्वेनान्नाद्यर्थत्वावगमात् सामान्यविहितसावकाशस्वाराज्यसम्बन्धानुपपत्तेः अन्तःक्रतुप्रयोग एव प्रमाणाभावः । स्वाराज्यार्थमन्तःक्रतुप्रयोगस्यापि द्वितीये कौस्तुभे व्यवस्थापितत्वात् ।

न चैवमपि बहिःप्रयोगानुरोधेन दक्षिणाशब्दस्यावयवपरत्वावश्यम्भावे अन्तःक्रतुप्रयोगेऽपि मिळिताया एव दक्षिणात्वात् कथं प्रयोगभेद इति वाच्यं, दक्षिणाशब्दस्यावयवपरत्वे लक्षणा-

पत्तेः प्रत्येकं दक्षिणात्वावगमेन प्रयोगभेदावश्यंभावात् । तस्य च मध्येनिधानादिरूपगुणानुरोधेन ब्राह्मणाकर्तृकप्रयोगे निवेशासम्भवेऽपि अन्तःक्रतुप्रयोगनिवेशे बाधकाभावः ।

न चैवं बहिःक्रतुप्रयोगे उपदिष्टदक्षिणानापत्तिः, दक्षिणायास्स्वस्वभेद्यप्रयोगद्वारकत्वेन पञ्चहविष्कैकेष्टिप्रयोगेऽङ्गत्वानुपपत्तेरिति वाच्यं; तत्प्रयोगस्य दक्षिणापेक्षायां, सति सम्भवे तत्तत्प्रधानाङ्गत्वेनावगतायास्तस्या एवोपस्थितत्वादाग्नेयीन्यायेन ग्रहणोपपत्तेः । अस्तु वा तत्रातिदैशिक्येव दक्षिणा, सर्वथा अन्तःक्रतुप्रयोगभेदः ।

(४)–पवमानहविष्कैकतन्त्रयं प्रयोगवचनैकत्वात् ॥ १० ॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ११ ॥ वर्तमानापदेशाद्वचनात्तु तन्त्रभेदस्स्यात् ॥ १२ ॥ सहत्वे नित्यानुवादस्स्यात् ॥ १३ ॥

अनेकप्रधानकाः पवमानेष्टयः 'संवत्सरे निर्वपेत् द्वादशाहे चतुरहे वा अह्नो निरुप्याणि' इत्यनेन तत्तत्कालविशिष्टैकप्रयोगविधानात् 'पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत' इत्यादिवदेकप्रयोगेणैव कर्तव्या इत्यविवादम् । अत एव 'अह्नो निरुप्याणि' इत्यत्र अह्नः सद्यः आधानसन्निकृष्टानीत्यर्थाङ्गीकारेण संवत्सरादिकालबाधमात्राङ्गीकारेऽपि संवत्सरवाक्ये कालविधेरावश्यकत्वेन तत्रैकप्रयोगविधेरावश्यकत्वात् । तस्यैव चाधानसन्निकर्षविधानेन सद्यःपक्षेऽप्येकप्रयोगतासिद्धिः । अत एव 'सहनिरुप्याणि' इत्यनुवादोऽपि सङ्गच्छते ।

तदेवं नित्यप्रयोगे सहत्वविधानेऽपि संयोगपृथक्त्वन्यायेन 'यो ब्रह्मवर्चसकामस्स्यात्तस्य सर्वाणि सहनिरुप्याणि' इत्यनेन फलार्थं सहत्वं दध्यादिवद्विधीयते। तदेवं स्थिते 'पुनर्यः कामयेतोत्तरोत्तरं वसीयान् श्रेयान् स्यामिति तस्याग्नये पवमानाय निरुप्य पावकशुचिभ्यां उत्तरे हविषी समानबर्हिषी निर्वपेत्' इति श्रुतम्। तत्र ल्यपा पवमानप्रयोगोत्तरकालताविशिष्टपावकशुचिसमानतन्त्रैकप्रयोगस्यैव फलार्थं विधानात् न त्रयाणामेकप्रयोगता। न च नित्यप्रयोगे त्रयाणामपि सहत्वविधानात् अत्र ल्यपा प्रधानमात्रक्रम एव दध्यादिवत् फलार्थं विधीयतामिति वाच्यं, तथात्वे उत्तरयोरेव समानबर्हिष्कत्वानुवादानुपपत्तेः। न चैवं प्रयोगभेदे कर्तृभेदात् ल्यबुक्तसमानकर्तृकत्वानुपपत्तिः, वरणभरणादिभेदेन ऋत्विङ्निष्ठकर्तृत्वभेदे तदधिष्ठानैक्यमात्रेण यजमानरूपकर्त्रैक्येन वा तदुपपत्तेः।

वस्तुतस्तु—आधानदक्षिणानां पवमानेष्टिमध्य एव दानविधानात्तयैव प्रसङ्गेन कार्यसिद्धेः न पवमानेष्टिषु पृथग्वरणभरणे। अतस्तत्र कालिकप्रयोगभेदेऽपि कर्तृत्वैक्यात् ल्यबुपपत्तिरविकलैव॥

(५)—द्वादशाहे तु प्रकृतित्वादेकैकमहरपवृज्येत कर्मपृथक्त्वात् ॥१४॥ अह्नां चाश्रुतिभूतत्वात् तत्र साङ्गं क्रियेत यथा माध्यंदिने ॥१५॥ अपि वा फलकर्तृसम्बन्धात् सहप्रयोगस्स्यादाग्नेयाग्नीषोमीयवत्॥१६॥

साङ्गकालश्रुतित्वाद्वा स्वस्थानानां विकारस्स्यात् ॥१७॥ दीक्षोपसदां च सङ्ख्या पृथक्पृथक्प्रत्यक्षसंयोगात् ॥१८॥ वसतीवरीपर्यन्तानि पूर्वाणि तन्त्रमन्यकालत्वादवभृथादीन्युत्तराणि दीक्षाविसर्गार्थत्वात् ॥ तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥२०॥ चोदनापृथक्त्वे त्वैकतन्त्र्यं समवेतानां कालसंयोगात्॥

द्वादशाहे द्वादशदीक्षाः द्वादशोपसदः द्वादशसुत्याश्च विहिताः। तत्र 'द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेत्' इत्यनेन द्वादशानां सुत्यानां फलसम्बन्धेऽवगते प्रत्येकातिदेशप्राप्तदीक्षोपसदनुवादेन द्वादशत्वसङ्ख्याविधौ एकैका सुत्या प्रत्येकं द्वादशसङ्ख्याकदीक्षोपसद्युक्ता कर्तव्येति द्वादश पञ्चविंशतिरात्रास्सम्पद्यन्ते। न च द्वादशाहपदस्य द्वादशदिनात्मककालविधायित्वात् कथमेतावद्दिनसाध्यतेति वाच्यं, अहश्शब्दस्य सुत्यात्मकक्रतुवाचित्वेन द्वादशसङ्ख्याकसुत्यात्मकत्वस्य प्राप्तत्वेन तस्य नामधेयत्वादिति प्रथमः पक्षः॥

नाहश्शब्दस्य क्रतौ रूढिः, अपि तु दिन एव शक्तस्य क्रतुविशेषे निरूढलक्षणया प्रयोगात्। अतो लक्षणायां प्रमाणाभावात् द्वादशदिनात्मककालविधिरेवायम्। अतश्च सान्तपनीयान्यायेन आतिदेशिककालबाधात् साङ्गानां द्वादशसुत्यानां द्वादशदिनसमाप्यत्वावगतेः एकस्मिन्नहनि द्वादशसङ्ख्याकदीक्षोपसद्युक्तैकैका सुत्या समापनीयेति द्वादश साद्यस्काः कर्तव्या इति द्वितीयः॥

साहित्येनैकफलसाधनानां द्वादशानामपि सुत्यानां प्रयाजवत्तन्त्रेणैव निरुक्तसंख्याकदीक्षोपसत्करणोपपत्तेः तदावृत्तौ प्रमाणाभावः। अतश्च औपदेशिककालानुरोधादाद्यदिन एव निरुक्तसंख्याकदीक्षोपसदादिकं ससुत्यं सर्वं समाप्य द्वादश सुत्या एकैकस्मिन् दिने कर्तव्या इति तृतीयः॥

यत्त्वस्मिन् पक्षे 'चतुरहे दीक्षा चतुरह उपसदश्चतुरहे सुत्याः' इति मूलेऽनुष्ठानमुक्तं, तत् प्रमाणाभावादुपेक्षितम्॥

सिद्धान्तस्तु—अहःपदस्य कालपरत्वे द्वादशाहमित्यापत्तेः यागसामानाधिकरण्येनाहश्शब्दस्य निरूढलक्षणया यागपरत्वावश्यम्भावात् तस्य च सुत्यात्मकत्वेनाहस्साध्यत्वस्य प्रमाणान्तरेणैव प्राप्तेर्नानेन साङ्गे कालविधिः। अपि तु सर्वप्रधानानां द्वादशदिनात्मककालसाध्यत्वात् तत्प्रख्यन्यायेन नामधेयमेव द्वादशाहशब्दः। अतश्चातिदेशानुरोधात् सुत्यातो बहिरेव द्वादशाहं दीक्षा द्वादशाहं चोपसदः कृत्वा द्वादशाहं द्वादश सुत्याः कर्तव्याः। एवं च 'षट्त्रिंशदहो वा एषः यद्द्वादशाहः' इति लिङ्गमप्युपपद्यते॥

(६)—भेदस्तु तद्भेदात् कर्मभेदः प्रयोगे स्यात् तेषां प्रधानशब्दत्वात् ॥२२॥ तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥२३॥ श्वासुत्यावचनं तद्वत् ॥२४॥ पश्वतिरेकश्च ॥२५॥

तदेवं सुत्याबहिर्भूतानां दीक्षोपसदादीनामग्नीषोमीयाङ्गानां तन्त्रत्वात्पत्नीसंयाजोत्तरकालीनानां च तन्त्रत्वादेकोपक्रमा-

वसानत्वेन द्वादशानामपि सुत्यानामेकप्रयोगत्वं तावदविवादम् । अहीनात्मकैक्ये च तस्मिन् दक्षिणैकत्वस्य स्थापितत्वादपि तथा । अतश्च सुत्याकालीनानामप्यारादुपकारकाणामङ्गानां सवनीयपशुसवनीयहविरादीनामपि तन्त्रत्वमेव । न च गृह्यमाणविशेषत्वात्तेषामावृत्तिः, तज्जन्योपकारस्याग्नीषोमीयादिजन्योपकारस्येव द्वादशाहपरमापूर्वं यावदवस्थितेरावश्यकत्वेन पुनःपुनःकरणे प्रयोजनाभावात् ॥

यदि तु प्रकृतौ परमापूर्वस्यातिरिक्तस्याभावात् सर्वाभ्यासापूर्वजन्यसुत्यापूर्वं प्रत्येव सर्वेषामुपयोगात् द्वादशाहे तत्सुत्यापूर्वाणां भेदात्सुत्याकालीनाङ्गानामावृत्तिरित्युच्येत, ततस्तदकालीनाङ्गानामपि प्रकृतौ तदपूर्वप्रयुक्तत्वात् तद्भेदेन तद्भेदापत्तिः ॥

अथैतद्भेदेऽपि प्रयाजादावविवान्तिमापूर्वेणैवाग्नीषोमीयादिजन्योपकारनाशात् सकृदेव करणमित्युच्येत, ततस्सवनीयादिजन्योपकारस्यापि तेनैव नाशात्प्रतिसुत्यं करणे प्रमाणाभावः । न ह्यग्नीषोमीयादौ परमापूर्वप्रयुक्तत्वं, सवनीयादौ च सुत्यापूर्वप्रयुक्तत्वमित्यत्र प्रमाणमस्ति। प्रकृतौ एकापूर्वं प्रत्येव सर्वेषामुपयोगात् । अभ्यासापूर्वाव्यवहितापूर्वत्वेनैव प्रकृतौ प्रयोजकत्वाच्चेति प्राप्ते—

'प्रायणीयं प्रथममहः' इत्याद्युत्पत्तिवाक्येष्वहःपदेनाहस्साध्यसुत्याभिधानादहःकालविशिष्टसुत्याख्यकर्मविधिप्रतीतेः, कालविधौ च, सत्यपि महाप्रयोगैक्ये, सुत्यामात्रकालीनाङ्गविशिष्टसुत्याप्रयोगविधेरावश्यकत्वात् तावत्प्रयोगविधिभेदादेव तत्कालीनाङ्गानामावृत्तिः । अत एव सुत्याकालबहिर्भूताङ्गानाम-

न्तिमसुत्यापूर्वेणैव नाशः । सुत्याकालीनाङ्गानां तु तत्तत्सुत्यापूर्वेणेत्यपि प्रयोगभेदादवसीयते । अत एव 'पत्नीसंयाजान्तान्यहानि सन्तिष्ठन्ते; संस्थितेऽहन्याग्नीध्रागारं प्रविश्य सुब्रह्मण्य सुब्रह्मण्यामाह्वयेति प्रेष्यति' इत्यादिलिङ्गदर्शनान्यप्यारादुपकारकाङ्गावृत्तावुपपद्यन्ते । सन्निपत्योपकारकाङ्गावृत्तिस्तु अविवादैव ॥

(७)–सुत्याविवृद्धौ सुब्रह्मण्यायां सर्वेषामुपलक्षणं प्रकृत्यन्वयादावाहनवत् ॥ २६ ॥ अपिवेन्द्राभिधानत्वात् सकृत्स्यादुपलक्षणं कालस्य लक्षणार्थत्वात् ॥ २७ ॥ अविभागाच्च ॥ २८ ॥

द्वादशाहादौ उपसत्कालीनं सुब्रह्मण्याह्वानं तन्त्रमित्युक्तम् । सुब्रह्मण्यामन्त्रे च 'इत्यहे सुत्यामागच्छ मघवन्निति ब्रूयात्' इति विहितम् । इतिकरणेन च उपसद्दिनावधिका सुत्यागतादिनसङ्ख्योच्यते । तेन प्रथमोपसद्दिने 'चतुरहे सुत्यामागच्छ' इति । द्वितीयोपसद्दिने त्र्यहे सुत्यामिति । तृतीयोपसद्दिने द्व्यह इति प्रकृतौ प्रयोगः । द्वादशाहे चोपसदां द्वादशत्वादाद्योपसद्दिने त्रयोदशाहे इति प्रयोक्तव्यम् । द्वितीयाद्युपसद्दिने द्वादशाहे इत्यादि । तेन चाद्यसुत्याया एवोपलक्षणत्वापत्तेस्सुत्यान्तरोपलक्षणार्थं एकैकस्मिन् दिने त्रयोदशाहे चतुर्दशाहे इत्यादिचतुर्विंशाहादिपर्यन्तमहश्शब्दावृत्त्या प्रयोक्तव्यम् ॥

न च, सुत्यागमनसम्बन्धमात्रमिह विवक्षितं न तु सङ्ख्यासम्बन्धोऽपि, वाक्यभेदापत्तेरिति भाष्यकारोक्तं युक्तं; विशिष्टस्य व्युत्पन्नत्वेन विशिष्टशाब्दबोधोपपत्तेरवाक्यभेदात् ।

न च तथाऽपि सर्वसुत्यासु एकस्यैवेन्द्रस्य देवतात्वादेकसुत्यासम्बन्धित्वेनाप्याहूतस्य सर्वसुत्योपकारकत्वोपपत्तेर्नावृत्त्यापत्तिरिति वाच्यं, चतुरहे तिथौ निमन्त्रणसंस्कृतस्य देवदत्तस्य तदुत्तरादिनकर्तव्यश्राद्धभोजने निमन्त्रणसंस्कृतत्वाभाववदाद्यसुत्यायामाहूतस्येन्द्रस्य सुत्यान्तरे उपकारकत्वानुपपत्तेः ॥

न चैवमपि, प्रकाशनीये सुत्योद्देश्यकाव्हाने चतुरहादिशब्दानां विशेषणत्वेनोपादानात्, यज्ञपतिशब्दवत् परार्थत्वावगतेर्नाहश्शब्दस्याभ्यासात्मकोहसिद्धिरिति वार्तिकोक्तं युक्तमिति वाच्यं; 'अग्नये जुष्टं' इत्यादिवत् क्रियां प्रति विशेषणतामात्रेण परार्थत्वानुपपत्तेः। इतरथा चतुश्शब्दस्थानेऽपि त्रयोदशपदोहानुपपत्तिः। यज्ञपतिपदे तु यथा परार्थत्वं तथा तदधिकरणे स्पष्टम्। अतः कर्तव्यैव त्रयोदशाहे चतुर्दशाहे इत्येवमहःपदावृत्तिरिति प्राप्ते—

इत्यह इत्यत्र इतिशब्दस्सङ्ख्यापरः। इत्यह इति च समाहारोऽयं, तेन तावत्सङ्ख्याकेषु दिनेष्वित्यर्थः। तथा च अतीतेष्वित्यध्याहार्यं, तेन प्रथमोपसदि त्र्यहे सुत्यामिति, द्वितीयायां द्व्यहे, तृतीयायां श्व इति प्रयोक्तव्यम्। छन्दोगग्रन्थे धन्विप्रभृतिभिरप्येवमेव व्याख्यातम्। याज्ञिकाश्चैवमेवानुतिष्ठन्ति। ततश्च प्रकृतौ त्र्यहे अतीते सुत्यामागच्छेत्यर्थावगतेर्द्वादशाहे च प्रथमोपसद्दिने त्र्यहपदस्थाने द्वादशाहपदोहेन, द्वादशाहे अतीते सुत्यामागच्छेत्यर्थाङ्गीकारेण, सुत्यागतैकत्वस्याविवक्षितत्वात्, सर्वसुत्योद्देश्यकागमनप्रकाशनोपपत्तेरनभ्यासेनैव प्रयोगः।

यदि तु चतुरहे सुत्यामागच्छ मघवन्निति ब्रूयादितिभाष्यवार्तिकधृतवचनान्तरानुसारात् इत्यह इत्यादेः पूरणार्थकत्वे

लक्षणामङ्गीकृत्य चतुर्थेऽहानि सुत्यामागच्छेत्यर्थोऽङ्गीक्रियते, तदा भाष्यवार्तिकोक्तसमाधानस्य त्वयैव दूषितत्वात् कथञ्चिदेवं समाधेयम् ।

नास्मन्मते देवताया आगमनं सम्भवति तेन, देवस्य त्वादिपदार्थवत् चतुरहाधिकरणकसुत्योद्देश्यकागमनमन्यत्र प्रसिद्धमाहार्यमिन्द्रे प्रकाशनीयम् । तच्च न देवस्य त्वादिवददृष्टाद्यर्थं, अपि त्विन्द्रस्य प्रकृतसुत्यासम्बन्धार्थम् । अतो लाघवाद्व्यञ्जनादिना सुत्यासम्बन्ध एवात्र तात्पर्यं न तु चतुरहादिवृत्तिसुत्यासम्बन्धे । अतश्चानभ्यस्तप्रयोगेणैव प्रकृतसर्वसुत्यासम्बन्धप्रकाशनोपपत्तेर्नाहःपदावृत्तिः ।

न चैवं द्वादशाहे आहार्यस्य चतुरहाधिकरणत्वस्यैव प्रकाशनोपपत्तेः न तत्स्थाने त्रयोदशाहपदोहापत्तिः । चतुरहाधिकरणकसुत्योद्देश्यकागमनप्रकाशनेनेन्द्रे द्वादशाहीयसुत्यासम्बन्धबोधानुपपत्तेः; प्रयोजनानुरोधेन तदूहाङ्गीकारात् ॥

(८)–पशुगणे कुम्भीशूलवपाश्रपणीनां प्रभुत्वात्तन्त्रभावस्स्यात् ॥२९॥

एकदेवत्येष्वेकजातीयेषु च प्राजापत्यादिपशुषु प्रयोगविध्यवगतश्रपणादियौगपद्यानुरोधेन कुम्भीशूलवपाश्रपणीनां महत्परिमाणाङ्गीकारेण तन्त्रमेव श्रपणादि । न हि तेषां प्रकृतौ कश्चित् परिमाणविशेष उपात्तः, येन तल्लिप्सया कुम्भ्यादिभेदोऽङ्गीक्रियेत ॥

(९)–भेदस्तु सन्देहाद्देवतान्तरे स्यात् ॥३०॥

अर्थाद्वा लिङ्गकर्म स्यात् ॥३१॥ प्रतिपाद्य-

त्वाद्वसानां भेदस्स्यात् स्वयाज्याप्रदानत्वात् ॥ ३२ ॥ अपि वा प्रतिपत्तित्वात् तन्त्रं स्यात् स्वत्वस्याश्रुतिभूतत्वात् ॥ ३३ सकृदिति चेत् ॥ ३४ ॥ न कालभेदात् ॥ ३५ पक्तिभेदात् कुम्भीशूलवपाश्रपणीनां भेदस्स्यात् ॥ ३६ ॥

यत्र तु भिन्नदेवताका एकजातीयाः पशवः तत्रापि चिह्नकरणेन विवेकसिद्धेः प्रयोगविध्यवगतसाहित्यलाभार्थं कुम्भ्याद्येकत्वमेव । न च वसानां चिह्नासम्भवात् सर्वासां स्वेस्वे याज्यार्धर्चान्ते होमसिद्ध्यर्थं भेदेनैव कुम्भी स्यादिति वाच्यं संसर्गेऽपि क्षीरनीरविवेकिन्या देवतायास्तत्तत्काले तत्तद्वसाग्राहित्वोपपत्तेः । यथा च वसासंसर्गेऽपि तत्तद्याज्यार्धर्चान्ते वसाहोमभेदस्तथोक्तं पुरस्तात् । न च संसर्गभिया साहित्यबाधः, सान्नाय्येऽपि तदापत्तेः ॥

(१०)–जात्यन्तरेषु भेदस्स्यात् पक्तिवैषम्यात् ॥ वृद्धिदर्शनाच्च ॥ ३८ ॥

एकदेवत्येष्वपि यत्र पाकवैलक्षण्यापादकं जात्यन्तरं तत्र सहश्रपणे शीघ्रपाकिनां विलीनत्वापत्तेश्चिरपाकिनामपक्वत्वापत्तेः पृथगेव कुम्भी, श्रपणं च । एवं हृदयशूलेऽपि । अत एव सौत्रामण्यां 'शूलैर्मांसरेण चावभृथमभ्यवयन्ति' इति लिङ्गम् । वपाश्रपणी त्वेकैव । यस्या एव वपायाः पाको वृत्तस्तस्या एवो

द्वासनोपपत्तेः । अस्तु वा तत्रापि भेदः तेन पृथक्पक्कानामेक-देवतेषु सहप्रदानं भिन्नदेवतेषु तु भेदेन ॥

(११)–कपालानि च कुम्भीवत्तुल्यसङ्ख्यानाम्॥ प्रतिप्रधानं वा प्रकृतिवत् ॥ ४० ॥ सर्वेषां वाऽभिप्रथमं स्यात् ॥ ४१ ॥

'यावतोऽश्वान् प्रतिगृह्णीयात्' इत्यत्र द्वित्र्याद्यश्वदाने तन्त्रेण क्रियमाणप्रतिग्रहेष्टौ न तावत्पुरोडाशस्यैकत्वं, तावच्छब्दबलेन तद्भेदस्यापि विधेयत्वात् । चतुस्सङ्ख्याककपालानां तु प्रकृतौ कपालपरिमाणस्याश्रुतत्वेन दीर्घत्वादेरपि सम्भवात् हस्तद्वा-राऽध्वर्य्वादेरिवावयवद्वाराऽवयविनोपि कपालस्य साधनत्वोप-पत्तेर्न भेद इति प्राप्ते—

साक्षात्साधनत्वसम्भवेऽपि परम्पराश्रयणस्यान्याय्यत्वात् प्रकृतौ च साक्षात्साधनत्वस्यैव विवक्षितत्वेनेह परम्पराश्रयणा-नुपपत्तेर्यावत्कपालं च प्रधानस्य प्रकृतितः प्राप्तत्वात् 'तावतो वारुणान्' इत्यनेन च विशेषणीभूतकपालेष्वप्युत्सर्गेण तावत्त्वस्य प्रतीतस्य बाधे प्रमाणाभावात् भेद एव कपालानाम् । अतश्च तावत्सङ्ख्याकचतुष्कपालपुरोडाशानां तन्त्रेण यागः ॥

(१२)–एकद्रव्ये संस्काराणां व्याख्यातमेकक-र्मत्वात् ॥ ४२ ॥

दर्शपूर्णमासयोरवघातमन्त्रो 'अवरक्षो दिवः सपत्नं वध्या-सम्' इत्ययं किं प्रतिप्रहारमावर्तते न वेति चिन्तायां—

सोमादिवत्प्रथमतो भावनान्वितस्यापि मन्त्रस्यावघाताङ्ग-त्वानपायात् प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिन्यायेन तदावृत्तावावृत्तिः ॥

न चावघातस्वरूपे आनर्थक्यादपूर्वसाधनीभूततण्डुलीभावफलोपधायकत्वेनैव तस्योद्देश्यत्वात् तण्डुलीभावं प्रति चावृत्तावघातत्वेनैव फलोपधायकत्वात् तादृशरूपावच्छिन्नस्यावृत्त्यभावेन मन्त्रावृत्तिरिति वाच्यं, तण्डुलीभावं प्रति तेन रूपेण फलोपधायकत्वेऽप्यवघातत्वस्यैव साधनतावच्छेदकत्वेन लाघवात् तण्डुलीभावजनकत्वेनैवोद्देश्यत्वात्तदवच्छिन्नस्यावृत्त्याऽऽवृत्त्युपपत्तेः ॥

नियमादृष्टं प्रत्यवघातत्वेनैव कारणत्वान्नियमादृष्टजनकत्वेनैव वा लाघवादुद्देश्यत्वाङ्गीकारात्तस्य च प्रतिप्रहारं भेदावृत्त्युपपत्तिः । न हि नियमादृष्टं प्रहारभेदेऽप्येकमिति शक्यं वक्तुं, तस्य नियमजन्यत्वपक्षे नियमस्यापि प्रतिप्रहारं भेदाच्चेति प्राप्ते—

नियमादृष्टस्य नियमजन्यत्वेनावघाताजन्यत्वादवघातजन्यत्वेऽपि वा तस्यावघातप्रयोजकत्वस्यैवाभावे सुतरां तद्धर्मप्रयोजकत्वानुपपत्तेरवश्यमाग्नेयाद्यपूर्वसाधनीभूततण्डुलीभावफलोपधायकत्वेनैवोद्देश्यत्वावसायात् तदावृत्त्यभावेनानावृत्तिर्मन्त्रस्य ॥

न च तण्डुलीभावसाधनतावच्छेदकरूपवत्त्वेनोद्देश्यता, तथात्वे सर्वौषधावघातादावपि तद्रूपसत्त्वेन मन्त्राद्धिप्राप्त्यापत्तेः। अस्तु वा तत्, तथाऽपि इतराङ्गवत्तन्त्रेणैव सकृत्पठितमन्त्रजन्यस्मृतेस्सर्वप्रहारोपकारकत्वोपपत्तेः न मन्त्रावृत्तिप्रसक्तिः ॥

(१३)–द्रव्यान्तरे कृतार्थत्वात् तस्य पुनःप्रयोगान्मन्त्रस्य च तद्गुणत्वात् पुनःप्रयोगस्स्यात्तदर्थेन विधानात् ॥ ४३ ॥

एवं तर्हि नानाबीजेष्वपि, सत्यपि तण्डुलीभावभेदे, सकृत्पठितमन्त्रस्य स्मृतेस्सर्वावघातेषूपकारकत्वोपपत्तेः नावृत्तिरिति प्राप्ते—

कृष्णाजिनास्तरणादिफलीकरणान्तेनानुसमयस्योक्तत्वात् सकृन्मन्त्रपाठे त्वसम्बन्धिपरावपनादिपदार्थान्तरतन्मन्त्रादिनाऽवघातमन्त्रजन्यस्मृतेर्नाशादावृत्तिरेव तन्मन्त्रस्य ॥

(१४)–निर्वपणलवनस्तरणाज्यग्रहणेषु चैकद्रव्यवत् प्रयोजनैकत्वात् ॥ ४४ ॥ द्रव्यान्तरवद्वा स्यात् तत्संस्कारात् ॥ ४५ ॥

दर्शपूर्णमासयोश्चतुर्मुष्टिपरिमितस्य विहितनिर्वापस्य 'देवस्य त्वा' इत्यादिर्मन्त्रः। तथा 'अयुङ्गायुङ्गान् मुष्टीन् लुनाति' इति विहितस्य लवनस्य 'बर्हिर्देवसदनं दामि' इति । तथा 'त्रिधातु पञ्चधातु वा वेदिं स्तृणाति' इति विहितस्य स्तरणस्य 'ऊर्णाम्रदसं त्वा स्तृणामि' इति। 'चतुर्जुह्वां गृह्णाति' इति विहितस्याज्यग्रहणस्य 'शुक्रं त्वा शुक्रायाम्' इति मन्त्रस्समाम्नातः । ते किं प्रतिमुष्ट्यादि निर्वापाद्यावृत्तावावर्तन्ते न वेति चिन्तायां—

न तावदत्र निर्वापादिभेदः सङ्ख्याया मुष्ट्यादिवृत्तित्वेन प्रतीतेः अभ्यासमात्रं तु निर्वापादेः । अतश्चावघातमन्त्रवदनावृत्तिरिति प्राप्ते—

युक्तमवघाते संस्कार्यद्रव्यस्यैकत्वात् त एव हि व्रीहयः प्रतिप्रहारमवहन्यन्ते अतस्तत्र सकृदेव युक्तो मन्त्रः। प्रकृते तु संस्कार्यद्रव्यभेदात् सत्यपि निर्वापादिकमैक्ये प्रत्यभ्यासं मन्त्रभेदः। न च निर्वपणलवनाज्यग्रहणादिषु संस्कार्यभेदेऽपि स्तरणस्य द्वि-

तीयया वेदिसंस्कारार्थत्वात् बर्हिर्धातूनां च तत्र गुणभूतत्वेन कथं संस्कार्यभेदः। शतपथब्राह्मणे 'बर्हिः स्तृणाति' इति विधौ बर्हिषोपि स्तरणसंस्कार्यत्वावगतेः। 'बर्हिषो बर्हिषि हवींष्यासादयति' इति वचनेन हविरासादने उपयुक्तत्वाच्च॥

यत्तु 'वेद्यां हवींष्यासादयति' इति वचनं तत् वेदेरपि परम्परया हविराधारत्वान्नानुपपन्नम्। न च वेदिबर्हिषोर्विकल्पाशङ्का 'वेदिरसि बर्हिषे त्वा स्वाहा' इति मन्त्रवर्णेन वेदेर्बर्हिरर्थत्वस्यावगमेन विकल्पापादकसाक्षादाधारताविधायकत्वानुपपत्तेः। अत एव त्रिधातु पञ्चधातु वेत्यत्र बर्हिष एव संस्कार्यता। वेदिमिति सप्तम्यर्थे।

अस्तु वा संयोगपृथक्त्वात् स्तरणस्य बर्हिस्संस्कारकत्ववत् वेदिसंस्कारकत्वमपि, वेदिबर्हिषोश्च परस्परसंस्कारे परस्परगुणत्वस्यापि सत्त्वात् विकल्पासम्भवेन 'वेद्यां हवींष्यासादयति' इत्यस्य परम्परासम्बन्धानुवादकत्वम्। वेदेर्गुणत्वाच्च 'वेदिरसि' इति मन्त्रवर्णस्योपपत्तिः। संस्कार्यत्वाच्च 'योषा वै वेदिस्तामनग्नां करोति' इति स्तरणार्थवादस्याप्युपपत्तिः। सर्वथा बर्हिषोपि संस्कार्यत्वादस्ति स्तरणेऽपि संस्कार्यभेदः।

न च प्रत्यभ्यासं संस्कार्यभेदेऽपि सकृत्पठितमन्त्रजन्यस्मृतेरविच्छेदादवघातमन्त्रवदनावृत्त्यापत्तिः। उक्तमन्त्रेषु सर्वत्र युष्मच्छब्दसम्बुद्ध्यादिश्रवणेन लिङ्गात्तादृशप्रणाड्याऽपूर्वसाधनीभूतयुष्मदर्थविषयनिर्वापादिप्रकाशनार्थत्वेन मन्त्रविध्यवगतेस्तादृशस्मृत्या युष्मदर्थाविषयीभूतनिर्वापादिविषयसंस्काराजननात्। अतस्तत्र मन्त्रावृत्तिरेव। एवं च स्तरणे बर्हिषो गुणत्वेऽपि मन्त्रस्य विशेषणीभूतयुष्मदर्थभूतधातुप्रकाशनार्थत्वेन विनियोगान्मन्त्रावृत्तिरित्यपि शक्यं वक्तुम्॥

(१५)—वेदिप्रोक्षणे मन्त्राभ्यासः कर्मणः पुनः प्रयोगात् ॥ ४६ ॥ एकस्य वा गुणविधिः द्रव्यैकत्वात् तस्मात्सकृत्प्रयोगस्स्यात् ॥ ४७

तत्रैव 'वेदिरसि बर्हिषे त्वेति त्रिर्वेदिं प्रोक्षति' इत्यत्र तु न मन्त्रावृत्तिः, न ह्यनेन मन्त्रे त्रित्वविधिः त्रिरित्यस्य क्रियाभ्यावृत्तौ विहितसुच्प्रत्ययान्ततया प्रोक्षणाभ्यासगतत्रित्वप्रतिपादकतया मन्त्रगतत्रित्वप्रतिपादकत्वाभावात् । अत एव नात्र सङ्ख्यया 'तिस्र आहुतीर्जुहोति' इतिवत् कर्मभेदः, येन 'आमनमस्यामनस्य' इति मन्त्रवदिहाप्यावृत्तिः प्रसज्येत ।

न च तत्रापि सकृत्पठितमन्त्रजन्यस्मृतेरविच्छेदादवघातमन्त्रन्यायेनावृत्त्यनापत्तिः । 'मन्त्रान्तेन कर्मादिस्सन्निपात्यः' इति वचनेन विहितकर्मादेः मन्त्रान्तकालविधानात् वसाहोमवद्भेदप्रतीतेः । इदं च मन्त्रजन्यस्मृतेः कर्मानुष्ठानं प्रति कारणत्वस्य न्यायप्राप्तत्वमात्रेण नानुवादकं, वैयर्थ्यापत्तेः, अपि त्वेतादृशविषये मन्त्रावृत्तिविधानार्थम् । प्रकृते तु विहितस्यैकस्यैव प्रोक्षणकर्मणस्त्रित्वरूपविशेषणानुरोधेनार्थादावृत्तिसिद्धावपि विहितकर्मादेस्सकृत्पठितमन्त्रान्तकालकत्वाविरोधान्मन्त्रजन्यस्मृत्यविच्छेदेन मन्त्रावृत्तौ प्रमाणाभावः ॥

(१६)—कण्डूयनं प्रत्यङ्गं कर्मभेदात्स्यात् ॥ ४८ अपि वा चोदनैककालमैककर्म्यं स्यात् ॥ ४९

कृष्णविषाणाकण्डूयने 'कृष्यै त्वा सुसस्यायै' इति मन्त्रः । यदि कालभेदेन कण्डूयनं तदा स्मृतिविच्छेदान्मन्त्रावृत्तिरवि-

वादेव । यदा तु एककाल एवानेकाङ्गविषयं कण्डूयनं तदा-स्मृत्यविच्छेदादनावृत्तिः । न च तदाऽपि त्वापदयुक्तत्वान्निर्वापमन्त्रन्यायेन तत्तदङ्गभेदेनावृत्तिः । अङ्गानामुपयुक्तत्वाभावेना-संस्कार्यत्वात् त्वापदेन तन्निर्देशानुपपत्तेः । अत एव तत्तद-ङ्गभेदेन तत्तत्कण्डूभेदात् तज्जन्यदुःखभेदेन तद्ध्वंसरूपकार्यभेदेऽपि न मन्त्रावृत्तिः । त्वापदनिर्देशस्यात्मन एव कण्डूजनित-चित्तविक्षेपनिवृत्तिद्वारा संस्कार्यत्वात्तस्य चैकत्वेन निर्वापन्याया-यानुपपत्तेः ॥

(१७)–स्वप्ननदीतरणाभिवर्षणामेध्यप्रतिमन्त्रणेषु चैवम् ॥ ५० ॥

सोमे स्वापार्थो मन्त्रः 'त्वमग्ने व्रतपा असि' इति सम्पूर्णां रात्रिं निद्रामुद्दिश्यैव मन्त्रपाठात् सकृत्पठितमन्त्रज-न्यस्मृत्यविच्छेदाच्च मध्येमध्ये प्रतिबुध्य पुनःपुनस्स्वापेऽपि स-कृदेव मन्त्रः । तथा 'देवीरापः' इति नदीतरणमन्त्रोपि स्रो-तोभेदेऽपि सकृदेव । तथा अभिवृष्टे 'उन्दतीः' इति मन्त्रः वर्षधाराभेदेऽपि सकृदेव । तथा 'अवद्धं मनो दरिद्रं चक्षुः' इत्यमेध्यदर्शने प्रतिमन्त्रणमन्त्रोपि युगपदनेकामेध्यदर्शने न भिद्यते ॥

(१८)–प्रयाणे त्वार्थनिर्वृत्तेः ॥ ५१ ॥

तत्रैव दीक्षितस्य यज्ञदेशतः भृतिवननप्रयाणार्थो 'भद्रा-दभिश्रेयः प्रेहि' इति मन्त्रोपि मध्येमध्ये विश्रम्य पुनःपुनः

प्रयाणेऽपि नावर्तनीयः । अधिकाशङ्का तु पूर्वं स्वापादिभेदनिश्चयाभावात् युक्तं तन्त्रत्वं, प्रकृते तु तन्निश्चयसत्त्वे भेदोऽस्त्विति ॥

(१९)–उपरवमन्त्रस्तन्त्रं स्याल्लोकवद्बहुवचनात् ॥५२॥ न सन्निपातित्वादसन्निपातिकर्मणां विशेषग्रहणे कालैकत्वात् ॥५३॥

तत्रैव उपरवा नाम गर्तविशेषाश्चत्वारः, तेषां खनने 'रक्षोहणो वलगहनो वैष्णवान् खनामि' इति मन्त्रः प्रत्युपरवखननमावर्तते न वेति चिन्तायां–

बहुवचनान्तो मन्त्रस्सकृदेव सर्वोपरवखननं प्रकाशयति । अतश्च प्रतिप्रधानं गुणावृत्त्या, यथैव मन्त्रावृत्तिपूर्वकपात्रप्रोक्षणावृत्तौ प्राप्तायां, 'शुन्धध्वम्' इति बहुवचनानुरोधात् प्रोक्षणतन्त्रत्वापादनेन मन्त्रतन्त्रत्वं, तथेहापि सत्यपि करणमन्त्रत्वे बहुवचनानुरोधात् मन्त्रतन्त्रत्वम् ।

एतावांस्तु विशेषः—यदत्र सामर्थ्यात् प्रत्युपरवं खननस्यावृत्तिः न त्वेतावता मन्त्रस्यावृत्तिः, सकृत्पठितमन्त्रजन्यस्मृत्यैव सर्वोपरवखननप्रकाशनोपपत्तेः । न ह्यत्र प्रत्युपरवं खनने वैजात्यं येन 'मन्त्रान्ते कर्मादिस्सन्निपात्यः' इतिवचनविहितमन्त्रान्तकालभेदेनापि कथञ्चिद्भेदो भवेत् । 'उपरवान् खनति' इति विधिना एकजातीयस्यैव खननस्य प्रत्युपरवमर्थादावृत्तिबोधनादिति प्राप्ते–

विधेयतावच्छेदकीभूतविजातीयखननत्वस्यात्रैकत्वेऽपि एकैकोपरवखनने तस्य प्रत्येकवृत्तित्वं, संस्कार्यध्येयभेदात् । प्रतिग्रहं

संमार्गवत्, प्रतिसंवत्सरं क्रियमाणज्योतिष्टोमत्वादिवच्च। अतश्च विधेयतावच्छेदकीभूतविजातीयखननत्वपर्याप्त्यधिकरणस्य कर्मपदार्थत्वात् तस्य च मन्त्रान्तकालकत्वविधानात् मन्त्रावृत्तेरावश्यकत्वम्।

वेदिप्रोक्षणे तु नैकैकावृत्तौ विजातीयप्रोक्षणत्वरूपविधेयतावच्छेदकं प्रत्येकवृत्ति। अपि तु त्रिरावृत्तिविशिष्टप्रोक्षणविधानात् सर्वाभ्यासेषु ज्योतिष्टोमत्ववत् व्यासज्यवृत्त्येव। अतश्च तत्र विधेयतावच्छेदकधर्मपर्याप्त्यधिकरणस्याभेदान्न मन्त्रावृत्तिरिति वैषम्यम्। अतश्च पाशाधिकरणन्यायेन बहुवचनातिरिक्तसकलमन्त्रस्य प्रत्येकावृत्तिप्रतीतेः बहुवचनस्यापि तदनुरोधेनावृत्तिमङ्गीकृत्य पूजाद्यर्थत्वेन व्याख्यानं द्रष्टव्यम्॥

(२०)–हविष्कृदध्रिगुपुरोनुवाक्यामनोतस्यावृत्तिः कालभेदात्स्यात्॥ ५४॥ अध्रिगोश्च विपर्यासात्॥५५॥ करिष्यद्वचनात्॥५६॥

सोमे अनुसवनं सवनीयाः पुरोडाशादयः। तेषु प्रतिसवनं भेदेनैव चोदकप्राप्तं हविष्कृदाह्वानं, कालभेदेन गृह्यमाणविशेषतया तन्त्रत्वानुपपत्तेः। यद्यपि पत्नीसंयाजान्तं जघनेन गार्हपत्यमवस्थितैव पत्नी। तथाऽप्युत्करदेशमवघातार्थं भेदेनाह्वातव्यैव। तथा वाजपेये ऋतुपशूनां प्रातस्सवनकाले प्राजापत्यानां च ब्रह्मसामकाले पश्वालम्भे क्रियमाणे अध्रिगुप्रैषोपि कालभेदादावर्तत एव। सत्यप्यकरणमन्त्रत्वे दृष्टार्थत्वेन तज्जन्यस्मृतेर्विच्छेदात्॥

तथा 'आग्नेयं कृष्णग्रीवमालभेत सौम्यं बभ्रुमाग्नेयं कृष्णग्रीवं' इत्यत्र भेदेन प्रदानात् याज्यायां समानजातीयायामेवोभयाङ्गभूतायां तावत् करणमन्त्रत्वादेवावृत्तिः । अनुवाक्यायामपि करणमन्त्रत्वाभावेऽपि दृष्टार्थत्वाविशेषात् पूर्ववदेवावृत्तिः । एवं मनोतामन्त्रेऽपि । इदं च प्रत्युदाहरणमात्रमिति नात्र विशेषाशङ्का । तदेवं निरूपितं तन्त्रत्वम् ॥

इति श्रीखण्डदेवविरचितायां भाट्टदीपिकाया-
मेकादशाध्यायस्य चतुर्थः पादः.

अध्यायश्च समाप्तः.

श्रीकृष्णार्पणमस्तु.

अथ द्वादशाध्यायः.

(१)–तन्त्रिसमवाये चोदनातः समानानामैकतन्त्र्यमतुल्येषु तु भेदस्स्यात् विधिप्रक्रमतादर्थ्यात् श्रुतिकालनिर्देशात् ॥१॥ गुणकालविकाराच्च तन्त्रभेदस्स्यात् ॥ २ ॥ तन्त्रमध्ये विधानाद्वा मुख्यतन्त्रेण सिद्धिस्स्यात्तन्त्रार्थस्याविशिष्टत्वात् ॥ ३ ॥ विकाराच्च न भेदस्स्यादर्थस्य विकृतत्वात् ॥ ४ ॥ एकेषां वा शक्यत्वात् ॥ ५ ॥ आहो पुरीषकं स्यात् ॥ ६ ॥ एकाग्निवच्च दर्शनम् ॥ ७ ॥

तदेवमनेकेषां प्रधानानामगृह्यमाणविशेषत्वेऽङ्गतन्त्रता, गृह्यमाणविशेषत्वे त्वावृत्तिरित्युक्तम्। इह तु गृह्यमाणविशेषत्वेऽप्यन्यत उपकारलाभे प्रसङ्गेन कार्यसिद्धेर्नाङ्गावृत्तिरिति प्रतिपादयितुं प्रसङ्गो निरूप्यते।

तत्र प्रसङ्गो नामान्यत उपकारलाभप्रयुक्ताङ्गाननुष्ठानम्। अस्ति हीदं पशुपुरोडाशयागे, पशुयागार्थानुष्ठितप्रयाजादिजन्योपकारलाभप्रयुक्ताङ्गाननुष्ठानात्। अस्ति च प्रणयनादौ पश्वर्थानु-

ष्ठितगोदोहनादिजन्योपकारलाभप्रयुक्तचमसाननुष्ठानात् । अस्ति चाग्नेयादौ व्रीहिजन्योपकारलाभप्रयुक्तयवाननुष्ठानात् । अत्राननुष्ठानमात्रस्य प्रसङ्गत्वे बाधेऽपि तदापत्तिः, अतः प्रयुक्तत्वान्तमाद्यं विशेषणम् । अप्रयोजके च वाजिनादौ नोपकारलाभप्रयुक्तं दध्यानयनाद्यननुष्ठानं, अपितु वाजिनानुनिष्पन्नत्वादिप्रयुक्तमिति न तत्राप्यतिप्रसङ्गः ।

वस्तुतस्तु—चतुर्थोक्तप्रयोजकत्वाभावोऽप्रयोजकत्वं तद्व्याप्य एव च प्रसङ्गः । प्रसङ्गलक्षणानाक्रान्तश्चाप्रयोजकत्वविशेषो वाजिनादाविति तयोर्भेदः । तन्त्रे आग्नेयार्थानुष्ठितप्रयाजादिजन्योपकारलाभेऽप्यगृह्यमाणविशेषतया तदनुष्ठानस्य सर्वसाधारणत्वादग्नीषोमीयार्थमुपकारलाभप्रयुक्ताननुष्ठानाभावान्नातिप्रसङ्गः ।

तदिह 'अग्नीषोमीयस्य वपया प्रचर्याग्नीषोमीयं पशुपुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपति' इति श्रुतेऽग्नीषोमीयपशुयागाङ्गभूते दार्शिकाग्नीषोमीययागप्रकृतिके पशुपुरोडाशयागे किं पाशुकानि प्रयाजादीन्यङ्गानि प्रसज्यन्ते उत भेदेनानुष्ठीयन्त इति चिन्तायां—

न तावत्पौरोडाशिकं चोदकं प्रयोगविधिं च प्रयाजाद्यंशेऽप्यभ्युपगम्य केवलमनुष्ठानप्रसङ्ग एवाभ्युपगन्तुं शक्यः, प्रयोगविधिना वपाप्रचारोत्तरकालविशिष्टसाङ्गपुरोडाशयागप्रयोगविधौ ततः पूर्वकृतप्रयाजादीनामकालकृतत्वेनोपकारकत्वानुपपत्तेः । यदि तु नायं कालविधिः अपितु पशुपुरोडाशसमाख्यासहकृतानुष्ठानसादेश्याद्वाक्याद्देव वा पश्वङ्गत्वावगतौ तत्प्रयोगान्तःपातेनानुष्ठानसिद्धेरयं क्रमविधिरेवेत्युच्येत, तथाऽपि पुरोडाशयागार्थं प्रधानविधिनैवानुष्ठापितानां प्राकृतानामङ्गानामत्राकरणे वैगुण्यापत्तिरनिवार्यैव ।

यत्र हि पश्वङ्गानां पुरोडाशाङ्गानां च न वैलक्षण्यं, तत्र स कृत्करणे वैगुण्याभावेऽपि तन्त्रत्वस्यैवापत्तेर्न प्रसङ्गापत्तिः। यत्र वैलक्षण्यं, यथा—पशावेकादश प्रयाजाः, तिष्ठति च पशौ, पृषदाज्येनानूयाजा एकादश; वैकृतयाज्यान्तरयुक्ताः; पुरोडाशे तु प्रयाजाः पञ्च; हविरासादनोत्तरकालीनाः, अनूयाजाश्च शुद्धाज्येन त्रयः इत्यादि। तत्र त्रित्वादिसङ्ख्यायाश्चोदकेनाङ्गत्वप्राप्तौ प्रयोगविधिना चानुष्ठापने कथं पुरुषालस्यवशेनाननुष्ठाने वैगुण्यानापत्तिः। अतोऽवश्यं प्रसङ्गवादिना तदंशे शास्त्रस्यैव न व्यापार इत्यभ्युपगन्तव्यम्।

अस्तु तर्हि तदंशे चोदकसत्त्वेऽपि प्रयोगविधिलोपः, तथात्वे पुरोडाशोद्देशप्रवृत्तपुरुषकृतौ प्रयाजाद्यनुकूलायां प्रयाजादेः कारकत्वाभावेन पुरोडाशाङ्गत्वानापत्त्या चोदकवैयर्थ्यात् प्रयाजाद्यनुष्ठानस्य पशूद्देश्यकत्वेन पुरोडाशोद्देश्यकत्वाभावात्। अथ पुरोडाशयागानुकूलभावनायामेव प्रयाजादेः इतिकर्तव्यतात्वेनान्वयात् तदङ्गत्वमित्युच्यते, तथाऽप्यनुष्ठानाभावेऽप्यङ्गत्वबोधकातिदेशस्वीकारे कृष्णलेष्ववघातातिदेशापत्त्या प्राभाकरमतप्रवेशापत्तेः।

अथ उपकारपृष्ठभावेन पदार्थानामतिदेशादुपकारलोप इवान्यत उपकारलाभेऽपि न पदार्थातिदेशः, उपकारस्य सिद्धत्वेन जनकापेक्षाभावे तदंशे अतिदेशकल्पने प्रमाणाभावात्। अत एव पुरोडाशातिदेशेन प्रयाजादिजन्यो विजातीयोपकार एवातिदिश्यते न तु तज्जनकप्रयाजादिकमपि। अतश्च पश्वर्थे क्रियमाणप्रयाजादिभिरेव तादृशविजातीयोपकारस्य लब्धत्वात्तेनैव पुरोडाशयागेऽपि योग्यताजननरूपफलोपपत्तेः प्रसङ्गाविरोधः। अत एव कालसङ्ख्याद्यभावकृतं न वैगुण्यमपि। प्रयाजा-

दीनामेवानतिदेशेन तत्पृष्ठभावेन तेषां सुतरामनतिदेशादिति चेत् तथात्वेऽपि पशुयागोद्देशेनानुष्ठितप्रयाजादिजन्यादृष्टानां पशूपकारं प्रत्येव फलोपधायकतया पुरोडाशयागोपकारकत्वानुपपत्तेः। अन्यथा स्वर्गोद्देशेनानुष्ठितदर्शपूर्णमासादितः पुत्रवृष्ट्यादेरप्युत्पत्त्यापत्तेः। अतः पश्वर्थं क्रियमाणप्रयाजाद्यङ्गैः पुरोडाशोपकारकत्वानुपपत्तेः तदर्थं भेदेनानुष्ठेयानि प्रयाजादीनि।

नच 'एकादशप्रयाजान् यजति' इत्यादिनाऽङ्गप्रधानसाधारणप्रयाजाद्युद्देशेन एकादशत्वादिविधानात् सकृत्कृतैरेव तैस्तन्त्रेणोभयोपकारोपपत्तिः। 'एकादशप्रयाजान् यजति पशुमेव तत्प्रयजति, एकादशानूयाजान् यजति पशुमेव तदनुयजति' इत्यादिना एकादशत्वादीनां पश्वपूर्वसाधनीभूतप्रयाजार्थत्वावगमेन गृह्यमाणविशेषतया तन्त्रत्वानुपपत्तिरिति प्राप्ते—

सत्यमेकादशत्वादिगुणकं प्रयाजादिकं पश्वर्थमेव। तैरेव तु पशुप्रयोगमध्यवर्तिनः पुरोडाशयागस्य प्रसङ्गेनोपकारसिद्धेः न पृथक् तदर्थमनुष्ठानम्। अत एव प्रसङ्गस्थले अन्यतस्सिद्धोपकारलाभात् पुरोडाशप्रयोगविधिलाघवेन नोपकारजनकीभूतं प्रयाजादिकमनुष्ठापयति, न वा तदीयचोदकस्तदतिदिशति प्रयोजनाभावात्। अत एवोपकारमात्रांश एवातिदेशः। न च तैः पश्वपूर्वानुकूलयोग्यतामात्रस्यैव जननं, पुरोडाशापूर्वानुकूलयोग्यताया अपि सामग्रीसत्त्वेनोत्पत्तौ बाधकाभावात्॥

नह्येककारण युगपत्क्रमेण वा एकमेव कार्यं जनयतीत्यत्र नियामकमस्ति, एकस्यैव घटस्य युगपत् क्रमेण वा रूपरससंयोगाद्युत्पादकत्वदर्शनात्। कामोद्देशेनानुष्ठितदर्शपूर्णमासजन्यापूर्वान्नित्यप्रयोगीयपापक्षयस्याप्युपपत्तेश्च। सामग्रीभेदस्य प्रकृ-

तेऽपि समानत्वाच्च । एकस्मात्कारणाद्युगपदेककार्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्यैकस्यैवोत्पत्तिः, इतरथा घटद्वयोत्पत्तिरपि युगपदापद्येत । अत एव 'सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासौ' इत्यादावर्थवादोपात्तकामशब्दानुरोधेन प्रवृत्तिप्रयोजककामनाविषयत्वस्यैवोद्देश्यतावच्छेदकत्वेन स्थापितत्वात् तदवच्छिन्नस्यैकस्यैव युगपदुत्पत्तिः नानेकस्य ॥

न च तर्हि क्रमेण तस्योत्पत्तिप्रसङ्गः, पूर्वोत्पन्नकार्येणापूर्वस्य नाशे उत्तरोत्पत्तावापादकाभावात् । नचैवमिहापि प्राथमिकेन पुरोडाशपरमापूर्वेण प्रयाजादिजन्यादृष्टानां नाशात्पाश्चात्यपशुपरमापूर्वोत्पत्त्यनुपपत्तिः, लाघवेनोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्यैवापूर्वनाशकत्वाङ्गीकारात् । अतोऽत्र कार्यान्तरोत्पत्तौ न किञ्चिद्बाधकमिति युक्त एव प्रसङ्गः । गुणकालादिकृतं वैगुण्यं तु त्वयैव निरस्तम् ॥

(२)–जैमिनेः परतन्त्रत्वापत्तेः स्वतन्त्रः प्रतिषेधः स्यात् ॥८॥

यानि त्वङ्गानि आज्यभागावघातादीनि पशौ न विद्यन्ते तानि किं पुरोडाशे कर्तव्यानि न वेति चिन्तायां—

पुरोडाशभावनाया इतिकर्तव्यतापेक्षायां सन्निहितपाशुकचोदकप्रापिताङ्गजन्योपकाराणामेवोपस्थितत्वेन स्वापूर्वजननानुकूलयोग्यताजनकत्वमात्रकल्पनया इतिकर्तव्यताकाङ्क्षाशान्तेः न पुरोडाशविधिना स्वतन्त्रातिदेशकल्पनं, गौरवात् । अतश्च यथैव गृहमेधीये क्लृप्ताकाराज्यभागाभ्यामेव निराकाङ्क्षत्वान्नातिदेशकल्पनं तथा प्रकृतेऽपि क्लृप्तैरेवोपकारान्निराकाङ्क्षत्वादातिदेशकल्पनानुपपत्तेर्नाज्यभागादीनामङ्गत्वे प्रमाणमस्ति । अत एव

प्रयोज्यवर्गाभावात् पुरोडाशप्रयोगविधेरपि प्रधानमात्र एव व्यापारः न त्वङ्गांशे, तज्जन्योपकारांशे वेत्यपि लाघवम् । नचैवमप्येकादशकपालसम्पादकसन्निपत्योपकारकाङ्गापेक्षयैवातिदेशकल्पनं, तथात्वे गृहमेधीयेऽपि तदापत्तेः ॥

वस्तुतस्तु—अनोवासोऽधिकरणन्यायेन लोकसिद्धैकादशकपालस्यैव ग्रहणात् न प्रयोगमध्ये तत्करणावश्यकता, गृहमेधीयचरोस्तु वाचनिकानामेव कतिपयानां सन्निपत्योपकारकाणां पाठात्प्रयोगमध्ये करणमिति विशेषः । अतश्च नाज्यभागादीनां पुरोडाशार्थे करणमिति प्राप्ते

पाशुकाङ्गोपकाराणां पुरोडाशापूर्वजननानुकूलयोग्यतां प्रति तत्तद्विजातीयापूर्वत्वेनैव वस्तुतो जनकत्वेऽपि तत्कार्यकारणभावबोधकपदकल्पनायां न तावत्पुरोडाशयागप्रधानीभूतपश्वपूर्वसम्बन्ध्यङ्गजन्योपकारैर्योग्यतां भावयेदित्येवंविधा कल्पना, तथात्वेऽपूर्वाणामप्युपयाजादिजन्यापूर्वाणामेतद्योग्यताजनकत्वापत्तेः। न चेष्टापत्तिः, ज्यौतिष्टोमिकाङ्गजन्यापूर्वाणामपि सवनीयोपकारजनकत्वापत्त्या तत्रापि दैक्षातिदेशानापत्तेः । पश्वपूर्वसम्बन्ध्यङ्गजन्योपकारकत्वस्य पुरोडाशजन्यापूर्वे बाधिततया यूपादिजन्योपकारे चातिप्रसक्तत्वेन तादृशपदस्य कल्पयितुमशक्यत्वाच्च ॥

अतोऽवश्यं स्वप्रधानीभूतपशुयागसादृश्योपस्थितसान्नाय्यसम्बन्ध्यङ्गजन्याबाधितोपकारैर्निरुक्तयोग्यतां भावयेत् इत्येवकल्पना वाच्या, तद्वरं स्वसादृश्योपस्थिताग्नीषोमीयपुरोडाशयागसम्बन्ध्यङ्गजन्योपकारैर्निरुक्तयोग्यतां भावयेत् इत्येव कल्पना। अतश्च युक्त एव पुरोडाशे पैष्टिकधर्मातिदेशः । तेन च स-

वौपकारेषु प्राप्तेषु तत्पृष्ठभावेन पदार्थातिदेशवेलायां य एवोपकारो नान्यतो लभ्यते तदंशे पदार्थातिदेशस्य, तत्प्रयोगविधेश्चावश्यकत्वात् युक्तमेवाज्यभागादीनां करणम्।

ये तूपकारा अन्यतो लब्धास्तद्विषयेऽतिदेशप्रयोजनाभावात् नातिदेशः, पदार्थानामुपकारांशे त्वस्त्येव सः । यद्यपि च नोपकारस्य पृथगतिदेशो गौरवात् अतिदेशलक्षणस्याव्याप्तेश्च, तथाऽप्येकेनैवातिदेशेन प्राकृतोपकारद्वारा पदार्थानां विकृत्यङ्गत्वं बोधयता उपकारस्यापि विकृतिसम्बन्धावगमात् सिध्यति तस्याप्यतिदेशविषयत्वम्। एवंच प्रसङ्गस्थले अतिदेशेन प्राकृतोपकारद्वारा अन्यत उपकारालाभ एव पदार्थविधानात् तल्लाभे उपकारसम्बन्धसिद्धावपि पदार्थविधायकाभावान्नातिदेशः; पदार्थानामनुष्ठेयत्वाभावाच्च न प्रयोगविधिरपि।

अत एव सर्वत्र प्रकृतौ विकृतौ वा अङ्गविधिष्वेवं वाक्यार्थः—अन्यत उपकारालाभेऽनेनाङ्गेन योग्यतां सम्पादयेदिति। अत एव प्रकृतेरपि दैवाद्वितविकृतिप्रयोगमध्येऽनुष्ठाने प्रसङ्गेनोपकारलाभात् न प्रयाजाद्यनुष्ठानम्। पशुपुरोडाशेऽपि च दैक्षे नित्यतया यथाशक्ति एकादशप्रयाजाद्यननुष्ठानेनापि क्रियमाणे पुरोडाशार्थमेव पञ्चप्रयाजाद्यनुष्ठानं तदा च पशोरपि प्रसङ्गित्वं, अन्यत उपकारलाभस्याविशिष्टत्वात्। अत एव तन्त्रमध्यपातादिकमप्युपकारलाभोपलक्षणमेव। अतो यत्रान्यत उपकारलाभः तज्जनकपदार्थांशे नाऽतिदेशः न वा प्रयोगविधिः इतरांशे तूभयमिति सिद्धम्। न चैवमप्रयोज्येऽपि प्रयोगविध्यभावात् प्रसङ्गे ततो विशेषानापत्तिः, अन्यत उपकारालाभे प्रसङ्गस्थले प्रयोगविधिसत्त्वेन ततो भेदात्।

वस्तुतस्तु—चतुर्थोक्तप्रयोज्यत्वाभाव एवाप्रयोज्यत्वं तद्भिन्नमेवोक्तविधप्रसङ्गत्वमिति नाभेदशङ्का। अप्रयोज्यत्वव्याप्यमेव तु प्रसङ्गत्वमिति ध्येयम्।

यत्तु चोदकप्रयोगविध्योरुभयोस्सत्त्वेऽपि प्रयोजनाभावादननुष्ठानमिति प्राभाकरमतं, तत् विधिना विहितस्य गुणविशेषविशिष्टस्य प्रयाजादेरननुष्ठाने विहितगुणाभावेन प्रयोजनलाभानुपपत्तेरुपेक्षितम्। अस्मन्मते तु गुणविधानाभावादेव न वैगुण्यमिति विशेषः।

यत्तु अस्मिन्नधिकरणे मूले प्रयोगविधिमङ्गीकृत्य चोदकलोपेन पूर्वपक्षकरणं, चोदकाङ्गीकारेण प्रयोगविधिमात्रलोपेन च सिद्धान्तकरणं, तत् निर्युक्तिकत्वात् प्रयोजनाभावाच्चोपेक्षितम्॥

(३)–नानार्थत्वात् सोमे दर्शपूर्णमासप्रकृतीनां वेदिकर्म स्यात्॥९॥ अकर्म वा कृतदृषा स्यात्॥१०॥

सौमिकमहावेदिर्देशत्वेनाङ्गप्रधानार्थेत्युक्तं तृतीये। तदा 'इयति शक्ष्यामहे अस्यां कर्तुं' इति महावेदिस्तुत्यर्थोऽर्थवाद एव। तेन महावेदिकरणोत्तरं यानीष्टिपश्वादीनि दर्शपूर्णमासविकाराणि सोमाङ्गानि कर्माणि तेषु हविरासादनरूपस्याङ्गाङ्गस्य महावेदिधर्मकत्वोपदेशादातिदेशिकैष्टिकवेदेस्तद्वेदिकरणस्य च बाध इत्यविवादमेव। यदा त्वनेनार्थवादिकं गमनागमनादिरूपकर्तृप्रचारमात्रार्थत्वं महावेदेस्तदा कृत्वाचिन्तया किं तादृशकर्मणि हविरासादनार्थैष्टिकवेदिकरणस्य, कार्यसिद्ध्यभावात् प्रसङ्गसिद्ध्यनुपपत्तेः ऐष्टिकवेदिकरणेन तां सम्पाद्य तद्धविरासा-

दनीयम् । तेन हि ऐष्टिकसौमिकवेदी तद्वेदिकरणं च कर्तव्यं न वेति चिन्तायां—

कर्तृप्रचारेण हविरासादनस्य महावेद्या वा ऐष्टिकवेदेः, तद्वेदिकरणेन वा तद्वेदिकरणयास्तद्वेद्योर्वा एकत्वप्रत्यभिज्ञापकाभावात्, प्रकरणान्तराच्च वदिकरणभेदप्रतीतेः, सत्यापि च वेदिशब्दमात्रस्यैकत्वे तद्वाच्यानां तत्तत्परिमाणविशिष्टदेशविशेषाणां भिन्नत्वेन तत्तद्वेदिभेद इति प्राप्ते—

सत्यं, न कर्तृप्रचारेण हविरासादनस्य प्रसङ्गसिद्धिस्तस्य पृथगनुष्ठानावश्यकत्वात् । तथाऽपि महावेदिसम्पादकवेदिकरणेनैव ऐष्टिकवेदेरपि सिद्धतया नैष्टिकवेदिकरणस्य पृथगनुष्ठानम् । वेदिर्हि न परिमाणविशिष्टदेशविशेषः तस्य स्वतस्सिद्धत्वेन वेदिकरणजन्यत्वानुपपत्तेः वेदिकरणसमाख्यया तस्य वेद्युत्पादकत्वावगतेश्च । किन्त्वदृष्टविशेषावच्छिन्नदेशविशेषः अदृष्टमेव वा । तत्र च विशेष्यभूतस्य देशस्य वेदिकरणाजन्यत्वाददृष्टमेव तज्जन्यम् । तच्च वेदिशब्दस्य नानार्थकत्वपरिहाराय एकजातीयमेवेति सौमिकवेदिकरणेन तस्य जातत्वात् अदृष्टविशेषावच्छिन्नाहवनीयप्रत्यग्देशरूपस्य ऐष्टिकवेदिपदार्थस्य सिद्धेर्नैष्टिकवेदिकरणानुष्ठानम् ॥

नचैवमेकजातीयादृष्टं प्रति वेदिकरणद्वयस्य कारणत्वे व्यभिचारसङ्कर्यापत्तिः । तत्तत्क्रतुपूर्वसाधनीभूतवेदिरूपादृष्टं प्रति तत्तद्वेदिकरणस्य कारणत्वात् दर्शादौ वेदिकरणान्तराप्रसक्तेः । प्रकृते त्वदृष्टमात्रस्यैव लाघवेनातिदिष्टतया तज्जनकवेदिकरणविशेषस्यानतिदेशादिति कौस्तुभ एव सम्मार्गाधिकरणे क्षुण्णम् ॥

(४)–पात्रेषु च प्रसङ्गस्स्याद्धोमार्थत्वात् ॥११
न्याय्यानि वा प्रयुक्तत्वादप्रयुक्ते प्रसङ्ग-स्स्यात् ॥१२॥

सौमिकानां ग्रहचमसादिपात्राणां खरासादनोत्तरं यान्यैष्टिकविकाराणि सवनीयपश्वादीनि तेषु तैरेवोपात्तैः कार्यसिद्धेः न प्राकृतजुह्वादिपात्राक्षेपकत्वमिति प्राप्ते—

न तावत्तैः सोमप्रक्षेपेण हविरन्तरप्रक्षेपसिद्धिः, तस्य पृथगनुष्ठानावश्यकत्वात् । हविरन्तरप्रक्षेपादौ च न ग्रहादीनां कारणता प्रकृते प्रामाणिकी, उपदेशातिदेशयोरभावात्; प्रयाजाद्यङ्गानां हि पुरोडाशोपकारकत्वेऽतिदेशेन सिद्धे युक्तं यत्सिद्धानामेव तेषामुपजीवनं; प्रकृते तु सौमिकानामेतत्प्रक्षेपाद्यङ्गत्वे प्रमाणाभावान्महावेदिवच्च ग्रहचमसेष्वाकारविशेषविशिष्टकाष्ठविशेषत्वादिरूपजुहूत्वादिरूपसत्त्वे प्रमाणाभावादातिदेशिकपात्राणां चाधानवेळायामेवोपात्तत्वेन लाघवन्यायस्याप्यभावात् नात्र प्रसङ्गसिद्धिः ॥

अत एव सुत्यादिने 'युनज्मि ते पृथिवीं ज्योतिषा सहेति स्रुचमभिमृशति' इत्यादिना ऐष्टिकपात्राणामभिमर्शनं विहितम् । अत एव 'ग्रहैर्जुहोति' इत्यादिनाऽङ्गप्रधानसाधारणप्रक्षेपानुवादेनैव 'हिरण्मय्यस्स्रुचो भवन्ति' इतिवत् ग्रहादिविधानादुपदेशेनैव हविरन्तरप्रक्षेपे ग्रहादिप्राप्तेरैष्टिकपात्रबाध इत्यप्यपास्तं, तथात्वे ध्रुवादिदर्शनवैयर्थ्यात्, ग्रहादीनां सोममात्रार्थत्वे गमकान्तराणामपि सत्त्वाच्च ॥

(५)–शामित्रे च पशुपुरोडाशो न स्यादितरस्य प्रयुक्तत्वात् ॥ १३ ॥

दैक्षे 'शामित्रे श्रपयति' इति विहितः पशुपाके शामित्रोऽग्निः पूर्ववदेव पुरोडाशपाके न प्रसज्यते किन्त्वातिदेशिकगार्हपत्यकार्ये शालामुखीय एव, 'अत ऊर्ध्वं गार्हपत्यो भवति' इति वचनेन विहितश्शालामुखीय एव। न चास्य सामान्यवचनत्वादङ्गप्रधानसाधारणश्रपणानुवादेन विहितशामित्रेण शालामुखीयबाधोपपत्तिः, शामित्रशब्दस्य शमनसम्बन्ध्यग्निवाचित्वाच्छ्रपणस्य शमनसम्बन्धावगतेस्तस्य च पशावेव सामानाधिकरण्येन सत्त्वात् पशुश्रपणोद्देशेनैव शामित्रविधिप्रतीतेः॥

(६)-श्रपणं वाऽग्निहोत्रस्य शालामुखीयेन स्यात् प्राजहितस्य विद्यमानत्वात् ॥१४॥

सोमे आहवनीयादुत्तरवेद्यामग्निप्रणयनोत्तरमवशिष्टाहवनीयस्य शालामुखीय इति संज्ञा। स एव च 'शालामुखीय एव अत ऊर्ध्वं गार्हपत्यो भवति' इति वचनेनाग्निप्रणयनादूर्ध्वं गार्हपत्यकार्ये विनियुक्तः। गार्हपत्यस्य तु तदारभ्य प्राजहित इति संज्ञा। कौण्डपायिनामयने च परम्परया सर्वमिदमतिदिष्टं, तत्र मासाग्निहोत्रमपि सर्वोपसदुत्तरकालीनसायंकालकत्वादग्निप्रणयनोत्तरमिति तदीयं श्रपणं शालामुखीयस्य प्रवृत्तत्वात् तत्रैव स्यात्। न ह्यत्र शामित्रवन्मासाग्निहोत्रीयश्रपणे तस्याङ्गताग्राहकप्रमाणाभावः, चोदनालिङ्गातिदेशस्यैव प्रमाणत्वात्।

न च तदपेक्षया प्रबलनामातिदेशप्रापितप्राजहितेन तस्य बाधादनङ्गत्वं, कार्यान्तरे प्रवृत्तस्यैव शालामुखीयस्य लाघवादुपजीवनेन नामातिदेशस्यैव प्राजहितविषयत्वाकल्पनात् शालामुखीयस्य प्रकृतावग्निप्रणयनोत्तरकालीनयज्ञभागधर्मत्वेन प्र-

धानाश्रितत्वात्, तेन नामातिदेशप्रापितस्य बाधोपपत्तेश्च, प्राजहितसमाख्यया तस्य कार्यसाधनत्वाभावप्रतीतेश्च । अतश्चोपादानलाघवानुरोधेन शालामुखीयस्यैव प्रसङ्गेन ग्रहणात् प्राजहितस्य निवृत्तिरिति प्राप्ते—

नात्र किञ्चिदुपादानलाघवं, शालामुखीयस्य कार्यान्तरे प्रवृत्तत्वेऽप्येतत्कार्यस्य पृथगनुष्ठेयत्वेन लाघवाभावात्, सन्निहितत्वमात्रस्य प्राजहितेऽपि सत्त्वाच्च । न च भागधर्मत्वेन प्रधानाश्रितत्वाच्छालामुखीयस्य प्राबल्यं, प्रधानाश्रितस्याप्यङ्गेषु कल्प्यत्वेन स्वाश्रितप्राजहितापेक्षया दुर्बलत्वात् मासाग्निहोत्रस्यापि कौण्डपायिनामयने प्रधानत्वेन प्रकरणान्तराधिकरणवार्तिके स्थापितत्वाच्च ।

वस्तुतस्तु –नायं भागधर्मः; पदार्थवत् भागस्यापि स्ववाक्ये श्रुतत्वाभावात्, योग्यतया साक्षात्पदार्थधर्मत्वस्यैव युक्तत्वाच्च । अतश्चापूर्वमासाग्निहोत्रे न शालामुखीयस्याङ्गत्वप्रसक्तिः ॥

वस्तुतस्तु – न कौण्डपायिनामयनत्वेन एकोतिदेशः प्रमाणाभावात् । अपि तु तद्वृत्तितत्तत्सोमयागत्वेन भिन्न एव । अतश्च शालामुखीयस्य प्रकृतौ प्रकृतापूर्वसम्बन्धिगार्हपत्य एव विनियोगः न त्वसम्बन्धितत्तत्कार्ये, अतश्च मासाग्निहोत्रे तदतिदेशप्रवृत्तौ प्रमाणाभावात् स्वातिदेशेन प्राजहितप्राप्तिरविकलैव । अत एव प्राजहितसंज्ञाऽपि सोमयागापूर्वसाधनीभूततत्कार्य एवेति ध्येयम् ॥

(७)–हविर्धाने निर्वपणार्थं साधयतां प्रयुक्तत्वात् ॥ १५॥ असिद्धिर्वाऽन्यदेशत्वात्

प्रधानवैगुण्यादवैगुण्ये प्रसङ्गस्स्यात् ॥१६॥

अनसां च दर्शनात् ॥१७॥

सोमे सोमधारणार्थे द्वे शकटे हविर्धानसंज्ञके प्रणीय हविर्धानमण्डपे समन्त्रकं स्थापिते। तदुत्तरं च यानीष्टिविकाराणि तेष्वतिदेशप्राप्तोऽनोधिकरणको निर्वापः सोमार्थयोरेवानसोरन्यतरत्र कर्तव्यः; अनस्त्वावच्छिन्नस्य साधनत्वेन विहितस्य परप्रयुक्तस्य लाभे स्वतन्त्रानोन्तराक्षेपकल्पनानुपपत्तेरिति-प्राप्ते—

न तावन्मन्त्रवन्नियमेन स्वदेशस्थापितस्यानसो निर्वापदेशशालामुखीयपश्चाद्भागे नयनं सम्भवति; तयोर्द्वयोर्हविर्धारणव्यापृतयोर्हविष उत्तारणे तन्त्रिण एव वैगुण्यापत्तेः। अथ प्रसङ्गिन एव देशाभावकृतं वैगुण्यं लाघवानुरोधेन सोढ्वा हविर्धानदेश एव तदुपर्येकदेशावस्थिते सोमे सत्यपि निर्वापोपि क्रियेत, ततोऽनोन्तरग्रहणेऽपि यजमानगृहे कार्यान्तरार्थमनोन्तरसत्त्वे लाघवस्य तुल्यत्वात् न देशाभावकृतवैगुण्यसहनम्। यदाऽपि तदभावः तदाऽपि तदाक्षेपकल्पनमेवानुपादेयदेशबाधापेक्षया युक्तमाश्रयितुम्। नह्ययं देशोऽनसोङ्गं अपि तु निर्वापाङ्गं; अतः पदार्थत्यागापेक्षया पदार्थाक्षेपस्यैव पाक्षिकस्य न्याय्यत्वात् न प्रसङ्गः॥

(८)–तद्युक्तत्वं च कालभेदात् ॥१८॥

सोम एव दीक्षाकाले रात्रिजागरणमाम्नातम्, दर्शपूर्णमासयोरप्यौपवसथ्येऽहनि जागरणमाम्नातं, तदतिदेशेन सोमाङ्गेष्टिपशुषु प्राप्तं सोमाङ्गजागरणेन प्रसज्यत इति प्राप्ते—

यदि तावज्जागरणं यज्ञसाधनरक्षाद्वारा अप्रमादार्थं तदा अन्यकालीनजागरणेनान्यकालीनेष्ट्यङ्गभूतपदार्थरक्षणासम्भवान्न प्रसङ्गः । न हि क्वापि सोमाङ्गभूता इष्टिर्दीक्षा रात्रावस्ति, दीक्षणीयायास्त्र्यहस्कालायाः दिन एव सत्त्वात् । प्रायणीयादौ तु भिन्नकालता स्पष्टैव ॥

'अथ दीक्षित एतां रात्रिं जागर्ति तया स्वप्नेन व्यावर्तते' इत्यर्थवादानुसारात् स्वप्नव्यावृत्तिफलकजागरणस्यादृष्टार्थत्वप्रतीतेः तदृष्टस्य ज्योतिष्टोमपरमापूर्वोत्पत्त्यवधिस्थायित्वात्तेनैव प्रसङ्गसिद्धेर्नेष्टिषु पृथग्जागरणमिति चेत्, तथात्वेऽपि दार्शिक जागरणस्य दृष्टार्थत्वेन प्रसङ्गानुपपत्तेस्तस्याप्यदृष्टार्थत्वेऽपि प्रकरणान्तरन्यायेन विजातीययोर्जागरणयोरेकादृष्टजनकत्वे प्रमाणाभावेन विजातीयादृष्टेन विजातीयादृष्टजनकक्रियाप्रसङ्गानुपपत्तेः ॥

न चादृष्टवैजात्येऽपि दर्शश्राद्धेन व्यतीपातश्राद्धस्य प्रसङ्गसिद्धिरिति कालादर्शाद्युक्तं युक्तम् । तत्रागृह्यमाणविशेषतया कालैक्येन निमित्तद्वयसन्निपाते तन्त्रत्वस्यैवोचितत्वात् । एतेनादृष्टसाजात्येऽपि नित्यकाम्यदर्शादिस्थलेऽप्यगृह्यमाणविशेषतया तन्त्रत्वमेव न तु काम्येन नित्यप्रसङ्गः मानाभावात् । कामे सति तस्यैव निमित्तस्यापि प्रयोजकत्वस्य प्रामाणिकत्वेन तदभावकल्पनायां प्रमाणाभावात् । इतरथा कामनायाः फलोत्पत्तिं प्रत्येव कारणत्वकल्पनेन वैपरीत्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वात् व्यक्तिभेदे परं काम्येन गोदोहनादिना नित्यचमसकार्यसिद्धिः प्रसङ्गेनेति तद्विषयोऽयं काम्येन नित्यसिद्धिः प्रसङ्गेनेति प्रवादः ।

अस्तु वा तादृशस्थलेऽपि प्रसङ्गः । तथाऽप्यदृष्टवैजात्येनैव क्वचित्प्रसङ्गः। अत एव—

अवमूर्यं चरेत्कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने।

कृच्छ्रातिकृच्छ्रावसृक्पाते............... ॥

इत्यत्रासृक्पातरूपव्याप्यनिमित्तकप्रायश्चित्तेन व्यापकनिमित्तरूपावगूरणशस्त्रपातनिमित्तकप्रायश्चित्तयोस्सजातीययोरेव प्रसङ्गसिद्धिर्विज्ञानेश्वरेणोक्ता। तत्रापि तन्त्रं प्रसङ्गो वेति तु स्वयमूह्यम्। विजातीये तु नैव क्वचिद्वचनं विना प्रसङ्ग इति प्रकृते अदृष्टार्थत्वेऽपि जागरणयोर्न प्रसङ्गः॥

वस्तुतस्तु—दर्शपूर्णमासयोरपि यदि रात्रिजागरणं विहितं तदा दीक्षणीयादेस्सद्यस्कालत्वात्तत्र तल्लोप एवेति क्व प्रसङ्गः॥

(९)—मन्त्राश्च सन्निपातित्वात् ॥ १९ ॥

वरुणप्रघासेषु दक्षिणोत्तरविहारयोर्देशभेदात् कर्तृभेदाच्च पदार्थानां न तन्त्रता इति स्थितम्। तत्र च प्रयाजादिविषये भूयोऽनुग्रहस्य न्याय्यत्वात् मारुत्यां न्यायप्राप्तः प्रसङ्गो 'यदेवाध्वर्युः करोति तत् प्रतिप्रस्थाता करोति' इति वचनेन बाध्यत इत्यप्युक्तमेव। अतस्ते तावत्पृथगेव कर्तव्याः। मन्त्रास्तु येऽर्थस्मरणार्थाः तेऽध्वर्युणा तावत्पठनीयाः। ततश्च तेन मन्त्रान्ते पदार्थे कृते पश्चात्प्रतिप्रस्थात्रा स्वपदार्थे क्रियमाणे अध्वर्युप्रतिप्रस्थातृकर्तव्यपदार्थयोः क्रमविधानात् प्रतिप्रस्थातृकर्तृकपदार्थस्याध्वर्युकर्तृकपदार्थेनैव उपस्थितिसिद्धेर्मन्त्रकार्यस्य प्रसङ्गसिद्ध्या न मन्त्राणां प्रतिप्रस्थात्रा पृथक्पाठ इति प्राप्ते—

निर्वपामीत्यादिमन्त्रेषु आत्माभिवादितया आत्मकर्तृकनिर्वापस्मृतेरेव कार्योपयोगितया तादृश्याश्चान्यतोऽलाभात् न प्रसङ्गः।

वस्तुतस्तु—'यदेवाध्वर्युः करोति' इत्यनेन न क्रमविधिः प्रसङ्गाभावमात्रफलकतया पदार्थकरणमात्रविधानात्, कर्तृभेदेन

पाठक्रमस्याप्यनियामकत्वाच्च । अतो युगपदेव द्वाभ्यां समन्त्रकाः पदार्थाः कर्तव्या इति क्व प्रसङ्गावकाशः ॥

(१०)–धारणार्थत्वात् सोमेऽग्नयन्वाधानं न विद्यते ॥ २० ॥

दर्शपूर्णमासयोः प्रणयनोत्तरं प्रादुष्करणोत्तरं वाऽग्नीनां समन्त्रकमाद्यं समिन्धनं विहितं, तदतिदेशेन सोमाङ्गेष्टिपशुबन्धादौ दीक्षणीयादिरूपे प्राप्तमपि न कार्यं, ततः पूर्वमेव साङ्गसोमकरणार्थप्रणयनाद्युत्तरं समिन्धनस्य कृतत्वात् । यद्यपि तदमन्त्रकमर्थप्राप्तं च, तथाऽपि तादृशेनैव कार्यस्य जातत्वान्न दीक्षणीयादिषु पृथगनुष्ठानम् । नन्वेकवारं समिद्धस्य पुनर्दार्ढ्यार्थं समन्त्रकं समिन्धनोपपत्तिः 'ममाग्ने वर्च इति पूर्वमग्निं परिगृह्णाति' इत्यनेन प्रणयनाद्युत्तरकालीनप्रथमाग्न्यन्वाधान एव मन्त्रविधानात् ।

न च पूर्वपदस्याग्निपदसामानाधिकरण्येनाहवनीयपरत्वात् प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिन्यायेन प्रतिधारणं मन्त्रावृत्तिः, बौधायनेनास्य गार्हपत्यान्वाधाने विनियुक्ततया पूर्वपदस्य क्रियाविशेषणत्वमङ्गीकृत्य प्रथमान्वाधानविधिपरत्वात् । अत एव 'देवता एव पूर्वेद्युर्गृहीत्वा श्वोभूते यजते' इत्यर्थवादानुरोधात् पूर्वपदं पूर्वेद्युःकालपरमित्यपि केषांचिदुक्तं परास्तं लक्षणापत्तेः, पूर्वेद्युःकालीनानेकसमिन्धने मन्त्रावृत्तिप्रसङ्गाच्च । प्रकृतौ सद्यस्कालायास्समन्त्रकान्वाधानकरणानापत्तेश्च, दीक्षणीयादेस्सद्यस्कालतया प्रसङ्गसिद्धिकथनस्यानुक्तिसहत्वाच्च । अतोऽस्मदुक्तरीत्यैव आद्यान्वाधाने मन्त्रविधेर्युक्त एव दीक्षणीयादौ प्रसङ्गः ॥

(११)–तथा व्रतमुपेतत्वात् ॥ २१ ॥ विप्रतिषेधाच्च ॥ २२ ॥ सत्यवदिति चेत् ॥२३॥ न संयोगपृथक्त्वात् ॥ २४ ॥

दर्शपूर्णमासयोरेव 'अग्ने व्रतपते' इतिमन्त्रेण व्रतग्रहणमाम्नातम्। व्रतं नाम सत्यवदनब्रह्मचर्यादिसङ्कल्परूपम्। सत्यवदनं हि 'स वै सत्यमेव वदेत्' इति शतपथे विहितं, स इति क्रतूपादानेन क्रतूपयुक्तपुरुषधर्मः। अत एव 'नानृतं वदेत्' इति शुद्धक्रतुधर्मत्वात् संयोगान्तरम्। अन्यतरेणान्यतरस्य वैयर्थ्यशङ्का तु शाखान्तरीयत्वादपास्ता। एवं 'स ब्रह्मचारी अमधुमांसाशी स्यात्' इति ब्रह्मचर्यविधावपि ज्ञेयम्। स्त्र्युपगमनमांसप्रतिषेधस्तु शाखान्तरीय इति न विरोधः। तदिदमपि व्रतं सोमाङ्गेष्टिपश्वादिषु न कार्यं दीक्षणीयोत्तरं सोमार्थं कृतेनैव दीक्षारूपव्रतग्रहणेन आऽवभृथमविसृष्टेन प्रसङ्गसिद्धेः। न चैष्टिकसौमिकव्रतकरणयोर्विजातीयादृष्टजनकयोः कथं प्रसङ्गः, विजातीययोरपि तन्त्रेण परिपालितयोः विजातीयादृष्टजनकत्वोपपत्तेः॥

अत एव सत्यवदननियमादिपरिपालनस्य तन्त्रत्वेऽपि सोमार्थे कृतेनैव तत्सङ्कल्पेन तत्कार्यसिद्धेः न पृथक् सङ्कल्पकरणं सकृत्सङ्कल्पितस्य पुनस्सङ्कल्पवैयर्थ्यात् व्रतवर्तमानदशायां 'व्रतं चरिष्यामि' इति मन्त्रलिङ्गानुपपत्तेश्च। न च यावज्जीवं पुरुषार्थे सत्यवदननियमसङ्कल्पे कृतेऽपि यथा दर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादौ पुनस्तत्सङ्कल्पकरणम्, तथा सोमार्थतया कृतेऽपि तत्सङ्कल्पे तदङ्गेष्ट्यादिषु पुनस्तत्सङ्कल्पकरणं न विरुध्यत इति वाच्यं, पुरुषार्थतया कृतस्यापि सङ्कल्पस्य क्रत्वर्थतया पुनः करणे बा-

धकाभावात् । सत्यवदननियमसत्त्वेऽपि ब्रह्मचर्यादिसाधारणव्रतसामान्यसङ्कल्पे बाधकाभावाच्च । प्रकृते तु सामान्यसङ्कल्पस्यैव कृतत्वादिष्ट्याद्यर्थं पुनः करणं विरुद्धमिति विशेषः॥

न चैवमपि सोमार्थस्य व्रतस्य कर्तृसंस्कारद्वारा अङ्गप्रधानसाधारणतया इष्ट्याद्यर्थत्वस्यापि सत्त्वान्महावेदिवदौपदेशिकेन व्रतसङ्कल्पेनैष्टिकस्य बाध एव स्यात् न प्रसङ्ग इति वाच्यं, 'दीक्षास्सोमस्य' इति वचनेन यमनियमपरिग्रहरूपव्रतसङ्कल्परूपाया दीक्षायाः प्रधानमात्रार्थत्वेनाङ्गसाधारणत्वाभावात् अतो युक्त एव प्रायणीयादिषु प्रसङ्गः, दीक्षणीयायां तु सोमार्थव्रतसङ्कल्पस्य दीक्षणीयोत्तरत्वात् प्रसङ्गानुपपत्तेर्युक्तावेवैष्टिकव्रतग्रहणतद्विसर्गौ । बोधायनादयस्तु तस्यामपि तौ नेच्छन्ति॥

(१२)–ग्रहार्थं च पूर्वमिष्टेस्तदर्थत्वात् ॥२५॥ शेषवदिति चेन्न वैश्वदेवो हि स्याद्व्यपदेशात् ॥ २६ ॥ न गुणार्थत्वात् ॥ २७॥

यदुक्तमग्न्यन्वाधानस्य धारणार्थत्वात् सोमाङ्गेष्ट्यादिषु अग्न्यन्वाधानं न विद्यत इति तदाक्षिप्य समाधीयते। नान्वाधानमग्निधारणार्थं, अपि तु 'देवता एव पूर्वेद्युर्गृहीत्वा श्वोभूते यजते' इत्यर्थवादवशात् देवतापरिग्रहार्थम्। अत एव 'ममाग्ने वर्च इति पूर्वमग्निं परिगृह्णाति' इत्यत्रापि 'इन्धानाः' इति मन्त्रवर्णवशात् परिग्रहलक्षिताग्न्यन्वाधानेन प्रथमाग्निदेवतोपलक्षितास्सर्वाः प्रकृता देवतास्संस्कुर्यादित्यर्थः। अतश्चानुषङ्गिकेऽग्निधारणे जायमानेऽपि तदर्थत्वाभावात् सोमाङ्गेष्ट्यादिषु देवतापरिग्रहार्थं कर्तव्यमेवाग्न्यन्वाधानमिति प्राप्ते—

यद्यपि देवतापरिग्रहार्थं तत्, तथाऽपि तुल्यन्यायतया 'आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्दीक्षिष्यमाणः, अग्निरवमो देवतानां विष्णुः परमो; देवता एव तदुभयतः परिगृह्य दीक्षितः' इति दीक्षणीयावाक्यशेषे तस्या अपि देवतापरिग्रहार्थत्वावगतेर्युक्तस्तयैव प्रसङ्गः, दीक्षिष्यमाण इत्यत्र च उत्तरकालत्वमात्रं विवक्षितं न जन्यत्वमिति, तत्रापि कथञ्चिद्व्याख्यानोपपत्तेः । न च 'दीक्षास्सोमस्य' इति वचनात्तस्याः प्रधानमात्रार्थत्वावगतेः तद्देवतापरिग्रहमात्रेण नाङ्गदेवतापरिग्रहः प्रसज्यत इति वाच्यं, दीक्षायाः प्रधानमात्रार्थत्वेऽपि तदजनकीभूतदीक्षणीयाया आर्थवादिकदेवतापदसङ्कोचे प्रमाणाभावेन अङ्गप्रधानसाधारणदेवतापरिग्रहार्थत्वावसायात् ।

यत्त्वत्र सूत्रकारादिभिरङ्गीकृत्यैव दीक्षणीयायाः प्रधानमात्रार्थत्वं प्रधानदेवतायां वैश्वदेवग्रहीयायां विश्वशब्दस्य सर्ववाचित्वात् सर्वेषामेव देवानां देवतात्वप्रतीतेरङ्गदेवतानामपि तत्परिग्रहेण परिग्रहात् प्रसङ्गोपपत्तिरिति समाहितं, तत् विश्वदेवशब्दस्य 'आदित्यविश्ववसवः' इति त्रिकाण्डीस्मरणेन गणविशेषे रूढत्वावगतेः; दीक्षणीयाया देवतापरिग्रहार्थत्वपक्षे, प्रधानमात्रार्थत्वे प्रमाणाभावाच्चोपेक्षितम् । अतो देवतापरिग्रथार्थत्वपक्षेऽपि युक्त एव प्रायणीयादिषु प्रसङ्गः । दीक्षणीयायां तु तस्यामवस्थायां देवतापरिग्रहस्याजातत्वात् कर्तव्यमेव तद्देवतापरिग्रहार्थं प्राकृतमन्वाधानम् ।

वस्तुतस्तु—दार्शिकान्वाधानवाक्ये अग्निपदस्योपलक्षणार्थत्वे प्रमाणाभावात् लिङ्गोपपद्यश्रुत्याऽन्वाधानस्याग्निधारणमात्रार्थत्वप्रतीतेः दीक्षणीयायाश्च लृट्श्रुत्या दीक्षोत्पादकत्वावगतेर्नोभयोरपि

देवतापरिग्रहार्थत्वम्। अर्थवादस्तूभयत्राप्येवकारोपबद्धत्वादङ्गकरणेन च प्रधानदेवतायास्सम्बन्धावश्यकत्वात् तत्रैव परिग्रहत्वोत्प्रेक्षया स्तुतिमात्रम्। अतश्च सोमार्थाग्निधारणेनैव दीक्षणीयायामपि प्रसङ्गसिद्धेस्तस्यामपि नाग्न्यन्वाधानम्॥

(१३)–संनहनं च वृत्तत्वात् ॥ २८ ॥

दर्शपूर्णमासयोः 'योक्त्रेण पत्नीं संनह्यति' इति विहितं संनहनं प्रायणीयादिषु दीक्षाकालकृतेन योक्त्रकरणकपत्नीसंनहनेन प्रसङ्गसिद्धेर्न कार्यं दीक्षणीयायां तु कर्तव्यमेव। बोधायनेन तु तत्रापि नेत्युक्तम्। न हि तददृष्टार्थं येन जागरणन्यायेन पुनः क्रियेत, वासोधारणार्थत्वरूपदृष्टप्रयोजनसम्भवे अदृष्टकल्पनस्यान्याय्यत्वात्। न चात्रान्वाधानवदाद्यवासोधारणार्थत्वाप्रतीतेः सकृद्धृतस्यापि पुनश्श्लथीभावसम्भवेन सवनीये यूपदार्ढ्यातिशयार्थं परिव्याणान्तरवत् पुनस्संनहनोपपत्तिरिति वाच्यं, उपदिष्टपरिव्याणस्य विकृतौ प्रयोजनान्तरकल्पनायामपि प्राकृतस्य संनहनस्यासंनद्धसंनहनार्थत्वेन क्लृप्तप्रयोजनस्य विकृतौ कार्यान्तरकल्पनानुपपत्तेः।

यदि तु संनहनं प्रकृतावेव न वासोधारणार्थं, अपि तु करिष्यमाणकर्मणि बलाधानार्थमित्युच्येत, तथाऽपि सोमार्थसंनहनेनैव बलाधानासिद्धेश्श्लथीभावे च तस्यैव प्रकृतिवत् कर्षणोपपत्तेः प्रसङ्गसिद्ध्यविरोधः॥

(१४)–अन्यविधानादारण्यभोजनं न स्यादुभयं वृत्त्यर्थम्॥ २९ ॥

दर्शपूर्णमासयोरारण्याशनमाम्नातम्। तदपि सोमार्थेन पयोव्रतेनैव प्रसङ्गसिद्धेः न प्रायणीयादिषु कर्तव्यम्। न च तयोर्विजातीयतृप्तिजनकत्वेन कार्यभेदश्शङ्क्यः, तृप्तेः क्रत्वनुपयोगित्वेनानुषङ्गिकत्वेऽपि प्रयोजनत्वाभावात् प्राणधारणस्यैव क्रतूपयोगितया प्रयोजनत्वेन प्रसङ्गोपपत्तेः॥

(१५)–शेषभक्षास्तथेति चेत् नान्यार्थत्वात्॥

एवं तर्हि यजमानकर्तृकाणां शेषभक्षाणामपि प्रयाजशेषाभिघारणन्यायेन कर्तृसंस्कारकत्वस्यापि सत्त्वात् प्राणधारणार्थत्वोपपत्तेः सत्यपि द्वितीयया शेषप्रतिपत्त्यर्थत्वे अस्मदुक्तप्रयाजशेषाभिघारणन्यायेन आनुमानिकस्यैव प्राणधारणस्य प्रयोजकत्वावगतेः तस्य च पयोव्रतेन प्रसङ्गसिद्ध्युपपत्तिरिति प्राप्ते—

आरण्याशननियमविधानात् तेनैव प्राणधारणकर्तव्यत्वप्रतीतेः यजमानभक्षस्य केवलशेषप्रतिपत्त्यर्थत्वावसायात् तस्य च प्रसङ्गसिद्ध्यभावेन भक्षयितव्य एव यजमानेन प्रायणीयादिष्वपि शेषः॥

(१६)–भृतत्वाच्च परिक्रयः॥ ३१॥

दीक्षणीयादिषु चोदकप्राप्तान्वाहार्यदक्षिणा सोमार्थदक्षिणयैव प्रसङ्गादानतिसिद्धेर्न देया। न च 'दक्षिणास्सोमस्य' इत्यस्याङ्गसाधारण्यनिवर्तकत्ववत् प्रसङ्गनिवर्तकत्वमपि शङ्क्यं, तथात्वे आनतिभेदेन कर्तृभेदापत्तेः अङ्गप्रधानानामश्रुतप्रयोगभेदप्रसङ्गात् अतस्सोमाङ्गदक्षिणयैवानतत्वात् तदानत्युपजीवनेऽपिच पशुप्रयाजादीनामिव तन्त्र्यङ्गत्वानपायात् न दीक्षणीयादीनां पृथग्दक्षिणा प्रयोजकत्वम्। न चैवमङ्गसाधारण्यनिवृत्तिप्रयोजनाभावः, तद्भिक्-

तौ निरूढपश्वादौ द्वादशशतानिवृत्तिप्रयोजनकत्वात् । अत एव तत्र प्रकृतोऽन्वाहार्यो वाऽर्थाक्षिप्तयत्किञ्चिदानातिसाधनं द्रव्यं,दक्षिणेत्यन्यत्र विस्तरः ॥

(१७)–शेषभक्षास्तथेति चेत् ॥ ३२ ॥ न कर्मसंयोगात् ॥ ३३ ॥

ऋत्विक्कर्तृकाणां शेषभक्षाणां द्वितीयया शेषप्रतिपत्त्यर्थत्वेऽपि प्रयाजशेषाभिघारणन्यायेनानत्यर्थत्वस्यापि करिष्यमाणकर्मणि बलाधानार्थत्ववत् सम्भवात्तस्यैव चानुमानिकतया प्रयोजकत्वावगतेः युक्त एव द्वादशशतदक्षिणया प्रसङ्ग इति प्राप्ते—

अन्वाहार्यदक्षिणानियमविधिबलेन शेषभक्षस्यानत्यर्थत्वाकल्पनात् केवलं द्वितीयया शेषप्रतिपत्त्यर्थत्वं प्रयाजशेषन्यायेन च ऋत्विक्प्राणधारणापरपर्यायबलाधानार्थत्वमित्युक्तं दशमादौ । अतो नात्रापि प्रसङ्गसिद्धिः ॥

(१८)–प्रवृत्तवरणात् प्रतितन्त्रवरणात् प्रतितन्त्रवरणं होतुः क्रियेत ॥ ३४ ॥ ब्रह्मापीति चेत् ॥ ३५ ॥ न प्राक्क्रियमात्तदर्थं हि ॥ ३६ ॥ निर्दिष्टस्येति चेत् ॥ ३७ ॥ नाश्रुतत्वात् ॥ ३८ होतुस्तथेति चेत् ॥ ३९ ॥ न कर्मसंयोगात् ॥ ४० ॥

दार्शिकं होतृवरणमपि सोमार्थेन समन्त्रकेण वरणेन दीक्षणीयादिषु न प्रसज्यते प्रकृतौ तस्यादृष्टार्थत्वात् । प्रवृत्तेषु

हि केषुचित् पदार्थेषु पश्चात् 'अग्निर्देवो होता देवान् यक्षत्' इत्यादिना प्रकृतौ होतृवरणमाम्नातं, अतस्तस्य प्रवृत्तत्वेन दृष्टार्थत्वानुपपत्तेरदृष्टार्थत्वावसायादप्रवृत्ताभ्यर्थनरूपतया दृष्टार्थेन सौमिकेन न प्रसङ्गसिद्धिः ॥

न च प्रवृत्ताभ्यर्थनत्वेऽपि ब्रह्मवरणवद्दृष्टार्थत्वोपपत्तिः ब्रह्मवरणस्यापि पूर्वेद्युर्वेदिकरणाभ्यनुज्ञानार्थं प्रवृत्तस्यापि प्रणीताप्रणयनात्पूर्वं करणादिति वाच्यं, पौर्णमास्यां तावद्वेदिकरणस्य हविरभिवासनोत्तरकालीनत्वेन पूर्वेद्युःकालत्वाभावात् प्रणीताप्रणयनकालीनब्रह्मवरणस्याप्रवृत्ताभ्यर्थनरूपतया दृष्टार्थत्वोपपत्तेः; अमावास्यायामपि वेदिकरणापकर्षे तदङ्गभूताभ्यनुज्ञानार्थतया ब्रह्मवरणस्याप्यर्थक्रमेण पाठक्रमं बाधित्वा अपकर्षसम्भवेनाप्रवृत्ताभ्यर्थनरूपतया दृष्टार्थत्वोपपत्तेः ॥

न चैवं होतृवरणेऽप्यर्थक्रमानुसारात् सामिधेनीतः पूर्वं करणापत्तिः। 'अवृतः सामिधेनीरन्वाह' इति होतृवरणवाक्यशेषेण पाठक्रमाबाधकत्वप्रतीतेः। अयं हि न स्वतन्त्रस्सामिधेनीमात्रे वरणपर्युदासः, तथात्वे निविन्मन्त्रेभ्यः पूर्वं वरणापकर्षापत्तेः । किन्त्वेकवाक्यतालाभाय पाठक्रमाबाधमात्रतात्पर्यग्राहकः । अतश्चास्यापकर्षानुपपत्तेः प्रवृत्ताभ्यर्थनरूपत्वेनादृष्टार्थत्वान्न प्रसङ्गः। ब्रह्मवरणस्य तु दृष्टार्थत्वाद्युक्त एव प्रसङ्ग इति वैषम्यम् ॥

न च प्रवृत्ताभ्यर्थनरूपत्वेऽपि लोके लोभवशेन सन्देहेऽपि यत्किञ्चित्कर्मणि प्रवृत्तस्यापि कर्मकरस्य मध्ये निश्चायकलिखनादेर्दृष्टार्थत्ववत् वरणसन्देहेऽपि स्वलोभेन सामिधेनीषु प्रवृत्तस्यापि होतुर्मध्ये वरणस्य दृष्टार्थत्वोपपत्तिरिति वा-

च्यं, सन्देहेन प्रवृत्तस्य कदाचित्परिवृत्तावङ्गप्रधानयोरेककर्तृकत्वबाधापत्तेरवश्यं यजमानेनैव साभिधेनीतः पूर्वं लौकिकस्याप्रवृत्ताभ्यर्थनाद्युपायस्य करणेनास्य वैधवरणस्यादृष्टार्थत्वावश्यकत्वात् ॥

अत एवावृत इत्यस्य वैधवरणशून्य इत्येवार्थः । एवं च ऋतुयाज्यावरणवद्वृतवरणत्वमेवादृष्टार्थत्वप्रयोजकं न त्वप्रवृत्ताभ्यर्थनत्वमित्यपि ध्येयम् । न चैवं सत्यप्यदृष्टार्थके वरणे वरणशब्दस्यौपचारिकत्वापत्तिः, प्रार्थनस्यैव तत्पदवाच्यत्वात् । अतश्च सौमिकेन वरणेन ब्रह्मवरणमेव प्रसज्यते न तु होतृवरणमिति सिद्धम् ॥

वस्तुतस्तु—सौमिकस्य वरणस्य प्राकृतवरणवदेव कर्तृसंस्कारकतया अङ्गप्रधानार्थत्वाद्दक्षिणावच्च प्रधानमात्रार्थत्वग्राहकाभावात् तैनेष्टिकब्रह्मवरणादेः वात्र एव न प्रसङ्गः वैधहोतृवरणस्य तु सोऽपि नेति ध्येयम् । प्रासङ्गिकी चास्मिन् पक्षेऽध्यायसङ्गतिः ॥

(१९) यज्ञोत्पत्त्युपदेशे निष्ठितकर्मप्रयोगभेदात् प्रतितन्त्रं क्रियेत न वा कृतत्वात्तदुपदेशो हि ॥४१॥

आतिथ्योपसदग्नीषोमीयार्थे साधारणमेकमौपदेशिकाश्ववालादिगुणकं बर्हिरित्युक्तं चतुर्थे । तत्र छेदनप्रोक्षणादयः तत्तदतिदेशेन भेदेन प्राप्ता अपि बर्हिष एकत्वात् भेदेन न कार्याः । न चाग्नेः पात्राणां वा एकत्वेऽपि प्रतिप्रयोगं सम्मार्गभेदवत्तत्तदपूर्वेणैव प्रोक्षणादिजन्यापूर्वनाशात् भेदेन करणोपपत्तिरिति वाच्यं, व्रीहिप्रोक्षणादिवद्यत्कार्यकूटोद्देशेन यद्व्यक्तेरुत्पत्तिस्तत्कार्यकूटाङ्गभूतफलोपहिततद्व्यक्तिगतसंस्कारजन्यादृष्टं प्रति तत्का-

र्यान्तिमकार्यत्वेन नाशकत्वाङ्गीकारात् अग्नीषोमीयापूर्वेणैव तन्नाशोपपत्तेः। अग्निपात्रादेस्तु यत्कार्यकूटोद्देशेनोत्पत्तिः तत्कार्यकूटाङ्गता न सम्मार्गस्य, तस्य ज्योतिष्टोमाद्यनङ्गत्वात्। अतस्तत्र तद्व्यक्तिजन्यादृष्टत्वावच्छिन्नं प्रति तत्फलीभूतान्तिमकार्यत्वेन नाशकतेति विशिष्यैव कार्यकारणभावकल्पनात्, तत्तत्प्रयोगवृत्त्यन्तिमफलेनैव नाश इति प्रतिप्रयोगं भेदः॥

आवश्यकश्चायं प्रकारो यूपसंस्काराणां यागत्रितयसाधारण्यनिर्वाहार्थमित्युक्तम्। तदिह तद्वदेव बर्हिष एकत्वान्न प्रोक्षणादीनां भेदः, तत्रापि न तन्त्रत्वं, आतिथ्याप्रयोगमध्यवर्तित्वेन गृह्यमाणविशेषत्वात्। अतश्चातिथ्यार्थमेव कृतानामेषां प्रसङ्गादुपसदग्नीषोमीयोपकारकत्वं,न चेतरयोः, तन्त्रमध्यपाताभावात्। कथं प्रसङ्गः? तन्त्रमध्यपाताभावेऽपि तज्जन्योपकारसत्त्वेन प्रसङ्गोपपत्तेः। अत्र च छेदनं तन्त्रेणैवोपकरोति; बर्हिस्साधारण्यविधेस्तन्त्रतां विनाऽनुपपत्तेः। प्रोक्षणादीनां तु प्रसङ्ग इति केचित्॥

वस्तुतस्तु—छेदनस्यापि गृह्यमाणविशेषत्वाविशेषादातिथ्यार्थं कृतस्यैव प्रसङ्गेनोपकारकत्वोपपत्तेः तादृशच्छेदनोपात्तस्यापि च बर्हिषो वचनात्साधारण्ये बाधकाभावात् तत्रापि प्रसङ्ग एव। यदि तु गृह्यमाणविशेषत्वेऽपि बर्हिषि त्रितयोद्देशात् तत्र क्रियमाणसंस्काराणामपि त्रितयोद्देशोपपत्तिरिति विभाव्यते, तदाऽस्तु सर्वत्र तन्त्रमेव। भेदाभावमात्रेण च प्रासङ्गिकी अध्यायसङ्गतिः। यूपसंस्काराणामपि चाग्नीषोमीयकालक्रियमाणानामनयैव विधया तन्त्रत्वम्। बर्हिःप्रतिपत्तेः परमग्नीषोमीयार्थत्वमेव, इतरयोः खण्डेष्टित्वेन तत्र प्रतिपत्त्यनतिदेशात्॥

युक्तं चैतत्संस्कारव्यक्तेरुपधेयकार्यजिज्ञासायां संस्कार्यबर्हिर्व्यक्त्युपधेयकार्यकूटस्यैव झडित्युपस्थितत्वेन फलत्वोपपत्तावेकप्रयोगवृत्तित्वेन विलम्बोपस्थितातिथ्यामात्रोपकारकत्वकल्पने प्रमाणाभावात्। अत एव यत्र नाग्निसम्मार्गादौ कूटस्य फलत्वोपपत्तिस्तत्रोपस्थापकान्तरापेक्षायामेकप्रयोगवृत्तित्वस्यैव कार्योपस्थापकत्वात्तदुपस्थापितस्यैव फलत्वमिति॥

(२०)–देशपृथक्त्वात् मन्त्रो व्यावर्तते ॥४२॥

तदेव बर्हिरातिथ्योपसदर्थे प्राग्वंशे 'ऊर्णाम्रदसं त्वा' इति मन्त्रेण वेद्यामास्तृतं पुनरग्नीषोमीयार्थमपरेणोत्तरवेदिं स्तीर्यते देशभेदेन तत्तत्संस्कारकस्य तत्रासाद्यमानहविराधारभूतबर्हिस्संस्कारकस्य वाऽऽस्तरणस्यावृत्तेः प्रयोजनानुरोधेनावश्यकत्वात्। अतः प्राकृतस्य स्तरणस्यावृत्तौ तदङ्गभूतो मन्त्रोऽप्यावर्तेत इति न तत्र प्रसङ्गस्तन्त्रं वा। आतिथ्याकालपठितमन्त्रजन्यस्मृतेरग्नीषोमीयकालीनस्तरणवेळायामविद्यमानत्वात्। सिद्धमेव चेदं शिष्यहितार्थमुक्तम्॥

(२१)–सन्नहनहरणे तथेति चेत् ॥४३॥ नान्यार्थत्वात् ॥४४॥

तस्यैव बर्हिषः प्राग्वंशे स्तीर्णस्य उत्तरवेदिसमीपे स्तरणार्थं पुनस्सन्नहनमाहरणं च क्रियते। तत्र प्राकृतौ तन्मन्त्रौ 'पूषा ते ग्रन्थिं ग्रथ्नातु, बृहस्पतेर्मूर्ध्ना हरामि' इत्येतौ किं पुनः प्रयोक्तव्यौ न वेति चिन्तायां—पूर्ववत् क्रियावृत्तावावृत्तिरिति प्राप्ते—

नेदं प्राकृतं सन्नहनं लवनोत्तरकालविहितसन्नहनस्यैव तत्त्वात् किन्त्वार्थिकं, अतश्च वैधप्राकृतसन्नहनाङ्गभूतो मन्त्रो ना-

वैधे भवितुमर्हति । याज्ञिकास्तु तत्र मन्त्रं पठन्ति । तेषाम-यमाशयः—यद्यप्यार्थिकमिदं सन्नहनं तथाऽपि तस्य प्राकृत-कार्यकत्वमेव । प्राकृतस्य सन्नहनस्य वेदिस्तरणार्थाहरणसि-द्धिरेव प्रयोजनं न त्वन्यत्, अतश्चोक्तप्रणाड्या अपूर्वसम्बन्धि-सन्नहनाङ्गं मन्त्रः उक्तविधेरार्थिकेऽपि सन्नहने स्यादेव । न हि मन्त्रं प्रति तस्य वैधत्वादिना लवनोत्तरकालीनत्वादिना वोद्दे-श्यता, प्रमाणाभावात् ॥

वस्तुतस्तु 'बर्हिस्सन्नह्यति' इति वचनेन उक्तप्रयोजनार्थं विहितस्य सन्नहनस्यात्र प्रयोजनानुरोधेनावृत्तिरेव स्तरणवदिति मन्त्रावृत्तौ न किञ्चिद्बाधकमस्ति । आहरणे तु प्रकृतौ विहा-रदेशप्रापणानुकूल एव मन्त्रो विहितो न तु गार्हपत्याद्वेदिदे-शप्रापणानुकूले । इह च वेदिदेशप्रापणानुकूलस्यैवावृत्तिरिति क्व मन्त्रावृत्तिशङ्का । अत एव वस्तुत उभयत्राप्यत्र प्रसङ्गाभावे-ऽप्यावृत्त्यभावमात्रेण प्रासङ्गिकी अध्यायसङ्गतिः ॥

इति श्रीखण्डदेवविरचितायां भाट्टदीपिकायां
द्वादशाध्यायस्य प्रथमः पादः.

अथ द्वादशाध्यायस्य द्वितीयः पादः.

(१)–विहारो लौकिकानामर्थं साधयेत् प्रभुत्वात् ॥१॥ मांसपाकप्रतिषेधश्च तद्वत् ॥ निर्देशाद्वा वैदिकानां स्यात् ॥३॥ सति चोपासनस्य दर्शनात् ॥४॥ अभावदर्शनाच्च ॥५॥ मांसपाको विहितप्रतिषेधस्स्यादाहुतिसंयोगात् ॥६॥ वाक्यशेषो वा दक्षिणेऽस्मिन्ननारभ्यविधानस्य ॥७॥

आहवनीयादीनामाधानेनोत्पन्नानां प्रयोजनापेक्षायां सामर्थ्यादेवाग्निसाध्यश्रौतस्मार्तलौकिकसाधारण्येन कार्यमात्रार्थत्वं; 'आहवनीये जुहोति, गार्हपत्ये हवींषि श्रपयति, दक्षिणाग्नावन्वाहार्यं पचति' इत्यादिवाक्यानि तु अवयुत्यानुवादः । अथवाऽस्त्वेतेषां विनियोजकत्वं तथाऽपि कार्यान्तराणामग्न्यपेक्षायां लाघवादेतेषामेव प्रसङ्गाद्ग्रहणं अग्न्यन्तराक्षेपे गौरवादिति प्राप्ते—

सामर्थ्यादेव सर्वार्थत्वप्राप्तावेतद्विशेषविनियोगविधिवैयर्थ्यादेव न सर्वार्थत्वं, नाप्यन्यत्र प्रसङ्गसिद्धिः । अत एव नाग्न्यन्तरसाधारण्येनाप्येतेषां ग्रहणं, आयतनाद्बहिर्भावनिषेधात्, श्रौताग्निषु पाकादिनिषेधस्य स्मृतिषु श्रवणाच्च, स्मार्तेष्वौपासनाग्नेर्वाचनिकत्वाच्च, तस्माच्छ्रौतेष्वेव होमादिषु विनियोगः । अत एव

'मांसीयन्ति ह वा एतस्याजुह्वतो यजमानस्याग्नयो यजमानमेव ध्यायन्ति यजमानं सङ्कल्पयन्ति पचन्ति ह वाऽन्येष्वग्निषु वृथा मांसं अथैतेषां नातोऽन्या मांसाशा विद्यते' इति पशुबन्धं विना अन्यमांसस्पर्शनिवृत्तिलिङ्गं लौकिकमांसस्य चान्याग्निषु पाकलिङ्गमुपपद्यते ॥

यत्तु—'मांसं न पचेयुस्तस्मिन्नग्नौ यत्पचेयुः क्रव्यादं कुर्युः' इति मांसपाकप्रतिषेधोऽन्यपाकाभ्यनुज्ञार्थ इति । तत् 'तस्मिन्नेवाग्नौ न मांसं पचति यस्मिन्नाहुतीर्जुहोति' इति वाक्यान्तरानुसारादाहवनीये वपाश्रपणस्य विहितस्यायं निषेध इत्यसाधकम् ॥

वस्तुतस्तु—विकल्पापत्तेर्दाक्षिणाग्निकहोमविधिसन्निधौ पाठाच्च वाक्यद्वयमपीदं दक्षिणाग्न्यधिकरणकपत्नीव्रतश्रपणविषयम् । यदा हि रोगादिना मांसमेव व्रतकार्ये उपादीयते तदा तत्पाकस्यायं दक्षिणाग्नौ पर्युदासः ॥

(२)–सवनीये छिद्रापिधानार्थत्वात् पशुपुरोडाशो न स्यादन्येषामेवमर्थत्वात् ॥८॥ क्रिया वा देवतार्थत्वात् ॥९॥ लिङ्गदर्शनाच्च॥

सवनीये पशुपुरोडाशोऽतिदेशेन प्राप्तस्सवनीयहविर्भिः प्रसज्यते । प्रकृतौ विहितस्य 'सुषिरो वा एतर्हि पशुर्यर्हि वपामुत्खिदति यद्व्रीहिमयः पुरोडाशो भवति छिद्रस्यापिहित्यै' इत्यर्थवादाच्छिद्रापिधानार्थत्वं, सवनीयहविषामपि च 'अनुसवनं सवनीया निरुप्यन्ते अपिहित्या अच्छिद्रतायै, इत्यर्थवादादेव छिद्रापिधानार्थत्वम् । अतश्च पशुपुरोडाशकार्यस्य छिद्रापिधानस्य सवनीयहविर्भिरेव प्रसङ्गात्सिद्धेस्सवनीयपशौ पशुपुरोडाशो न कार्यः ।

'वपया प्रातस्सवने चरन्ति पुरोडाशेन माध्यंदिने' इति लिंगाच्च विकल्प इति प्राप्ते—

उभयत्र प्रत्यक्षविरोधादार्थवादिकच्छिद्रापिधानार्थत्वस्यानपेक्षितस्यानुपपत्तेः पशुपुरोडाशस्य देवतासंस्कारार्थत्वस्य दशमे स्थापितत्वाच्च आरादुपकारकैस्सोमाङ्गैस्सवनीयहविर्भिः पुरोडाशकार्यसिद्धेरभावात् प्रसङ्गानुपपत्तिः। एवं च 'पुरोडाशेन माध्यन्दिने' इत्यस्यापि न पाक्षिकत्वकल्पनेति न विकल्पः। सिद्ध एव चायमर्थः कल्पसूत्रकाराणां न्यायोपन्यासपूर्वकं विकल्पमभिदधानानां मतनिराकरणायोक्तः॥

(३)—हविष्कृत्सवनीयेषु न स्यात्प्रकृतौ यदि सर्वार्था पशुं प्रत्याहूता मा कुर्याद्विद्यमानत्वात्॥११॥

दर्शपूर्णमासयोः हविष्कृदाह्वानमवघातार्थं उत्करदेशप्रापणफलकं विहितं न तत्सान्नाय्याद्यर्थम्। कृत्वाचिन्तया तद्यदि सर्वार्थं तदा पशावपि पात्रप्रोक्षणानन्तरमतिदेशेन प्राप्यते, अतश्च तदतिदेशेन सवनीयपशावपि पात्रप्रोक्षणानन्तरमाहूता हविष्कृत् तन्मध्यपातिनां प्रातस्सवनिकमाध्यन्दिनसवनिकसवनीयहविषामप्युपकरोतीति न तदर्थं पृथगाह्वातव्या। सर्वार्थत्वपक्षे हि हविष्कृदाह्वानं नोत्करदेशप्रापणफलकं अपि तु विहारदेशप्रापणफलकं, अतश्च विहारप्रापितायास्तस्याः कार्यनिष्पत्तिपर्यन्तं सत्त्वाद्युक्त एव प्रसङ्गः॥

यदि ह्यवान्तरप्रकरणादवघातमात्रार्थं हविष्कृदाह्वानमुत्करदेशप्रापणफलकं हविष्कृत्समाख्या चावघातकरणमात्रेणोपपन्ना,

तदा एकावघाते कृते पुनः जघनेनगार्हपत्यमुपविष्टायास्तस्या द्वितीयावघातवेळायां पुनरुत्करदेशप्रापणफलकमाह्वानमावर्तते इत्युक्तमेवैकादशे। सर्वार्थत्वपक्षे तु विहारदेशप्राणफलकस्याह्वानस्य सकृत्करणेनैव कार्यसिद्धेर्युक्तः प्रसङ्गः॥

(४)–पशौ तु संस्कृते विधानात् ॥१२॥ योगाद्वा यज्ञाय तद्विमोके विसर्गस्स्यात् ॥

कृत्वाचिन्तायामेव तार्तीयसवनिकसवनीयहविष्षु सौम्यचरावाश्विनद्विकपाले च सवनीयपशुपाकोत्तरं क्रियमाणे भेदेन पुनराह्वातव्या, हविष्कृत्समाख्यया तस्या हविष्करणमात्रप्रयोजनकत्वेन वृत्ते पशुपाके तस्या अप्रवृत्तत्वादिति प्राप्ते—

समाख्याया उपलक्षणत्वात् सहायकरणमात्रार्थं सा। अतः पाके वृत्तेऽपि आसवनीयपशुतन्त्रं तस्यास्सत्वान्नाह्वातव्या॥

वस्तुतस्तु—उपलक्षणत्वं प्रमाणाभावात् हविःकरणार्थत्वेऽपि कृतेऽपि कार्ये पत्नीसंयाजोत्तरमुत्थानविधानात् आपत्नीसंयाजान्तं तस्या विहारदेशे सत्वायुक्त एव प्रसङ्गः॥

(५)–निशि यज्ञे प्राकृतस्यापवृत्तिस्स्यात् प्रत्यक्षशिष्टत्वात् ॥१४॥ कालवाक्यभेदाच्च तन्त्रभेदस्स्यात् ॥१५॥ वैद्युद्धननव्रतं विप्रतिषेधात्तदेव स्यात् ॥१६॥ तन्त्रमध्यविधानाद्वा तत्तन्त्रा सवनीयवत् ॥१७॥ वैगुण्यादिध्मबर्हिर्न साधयेदग्न्यन्वाधानं च य

दि देवतार्थम् ॥ १८॥ अग्नयन्वाधानं च यदि देवतार्थम् ॥ १९ ॥

काम्येष्टिकाण्डे 'अग्नये रक्षोघ्ने पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् यो रक्षोभ्यो बिभीयात' इति यागं विधाय तस्य 'अमावास्यायां निशि यजेत' इत्यनेन कालो विहितः। कालद्वयविशिष्टप्रयोगविधानाच्च न वाक्यभेदः। तदिह निशीष्टौ दार्शिकं तन्त्रं प्रसज्यते न वेति चिन्तायां—

पशुपुरोडाशवत्तन्त्रमध्ये पाठाभावान्न प्रसङ्गः। न ह्यत्र प्रकरणमस्ति येन तन्त्रमध्यपाठ आशङ्क्येत। नाप्यमावास्याशब्दस्य कर्मवचनत्वाद्वाक्येनैव तन्त्रमध्यपातः, तस्य अमावास्यायामपराह्ण इतिवत् कालवाचित्वेन कर्मलक्षणानुपपत्तेः। न च शब्देन तन्त्रमध्यपातानवगमेऽपि दर्शप्रयोगस्य नियमेन दिवाऽऽरब्धत्वात् रात्रौ क्रियमाणाया अस्यास्तन्त्रमध्यपातावश्यम्भावः, अपराह्णपर्वप्रतिपत्सन्धौ रात्रिकालीनामावास्यायामन्वाधानपूर्वदिने क्रियमाणाया अस्यास्तत्तन्त्रमध्यपातावश्यंभावनियमाभावात्। अतोऽवश्यं साङ्गाया एव प्रयोगविधानान्नास्यां प्रसङ्ग इति प्राप्ते—

तन्त्रमध्यपातनियमाभावेऽपि सर्वत्र प्रकृतौ विकृतौ वा अङ्गविधिषु अन्यत उपकारालाभे अङ्गानि कुर्यादित्येवमेव लाघवेन विधिकल्पनात् निशीष्टावपि यदैव तन्त्रमध्यपातस्तदैव प्रसङ्गः। न चैवमपि निशीष्टौ पूर्वकृतान्वाधानादिपदार्थप्रसङ्गेऽपि करिष्यमाणप्रयाजादिजन्योपकारस्यान्यतोऽलाभात्तदंशे न प्रसङ्गो वैपरीत्यापत्तिर्वेति वाच्यं, निशीष्ट्यर्थं क्रियमाणप्रयाजादिजन्या-

पूर्वाणां तत्परमापूर्वेणैव तद्ब्राह्मणतर्पणान्ते उत्पन्नेन नाशावश्यंभावेन वैपरीत्यकल्पनानुपपत्तेः । अतो दर्शप्रयोगविधानादवश्यानुष्ठाप्यानां तेषामेवोपजीव्यत्वेन निर्शोष्टिप्रयोगविधिर्लाघवेन दर्शब्राह्मणतर्पणान्त एव स्वपरमापूर्वोत्पत्तिमनुमन्यते । अतश्च युक्त एव तत्र कादाचित्कोऽपि प्रसङ्गः । आवश्यकश्चायमग्निप्रणयनव्रतोपायनाग्न्यन्वाधानाद्यंशे भवतोऽपि ॥

यानि तु इध्माबर्हिःप्रभृतीनि अशक्यप्रसङ्गानि तानि त्वावर्तन्त एव । नचैवं विकृत्यन्तराणामपि सौर्यादीनां दर्शार्थान्वाधानस्य प्रातरेव कृतत्वेन तत्तन्त्रमध्यपातावश्यम्भावात् प्रसङ्गापत्तिः । सौर्यादिप्रधानेषु आतिदेशिकस्यापि प्रातःकालस्य सत्त्वेनाङ्गगुणविरोधन्यायेन बाधानुपपत्तेः दर्शाद्यर्थान्वाधान एव तद्बाधस्यौचित्येन विकृतिकरणोत्तरमेव दर्शपूर्णमासारम्भात् प्रसङ्गानापत्तेः ॥

नचैवमपि यत्र साकमेधादावाद्येष्टावेवाग्निप्रणयनं कृतं तत्रेतरेष्ट्यादौ प्रयाजादिप्रसङ्गापत्तिः । तत्र पूर्वेष्टिप्रयोगस्य समाप्तावपि वचनात्तेष्वेवाग्निषु उत्तरेष्टिकरणेऽपि प्रसङ्गानापत्तेः । अत एव तादृशस्थले उत्तरेष्टिषु प्रणयनस्य बाध एव । व्रतोपायनं तु तत्र सर्वत्र प्रत्येकमेव, इतरथा व्रतविसर्गस्य समन्त्रकस्य विहितस्य सर्वान्ते करणेनाद्येष्टि परमापूर्वस्यापि सर्वान्त एवोत्पत्तौ प्रयाजादिजन्यापूर्वाणां सत्त्वेन उत्तरेष्टिषु तेषां प्रसङ्गापत्तेः ॥

कल्पसूत्रकारास्तु आदौ व्रतोपायनमन्ते च व्रतविसर्गं कुर्वन्ति ॥

(६)–आरम्भणीया विकृतौ न स्यात् प्रकृतिकालमध्यत्वात् कृता पुनस्तदर्थेन॥ २० ॥ सकृदारम्भसंयोगात् ॥२१॥ स्याद्वा कालशेषभूतत्वात् ॥२२॥ आरम्भविभागाच्च ॥

नावमिकाधिकरणोक्तरीत्या आरम्भणीयाया दर्शपूर्णमासारम्भाङ्गत्वात् विकृतावप्यतिदेशेन तदारम्भाङ्गत्वोपपत्तेः कर्तव्यैवान्वारम्भणीया । न च तस्याः सकृत्कृताया एव प्रकृतौ सर्वप्रयोगोपकारकत्वादन्त्यदर्शपूर्णमासप्रयोगंयावत् एतज्जन्योपकारावस्थानप्रतीतेः, तन्मध्यक्रियमाणविकृतिष्वप्युपकारकत्वोपपत्तेः प्रसङ्गसिद्धिशङ्का; अस्या दर्शपूर्णमासारम्भाङ्गभूताया द्वितीयादिप्रयोगानङ्गत्वात् । विस्तरेण चायमर्थो नवम एव निरूपितः। सर्वप्रयोगाङ्गत्वं वदतां तन्त्ररत्नकारादीनां च मतं निराकृतम्॥

अतोऽन्वारम्भणीयाजन्यस्योपकारस्योक्तविधारम्भे कृत एव नाशादन्त्यदर्शपूर्णमासप्रयोगंयावदवस्थाने प्रयोजनाभावात् तत्तद्विकृत्यारम्भाङ्गतयाऽप्यन्वारम्भणीया पृथगेव कार्या । तन्त्ररत्नकारादीनां तु तस्यास्सकृत्कृताया एव सर्वप्रयोगाङ्गत्वमिच्छतां विकृतौ प्रसङ्गापत्तिरनिवार्यैव ॥

(७)–विप्रतिषिद्धधर्माणां समवाये भूयसां स्यात् सधर्मकत्वम् ॥ २४ ॥

काम्येष्टिकाण्डे 'अग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्, इन्द्राय प्रदात्रे पुरोडाशमेकादशकपालं; दधि मधु घृतमापो धानाः तत्संसृष्टं प्राजापत्यं पशुकामः' इति श्रुतम् । तत्र चित्रेष्टिवदेव

दध्यादिद्रव्यका अनेके यागाः। तत्र आद्योऽन्त्यश्च ध्यानायागः, आग्नेयविकारः, स उभयकालकृत्वादविरुद्धः। ऐन्द्र एकादशकपाल ऐन्द्राग्नविकारः। दधियागो दधियागस्यैव। तयोरमावास्याधर्माः। मधुघृतोदकानां तूपांशुयाजविकारत्वात् पौर्णमासधर्माः॥

तदिह सप्तयागेषु सहक्रियमाणेषु आज्यभागयोर्वार्त्रघ्नीवृधन्वतीमन्त्राणां, हविरभिमर्शने चतुर्होतृपञ्चहोतृमन्त्रयोश्च विरोधे मुख्यत्वेनासञ्जातविरोधित्वात् अमावास्याधर्मा इति प्राप्ते—

मुख्यधर्मानुग्रहस्य प्रथममवगतावपि भूयोनुग्रहानुरोधेन प्राप्तबाधविधया मुख्यस्यैवाल्पसङ्ख्यस्य बाधमङ्गीकृत्य भूयोधर्मजन्योपकारोपजीवित्वावगतेः पौर्णमासीविकाराणां भूयसां तन्त्रित्वं अल्पानां च विरुद्धधर्मविषये प्रसङ्गित्वम्। अविरुद्धानावृत्तधर्मांशे त्वगृह्यमाणविशेषत्वात् सर्वेषां तन्त्रित्वमेव; आवृत्तधर्मांशे त्वावृत्तिः। इदं चोपांशुयाजस्यामावास्यायामभावपक्षाभिप्रायेणोदाहरणम्। उभयत्र तत्सत्त्वे तूदाहरणान्तरं मृग्यम्।

यत्तु भाष्यकारेण 'पञ्चदशरात्रे अग्निष्टुत्प्रथममहस्तस्य नाम्ना अग्निष्टुद्यागविकारत्वादाग्नेयी सुब्रह्मण्या। ज्योतिर्गौरायुरिति त्र्यहः, तेषामपि नाम्नैवैकाहकाण्डपठितज्योतिरादिधर्माः। तेनैन्द्री सुब्रह्मण्या। इतरेष्वेकादशसु चोदनालिङ्गातिदेशेनैव ऐन्द्री। तदिह सुत्याकालीनसुब्रह्मण्याह्वानस्य तत्तद्दिनभेदेनैवानुष्ठानात् न कश्चिद्विचारः। आतिथ्योपसत्कालीनसुब्रह्मण्याह्वानस्य तु सर्वसुत्यार्थं तन्त्रित्वस्य साधितत्वात् विरोधप्रसक्तौ भूयोऽनुग्रहाय ऐन्द्री कार्या' इत्युक्तम्, तत्सुब्रह्मण्याह्वानस्य देवताप्रकाशनार्थत्वात् इन्द्रप्रकाशेन चाग्निप्रकाशनरूपकार्यसिद्धेरभावात् भेदेनैवोभयदेवत्यसुब्रह्मण्याकरणावगतेरुपेक्षितम्।

अत एवैकादशाधिकरणं सम्प्रतिपन्नदेवताकसुब्रह्मण्याविषयम् । न चैवमभिमर्शनस्यापि द्रव्यभेदेन भिन्नानुष्ठानापत्तेः प्रसङ्गासिद्ध्यनापत्तिः । 'आसन्नानि हवींष्यभिमृशति' इति वचनान्तरविहिताभिमर्शनानुवादेन तत्तद्धविरुद्दिश्य 'चतुर्होता' इत्येताभ्यां मन्त्रविधानेनानेकेषामपि हविषां सकृदभिमर्शनसम्भवे मन्त्रमात्रानुरोधेन तदावृत्तौ प्रमाणाभावात् प्रसङ्गसिद्ध्युपपत्तेः । अत एवासम्भवे यत्राभिमर्शनस्यावृत्तिः तत्र स एव मन्त्र इति न प्रसङ्गः ॥

(८)–मुख्यं वा पूर्वचोदनाल्लोकवत् ॥ २५ ॥ तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ २६ ॥

यत्र तु समसङ्ख्याकयोर्विरोधः, यथा अध्वरकल्पायां 'आग्नावैष्णवं द्वादशकपालं सरस्वत्याज्यभागाऽपराह्णे' इति । अत्र हि द्वादशकपालत्वादाद्य ऐन्द्राग्नविकारः, तस्यापि वैकल्पिकद्वादशकपालत्वात् । सरस्वती तु पूर्ववत् । तत्राज्यभागाभिमर्शनमन्त्रयोरनियमः, परस्य वा प्राबल्यमिति प्राप्ते—

सत्यपि भिन्नवाक्यत्वे उभयत्र वाऽतिदेशकल्पनावश्यम्भावे अन्यत उपकारलाभनिमित्तस्य प्रसङ्गस्याद्येऽसम्भवेनान्त्य एव पुरस्स्फूर्तिकत्वात् आद्य एव धर्मानुग्रहात् तन्त्रित्वं, अन्त्ये च तद्बाधात्प्रसङ्गः । वृत्तिकारान्तरैः भूयस्त्वं न मुख्यत्वस्यापवादकं, किन्तु पशुकामेष्ट्यामेव भूयस्त्वेन पूर्वपक्षमभिधाय मुख्यत्वेन सिद्धान्तयित्वा ऐकाधिकरण्येन सूत्रद्वयं व्याख्येयमित्युक्तं, तत् लोके प्रथममल्पपुरुषावरुद्धस्यापि दुर्गस्य पश्चादागतैरपि बहुभिर्बाधदर्शनादुपेक्षितम् ॥

(९)–अङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यात् ॥२७॥

यत्र तु मुख्यमङ्गं यथा दीक्षणीया प्रथमदिनकर्तव्या, यत्र वा बहून्यङ्गानि यथा औपवसथ्येऽह्नि उपसदग्नीषोमीयपशुपुरोडाशादीनि, प्रधानं तु जघन्यमेकं च सोमयागः पञ्चमदिनकर्तव्यः, तत्र 'य इष्ट्या' इत्यादिवाक्येन विहितपर्वकालविरोधे प्रधानस्यैव धर्मानुग्रहः। अङ्गानां तु प्रधानसाद्गुण्यार्थत्वेन तद्विरोधेऽङ्गसाद्गुण्यस्याकिञ्चित्करत्वात्। लोके प्रथमं बहुभिरवरुद्धे स्थले पश्चादागतेनैकेनापि राज्ञा तद्ग्रहणदर्शनाच्च। अतस्तत्र सोमयागस्यैव पाठतोऽनुष्ठानतश्च जघन्यस्यापि प्रधानतया पर्वकालकत्वम् ॥

दीक्षणीयादेस्तु पाठतोऽनुष्ठानतश्च प्रथमोपस्थितत्वेऽप्येकादिदीक्षापक्षे न पर्वानुग्रहः। द्वादशदीक्षापक्षे तु अविरोधाद्दीक्षणीयायामपि सः। अग्नीषोमीयादौ तु सर्वपक्षेऽपि बाध एव। अतश्च तत्र सुत्यादिनावधिकतत्तद्दिनकर्तव्यताबोधकवचनानुमिततत्तत्कालेनैव प्रसङ्गसिद्धिः पर्वकालस्येति प्रसङ्गानुनिष्पन्नबाधप्रसङ्गेनैव वा बाधविचारः प्रासङ्गिकः ॥

(१०)–परिधेर्द्व्यर्थत्वादुभयधर्मा स्यात् ॥२८॥

पाशुकचातुर्मास्येषु 'परिधौ पशुं नियुञ्जीत' इति श्रुते परिधावग्निपरिधानपशुनियोजनरूपोभयकार्यकारित्वादविरुद्धधर्मविषये उभयधर्मा इत्यविवादमेवेति उत्तराविवक्षया प्राप्यते ॥

(११)–यौप्यस्तु विरोधे स्यान्मुख्यानन्तर्यात् ॥ २९ ॥ इतरो वा तस्य तत्र विधानात् उभयोश्चाङ्गसंयोगः ॥ ३० ॥

विरोधे तु तक्षणनिखननादौ किं यूपधर्मा उत परिधिधर्मा-स्सत्वक्त्वोत्तराग्रत्वादय इति चिन्तायां यूपधर्माणां यागसाधनपशुसम्बन्धियूपवृत्तित्वेनान्तरङ्गत्वात् बहिरङ्गाणां यागाङ्गप्रक्षेपसाधनाग्निपरिधानसम्बन्धिकाष्ठनिष्ठानां परिधिधर्माणां दौर्बल्यावगतेर्यूपधर्मा एव कार्या इति प्राप्ते—

पुरोडाशकपालन्यायेनाग्निपरिधानसाधनरूपपरिधित्वेनैव पशुनियोजनसाधनत्वावगतेः परिधानप्रयुक्तत्वावसायात् तद्धर्माणामेव पुरस्स्फूर्तिकतया बलवत्त्वं, स्थानापत्त्यतिदेशापेक्षया चोदनालिङ्गातिदेशस्य बलवत्त्वव्यवस्थापनाच्च । एवमुभयोरप्यङ्गधर्मत्वाच्च न प्राधान्यकृताऽपि व्यवस्था । प्रथमप्रवृत्तत्वात्तु परिधिधर्माणां बलवत्त्वमित्यपि शक्यं वक्तुम् । तक्षणस्य यूपत्वोत्पादकत्वात् प्रकृते च यूपबाधेन परिधिविधानात् तत्प्राप्तिस्तावदनाशङ्क्यैवेति सत्वक्त्वादीनामविरोध एव । उत्तराग्रत्वादीनां तु बाधे अग्निपरिधानस्यैवानुपपत्तेरावश्यकत्वम् । न हि निखननं विना पशुनियोजनं न सम्भवति, स्थूलकाष्ठग्रहणेन तत्सम्भवात् । अतः परिधानधर्मा एव कार्याः ॥

न ह्यत्र यो होता सोऽध्वर्युरित्यत्राध्वर्युपदार्थे होतुर्वाचनिकत्ववत् निखननादौ परिधेर्वाचनिकत्वं, येनोपदेशेनातिदेशबाधश्शङ्क्येत । परिधेः पशुनियोजन एव विनियुक्तत्वात्तु निखननादेः स्थानापत्त्यतिदेशेनैव लाभान्न प्राबल्यशङ्का ॥

(१२)—पशुसवनीयेषु विकल्पस्स्यात् वैकृतश्चेदुभयोरश्रुतिभूतत्वात् ॥ ३१ ॥ पाशुकं वा वैशेषिकाम्नानात्तदनर्थकं विकल्पे स्यात् ॥

पशोश्च विप्रकर्षस्तन्त्रमध्ये विधानात् ॥

सवनीयपशुर्वपाप्रचारादिभेदेन सवनत्रयेऽपि विततः. सवनीयपुरोडाशाश्च 'अनुसवनं सवनीयाः पुरोडाशा निरुप्यन्ते' इति द अनेन विहिताः। तत्र माध्यंदिनसवनिकतार्तीयसवनिकानां तावत्पशुतन्त्रमध्यपातात् विस्पष्टमेव प्रसङ्गित्वम। प्रातस्सवनिकानां तु यद्यपि सहैव पशुनोपक्रम इति न तदालोचनया कस्य तन्त्रित्वं कस्य प्रसङ्गित्वमिति नियन्तुं शक्यम्। तथाऽपि पशुयागस्य तृतीयसवने समाप्यमानत्वात् निशोष्ठिवत् तन्त्रमध्यपातावगतेर्युक्तमेव पशुयागस्य तन्त्रित्वं पुरोडाशानां च प्रातस्सवन एव समाप्यमानत्वात् प्रसङ्गित्वमिति नियन्तुं शक्यम्। पशुयागस्य हि प्रधानमेव तृतीयसवने। अनूयाजाश्चाग्निमारुतादूर्ध्वमुत्कृष्टारतत्रैव ॥

न चानूयाजानां पुरोडाशीयत्वस्यापि सम्भवात् पशुयागीयमात्रत्वे प्रमाणाभावः। प्रातस्सवनिकपुरोडाशाङ्गभूतानूयाजानां तृतीयसवनेऽप्रसक्तानामेवाग्निमारुतोत्तरकालत्वविधौ गौरवात्। पाशुकानां तु प्रधानोत्कर्षेणोत्कृष्टानामाग्निमारुतोत्तरत्वस्याध्वरकल्पावद्विधाने लाघवोपपत्तेः। अत एव तदुत्तरकालीनस्य 'अग्निमद्य होतारमवृणीतायं यजमानः' इति सूक्तवाकप्रैषस्यापि दैक्षादतिदेशेन प्राप्तस्य 'अग्निमद्यहोतारमवृणीतायं सुतासुती यजमानः' इत्यादियत्किञ्चिद्विकारयुक्तस्य पाठोऽपि पशुतन्त्रस्यैव विततत्वं गमयति ॥

न ह्यस्य पुरोडाशाङ्गत्वं युज्यते, तेषु दार्शिकस्य 'वीता देव्या होतारः' इत्यस्यैव प्राप्तेः तस्यैव दैक्षवद्विकारविधौ 'अग्निमद्य' इत्यादिपदानामपि विकारतया विधानापत्तेः। अस्मन्मते तु दार्शिकस्य

दैक्षे अतिदेशप्राप्तस्य, 'अग्निमद्य' इत्यादिविकारस्य दैक्षप्रकरण एव विधानात्ततोऽतिदेशप्राप्तस्य सवनीयपशौ 'सुतासुती' इत्यादिविकारमात्रस्यैव विधाने लाघवात् ॥

यत्तु भाष्यकारेण सोमान्ते संस्थिते यज्ञे "प्रस्तरं प्रहरति सस्वरुं' इति पाशुकस्वरोः प्रतिपत्तिदर्शनादपि सवनीयपशुतन्त्रस्य विततत्वमित्युक्तं. तत् स्वरोः पशुत्रयसाधारण्यादेव अन्ते प्रतिपत्तिदर्शनोपपत्तेर्नासाधारणं सवनीयतन्त्रविततत्वे लिङ्गमित्युपेक्षितम् ॥

नन्वेवं 'दीक्षासु यूपं छिनत्ति' इत्यादिना पशुत्रयार्थयूपच्छेदनाद्यारम्भेण तन्त्रेण पशुत्रयप्रयोगारम्भादन्ते च स्वरुप्रतिपत्तिदर्शनेन तथैव समाप्तेः पशुत्रयार्थे तन्त्रेणाङ्गानि प्रयाजादीनि तन्मध्यपतितप्रायणीयादौ च प्रसङ्गसिद्धिरस्त्विति चेत् आतिथ्यादौ 'चतुर्गृहीतान्याज्यानि भवन्ति न ह्यत्रानूयाजान् यक्षन् भवति' इत्यादावनूयाजाभावमात्रस्य चतुर्गृहीतत्वे हेतुत्वानुवादान् प्रयाजादिसत्ताप्रतीतेर्न तावत्प्रायणीयादौ प्रयाजादिप्रसङ्गापत्तिशङ्का । गमकान्तराणि चैवंविधान्यन्यान्यप्युद्भावनीयानि । अतश्च यूपच्छेदनादि पशुप्रयोगबहिर्भूतमेव। औपवसथ्येऽहन्येव च दैक्षप्रयोगारम्भ इति न पशुत्रयस्य तन्त्रप्रयोगत्वशङ्काऽपि ॥

न चैवमपि दैक्षप्रयोगस्य स्वरुप्रतिपत्त्यैव समाप्तेः तन्मध्यपतितानां सवनीयपश्वादीनामपि प्रसङ्गसिद्ध्यापत्तिः । पशुपुरोडाशस्य तत्तद्देवतासंस्कारकत्वेन भेदेनैवानुष्ठेयतया पुरोडाशेन माध्यन्दिने इत्यस्याविरोधात् । अनूयाजानां च दैक्षसम्बन्धिनामेवाग्निमारुतोत्तरत्वविध्युपपत्तेरिति वाच्यम् । प्रस्तरभे-

दे प्रमाणाभावेन सूक्तवाकप्रैषस्य द्विविधस्य द्विःपाठवैयर्थ्यात्। 'पत्नीसंयाजान्तो दैक्षः पशुः, पत्नीसंयाजान्तान्यहानि सन्तिष्ठन्ते' इत्यादिगमकानुपपत्तेश्च । अत एव स्वरुप्रतिपत्तिरपि दैक्षादि-प्रयोगबहिर्भूतैव तयोरङ्गं तत्परमापूर्वस्थापिका ज्योतिष्टोमोपका-रजननानुकूलतन्निष्ठयोग्यताजनिका वेत्यपि ध्येयम्। इतरथा दै-क्षपरमापूर्वोत्पादकत्वे प्रसङ्गानिवारणात् ॥

(१३)–अपूर्वे च प्रकृतौ समानतन्त्रा चेदनित्य-त्वादनर्थकं हि स्यात् ॥ ३४ ॥

यास्तावत् काम्या नित्या वा विकृतयस्तासां 'य इष्ट्या' इत्यनेन पर्वकालविधानात् पर्वणि सद्यस्कालास्ताः कृत्वा प्रकृते-रन्वाधानमिति नैव तत्र तन्त्रप्रसङ्गविचारः । यत्रापि पवित्र-नाशादिनिमित्तकेष्ट्यादौ नियमेनैव प्रकृतिप्रयोगमध्ये निमित्तपातः तत्र तस्या एव प्रसङ्गित्वमित्यप्यविवादम् । तत्र प्रायशो नैव साम्रदश्यादि; यद्यपि वा भवेत्तथाऽपि तस्य निरवकाशत्वात् तदंशे प्रकृतेरेव प्रसङ्गित्वं प्रयाजाद्यंशे तु विकृतेरिति ध्येयम्।

यत्र तु प्रयोगमध्ये गृहदाहेष्ट्यादि तत्र प्रकृतेरेव तन्त्रित्वं-साम्रदश्यादेः प्रयोगबहिर्भूतनिमित्तपातस्थले सावकाशत्वात् । यत्र तु प्रकृत्युपक्रमवेळायामेव यस्या इष्टेर्नियतो निमित्तपातः तदाऽपि वस्तुतो विकृतिं सद्यस्कालां कृत्वैव प्रकृत्यारम्भ इति न कश्चित्प्रसङ्गशङ्कावकाशः। प्रकृतिविकृत्योस्तादृशस्थले, कृत्वा-चिन्तया तु प्रयोगैक्यं विचार्यते विरुद्धपदार्थांशे कस्य तन्त्रि-त्वं कस्य प्रसङ्गित्वमिति । तत्र विकृतेः प्रकृत्युपजीवकत्वात्त-स्या एव प्रसङ्गित्वं प्रकृतेस्तु तन्त्रित्वं तस्याङ्गग्राहकत्वाभावेऽ-तिदेशस्यैवानापत्तेरिति प्राप्ते—

तस्याः पाश्वदश्याग्राहकत्वेऽपि इतराङ्गग्राहकत्वे बाधकाभावात् विकृत्यङ्गभूतस्य च सान्नाय्यस्य च निरवकाशत्वात्तस्या एव तद्विषये तन्त्रित्वं प्रकृतेश्च प्रसङ्गित्वम् । प्रयाजादिविषयेतु तस्या एव तन्त्रित्वं विकृतेश्च प्रसङ्गित्वमङ्गग्राहकत्वानुरोधादिति ध्येयम् ॥

(१४)—अधिकश्च गुणः साधारणे विरोधात् कांस्यभोजिवदमुख्येऽपि ॥ ३५ ॥

आग्रयणे 'ऐन्द्राग्नो द्वादशकपालः वैश्वदेवश्चरुर्द्यावापृथिव्य एककपालः' इति त्रयो यागाश्श्रुताः । तत्रैककपालो वैश्वदेविकैककपालप्रकृतिक इत्युक्तम् । तेन तत्र प्रसूनमयं बर्हिः । आद्ययोर्द्वयोर्दर्शपूर्णमासातिदेशादनियमः । तत्र जघन्यैकद्यावापृथिव्यानुरोधेन मुख्ययोरनेकयोरपि प्रसूनमयत्वन्नियम एव । न हि तयोरनियमो नाम कश्चित्पदार्थोऽङ्गं, येन जघन्यैकवृत्तित्वान्नियमो बाध्येत। बर्हिर्मात्रं तु तदङ्गं अतश्च कांस्यभोजिन्यायेन दुर्बलानुरोधेनापि प्रसूनमयत्वग्रहणे न कश्चिद्दोषः ॥

(१५)—तत्प्रवृत्त्या तु तन्त्रस्य नियमस्स्यात् यथा पाशुकं सूक्तवाकेन ॥३६॥ न वाऽविरोधात् ॥३७॥ शास्त्रलक्षणत्वाच्च ॥३८॥

न चैवं विरुद्धेष्वपि नवप्रयाजत्वादिषु द्यावापृथिव्यस्यैव धर्मानुग्रहादितरयोः प्रसङ्गसिद्धिः। इतराभ्यां बर्हिर्मात्रग्रहणेन प्रसूनमयत्वस्य तदनुपकारकत्वेन तदंशे इतरयोः प्रसङ्गित्वाभावात् ।अतश्च नवप्रयाजत्वादिविरुद्धधर्मविषये मुख्यत्वभूयस्त्वाभ्या-

मितरयोरेव तन्त्रित्वादेककपालस्य प्रसङ्गित्वमेव। अविरुद्धसर्वधर्मांशे तु तन्त्रित्वमेव सहोपक्रमेणागृह्यमाणविशेषत्वात्। अत्र नव सु पञ्चानामविरोधात् नवप्रयाजत्वमपि न विरोधीति प्रतिभाति॥

याज्ञिकास्तु तथा नानुतिष्ठन्ति। पशुपुरोडाशादौ तु यत्र तन्त्रमध्यपाठादिना गृह्यमाणविशेषता तत्र विरुद्धाविरुद्धोभयांशेऽपि प्रसङ्ग एव॥

इति श्रीखण्डदेवविरचितायां भाट्टदीपिकायां
द्वादशाध्यायस्य द्वितीयः पादः॥

अथ द्वादशाध्यायस्य तृतीयः पादः.

(१)-विश्वजिति वत्सत्वग्नामधेयाहतमितरथा तन्त्रभूयस्त्वादहतं स्यात्॥ १॥ अविरोधो वा उपरिवासो हि वत्सत्वक्॥ २॥

अष्टरात्ररूपे अहीने विश्वजित्प्रथममहः ततोऽभिप्लवषडहः ततोऽभिजित्। तत्र विश्वजित्येकाहकाण्डपठितविश्वजितो नामातिदेशः ततश्च 'अवभृथादुदेत्य वत्सत्वचं परिधत्ते' इति विहिता वत्सत्वक् विश्वजिति प्राप्यते, इतरेषु तु चोदनालिङ्गातिदेशादहतं वासः। तत्र यद्यपि नामातिदेशप्रापितवत्सत्वच एव प्राबल्यात्तदेव चान्याहस्सु प्रसज्येत, तथाऽपीतरेषामह्नां भूयस्त्वात्प्रमाणबलाबलापेक्षया प्रमेयबलाबलस्य ज्यायस्त्वन्यायेनाहतस्यैव प्राबल्यावगतेस्तेनैव विश्वजित्येकस्मिन् प्रसङ्गसिद्धिः॥

न ह्यत्र 'तार्प्यादौ 'वासांसि विस्रंसयाति' इतिवत् समुच्चयज्ञापकमस्ति, येन दशमाधिकरणपौनरुक्त्यं शङ्क्येत । न च कौपीनाच्छादने तार्प्यादिवदेव वत्सत्वचोऽयोग्यत्वादुपरिधारण एव वत्सत्वचो विधेयत्वप्रतीतेरत्राप्यहतेन समुच्चयश्शङ्क्यः । एकस्या वत्सत्वचोऽयोग्यत्वेऽपि अनेकासां सन्धानेन कौपीनाच्छादनेऽपि कच्छादिदानसम्भवेन योग्यत्वोपपत्तेः । एकवचनस्य पाशाधिकरणन्यायेन बहुत्वलक्षणयाऽप्युपपत्तौ प्रातिपदिकोपदेशस्योपरिधारणमात्रविषयत्वसङ्कोचे प्रमाणाभावात् । तार्प्यादौ तु ज्ञापकबलेन सङ्कोचाङ्गीकारान्नैकवचने लक्षणेति विशेष इति प्राप्ते—

उपरिधारणे सहस्रशः परिदधातीति प्रयोगात् तत्रैकस्या एव वत्सत्वचो विधानसम्भवे मेष्यधिकरणन्यायेन एकवचनलक्षणाया अन्याय्यत्वात् सन्धानेऽपि च कौपीनाच्छादनस्य तथाकर्तुमशक्यत्वात् उपरिधारण एव वत्सत्वचो विधानं, तत्रैव च तेन स्मृतिप्राप्ताहतनिवृत्तिः । अतश्चैकाहकाण्डपठितविश्वजित्यंव कौपीनाच्छादने अहतस्य सत्त्वादष्टरात्रविश्वजित्यप्यहतनिवृत्त्यभावेन वत्सत्वचस्समुच्चयप्रतीतेः न वत्सत्वचा इतरेषु प्रसङ्गः, न वा अहतेन विश्वजिति वत्सत्वचः प्रसङ्गः । न चैवमपि भूयोऽनुग्रहानुरोधेनोपरिधारण एवाहतेन वत्सत्वचो निवृत्तेः, कथं समुच्चय इति वाच्यं, उपरिधारणे साधनानेकत्वेऽपि बाधकाभावेन तत्तत्कृत्वनुरोधेनाहतवत्सत्वचोस्समुच्चयसम्भवात् ॥

(२)–अनुग्रानेर्वाप्येषु भूयस्त्वेन तन्त्रनियमस्स्यात् शिष्टकृद्दर्शनाच्च ॥३॥ आगन्तुक-

त्वाद्वा स्वधर्मा स्यात् श्रुतिविशेषादितरस्य च मुख्यत्वात् ॥४॥ स्वस्थानत्वाच्च ॥५॥ स्विष्टकृच्छ्रपणान्नेति चेत् विकारः पवमानवत् ॥६॥ अविकारो वा प्रकृतिवच्चोदनां प्रतिभावाच्च ॥७॥

चयनादावग्नीषोमीयपुरोडाशानन्तरं 'अग्नीषोमीयस्य पुरोडाशमनु देवसुवां हवींषि निर्वपति', तथैव 'अनूबन्ध्यादौ देविकाहवींषि निर्वपति' इति च श्रुतम्। तदेषामनुनिर्वाप्याणां हविषां बहुत्वात् तन्त्रित्वं पुरोडाशस्यैव तु पश्वपेक्षया क्लृप्तप्रसङ्गित्वस्य प्रसङ्गित्वम् ॥

यदि तु अनुशब्दयोगात 'वैमृधमनुनिर्वपति' इतिवदुत्तरकालत्वप्रतीतेस्तस्य च प्रयोगान्वयित्वात्पशुपुरोडाशप्रयोगविधिविहिताङ्गोपेतपशुपुरोडाशानन्तरमनुनिर्वाप्याणां स्वाङ्गोपेतानां प्रयोगविधिरिति विभाव्यते, तदाऽस्तु वैमृधवत् प्रयोगभेद एवेति नानयोर्मिथः तन्त्रप्रसङ्गिभावः। अतश्च यथैव वपायागोत्तरं पशुपुरोडाशप्रयोगविधानादन्यतोऽलब्धोपकाराणां— निर्वापस्विष्टकृदादीनां पशुपुरोडाशप्रयोगविधिविधेयानां, वपायागोत्तरमेव करणम्, तथैव देविकाहविषामपि स्वप्रयोगविधिविधेयनिर्वापास्विष्टकृदाद्यङ्गोपेतानां साङ्गपशुपुरोडाशोत्तरकालमेव करणमिति न मिथः प्रसङ्गः। उभयोरपि तु पशुतन्त्रमध्ये पाठात् पाताद्वा तदीयप्रयाजादिप्रसङ्ग इति प्राप्ते—

नात्र पशुपुरोडाशवत्प्रयोगविधिः, तथात्वे तद्वदेव स्विष्टकृद्भेदापत्त्या शतपथे पशुपुरोडाशयागमभिधाय 'तस्य सोऽनिष्टस्स्विष्ट-

कृत्' इत्यनेनानिष्टस्विष्टकृत्त्वलक्षणं गुणं विधायानुनिर्वाप्यप्रधानकरणबोधकवाक्यसन्दर्भानुपपत्तेः। तेनात्रानुशब्देनानुनिर्वाप्यपशुपुरोडाशयोः तत्तदङ्गप्रधानानां तत्तदङ्गप्रधानोत्तरत्वस्यैव विधानात् समानतन्त्रत्वस्यैव प्रतीतेः न तावद्द्वयोरपि प्रयोगभेदः। वपायागोत्तरकालं पुरोडाशयागप्रयोगविधौ तु न किञ्चिद्बाधकम्। प्रत्युत तदीयास्विष्टकृत्यग्नेर्निर्गुणत्वविधिः प्रयोगभेदतात्पर्यग्राहक एव। ततश्चानुनिर्वाप्येषु पशुपुरोडाशनिर्वापाद्येकपदार्थं कृत्वा तदीयनिर्वापाद्येकैकपदार्थकरणं, स्विष्टकृति तु क्रमेण सर्वोत्तरार्धान्यवदाय सकृत्करणमिति वस्तुस्थितिः॥

तदिहाविरुद्धाङ्गेषु तन्त्रतैव। विरुद्धेषु तु सत्यपि देविकाहविषां बहुत्वेऽनुशब्देन पशुपुरोडाशानुगुणत्वप्रतीतेस्तत्तन्त्रपातावगमात् तत्प्रयुक्ताङ्गोपजीवनावगमाद्वा प्रसङ्गित्वमेव। अत एवानुनिर्वाप्यप्रधानकरणोत्तरं 'अग्नये स्विष्टकृते समवद्यति' इत्युक्त्वा 'अग्नये स्विष्टकृते प्रेष्य' इति मैत्रावरुणं प्रति प्रैषाम्नानमपि शतपथब्राह्मणे सङ्गच्छते। अनुनिर्वाप्यतन्त्रित्वे तु होतारं प्रत्यैवैष्टिकातिदेशेन 'अग्निं स्विष्टकृतं यज' इति प्रैषापत्तेः। अत एव पशुपुरोडाशतन्त्रित्वेन स्विष्टकृति निर्गुणस्यैवाग्नेः प्राप्तौ स्विष्टकृच्छब्दप्रतिप्रसवार्थत्वेन 'अग्नये स्विष्टकृते समवद्यति' इत्यस्य सार्थक्यम्॥

यत्तु सूत्रकारेणैवंविधं सार्थक्यमुक्त्वा धात्वर्थ एवात्र विधीयते, स्विष्टकृच्छब्दस्तु अविवक्षितार्थ इति प्रकारान्तरमुक्तं तत्प्रौढिमात्रम्। तस्मात्पुरोडाशोऽपि स्विष्टकृदादिविषये तन्त्री अनुनिर्वाप्याः प्रसङ्गिन इति सिद्धम्॥

वस्तुतस्तु—काण्वशाखायां 'अग्निं स्विष्टकृतं यज' इति प्रैषाम्नानात्तेषामपि तन्त्रित्वावगतेर्विकल्प एव युक्तः॥

(३)–एककर्मणि शिष्टत्वाद्गुणानां सर्वकर्म स्यात् ॥८॥

वाक्येनैकाघारार्थत्वेन विहितानामपि ' ऊर्ध्वमाघारयति, सन्ततमाघारयति, ऋजुमाघारयति ' इत्यादिना ऊर्ध्वत्वादीनामवान्तरकार्यभेदात् प्रयाजादिवदेव प्रधानप्रयोगविधिना सर्वेषां युगपद्ग्रहणेन समुच्चयावगतेर्न विकल्पमङ्गीकृत्य एकस्य एकेन प्रसङ्गसिद्धिः, ऊर्ध्वत्वं हि यया ऽदृष्टविधया आघारजनकं न तया सन्ततत्वम् । तत्तन्नियमादृष्टभेदस्तु स्फुट एव । अवघातपेषणादिवदेवैतेषां समुच्चयः ॥

(४)–एकार्थास्तु विकल्प्येरन् समुच्चये ह्यावृत्तिः स्यात्प्रधानस्य ॥ ९ ॥ अभ्यस्येतार्थवत्त्वादिति चेत् ॥१०॥ नाश्रुतत्वात् विकल्पवच्च दर्शयति कालान्तरेऽर्थवत्त्वं स्यात् ॥

यत्र त्ववान्तरकार्यमप्येकं यथा व्रीहियवादौ तत्र समुच्चयग्राहकप्रमाणाभावाद्विकल्प एव । न च तत्र प्रयोगविधिना युगपदुभयोपसङ्ग्रहात् समुच्चयः, विनियोगानुसारेणैव हि प्रयोगविधिकल्पनात् । यत्र प्रमाणान्तरेण विनियोगविधिवेळायामवान्तरकार्यैक्यं न निर्णीतं यथा प्रयाजादौ तत्रैव प्रयोगविधिना एकवाक्योपादानेन साहित्यावगमात्समुच्चयः । शक्यते च प्रयाजादौ कारणतावच्छेदकवैजात्यं कार्यतावच्छेदकवैजात्यस्यौत्सर्गिकत्वादवान्तरकार्यभेद एव निर्णीत इति वक्तुम् । प्रकृते तु पुरोडाशनिष्पत्तिरूपावान्तरकार्यस्यैकत्वावधारणात् प्रथमावगतविनियोगविध्यनुरोधेन प्रयोगविधिनाऽपि विकल्पेनैव ग्रहणम् ॥

यद्यपि तेषामर्थाधिकरणकौस्तुभोक्तरीत्या व्रीहित्वयवत्वादिरूपकारणतावच्छेदकभेदेनाग्नेयत्वादिव्याप्यधर्माणां कार्यतावच्छेदकत्वकल्पनं, तथाऽप्याग्नेयत्वरूपव्यापकधर्मावच्छिन्ननिरूपितसाधनताकपुरोडाशनिष्पत्तिरूपावान्तरकार्यभेदे प्रमाणाभावात् तदैक्यनिर्णयस्स्फुट एव । विशिष्य च तत्तद्वाक्ये तृतीयया निरपेक्षसाधनत्वावगमात्, नियमविधिबलेन च स्वेतरसकलनिवृत्तिप्रतीतेः नैकस्मिन्नपि कार्ये व्रीहियवयोस्समुच्चयसम्भव इति व्यक्तं हेत्वधिकरणे कौस्तुभे ॥

अतश्च व्रीहियवस्थले यागावृत्त्या मिश्रीकरणेन वा समुच्चयासम्भवात् विकल्पमङ्गीकृत्यैकेनैव तत्कार्यसिद्धौ तत्प्रयोगे इतरस्य प्रसङ्गः । अत एव सर्वसाधारणमस्मदुक्तं प्रसङ्गलक्षणमप्यत्र सुस्थम् । एवं च शास्त्रान्तरपर्यालोचनया यवाद्यनास्कन्दितप्रयोग एव व्रीह्यादेरङ्गत्वावगमात् तत्प्रयोगे तदितरस्यानङ्गत्वादेव न क्रतुवैगुण्यमपि ॥

(५)–प्रायश्चित्तेषु चैकार्थ्यान्निष्पन्नेनाभिसंयोगस्तस्मात्सर्वस्य निर्घातः ॥ १२ ॥

प्रायश्चित्तानि कर्मवैगुण्यनिमित्तदोषनिर्घातार्थानि । तेषु यानि एकस्मिन्नेव वैगुण्ये अनेकानि निरपेक्षाणि तत्तद्वाक्यैर्विधीयन्ते तेष्वपि सत्यप्यदृष्टार्थत्वे पूर्ववत् विकल्पः । यथा 'यदि सामतो यज्ञ आर्तिमियात् सुवरित्याहवनीये जुहुयात्' इति कस्यां चिच्छाखायामध्वर्युकर्तृको होमः । अपरस्यां तु 'यदि सामतो यज्ञ आर्तिमियात् स्वरित्याहवनीये' इति ब्रह्मकर्तृको होमः । इदं चैकजातीययज्ञार्ताविव तत्परिहारार्थं प्रायश्चित्तद्वयम् । तथा दर्शपूर्णमासातिक्रमण एव क्वचित्पाथिकृतीष्टिः क्वचिच्च वैश्वानरीति ।

तदत्रापि दर्शपूर्णमासातिक्रमनिमित्तप्रत्यवायपरिहारार्थत्वमपेक्षितविधिबलाद्वाक्यशेषाच्चावगम्यते। अतश्च व्रीहियवादिवदेव तत्तद्विनियोगविधिवेळायामेवैकवैगुण्यध्वंसरूपावान्तरकार्यनैरपेक्ष्येण साधनत्वावगमात् युक्तोऽत्रापि विकल्पः।

न च कारणतावच्छेदकवैजात्याद्धर्मव्यवस्थासिद्धये चावान्तरापूर्वभेदस्यावश्यकत्वात् कथं न प्रयाजादिवत्समुच्चयः। तद्भेदेऽपि नैरपेक्ष्येणैव विनियोगविधिदशायां उभयोस्तदद्दृष्टयारेकवैगुण्यध्वंसजनकत्वावगतेः प्रयाजादिवदौत्तरकालिकेन प्रयोगविधिना समुच्चयाप्रतीतेः।

न ह्येकादशोक्तरीत्या एकस्मिन् प्रधानोपकाराख्ये महाकार्ये प्रयाजादीनां सर्वेषामङ्गानां प्रयोगविधिना साहित्यावगमवदवान्तरकार्येऽपि साहित्यावगमः, तथात्वे उत्पत्तिविनियोगावगतनैरपेक्ष्यबाधापत्तेः। अतस्तस्य विनियोगवाक्यप्रमितावान्तरकार्यनिरूपितत्वस्यावश्यकत्वाद्युक्तो विकल्पः।

न चैवमपि प्रकृते नैरपेक्ष्यस्य तत्तदवान्तरापूर्वनिरूपितत्वेनैवोपपत्तेः वैगुण्यध्वंसनिरूपितत्वे प्रमाणाभावः, तस्य वैगुण्यध्वंसनिरूपितनैरपेक्ष्यावगमोत्तरकालं धर्मव्यवस्थादिसिद्ध्यर्थं कल्पितस्य तद्बाधकत्वानुपपत्तेः॥

(६)–समुच्चयस्तु दोषार्थः॥ १३॥

यानि दोषग्राहकप्रमाणाभावान्न दोषनिर्घातार्थानि अपि तु केवलं निमित्ते नैमित्तिकानि अदृष्टार्थानि तत्रैकनिमित्तकानेकनैमित्तिकस्थले प्रयाजादिवत्समुच्चय एव। यथा अन्वाधानोत्तरं चन्द्रसूर्योपरागे इडाभक्षणात्पूर्वमपि 'उद्वयं, उदुत्यं, चित्रं' इति मन्त्रत्रयकरणकहोमत्रयविधौ। न हि तत्र कश्चिद्दोषः वेधादिप्रयुक्तस्यापीडाभक्षणात्पूर्वमप्रवृत्तेः। एतादृशविषये प्रायश्चित्त-

समाख्या तु प्रायश्चित्तकाण्डपठितत्वमात्रेणौपचारिकी, यजमानकर्तव्यसामवैदिकपदार्थेषु औद्गात्रसमाख्यावत् । न तु पापविशोधकत्वेन, पापादेरेवाप्रसिद्धेः ।

यत्त्वत्र भाष्यकारेण सूर्योदयात्पूर्वमग्निहोत्रहोमाकरणे प्रायश्चित्तद्वयाम्नानमुदाहृतं, तत्—

रूपं कालोऽनुनिर्वापो देवता श्रपणं तथा ।
आदौ ये विधृताः पक्षास्त इमे सर्वदा स्मृताः ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टानुसारादुदितहोमिनां कालातिक्रमनिमित्तदोषनिर्घातार्थत्वोपपत्तेः। इतरथा अनुदितहोमिनां सर्वदा प्रायश्चित्तकरणापत्तेरुपेक्षितम् । यदपि पार्थसारथिना 'भिन्ने जुहोति' इत्याद्युदाहृतं तदपि क्रत्वङ्गकपालभेदननिमित्तवैगुण्यसमाधानार्थत्वोपपत्तेः द्वितीयप्रायश्चित्तालिखनाच्चोपेक्षितम् ॥

(७)—मन्त्राणां कर्मसंयोगस्स्वधर्मेण प्रयोगः स्याद्धर्मस्य तन्निमित्तत्वात् ॥ १४ ॥ विद्यां प्रति विधानाद्वा सर्वकारणं प्रयोगस्स्यात् कर्मार्थत्वात्प्रयोगस्य ॥ १५ ॥

अध्यायानध्यायपरिपालनादयोऽध्ययनधर्माः कर्मकालीनमन्त्रप्रयोगरूपाध्ययन एव स्युः ग्रहणाध्ययनस्य धारणाध्ययनस्य वा दृष्टार्थत्वेन तत्र स्वरूपे कार्ये वाऽदृष्टार्थधर्मविधिवैयर्थ्यादिति प्राप्ते—

अध्ययनपदार्थस्य गुरुमुखोच्चारणरूपस्य प्रयोगकाले अभावात् उच्चारणमात्रस्यापि च प्रकरणाद्यभावेन क्रतुकालीनस्यैवानुपस्थितेः, प्रकरणात् ।

तपोविशेषैर्विविधैर्व्रतैश्च श्रुतिचोदितैः ।
वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यस्सरहस्यो द्विजन्मना ॥

इति स्मृतेश्च धर्माणामध्ययनमात्राङ्गत्वावगतेः । यत्रादृष्टार्थके ब्रह्मयज्ञाध्ययनेऽपि ते न धर्माः तत्र कः प्रसङ्गः कर्मप्रयोगमध्ये धर्माणाम् । न चाध्ययने तत्कार्य एव वाऽर्थज्ञाने धर्माणामनुपयोगः, निर्विघ्नपरिसमाप्त्यर्थत्वेन उपयोगसम्भवात् । विधिबलेन धर्माणामकरणे अध्ययने विघ्नकल्पनात् ॥

न चैतावता प्रयाजादीनामपि निर्विघ्नयागप्रयोगसमाप्त्यर्थत्वकल्पनं, करणनिष्ठयोग्यतायाः जनकाकाङ्क्षायां क्रतूपकारजनकत्वस्यैव तत्र कल्पयितुं युक्तत्वात् - प्रयाजादीनां प्रयोगानङ्गत्वाच्च । न चात्राप्यध्ययननियमादृष्ट एव धर्माणामुपयोगः, अध्ययननियमादृष्टस्य क्वचिदप्यनुपयोगेनाकल्पनीयत्वात् . कल्पनायां प्रमाणाभावाच्च । इदं चाधिकरणं प्रसङ्गानुपयोग्यपि का॰-ष्यमाणमन्त्रविचारोपस्थितमन्त्रप्रसङ्गादुक्तमिति द्रष्टव्यम् ॥

(८)–भाषास्वरोपदेशे ऐरवत्प्रायवचनप्रतिषेधस्स्यात् ॥ १६॥ मन्त्रोपदेशो वा न भाषिकस्य प्रायोपपत्तेर्भाषिकश्रुतिः ॥ १७॥

कर्मकाले प्रयोक्तव्यानां मन्त्राणां ‘अजपन्यूङ्खसामसु तानस्वरेण प्रयोगः’ इत्युक्तम् । जपादिषु तु आम्नातस्वर एव । तत्र ये मन्त्रास्समाम्नाये स्वरान्तरसमाम्नाताः ब्राह्मणे च स्वरान्तरेण प्राप्ताः, तत्र कतरस्स्वरो जपादावुपयोक्तव्य इति चिन्तायां—

ब्राह्मणेन मन्त्राणां सस्वरकाणामेव विनियोगादविनियुक्तमन्त्रसमाम्नायस्थस्वरस्यार्थनिर्णयादौ पारायणादौ च उपयोगसम्भवेन कर्मकालप्रयोज्यत्वे प्रमाणाभावात् ब्राह्मणस्वर एव प्रयोक्तव्य इति प्राप्ते—

विनियोजकवचनस्य शाब्दमन्त्रस्वरूपमात्रविनियोजकत्वेनाशाब्दस्वरविनियोगपरत्वे प्रमाणाभावात् ब्राह्मणस्वरस्य च पूर्ववाक्यप्रवृत्तस्वराविच्छेदार्थत्वेनान्यथासिद्धतया स्वतो विनियोगान्तरकल्पनानुपपत्तेः मन्त्रसमाम्नानसिद्धस्वरस्य चानन्यथासिद्धतया स्वाध्यायविधिबलेन विनियोगान्तरकल्पनया क्रतुमध्यप्रयोज्यत्वावधारणात् तस्यैव जपादौ पाठः "

यत्तु पार्थसारथिना लिङ्गविनियुक्तमन्त्रविषये ब्राह्मणे गुणार्थवादपरिसङ्ख्याद्यर्थत्वेन पुनश्श्रवणेऽपि, मन्त्रविनियोगफलकत्वस्यैवाभावे सुतरां स्वरविनियोगस्याप्रसक्तेः न ब्राह्मणस्वरप्रसक्तिरिति दूषणान्तरमुक्तं, तत् लिङ्गविनियुक्तमन्त्राणां जपतिचोदनाचोदितत्वाभावे जपत्वे प्रमाणाभावात्, यत्र जपतिचोदनाचोदितत्वसत्व एव लिङ्गविनियोगस्तत्र ब्राह्मणे पुनश्श्रवणसत्त्वे व्याख्येयम् ॥

(९)–विकारः कारणाग्रहणे तन्नयायत्वाददृष्टेऽप्येवम् ॥ १८ ॥ तदुत्पत्तेर्वा प्रवचनलक्षणत्वात् ॥ १९ ॥

ये पुनर्मन्त्रसमाम्नाये नाधीताः ब्राह्मण एवोत्पन्नाः जपमन्त्रास्तेषां स्वरान्तराभावादसत्यपि स्वरश्रुतेः विनियोगविधौ

यथापठितमन्त्रपाठबलेन स्वरस्यापि स्वाध्यायविधिवशेन विनियोगकल्पनात् भाषास्वरोपि तत्र प्रयोक्तव्य एव। भाषास्वरश्च—

छन्दोगा बह्वृचाश्चैव तथा वाजसनेयिनः।
उच्चनीचस्वरं प्राहुस्स वै भाषिक उच्यते॥

इति वचनलक्षितो ब्राह्मणस्वर एव॥

(१०)–मन्त्राणां करणार्थत्वात् मन्त्रान्तेन कर्मादिसन्निपातस्स्यात् सर्वस्य वचनार्थत्वात्॥ २०॥

ये करणमन्त्रास्तेषामनुष्ठेयक्रियाप्रकाशनप्रयोजनकत्वात् सकलमन्त्रजन्यप्रकाशनस्यैव क्रियानुष्ठानकरणत्वावगतेः मन्त्रान्त एव कर्मादिस्सन्निपात्यः न तु क्रियावाचकपदोच्चारणानन्तरमेव अवशिष्टपदानां वैयर्थ्यापत्तेः।

यत्तु 'मन्त्रान्तेन कर्मादिस्सन्निपात्यः' इति कल्पसूत्रकारादिवचनं तेनाऽप्ययमर्थस्सिद्ध्यत्येव, तथाऽपि न्यायेनापि सिद्ध्यतीत्येतदर्थं तदुपन्यासः। न चैवं न्यायेनैव सिद्धेः वचनानर्थक्यं, तस्य 'आमनमस्यामनमस्य देवा इति तिस्र आहुतीर्जुहोति' इत्यादौ यत्रैकमन्त्रसाध्यान्यनेकानि सन्ततानि कर्माणि तत्र सकृन्मन्त्रपाठेनैव वेदिप्रोक्षणन्यायेन स्मृत्यविच्छेदात् होमत्रयकरणापत्तौ विहितकर्मादेः मन्त्रान्तसन्निपातविधानात् मन्त्रावृत्तिप्रयोजनकतया सार्थक्यात्। अत एव नेदं कल्पसूत्रं न्यायप्राप्तानुवादकम्॥

(११)–सन्ततवचनाद्धारायामादिसंयोगः॥२१

कर्मसन्तानो वा नानाकर्मत्वादितरस्याशक्यत्वात्॥ २२॥

अग्नौ 'द्वादशद्वादशानि जुहोति' इति सङ्ख्याभिन्नानि द्वादश कर्माणि वसोर्धारासंज्ञकानि विहितानि। तत्र च 'संततां वसोर्धारां जुहोति' इति वचनेन भाष्यकाराद्युदाहृतेन सान्तत्यं विहितं, काम्यमपि तत् प्रकृतसर्वकर्माश्रितं 'यं कामयेत प्राणानस्यान्नाद्यं सन्तनुयामिति सन्ततां तस्य जुहुयात्' इति वचनेन विहितम्।

यदि तु तैत्तिरीयशाखायां नित्यसान्तत्यविधेरनाम्नानादनाश्वासस्तदाऽस्तु तत्काम्यमेव। तैत्तिरीयशाखास्थं 'वसोर्धारां जुहोति' इति सामान्यवचनं तु सामान्यतो द्वादशानां विधानार्थम्। तत्प्रयोजनं च अवान्तरप्रकरणसिद्धिद्वारा द्वादशानामपि होमानां सान्तत्याश्रयत्वसिद्धिः। तदिह सान्तत्यशब्दस्य साहित्यवाचित्वान्मन्त्रकर्मणोस्साहित्यप्रतीतेर्नात्र मन्त्रान्तेन कर्मादिसन्निपात इति प्राप्ते—

अविच्छेदेऽपि सन्ततशब्दस्य लोके प्रयोगात् कर्माणामेवाविच्छेदरूपसाहित्यविधानोपपत्तेः न न्यायाद्यवगतमन्त्रान्तोत्तरकालताबाधकत्वेनानुपस्थितमन्त्रसाहित्यविधायकत्वम्। न चैवं नित्यप्रयोगे तत्साहित्यस्य प्रयोगविध्यवगतप्रयोगप्राशुभाववलेनैव प्राप्तेस्तद्विधिवैयर्थ्यमिति वाच्यं, कल्पितविधिविहिततद्दोषानिमित्तकाविज्ञातप्रायश्चित्तविनिवृत्त्या याजुर्वेदिकाङ्गभ्रेषनिमित्तकप्रायश्चित्तप्राप्त्यर्थं तद्विधानात्॥

(१२)-आघारे च दीर्घधारत्वात् ॥२३॥

'सन्ततमाघारयति' इत्यत्र कर्मैकत्वात् तदविच्छेदविधानानुपपत्तेर्मन्त्रसाहित्यमेव विधीयत इति मन्त्रादेः कर्मादेश्च सन्निपात इति प्राप्ते—

क्षणिकस्य कर्मणो बह्वक्षरघटितमन्त्रसाहित्यानुपपत्तेः दीर्घधारस्याधार्यमाणस्य द्रव्यस्य सान्तत्यमनेन विधीयत इति नात्रापि मन्त्रान्तोत्तरकालताबाधः । एतान्यपि पञ्चाधिकरणाण्युपस्थितमन्त्रप्रसङ्गान्निरूपितानीति द्रष्टव्यम् ॥

(१३)–मन्त्राणां सन्निपातित्वादेकार्थानां विकल्पस्स्यात् ॥ २४ ॥

तदेवमुपस्थितमन्त्रप्रसङ्गागते विचारे समाप्ते अधुना मन्त्रेषु प्रसङ्गविचार एव क्रियते । ये करणमन्त्रा एकक्रियाप्रकाशनार्थाः 'भगो वां विभजतु' इत्यादयोऽनेके तेषां व्रीहियवन्यायेन विकल्पात् एकेनापरस्य प्रसङ्गसिद्धिः । न च प्रकाशितस्यापि पुनःप्रकाशनसम्भवात्समुच्चयः, प्रकाशनस्यानुष्ठानार्थत्वेन सकृत्प्रकाशनेनाप्यनुष्ठानसिद्धौ प्रकाशनान्तरानुपयोगात् ॥

(१४)–सङ्ख्याविहितेषु समुच्चयोसन्निपातित्वात् ॥ २५ ॥

ये तु सङ्ख्यायुक्तवचनविनियुक्ताः यथा 'तां चतुर्भिरभ्रिमादत्ते' इत्यादौ तेषां समुच्चय इत्युक्तं मन्त्राधिकरणकौस्तुभे । न चैकेन स्मृते पुनः प्रकाशनानुपपत्तिः, स्मृतस्यापि संस्कारदार्ढ्यार्थं पुनस्स्मरणसम्भवात् । अत एव वचनबलात्पूर्वेषां मन्त्राणां संस्कारद्वारा, अन्त्यस्य तु साक्षादेवानुष्ठानोपयोग इति वैषम्यकल्पनेऽपि न दोषः ॥

(१५)–ब्राह्मणविहितेषु च सङ्ख्यावत् सर्वेषा-

मुपदिष्टत्वात् ॥ २६ ॥ याज्यावषट्कारयोश्च समुच्चयदर्शनं तद्वत् ॥ २७ ॥ विकल्पो वा समुच्चयस्याश्रुतित्वात् ॥ २८ ॥ गुणार्थत्वादुपदेशस्य ॥ २९ ॥

ये तु सङ्ख्यां विनैव ब्राह्मणेनानेके मन्त्राः प्रत्येकं विनियुक्ताः, येषु वा लिङ्गविनियुक्तेष्वपि ब्राह्मण एवार्थवादाद्यर्थं प्रत्येकं पुनश्श्रुतिः, तत्र ये तावद्वचनविनियुक्तास्तेष्वदृष्टार्थत्वादेव प्रयाजादिवत्समुच्चयः अन्यथा तद्विनियोगवैयर्थ्यापत्तेः । लिङ्गविनियुक्तेष्वपि 'उरुप्रथा उरुप्रथस्वेति पुरोडाशं प्रथयति उरु ते यज्ञपतिरिति पुरोडाशं प्रथयति' इत्यादिषु यथा आर्थवादिकं पुनश्श्रुतिप्रयोजनं तथा समुच्चयोऽपीति मन्यमानस्योत्तरं, दृष्टार्थत्वेऽपि वचनविनियोगस्य 'इषेत्वेति शाखां छिनत्ति' इतिवत् तत्र तत्र प्रयोजनान्तरार्थत्वेनोपपत्तेः न दृष्टार्थत्वसम्भवे तत्कल्पनम् । अतश्च निरपेक्षसाधनत्वबलाद्विकल्प एव ।

एवं लिङ्गविनियुक्तेष्वपि मन्त्रपुनश्श्रुतेरर्थवादमात्रार्थत्वान्न मणिमन्त्रौषधन्यायेन, समुच्चयकल्पकतां, अत एव तत्र प्रथनमेवाध्वर्युकर्तृकत्वाद्यर्थं तत्तच्छाखासु विधीयत इत्युक्तम् ॥

(१६)—वषट्कारे नानार्थत्वात्समुच्चयः हौत्रास्तु विकल्पेरन्नेकार्थत्वात् ॥ ३० ॥ क्रियमाणानुवादित्वात् समुच्चयो वा हौत्राणाम् ॥ समुच्चयं च दर्शयति ॥ ३२ ॥

ये तु क्रियमाणानुवादिनो हौत्रा मन्त्राः तेषामपि क्रियमाणकर्मस्मृतिजनकत्वेन दृष्टार्थत्वस्यैव मन्त्राधिकरणे कौस्तुभे स्थापितत्वात् करणमन्त्रवत् विकल्प इति प्राप्ते—

करणमन्त्रजन्यस्मृतेरनुष्ठानजनकत्वेन एकेन सिद्धावितरस्य वैयर्थ्यापत्तौ विकल्पः । प्रकृते त्वध्वर्युणा क्रियमाणस्य बहुक्षणव्यापकस्य कर्मणस्स्मृत्यविच्छेदार्थं पुनःपुनस्स्मरणादनेकैरपि मन्त्रैस्तत्तद्व्यापाराणां स्मरणोपपत्तेः अदृष्टदोषदुष्टविकल्पायोगेन युक्त एव समुच्चयः । अत एव 'त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमां, ज्योतिष्मतीरनुब्रूयात्' इत्यादिकानि लिङ्गान्यपि सङ्गच्छन्ते ॥

इति श्रीखण्डदेवविरचितायां भाट्टदीपिकायां
द्वादशाध्यायस्य तृतीयः पादः.

अथ द्वादशाध्यायस्य चतुर्थः पादः.

(१)—जपाश्चाकर्मसंयुक्तास्स्तुत्याशीरभिधानाश्च याजमानेषु समुच्चयस्स्यादाशीःपृथक्त्वात् ॥ १ ॥ समुच्चयं च दर्शयति ॥ २ ॥

सन्ति जपसंज्ञकाः केचिन्मन्त्राः 'वैष्णवीमृचं जपति' इत्येवं जपतिचोदनया विनियुक्ताः । तत्र जपत्वं नाम जपतिचोदनाचोदितत्वं, न तूपांशुप्रयोज्यत्वं जपत्वं, तथात्वे उपांशुयाजाङ्गभूतयाज्यायामपि जपत्वापत्तौ चातुस्स्वर्यापत्तेः । नाप्यर्थाविवक्षयाऽदृष्टार्थोच्चारणकत्वं तत् मन्त्रजन्यार्थप्रकाशनस्यैव दृष्टाभावे अदृष्टार्थत्वकल्पनोपपत्तावर्थाविवक्षायां प्रमाणाभावात् । अत एव—

मन्त्रो हीनस्स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह। इति स्वरयुक्तं जपादावर्थप्रकाशनं दर्शयति । अत एव जपतिचोदनाचोदितेष्वपि न सर्वत्रादृष्टार्थत्वं करणमन्त्रन्वादेरपि सम्भवात् ॥ स्तुतिस्तु गुणतात्पर्यकमभिधानमदृष्टार्थकमित्युक्तमेव स्तोत्रशस्त्राधिकरणे। फलाशासनमाशीः। तेषामपि श्रद्धाजननादिद्वारा कर्मण्युपयोगः । गुणविशिष्टगुणिप्रकाशनं अभिधानम् । एतेषां च क्वचित्साङ्कर्येऽपि न दोषः तत्तदुपाधेरसाङ्कर्यात् । तत्र ये तावदनुष्ठेयार्थप्रकाशकाः जपादयः तेषां करणमन्त्रत्वादेव विकल्पः. ये त्वननुष्ठेयसमेवतप्रकाशनार्थास्तेषां प्रकाश्यैकत्वेऽपि श्रद्धाजननादिद्वारा कर्मण्युपयोगादधिकतरश्रद्धाजननार्थं समुच्चय एव । ये त्वदृष्टार्थासमवेतप्रकाशनार्थास्तेषां प्रयाजादिवदेव समुच्चयः ॥

न चैकजपादिसमाख्यायोगादेककार्यत्वावगतेर्विकल्पाशङ्का, दृष्टार्थजपादौ कार्यभेदस्यावश्यकत्वेन सकलजपसाधारणैककार्यकल्पनानुपपत्तेः ॥

(२)–याज्यानुवाक्यासु तु विकल्पस्स्याद्देवतोपलक्षणार्थत्वात् ॥ ३ ॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ४

ऐन्द्रावार्हस्पत्ये कर्मणि द्वे याज्यानुवाक्यायुगळे श्रुते। तयोर्देवताप्रकाशनरूपदृष्टार्थत्वाद्विकल्प एव। पुरोऽनुवाक्यायास्तु याज्यया सह पुरोऽनुवाक्यासमाख्याबलादेव समुच्चयः॥

(३)–क्रयेषु त्वविकल्पस्स्यादेकार्थत्वात् ॥ ५ ॥

समुच्चयो वा प्रयोगद्रव्यसमवायात् ॥ ६ ॥

समुच्चयं च दर्शयति ॥ ७ ॥

सत्यपि गुणात् क्रयाणां भेदे एकसोमप्राप्तचर्थत्वाद्विकल्पः। न च विक्रेत्रानतिरूपकार्यानुरोधेन समुच्चयः, सम्भवत्समुच्चयो वा, एकद्रव्यानतस्यैव विक्रेतुर्निरपेक्षसाधनत्वानुरोधेन सम्पादनीयत्वात्। अन्यथा दक्षिणानामपि प्राकृतानां ऋत्विगानत्यनुरोधेन समुच्चयापत्तौ प्रसङ्गबाधाद्यनापत्तेरिति प्राप्ते—

'तं वै दशभिः क्रीणाति' इत्यनुवादबलात् समुच्चयः। इदं हि विध्यन्तरैकवाक्यतापन्नत्वादनुवादसरूपत्वाच्चानुवाद एव। अतश्चैतत्तात्पर्यग्राहकानुरोधेन यावता विक्रेतुरानतिस्तावतां समुच्चयः। दक्षिणासु तु एवंविधज्ञापकाभावान्न समुच्चयः। एतदभिप्रायेणैव क्रयवत्सम्भवत्समुच्चयो विविदिपार्थकर्मणामित्युक्तं पितामहैः॥

यदि तु पाक्षिकानुवादत्वपरिहारार्थमस्यैवोपरिधारणवत् विधित्वं विधिकल्पकत्वं वा विभाव्यते तदाऽस्तु सर्वसमुच्चय एव। पितामहानां सम्भवत्समुच्चयोक्तिस्तु दार्ष्टान्तिकमात्रविषयिणीति ध्येयम्॥

(४)—संस्कारे च तत्प्रधानत्वात् ॥८॥

दैक्षे पशौ 'गुदेनोपयजति' इति श्रुतानामुपयाजानां पशुगणे प्राप्तानां किं वैकल्पिकगुदसाधनता उत समुच्चिता इति चिन्तायां—

तृतीयया गुदस्य करणत्वावगमात् निषादस्थपत्यधिकरणन्यायेन लक्षणानुपपत्तेः उपयाजानामर्थकर्मत्वावसायात् उपा-

दानलाघवानुरोधेन प्रकृतगुदग्रहणेऽपि विवक्षितसङ्ख्यात्वादेकस्यैव ग्रहणेन गुदानां विकल्प इति प्राप्ते—

अस्मदुक्तप्रयाजशेषाभिघारणन्यायेनोपयुक्तस्य गुदस्य प्रतिपत्त्यपेक्षत्वात् उपयाजप्रक्षेपांशेन वाक्यान्तरकल्पनया प्रतिपत्तित्वोपपत्तेश्श्रूयमाणकरणत्वाविघातात्तत्र च सङ्ख्याया अविवक्षितत्वात् सर्वेषामेव गुदानां समुच्चयः ॥

(५)–सङ्ख्यासु तु विकल्पस्स्यात् श्रुतिप्रतिषेधात् ॥ ९ ॥

अग्न्याधेयाङ्गदक्षिणानां 'एका देया षड्देया' इत्यादीनां निरपेक्षसाधनत्वात्समुच्चये, सङ्ख्यान्तरोपजननापत्तेर्विकल्प एव । न चैकवाक्यतालाभायोपजायमानसङ्ख्यान्तर एव लक्षणा सर्वेषामिति वाच्यं, प्रत्यक्षविधिश्रवणेन वाक्यभेदस्यैव प्रामाणिकत्वात् ॥

(६)–द्रव्यविकारात्तु पूर्ववदर्थकर्म स्यात् तया विकल्पेन नियमप्रधानत्वात् ॥ १० ॥ द्रव्यत्वेऽपि समुच्चयो द्रव्यकर्मनिष्पत्तेः प्रतिपशु कर्मभेदादेवं सति यथाप्रकृति ॥ ११ ॥ कपालेऽपि तथेति चेत् ॥ १२ ॥ न कर्मणः परार्थत्वात् ॥ १३ ॥ प्रतिपत्तिस्तु शेषत्वात् ॥ श्रुतेर्वा पूर्ववत् स्यात् ॥ १५ ॥ विकल्पोऽन्वर्थकर्मनियमप्रधानत्वात् शेषे च कर्मकार्यसमवायात्तस्मात्तेनार्थकर्म स्यात् ॥ १६

पशुगणेऽतिदेशप्राप्तपत्नीसंयाजेषु जाघनीनां समुच्चयो विकल्पो वेति चिन्तायां—

दर्शे तावत्पत्नीसंयाजानामर्थकर्मत्वादाज्येन सह जाघन्या विकल्पेन गुणभावोऽविवाद एव । दैक्षेऽपि च तथैवातिदेशेन प्राप्तौ पुनश्श्रूयमाणं 'जाघन्या पत्नीसंयाजं यजति' इति वचनं लाघवादाज्यव्यावृत्तिफलकजाघनीनियमार्थमेव, न तु पत्नीसंयाजानां जाघनीप्रतिपत्त्यर्थत्वेन विधानार्थं, सत्यप्यत्र जाघन्याः प्रतिपत्त्यपेक्षत्वे पत्नीसंयाजानामप्राकृतकार्यकारित्वे प्रसङ्गेन प्रतिपत्त्यर्थत्वकल्पनानुपपत्तेः ॥

अत एवास्य वचनस्य नियममात्रपरत्वेऽपि प्रयाजशेषाभिघारणन्यायेन पार्थसारथ्युक्तरीत्या नियमस्यैव जाघनीसंस्कारार्थत्वकल्पनमित्यप्यनाशङ्क्यं, नियमस्यापि प्रकृतौ क्लृप्तप्रयोजनत्वात् । अस्मदुक्तरीत्या पत्नीसंयाजानामेव प्रतिपत्त्यन्तरविधिकल्पना त्वनाशङ्क्यैव । अतश्चानेन वचनेन यथाप्राप्ताया गुणभूताया विवक्षितसङ्ख्यायाश्च नियममात्रकरणादुपादानलाघवानुरोधेन प्रतिपत्त्यन्तराभावेनोपस्थितायास्तस्यास्त्यागे प्रमाणाभावाच्च प्रकृतग्रहणेऽपि पशुगणे एकसङ्ख्याया एव विकल्पेन ग्रहणम् ॥

(७)—उखायां काम्यनित्यसमुच्चयो नियोगे कामदर्शनात् ॥१७॥ तस्य च देवतार्थत्वात् ॥१८॥ विकारो वा नित्यस्याग्नेः काम्येन तदुक्तहेतुः ॥ १९ ॥ वचनादसंस्कृतेषु कर्म स्यादिति ॥ २० ॥ संसर्गे चापि दोष-

स्स्यात् ॥२१॥ वचनादिति चेदथेतरस्मि- न्नुत्सर्गापरिग्रहः कर्मणः कृतत्वात् ॥२२॥

अग्नौ उख्यः अग्निः 'सन्तापेनाग्निं जनयति' इत्यनेनोत्पन्नः। तत्रोखा आहवनीयाग्निधारणपात्रं यजमानगळे शिक्येनाबद्धमात्रं ध्रियते। तस्मिन् पात्रे ध्रियमाणाहवनीयोऽग्निरुख्यः। तत्र दीक्षोत्तरकालत्वादग्निहोत्रहोमाद्यकरणेऽपि क्रत्वर्था होमाः क्रियन्ते। तं प्रकृत्य 'वृक्षाग्रात् ज्वलतो ब्रह्मवर्चसकामस्याहृत्यावदध्यात् भ्राष्ट्रादन्नाद्यकामस्य' इति श्रुतम्। तदिह काम्यप्रयोगे नित्यस्योख्यस्याहवनीयादेर्बाधाविधया प्रसङ्गसिद्धिरस्ति न वेति चिन्तायां—

नात्रोखाधिकरणकावधानाश्रितो भ्राष्ट्रादिरग्निः फलोद्देशेन विधीयते येन गोदोहनेनेव चमसस्य प्रसङ्गसिद्धिराशङ्क्येत। अवधानस्य विध्यन्तरविहितत्वाभावेनाश्रयत्वानुपपत्तेः अतोऽवधानमेवाग्निविशिष्टमुखाधिकरणकं फलोद्देशेन विधीयते। आहवनीयाग्निधारणप्रयुक्तोखोपजीवकत्वाच्च न बहिः प्रयोगः। उख्यस्याहवनीयाग्नेरग्न्यन्तरसंसर्गोऽपि च वाचनिकत्वान्न दुष्यति। अतश्च फलार्थमग्न्यन्तरावधानमात्रकरणेऽप्याहवनीयरूपस्य नित्यस्योख्यस्य बाधाभावादत्रैव होमादीनीति प्राप्ते—

विध्यन्तरविहितत्वाभावेऽपि होमार्थमेव धारणाक्षिप्तावधानस्यार्थप्राप्तत्वेनोपस्थितत्वादाश्रयत्वोपपत्तेर्लाघवाद्गुणफलसम्बन्ध एवायमिति नित्यस्योख्यस्य निवृत्त्या प्रसङ्गसिद्ध्युपपत्तिः॥

(८)—स आहवनीयस्स्यादाहुतिसंयोगात्॥२३ अन्यो वोद्धृत्य धारणात् ॥ २४ ॥

सोऽयं काम्याग्निराहवनीयपदवाच्यस्स्यात् होमसाधनत्वात्। अतस्तत्राहवनीयधर्मा गतश्रीधारणाद्याः कार्या इति सम्भवमात्रेणाशङ्का। आधानजन्यसंस्कारविशेषवाचका आहवनीयादिशब्दाः नासति तस्मिन् संस्कारे वर्तितुमर्हन्ति। तस्मान्नात्र गतश्रीधारणादयः।

वस्तुतस्तु—गतश्रीत्वे निमित्ते आहवनीयधारणं पुरुषार्थमिति नासौ तद्धर्मः क्रतुप्रकरणाभावात् स्वरूपे आनर्थक्याच्च। इदं च सुहृद्भूत्वा प्रसङ्गादुपदिष्टम्। एवमग्रेऽपि॥

(९)—तस्मिंस्तु संस्कारकर्म शिष्टत्वात् ॥२५॥ स्थानात्तु परिलुप्येरन् ॥ २६ ॥

अत एव काम्येऽग्नौ नाधानादयस्संस्काराः। असंस्कृतस्यैव तस्य भ्राष्ट्रादिपदवाच्यत्वात्। तस्मिन् मथनाद्यसम्भवाच्च। आधानस्य क्रत्वर्थत्वाभावेन तस्मिन् प्राप्त्यभावाच्च। क्रत्वपूर्वसाधनीभूतास्तु परिस्तरणसम्मार्गादयो भवन्त्येव॥

(१०)—नित्यधारणे विकल्पो न ह्यकस्मात्प्रतिषेधस्स्यात् ॥ २७ ॥ नित्यधारणाद्वा प्रतिषेधो गतश्रियः ॥ २८ ॥

नित्ये तूख्ये गतश्रीत्वे निमित्ते आहवनीयत्वादेव प्राप्तमप्यजस्रधारणं 'न प्रतिसन्दध्यात्' इत्यनेन पर्युदस्तत्वान्न कर्तव्यमेवेत्यपि प्रासङ्गिकमेव॥

(११)—परार्थान्येकः प्रतियन्तिवत्तत्राहीनयोर्यजमानगणेऽनियमोऽविशेषात् ॥ २९ ॥

सत्राहीनादावप्यनेकयजमानसमवाये यानि न यजमानसंस्कारार्थानि शुक्रान्वारम्भणौदुम्बरीसम्मानादीनि तान्येकेनैव यजमानेन कर्तव्यानि कर्तुर्गुणत्वेन विवक्षितसङ्ख्यात्वात् । गुणानुरोधेन प्रधानावृत्तेरन्याय्यत्वाच्च इतरेषां तेनैव प्रसङ्गात् फलसिद्धिः । तेनाहीनादावनियम एव ॥

(१२)–मुख्यो वा विप्रतिषेधात् ॥ ३० ॥

सत्रे तु गृहपतिरेव तानि कुर्यात् इतरेषामार्त्विज्यावरोधात् गृहपतिसमाख्याया नियामकत्वाच्च । 'यो वै सत्रे बहूनां यजमानानां प्रत्येता स भूयिष्ठामृद्धिमाप्नोति' इति तस्य फलाधिक्यश्रवणेन यजमानश्रेष्ठत्वावगमाच्च ॥

(१३)–सत्रे गृहपतिरसंयोगाद्धौत्रवत् आम्नायवचनाच्च ॥ ३१ ॥ सर्वैर्वा तदर्थत्वात् ॥ ३२ विप्रतिषेधे परम् ॥ ३३ ॥ हौत्रे परार्थत्वात् ॥ वचनं परम् ॥ ३५ ॥

ये पुनर्यजमानसंस्काराः ते सर्वेषामेव । सत्यपि गृहपतेः फलभूयस्त्वे अन्येषामपि फलभोक्तृत्वावश्यंभावात् कर्तृत्वाविशेषाच्च द्विविधानामपि संस्काराणामविशेषप्रतीतेः । यत्र त्वार्त्विज्यसंस्कारयोर्विरोधः तत्र द्विविधस्यापि संस्कारस्यार्त्विज्यं प्रति गुणत्वादङ्गगुणविरोधन्यायेनार्त्विज्यस्यैवानुग्रहो न संस्काराणाम् । 'ये यजमानास्त ऋत्विजः' इति प्रत्यक्षवचनेनार्त्विज्ये यजमानकर्तृकत्वस्य प्रत्यक्षशिष्टतया चोदकप्राप्तसंस्कारबाधोपपत्तेश्च ॥

(१४)—प्रभुत्वादार्त्विज्यं सर्ववर्णानां स्यात् ॥ स्मृतेर्वा स्याद्ब्राह्मणानाम् ॥३७॥ फलचमसविधानाच्चेतरेषाम् ॥३८॥ सान्नाय्येऽप्येवं प्रतिषेधसोमपीथत्वात् ॥३९॥ चतुर्थाकरणे च निर्देशात् ॥४०॥ अन्वाहार्ये च दर्शनात् ॥४१॥

प्रसङ्गात् ब्राह्मणस्यैवार्त्विज्यं उत त्रयाणामपि वर्णानामिति चिन्तायां—विद्वत्त्वाविशेषात्त्रयाणामपि ॥

यत्तु 'षण्णां तु कर्मणामस्य त्रीणि कर्माणि जीविका' इत्यनेन ब्राह्मणस्यैव याजनमुक्तं तत्पुरुषार्थम् । अतश्च क्षत्रियवैश्ययोः प्रत्यवायं सोढ्वाऽपि आर्त्विज्यकरणे न क्रतुवैगुण्यमिति प्राप्ते—'यज्ञं व्याख्यास्यामः' इत्युपक्रम्य 'ब्राह्मणाः ऋत्विजः' इति कल्पसूत्रकारैः कात्यायनादिभिरार्त्विज्योद्देशेन ब्राह्मण्यविधानात् मन्त्रार्थवादेतिहासादौ तत्तद्भमकसत्त्वाच्च ब्राह्मणस्यैवार्त्विज्यमिति सिद्धम् । तदेवं निरूपितौ द्वादशभिरध्यायैर्धर्माधर्मौ ॥

जैमिनेर्विमलसूक्तिषु मग्नं
शुद्धिमाप विमलां मम चेतः ॥
प्रीतिमेतु नृहरेः पदपद्मे
येन जन्मनिवहो न पुनस्स्यात् ॥

इति श्रीखण्डदेवविरचितायां भाट्टदीपिकायां
द्वादशस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः.

भाट्टदीपिका समाप्ता.

भाट्टदीपिकोदाहृतविषयवाक्यानां वर्णक्रमेण सूचीपत्रम्.

संपुट, पुटसङ्ख्या	विषयवाक्यानि	अध्यायादि-सङ्ख्या
II, 167	अग्नयेऽनीकवते प्रातरष्टाकपालं निर्वपेत्, मरुद्भ्यस्सान्तपनेभ्यो मध्यंदिने चरुं, मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यस्सर्वासां दुग्धे सायमोदनम्.	5-1-11
IV, 149	,, ...	11-2-1
III, 289 ...	अग्नये पावकाय	10-4-13
III, 291	,,	,,
III, 293	,, ..	10-4-14
III, 294	,, ...	10-4-15
III, 269	अग्नये पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्	10-4-1
IV, 247	अग्नये रक्षोघ्ने पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् यो रक्षोभ्यो बिभीयात्.	12-2-5
III, 61	अग्नये वो जुष्टं प्रोक्षामि ...	9-1-8
IV, 232 ...	अग्ने व्रतपते	12-1-11
II, 57	अग्नये समिध्यमानायानुब्रूहि यूपायाज्यमानायानुब्रूहि.	3-7-22
IV, 261	अग्नये स्विष्टकृते प्रेष्य	12-3-2
,,	अग्नये स्विष्टकृते समवद्यति	,,
I, 234 ...	अग्ना इ पत्नीवास्सजूर्देवेन त्वष्ट्रा सोमं पिब स्वाहा.	3-2-14
II, 133	अग्निं चित्वा सौत्रामण्या यजेत ...	4-3-10

संपुटं, पुटसङ्ख्या	विषयवाक्यानि	अध्यायादि-सङ्ख्या
IV, 74	अथ यद्यत्परिशिष्टं तत्तत्समवत्तं धान्यामावपति यद्धृदयं स्यति जिह्वां वक्षस्तनिम तस्यै वनिष्टुम्.	10 7-4
IV, 60 ..	अथ यः पशुरतिरिच्यते स ऐन्द्राग्नः कार्यः.	10-6-13
IV, 34	अथ व्यूढः ऐन्द्रवायवाग्रौ .... अथ द्वे ऐन्द्रवायवाग्रे.	10-5-24
I, 146 ...	अथ संभारान् संभरति	2-3 3
II, 232	अथ हैके मनुवदित्येवैकार्षेयं सार्ववार्णिकं प्रतिदिशन्ति.	6-1-10
III, 201	अथाग्नये सोमाय इत्याज्यभागाभ्यां चरति.	10-1-8
I, 158	अथातोऽग्निमग्निष्टोमेनानुयजन्ति तमुक्थ्येन तमतिरात्रेण तं द्विरात्रेण.	2-3-10
III, 28	,, ...	8 3-4
IV, 117	,, ...	10-8-11
IV, 120	,, ...	10-8-12
I, 127	अथैष ज्योतिरथैष विश्वज्योतिरथैष सर्वज्योतिरेतेन सहस्रदक्षिणेन यजेत.	2-2-8
II, 39	अथैष भूर्वैश्वदेवः	3-6-16
III, 259	,, ...	10-3-14
I, 272	अथो खलु दीर्घसोमे संतृद्ये धृत्यै	3-3-11
I, 289	अदन्तको हि सः	3-3-15

संपुटं, पुटसङ्ख्या	विषयवाक्यानि	अध्यायादि-सङ्ख्या
	तस्माद्यद्दहरेवैनं श्रद्धोपनमेत् अथाद-धीताथ यजेत.	
II, 175	अपि वा एतद्यज्ञस्य छिद्यते यदन्यस्य तन्त्रे वितते ऽन्यस्य तन्त्रं प्रतायते.	5-1-17
II, 232	अपि वैकं द्वौ त्रीन् पञ्च वृणीते न चतुरो वृणीते न पञ्चाति वृणीते.	6-1-10
IV, 14	अप्यग्निष्टोमे राजन्यस्य गृह्णीयात् अप्युक्थ्ये अतिरात्रे ब्राह्मणस्य गृह्णीयात्.	10-5-9
IV, 18	,, ...	10-5-12
IV, 87	अप्रयजास्ता अननूयाजास्ताः ...	10-7-12
I, 326 ...	अप्सु दीक्षातपसी प्रावेशयन् ...	3-4-9
IV, 89	अप्सुमन्तावाज्यभागौ यजति	10-7-13
IV, 115 ...	,, ...	10-8-9
IV, 89 ..	अप्सु म सोमो अब्रवीत्	10-7-13
,,	अप्स्वग्ने सधिष्टव	,,
IV, 174	अप्स्ववभृथेन चरन्ति वडबा दक्षिणा	11-3-1
II, 58	अप्स्ववभृथेन चरन्ति	3-7-24
II, 77	,, ...	3-8-19
II, 249	,, ...	6-3-1
III, 221	,, ...	10-2-13
III, 250	,, ...	10-3-4

संपुटं, पुटसंख्या	विषयवाक्यानि	अध्यायादि-संख्या
IV, 212	अबद्धं मनो दरिद्रं चक्षुः	11-4-17
I, 308	अभजन्त प्राचीं देवा दक्षिणां पितरः प्रतीचीं मनुष्या उदीचीं रुद्राः.	3-4-6
I, 198	अभिक्रामं जुहोति	3-1-10
I, 345	,, ...	3-4-18
IV, 104	अभिघार्या अनभिघार्या इति मीमांसन्ते यदभिघारयेत् रुद्रायास्ये पशून् निदध्यात् । यन्नाभिघारयेत् न रुद्रायास्ये पशूनभिदध्यात् । अथो खल्वाहुरनभिघार्या एव । न ह्यनभिघृतं हविर्भवति.	10-8-5
II, 83	अभिचरन् यजेत	4-1-2
III, 128	अभि त्वा शूर	9-2-14
II, 295	अभीन्धत एव दीक्षाभिः ...	6-5-9
III, 109	अभीवर्तादन्यत्र स्थानात्	9-2-6
III, 200 ...	अभीषु वा एतद्यज्ञस्य यदाघारो वर्म प्रयाजाः.	10-1-6
II, 171	अभू दुषा	5-1-13
IV, 247	अमावास्यायां निशि यजेत	12-2-5
II, 226	अमावास्यायां पौर्णमास्यां वा यजेत	6-1-5
II, 145	अमावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन चरन्ति	4-4-8

संपुटं. पुटसंख्या	विषयवाक्यानि	अध्यायादि-संख्या
III, 134	अमावास्या सुभगा सुशेवा	9-2-17
II, 280	अमाषममांसमसर्पिष्कं व्रतं व्रतयति ...	6-4-12
II, 214 ...	अमा षोडशभागेन देवि प्रोक्ता महाकला। संस्थिता परमा माया देहिनां देहधारिणी ॥ अमादिपौर्णमास्यन्ता या एव शशिनः कलाः। तिथयस्तास्समाख्याताः षोडशैव वरानने ॥ तत्र पक्षावुभौ मासश्शुक्लकृष्णौ क्रमेण हि। चन्द्रवृद्धिकरश्शुक्लः कृष्णश्चन्द्रक्षयात्मकः ॥ पक्षत्याद्यास्तु तिथयः क्रमात्पञ्चदशैव ताः। दर्शान्ताः कृष्णपक्षे तु पूर्णमान्ताश्च शुक्लकाः॥	5-4-7
III, 12 ...	अमुमेवादित्यं स्वेन भागधेयेनोपधावति	8-1-7
II, 68	अयं सहस्रमानवः	3-8-7
III, 113	अयं सहस्रमानव इत्येतया आहवनीय-मुपतिष्ठते.	9-2-7
III, 179	अयजुषा वत्सानपाकरोति अपवित्रवति गां दोहयंति.	9-4-8
II, 257 ...	अयज्ञिया वै माषा वराकाः कोद्रवाः	6-3-6
IV, 209 ...	अयुङ्गायुङ्गान् मुष्टीन् लुनाति ...	11-4-14
IV, 63	अयुतं दक्षिणा अश्वसहस्रमेकादशम् ...	10-6-17
I, 189 ...	अरुणया एकहायन्या पिङ्गाक्ष्या सोमं क्रीणाति. ..	3-1-6

संपुटं, पुटसङ्ख्या	विषयवाक्यानि	अध्यायादि-संख्या
I, 57 ...	अरुणया पिङ्गाक्ष्या क्रीणाति	1-3-9
I, 255	,, ...	3-3-7
III, 275, 276	अर्कं गृह्णाति	10-4-3
II, 367 ...	अर्धं बर्हिषः	7-4-1
I, 209	अर्धमन्तर्वेदि मिनोत्यर्धं बहिर्वेदि	3-1-15
II, 45, 46....	,, ...	3-7-6
II, 57, 58....	,, ...	3-7-22
II, 212	,, ...	5-4-5
II, 228	,, ...	6-1-6
II, 268	,, ...	6-4-1
II, 274	,, ...	6-4-6
IV, 12	,, ...	10-5-8
IV, 165	,, ...	11-2-9
III, 258	अर्धिनस्तृतीयिनः पादिनः ...	10-3-13
II, 6	अल्पं जुहोति	3-5-5
I, 228	अल्पं भक्षयति	3-2-10
II, 12	,, ...	3-5-10
III, 282 ...	अवभृथादुदेत्य वत्सत्वचं परिधत्ते	10-1-8
IV, 258 ...	,, ...	12-3-1
IV, 159	अवभृथेन चरन्ति	11-2-7
I, 214	अवरक्षे दिवः सपत्नं वध्यासम्	3-2-3
IV, 207 ...	,, ...	11-4-12

संपुटं, पुटसङ्ख्या	विषयवाक्यानि	अध्यायादि-सङ्ख्या
I, 214	अत्र रक्षो दिवः सपत्नं वध्यासम्	3-2-3
IV, 207	,, ...	11-4-12
I, 274	अवशिष्टानंशूनुपसमूहति ...	3-3-11
I, 311	अविदहता (श्रपयितव्यः) शृतंकृत्य. ...	3 4-7
II, 331	अविप्लुतब्रह्मचर्यो लक्षण्यां स्त्रियमुद्वहेत्	6-8-4
III, 239	अवी द्वे धेनू ददाति, अजमृषभम् . ..	10-2-28·
IV, 238 ...	अवृतस्सामिधेनीरन्वाह	12-1-18
IV, 114	अशुद्धमिति चेन्न शब्दात्	10-8-8
III, 264	अश्वश्श्यावो दक्षिणा स ह्यनिरुक्तः ब्रह्मणे देयः.	10-3-18
I, 195	अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत	3-1-7
IV, 43	अष्टाकपालो भवति गायत्र्यैवैनं ब्रह्मवर्चसेन पुनाति.	10-5-26
IV, 45	अष्टाक्षरेण प्रथमया ऋचः प्रस्तौति द्व्यक्षरेणोत्तरयोः । यद्योन्यां गायति तदुत्तरयोः ।	10 6-1
IV, 161 ...	अष्टावध्वर्युरुत्तरे हवींष्यासादयति मारुतीमेव प्रतिप्रस्थाता दक्षिणेऽस्मिन्.	11-2-8
II. 103	अष्टावुपभृति गृह्णाति प्रयाजानूयाजेभ्यस्तत्	4-1-15
II, 105 ...	,,	4-1-16
II, 186	,,	5-2-8

संपुटं, पुटसङ्ख्या	विषयवाक्यानि	अध्यायादि-सङ्ख्या
I, 73	अष्टौ हवींषि	1-4-11
II, 96	,, ...	4-1-9
III, 171	अग्निं वै शासमाचक्षते	9-4-3
III, 281	अहतं वासः परिधत्ते	10-4-8
II, 226	अहरहर्नयमानो गामश्वं पुरुषं च	6-1-5
IV, 182	अहरहर्युनक्ति अहरहर्विमुञ्चति	11-3-9
I, 99	अहे बुध्निय मन्त्रं मे गोपाय	2-1-8
III, 93	आईरा आईरा चादाक्षासा	9-1-18
IV, 251	आग्नावैष्णवं द्वादशकपालं सरस्वत्याज्यभागाऽपराह्णे.	12-2-8
IV, 194	आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपति वामनो दक्षिणः.	11-4-1
IV, 155	आग्नावैष्णवं प्रातरष्टाकपालं निर्वपेत्.... ... यस्य भ्रातृव्यस्सोऽनेन यजेत.	11-2-3
II, 165	आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेत्, सरस्वत्याज्यभागा स्यात्, बार्हस्पत्यश्चरुः.	5-1-10
II, 199	आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेत् दीक्षिष्यमाणः.	5-3-11
IV, 234	,, ...	12-1-12
III, 24 ...	आग्नावैष्णवमेकादशकपालं, सारस्वतं चरुं, बार्हस्पत्यं चरुम्.	8-3-1

संपुटं, पुटसङ्ख्या	विषयवाक्यानि	अध्यायादि-सङ्ख्या
II, 135, 136	आग्निमारुतादूर्ध्वमनूयाजैश्चरन्ति	4-3-12
II, 169	,, ...	5-1-12
IV, 191	,, ...	11-3-14
IV, 146 ...	आग्नेयं कृष्णग्रीवमालभेत सौम्यं बभ्रुं, आग्नेयं कृष्णग्रीवं पुरोधायां स्पर्धमानः.	11-1-9
IV, 215	,, ...	11-4-20
III, 163	आग्नेयं कृष्णग्रीवं सौम्यं बभ्रुम्	9-4-1
I, 154	आग्नेयं चतुर्धा करोति पुरोडाशं चतुर्धा करोति.	2-3-8
I, 193	,, ...	3-1-7
I, 208	,, ...	3-1-15
I, 69	आग्नेयं पयः	1-4-7
II, 27	आग्नेयः पशुरग्निष्टोमे आलब्धव्यः, ऐन्द्राग्न उक्थ्ये द्वितीयः, ऐन्द्रो वृष्णिष्षोडशिनि तृतीयः, सारस्वती मेष्यतिरात्रे चतुर्थी.	3-6-7
III, 86	आग्नेयमजमग्निष्टोमे आलभते, ऐन्द्राग्नमुक्थ्ये द्वितीयं, ऐन्द्रं वृष्णिं षोडशिनि तृतीयं, सारस्वतं मेषमतिरात्रे चतुर्थम्.	9-1-16
I, 73	आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत्	1-4-11

संपुटं, पुटसङ्ख्या	विषयवाक्यानि	अध्यायादि-सङ्ख्या
IV, 197	आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति हिरण्यं दक्षिणा, ऐन्द्रमेकादशकपालमृषभो दक्षिणा, वैश्वदेवं चरु पिशङ्गी पष्ठौही दक्षिणा, मैत्रावरुणीमामिक्षां वशा दक्षिणा, बार्हस्पत्यं चरुं शितिपृष्ठो दक्षिणा.	11-4-3
I, 163	आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेद्रुक्कामः	2-3-12
III, 14	आग्नेयमेकादशकपालं	8-1-8
III, 83	आग्नेया ग्रहा भवन्ति	9-1-15
III, 276	,, ...	10-4-3
III, 284 ...	,, ...	10-4-10
III, 306	,, ...	10-4-24
IV, 53,54....	,, ...	10-6-6
III, 284	आग्नेयीषु स्तुवते	10-4-10
III, 307	,, ...	10-4-24
II, 270	आग्नेयी सुब्रह्मण्या कार्या	6-4-1
III, 83	,, ...	9-1-15
II, 2	आग्नेयेन प्रचर्याग्नीधे स्रुचौ प्रदाय सह कुम्भीभिरभिक्रामेत्.	3-5-2
IV, 66	आग्नेयैस्सूक्तैरिष्टका उपदधाति	10-6-18
III, 49	आग्नेयोत्पत्त्यपूर्वीयदेवतां संस्कुर्यात्	9-1-3

संपुट, पुटसंख्या	विषयवाक्यानि	अध्यायादि-संख्या
I, 268 ...	आज्येन पत्नीस्संयाजयति	3-3-10
I, 345	आज्येन शेषं संस्थापयति	3-4-18
III, 183	,, ...	9-4-13
IV, 166 ...	,, ...	11-2-11
I, 62	आज्यैस्स्तुवते पृष्ठैस्स्तुवते	1-4-3
I, 97	,, ...	2-1-6
II, 67	आत्मने वा यजमानाय वा यं कामं कामयते तमुद्गायेत्.	3-8-5
I, 323	आत्मानमात्मना वेत्सि	3-4-8
I, 225	आत्रेयाय हिरण्यं ददाति	3-2-8
III, 179	आदित्यः प्रायणीयः पयसि चरुः	9-4-8
I, 78	आदित्यो यूपः	1-4-15
III, 208	आदेवयजं वह	10-1-10
IV, 56	आद्या अष्टौ रथन्तरेण अन्त्या नव बृहता .	10-6-8
IV, 49	आद्ये रथन्तरं द्वितीये बृहत्	10-6-3
I, 253	आध्वर्यवमधीते	3-3-6
III, 208	आप्यायताम्	10-1-10
I, 124	आमनमस्यामनस्य देवा इति तिस्र आहुतीर्जुहोति.	2-2-7
II, 142	,, ...	4-4-4
III, 277	,, ...	10-4-5

संपुटं, पुटसंख्या	विषयवाक्यानि	अध्यायादि-संख्या
IV, 211	आमनमस्यामनस्य देवा इति तिस्र आहुतीर्जुहोति.	11-4-15
IV, 268	,, ...	12-3-10
II, 208	आयतनेषु संभारान् निदधाति	5-4-3
II, 277	आयतनेषु संभारान्निवपति	6-4-8
III, 79	आयुराशास्ते	9-1-14
II, 67	आयुर्दा अग्नेऽस्यायुर्मे धेहि	3-8-6
II, 73	,, ...	3-8-13
III, 79, 82	,, ...	9-1-14
I, 104	आयुर्यज्ञेन कल्पतां प्राणो यज्ञेन कल्पताम् .	2-1-16
II, 242	आरे अग्ने इन्द्रबाहुर्बद्धव्यः	6-2-4
II, 296 ...	आर्ते वा एते संवत्सरस्याभिदीक्षन्ते य एकाष्टकायां दीक्षन्ते व्यस्तं वा एते संवत्सरस्याभिदीक्षन्ते, य एकाष्टकायां दीक्षन्ते अपो नाभिनन्दन्तोऽवभृथमभ्यवयन्ति.	6-5-10
III, 208	आर्द्रः प्रथस्नुः	10-1-10
III, 232	आर्भवे प्रस्तूयमाने अग्निं प्रविशति	10-2-22
II, 232	आर्षेयं वृणीते एकं वृणीते द्वौ वृणीते त्रीन् वृणीते न चतुरो वृणीते न पञ्चातिवृणीते	6-1-9
II, 334	आर्षेयं वृणीते त्रीन्वृणीते ...	6-8-9

संपुटं, पुटसङ्ख्या	विषयवाक्यानि	अध्यायादि-सङ्ख्या
IV, 243	आहवनीये जुहोति, गार्हपत्ये हवींषि श्रपयति, दक्षिणाग्नावन्वाहार्यं पचति.	12-2-1
II, 362	आहवनीये जुहोति	7-3-10
I, 279	आहिताग्नय इष्टप्रथमयज्ञा गृहपतिसप्तदशाः सत्रमासीरन् ...	3-3-12
II, 89	आहिताग्निमग्निभिर्दहन्ति यज्ञपात्रैश्च ह॰ते जुहूमासादयति.	4-1-4
II, 235	,, ...	6-1-11
II, 315	,, ...	6-6-6
IV, 188 ...	,, ...	11-3-13
II, 197	आहिताग्निर्न क्लिन्नं दार्वभ्यादध्यात् ...	5-3-9
IV, 84	इडामवद्यति	10-7-9
II, 58	इतरमन्यस्तेषां यतो विशेषस्स्यात्	3-7-22
,, ...	,, ...	3-7-23
II, 62	,, ...	3-8-1
II, 156	,, ...	5-1-1
II, 170	,, ...	5-1-13
II, 262	,, ...	6-3-10
II, 323	इति ह स्माह बर्कुर्वार्ष्णिर्माषान्मे पचत....	6-7-11
IV, 203	इत्यहे सुत्यामागच्छ मघवन्निति ब्रूयात्	11-4-7
IV, 34	इदं त्वाग्रयणाग्रम्	10-5-23

संपुटं, पुटसङ्ख्या	विषयवाक्यानि	अध्यायादि-सङ्ख्या
II, 192	इयं वै समिद्ध्यमानवती असौ समिद्धवती यदन्तरा तद्धाय्या.	5-3-3
IV, 41 ...	इयं सुत्या द्वादशाहिकतत्सुत्यावत्कार्या	10-5-25
II, 42	इयति शक्ष्यामहेऽस्यां कर्तुं	3-7-3
II, 46	,, ...	3-7-6
I, 104	इषे त्वा ऊर्जे त्वा	2-1-16
,, ...	इषे त्वेति शाखां छिनत्ति ऊर्जे त्वेत्युन्मार्ष्टि.	,,
IV, 271	,, ...	12-3-15
I, 159	इष्टकाभिरग्निं चिनोति	2-3-10
IV, 24	ईशानमस्य जगतस्स्वर्दृशम्	10-5-15
IV, 46	,, ...	10-6-2
III, 182	ईशानाय परस्वत आलभेत	9-4-12
I, 151 ...	ईषामालभेत	2-3-5
IV, 15	उक्थ्याद्गृह्णाति	10-5-10
IV, 53	उक्थ्यो वैरूपसामा एकविंशष्षोडशी वैराजसामा.	10-6-6
IV, 168	उक्ष्णस्त्रींस्त्रीनन्वहमालभेत पञ्चोत्तमेऽहनि.	11-2-12
I, 244, 245	उच्चैर् ऋचा क्रियते	3-3-1
II, 62	,, ...	3-7-24
II, 77	उच्चैः प्रवर्ग्येण	3-8-19
I, 102, 103	उच्चैर्निगदेन	2-1-14

संपुटं. पुटसंख्या	विषयवाक्यानि	अध्यायादि-संख्या
II, 4	उच्छिन्नष्टि न सर्वहुतं जुहोति	3-5-3
I, 306	उत यत्सुन्वन्ति सामिधेनीस्तदन्वाहुः	3-4-5
II, 47	,, ...	3-7-7
III, 248	उत्करे वाजिनमासादयति । परिधौ पशुं नियुञ्जीत.	10-3-3
I, 159	उत्तरवेद्यां ह्यग्निश्रीयते	2-3-10
IV, 118 ...	,, ...	10-8-11
I, 159	उत्तरवेद्यामग्निं निदधाति	2-3-10
II, 357 358	,, ...	7-3-7
IV, 118	,, ...	10-8-11
III, 234	उत्तरां देवयज्याम्	10-2-24
II, 1	उत्तरार्धात्सकृत्सकृत्समवद्यति	3-5-1
II, 99	उत्तरार्धात्स्विष्टकृते समवद्यति ...	4-1-12
I, 12	उत्तरेऽहन् द्विरात्रस्य गृह्यते मध्यमेऽहं-स्त्रिरात्रस्य चतुर्थे चतुर्थेऽहन्यहीनस्य.	1-1-6
IV, 13	,, ...	10-5-9
IV, 20	,, ...	10-5-12
IV, 21	,, ...	10-5-13
III, 44	उत्तानानि पात्राणि प्रोक्षति	9-1-2
I, 215	उत्तिष्ठन्नन्वाहाग्नीदग्नीन् विहर	3-2-4
IV, 157	उदित आदित्ये पौर्णमास्यास्तन्त्रं प्रक्रामयति प्रागुदयादमावास्यायाः.	11-2-3

संपुटं, पुटसङ्ख्या	विषयवाक्यानि	अध्यायादि-सङ्ख्या
III, 252 ...	उभयीर्ददाति आग्रयाधेयिकीः पुनराधेयिकीश्च.	10-3-5
III, 131	उभे बृहद्रथन्तरे भवतः	9-2-16
III, 79,82	उरु ते यज्ञपतिः प्रथताम्	9-1-14
I, 131 ...	उरुप्रथा उरुप्रथस्वेति पुरोडाशं प्रथयति उरु ते यज्ञपतिरिति पुरोडाशं प्रथयति.	2-2-11
IV, 271	,,	12-3-15
I, 104	ऊर्जे त्वा उन्मार्ज्मि	2-1-16
IV, 209	ऊर्णा म्रदसं त्वा स्तृणामि ...	11-4-14
IV, 241 ...	,, ...	12-1-20
IV, 262 ...	ऊर्ध्वमाघारयति, सन्ततमाघारयति, ऋजुमाघारयति.	12-3-3
I, 206	उलपराजींस्स्तृणति	3-1-14
II, 323	उल्मूकैस्सह पूर्वे समाजग्मुः तानसुरा रक्षांसि निजघ्नुः.	6-7-11
III, 298	उस्त्रायै वपायै मेधसः	10-4-17
IV, 45	ऋक् सामोवाच मिथुनी संभवावेति ....तस्मादेकं साम तृचे क्रियते स्तोत्रीयम्.	10-6-1
I, 100	ऋचस्सामानि यजूंषि	2-1-11
I, 102	,, ...	2-1-14

संपुटं, पुटसङ्ख्या	विषयवाक्यानि	अध्यायादि-सङ्ख्या
III, 134	ऋषभं वाजिनं वयम्	9-2-17
III, 261	ऋषभेण क्रीणाति	10-3-16
III, 116	ए इ ऐ ई इत्येतानि तालव्यम्	9-2-8
II, 53	एकं वृणीते द्वादशाहीनस्योपांशूपसत्सु	3-7-16
II, 294	,, ...	6-5-8
IV, 33	,, ...	10-5-23
III, 98, 99, 101	एकं साम तृचे क्रियते	9-2-2, 3
III, 112	एकं साम तृचे क्रियते यद्योन्यां गायति	9-2-7
II, 365	एकं साम तृचे क्रियते स्तोत्रीयम्	7-3-11
III, 215	एकधा ब्रह्मण उपहरति	10-2-4
III, 165	एकधा षड्विंशतिरिति द्विबहूनाम्	9-4-1
III, 154	एकधाऽस्य त्वचमाच्छयतात्	9-3-11
III, 4	एकयूप आलभेत	8-1-3
IV, 14	एकविंशं भवति प्रतिष्ठित्यै	10-5-9
I, 200 ...	एकविंशतिमनुब्रूयात्प्रतिष्ठाकामस्य	3-1-11
II, 192	,, ...	5-3-3
IV, 11	,, ...	10-5-8
III, 284	एकविंशेनातिरात्रेण प्रजाकामं याजयेत् त्रिणवेनौजस्कामम्.	10-4-11
IV, 8	,, ...	10-5-6

संपुटं, पुटसङ्ख्या	विषयवाक्यानि	अध्यायादि-सङ्ख्या
I, 52	एकश्शब्दस्सम्यज्ज्ञातस्सुष्टु प्रयुक्तस्स्वर्गे ले.के कामधुग्भवति.	1-3-8
III, 276	एकां गाम्	10-4-3
I, 124	एकादश प्रयाजान् यजति	2-2-7
III, 246	,, ...	10-3-1
III, 4 ...	एकादश प्रय.जान् यजति जौहवमाघार-माघार्य पशुमनक्ति.	8-1-3
IV, 219	एकादश प्रयाजान् यजति पशुमेव तत्प्रय-जति एकादशानूयाजान् यजति पशु-मेव तदनु यजति.	12-1-1
II, 190	एकादश प्रयाजान् यजति षडुपसदः	5-3-1
IV, 65	एकादशरात्रेण पौण्डरीकेण यजेत पारमे-ष्ठ्यकामोऽभ्याससङ्गथः षडहस्त्रयश्छ-न्दोमाश्चतुष्टोमोऽग्निष्टोमो विश्वजिद-तिरात्रः.	10-6-17
IV, 69, 70	एकादश वै पशोरवदानानि तानि द्विर्द्वि-रवद्यति.	10-7-2
IV, 71	एकादश हृदयं जिह्वा वक्षः तनिम वृक्-द्वयं सव्यं दोः दक्षिणं पार्श्वं सव्यं पार्श्वं दक्षिणा श्रोणिर्गुदं तृतीयम्.	10-7-3
IV, 49	एकादशिनान् प्रायणीयोदयनीययोरालभेरन्.	10-6-4

सपुटं, पुटसङ्ख्या	विषयवाक्यानि	अध्यायादि-संख्या
III, 227	एतया निषादस्थपतिं याजयेत्	10-2-16
I, 144	एतयाऽन्नाद्यकामं याजयेत्	2-3-2
II, 299	एतया पुनराधेयसंमितया इष्ट्या इष्ट्वाऽग्निहोत्रं जुहोति.	6-5-13
IV, 110	,, ...	10-8-7
II, 165	एतयैव यजेताभिचर्यमाणः	5-1-10
I, 134	एतस्यैव रेवतीषु वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा पशुकामो ह्येतेन यजेत.	2-2-12
II, 151	एतानि वाव ज्योतींषि य एतस्य स्तोमाः.	4-4-12
I, 188	एतानि वै दश यज्ञायुधानि ...	3-1-5
II, 69	एतानि वै द्वादश द्वन्द्वानि दर्शपूर्णमासयोस्तानि संपाद्य यजेत.	3-8-9
I, 127	एतेन ऋद्धिकामो यजेत	2-2-8
I, 267	एतेन राजपुरोहितौ सायुज्यकामौ याजयेताम्.	3-3-9
II, 225	,, ...	6-1-5
I, 235	एभिरग्ने स रथं याह्यर्वाङ्नाना रथं वा विभवो ह्यश्वाः । पत्नीवतस्त्रिंशतं त्रींश्च देवाननुष्वधमावह मादयस्व.	3-2-15
I, 277, 278	एष वाव प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्ज्योतिष्टोमः.	3-3-12
II, 216	,, ...	5-4-9

संपुटं, पुटसङ्ख्या	विषयवाक्यानि	अध्यायादि-सङ्ख्या
I, 274	एष वाव प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्ज्योतिष्टोमः य एतेनानिष्ट्वा अथान्येन यजते गार्हपत्यमेव तद्भवति.	3-3-11
II, 202	एष वाव प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्ज्योतिष्टोमः य एतेनानिष्ट्वा अथान्येन यजते गार्हपत्यमेव तद्भवति.	5-3-13
II, 354	एष वै दर्शपूर्णमासयोरवभृथः	7-3-4
III, 231	एष वै सप्तदशः प्रजापतिः यज्ञे अन्वायत्तः.	10-2-21
I, 156	एष ह वै हविषा हविर्यजति योऽदाभ्यं गृहीत्वा सोमाय जुहोति परा वा एतस्यायुः प्राण एति योंऽशुं गृह्णाति.	2-3-9
III, 18	एषामसंभवे कुर्यादिष्टिं वैश्वानरीं बुधः	8-2-1
II, 328	एषा वै अनाहिताग्नेरिष्टिः	6-8-1
I, 351	एषा वै दर्शपूर्णमासयोर्दक्षिणा	3-4-21
II, 278	ऐन्द्रं पञ्चशरावमोदनं निर्वपेत्	6-4-9
III, 13	ऐन्द्रः पुरोडाशः, आग्नेयं पयः	8-1-8
I, 122	ऐन्द्रवायवं गृह्णाति, मैत्रावरुणं गृह्णाति, आश्विनं गृह्णाति.	2 2-6
II, 205	,, ...	5-4-1
III, 276 ...	,, ...	10-4-3
IV, 27	,, ...	10-5-17

संपुटं, पुटसंख्या	विषयवाक्यानि	अध्यायादि संख्या
III, 233 ...	औदुम्बरीं सदशेन वाससा परिवेष्टय ब्राह्मणाः परिसमापयत मे यज्ञमिति संप्रेष्याग्निं प्रविशति.	10-2-22
I, 38	औदुम्बरीं स्पृष्ट्वोद्गायेत् ...	1-3-2
,, ...	औदुम्बरी सर्वा वेष्टयितव्या ...	,,
I, 25 ...	औदुम्बरः यूपो भवत्यूर्ग्वा उदुम्बर ऊर्क्पशव ऊर्जैवास्मा ऊर्जं पशूनाप्नोत्यूर्जोऽवरुद्ध्यै.	1-2-2
III, 4	,, ...	8-1-3
III, 129	कण्वरथन्तरं पृष्ठं भवति ...	9-2-15
III, 305	,, ...	10-4-23
I, 212 ...	कदाचन स्तरीरसीत्यैन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते.	3-2-1
II, 180	कपालानुपदधाति अष्टौ दक्षिणतः एकादशोत्तरतः.	5-2-3
III, 208	कपालान्युपदधाति.	10-1-10
II, 97	कपालेषु पुरोडाशं श्रपयाति	4-1-11
II, 127	कर्मणा पितृलोकः	4-3-5
II, 126	कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ..	4-3-5
II, 348, 349	कवतीषु रथन्तरं साम गायति यद्योन्यां गायति.	7-2-1

संपुटं, पुटसंख्या	विषयवाक्यानि	अध्यायादि-संख्या
III, 97 ...	कवतीषु रथन्तरं साम गायति यद्योन्यां गायति.	9-2-2
III, 115	,, ...	9-2-8
III, 247	कस्मै देवाय हविषा विधेम	10-3-2
III, 278	काण्डवीणादिभिरुपगायन्ति ...	10-4-6
I, 278	कामं तु योऽनूचानश्श्रोत्रियस्स्यात्तस्य प्रवृञ्ज्यात्.	3-3-12
IV, 24	कावमन्त्यं जगतीषु	10-5-15
II, 225	कुक्कुटावानय मिथुनं करिष्यामि	6-1-5
IV, 186 ...	कुशा दर्व्यादयो मन्त्रा ब्राह्मणाश्च बहुश्रुताः । न ते निर्माल्यतां यान्ति विनियोज्याः पुनः पुनः ॥	11-3-12
II, 237	कूटं दक्षिणा त्वं हि तन्निषादानाम्	6-11-12
II, 118	कृष्णविषाणया कण्डूयते	4-2-7
II, 91	कृष्णा याम्या अवलिप्ता रौद्रा नभोरूपाः पर्जन्यास्तेषामिन्द्राग्नो दशभः.	4-1-5
IV, 141 ...	,, ...	11-1-6
IV, 137	कृतयागादात्मन एव फलम्	11-1-3
IV, 211	कृष्यै त्वा सुसस्यायै	11-4-16
I, 104	क्लृप्तीर्यजमानं वाचयति	2-1-16

संपुटं, पुटसङ्ख्या	विषयवाक्यानि	अध्यायादि-सङ्ख्या
II, 69	क्लृप्तीर्यजमानं वाचयति	3-8-8
II, 228	केशश्मश्रु वपते	6-1-6
III, 283 ...	कौत्सं भवति, काण्वं भवति, वासिष्ठस्य जनित्रे भवतः, क्रौञ्चानि भवन्ति.	10-4-10
IV, 53	,, ...	10-6-6
II, 140 ...	क्रत्वङ्गत्वं वा चित्यङ्गत्वेनोपपद्यते	4-3-15
II, 144	क्रीते सोमे मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छति ...	4-2-6
IV, 75	क्लोमानं प्लीहानं पुरीततम्	10-7-4
II, 52 ...	क्लोमानं शमितुस्तद्ब्राह्मणाय दद्यात् यद्यब्राह्मणस्स्यात्.	3-7-13
II, 224	क्षौमे वसानावग्निमादधीयाताम् ...	6-1-4
IV, 136 ...	क्षीयन्ते चास्य कर्माणि ...	11-1-3
I, 41	क्षुते आचामेत्	1-3-3
II, 361	खलेवाली यूपो भवति ...	7-3-9
III, 197 ..	,, ...	10-1-5
III, 240	,, ...	10-2-30
II, 263 ...	खादिरे बध्नाति पालाशे बध्नाति ...	6-3-12
III, 241	खादिरो यूपो भवति	10-2-30
III, 271	,, ...	10-4-2
IV, 90	,, ...	10-7-14
IV, 159	गमनोत्तरं यूपदेशे यूपस्यान्तिके अग्निं मथित्वा जुहोति.	11-2-6

संपुटं, पुटसङ्ख्या	विषयवाक्यानि	अध्यायादि-सङ्ख्या
II, 222	गर्भेणाविज्ञातेन हतेन भ्रूणहा ...	6-1-3
IV, 41	गवामयनं द्वादशाहवत्कुर्यात्	10-5-25
IV, 139	गां दद्यात्	11-1-5
IV, 140 ...	,, ...	11-1-6
IV, 38 ...	गायत्रं त्रैष्टुभं जागतं गायत्रं त्रैष्टुभं जागतम्	10-5-25
IV, 6 ..	गायत्रं प्रथमं त्रैष्टुभं द्वितीयम्	10-5-4
IV, 43	गायत्रच्छन्दसस्त्रिष्टुप्छन्दसो जगतीछन्दसः .	10-5-26
I, 239	गायत्रछन्दसः	3-2-19
,, ...	गायत्रमेतदहर्भवति	,,
III, 31	,, ...	8-3-6
III, 107	गायत्रसंहिते गायत्रे तृचे भवतः श्यावाश्वान्धीगवे आनुष्टुभे तृचे भवतः उष्णिहि शफं ककुभि पौष्कलं कावमन्त्यं जगतीषु.	9-2-6
IV, 4 ...	गायत्रामहीयवे गायत्रे तृचे भवतः	10-5-2
III, 105 ...	गायत्रामहीयवे गायत्रे तृचे भवतः रौरवयौधाजये बार्हते तृचे भवतः औशनसमन्त्यं त्रिष्टुप्.	9-2-6
IV, 43 ...	गायत्रो मध्यमः परिधिस्त्रैष्टुभो दक्षिणो जागत उत्तरः.	10-5-26
,, ...	गायत्रो माध्यन्दिनस्यैकादशकपालस्य.... .... स च प्रातस्सवनिकस्य स्थाने	,,

संपुटं, पुटसङ्ख्या	विषयवाक्यानि	अध्यायादि-सङ्ख्या
IV, 41 ...	गावामयनिकप्रथमदिनं द्वादशाहिकदशाहप्रथमादिनवत्कुर्यात्.	10-5-25
I, 190	गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति	3-1-6
IV, 274 ...	गुदेनोपयजति	12-4-4
III, 280 ...	गौगुलवेन प्रातस्सवनेऽभ्यञ्जते	10-4-7
III, 297 ..	गौरनुबन्ध्या	10-4-17
III, 254	गौश्चाश्वश्चाश्वतरश्च गर्दभश्चाजाश्चावयश्च व्रीहयश्च यवाश्च तिलाश्च माषाश्च तस्य द्वादशशतं दक्षिणा.	10-3-11
I, 326 ...	गृहपतिं दीक्षयति	3-4-9
III, 24 ...	गृहपतिर्गृहपतिः	8-2-6
II, 323	गृहपतेरेवाग्निषु निर्मन्थ्यं निर्वपेरन्	6-7-11
II, 367	गृहमेधीये आज्यभागौ यजति ...	7-4-1
IV, 32	गृहीत्वाऽऽसादयति	10-5-21
II, 151	ग्रहं वा गृहीत्वा चमसं वोन्नीय स्तोत्रमुपाकरोति.	4-4-12
II, 176	,, ...	5-1-17
I, 192	ग्रहं संमार्ष्टि	3-1-7
III, 59	,, ...	9-1-7
III, 80	,, ...	9-1-14
III, 206 ...	ग्रहपुरोडाशा ह्येते पशवः	10-1-9

संपुटं पुटसंख्या	विषयवाक्यानि	अध्यायादि-संख्या
II, 6	प्रहैर्जुहोति	3-5-5
IV, 225	,, ...	12-1-4
I, 311	घृतं देवानां मस्तु पितॄणां निष्पक्वं मनुष्याणाम्.	3-4-7
I, 70	घृतं प्रोक्षणं	1-4-9
III, 2	घृतं वै देवा वज्रं कृत्वा सोममघ्नन् स्रुचौ बाहू तस्मात् स्रुचि सोमद्यांवर्नासायते न ज्येनाभिघारयति.	8-1-2
III, 36 ...	घृतेन द्यावापृथिवी आपृणेथाम्	8-4-2
III, 15 ...	घृते श्रपयति	8-1-9
III, 190	,, ...	10-1-1
III, 210	,, ...	10-2-1
II, 130	चक्षुस्त्वष्टरि संयोज्य त्वष्टारमांप चक्षुषि । मां तत्र मनसा ध्यायन् विश्वं पश्यति चक्षुषा॥	4-3-8
IV, 14 ...	चतस्रस्तोमसंस्थाः	10-5-9
II, 106	चतुर आज्यस्य गृह्णन् आह ...	4-1-17
IV, 121	चतुर आज्यस्य गृह्णाति.	10-8-13
1, 345	चतुरवत्तं जुहोति	3-4-18
II, 181	,, ...	5-2-4
III, 34 ...	,, ...	8-4-1
III, 212	,, ...	10-2-2

संपुटं, पुटसङ्ख्या	विषयवाक्यानि	अध्यायादि-सङ्ख्या
II, 105	चतुर्जुह्वां गृह्णाति, प्रयाजेभ्यस्तत्, अष्टा-वुपभृति गृह्णाति, अनूयाजेभ्यस्तत्.	4-1-16
IV, 209	,, ...	11-4-14
IV, 127	चतुर्दश पौर्णमास्यामाहुतयो हूयन्ते ... .सह कुम्भीभिरभिक्रामेत्.	10-8-16
IV, 145	,, ...	11-1-8
I, 348 ...	चतुर्थे चतुर्थेऽहन्यहीनस्य	3-4-19
IV, 21	,, ...	10-5-13
IV, 124	चतुर्ध्रुवायां गृह्णाति	10-8-15
III, 108	चतुर्विंशतिजगत्यस्तृतीयसवने एका च ककुप्.	9-2-6
III, 109, 111.	चतुश्शतमैन्द्रावार्हताः प्रगाथाः दाशतयीषु.	9-2-6
III, 166	चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देवबन्धोर्वङ्क्रीरश्वस्य स्वधितिस्समेति, अच्छिद्रा गात्रा वयुना कृणोत परुष्परुरनुघुष्याविशस्ता ॥	9-4-2
II, 42	चतुर्होत्रा पौर्णमासमभिमृशेत् पञ्चहोत्राऽमावास्यायाम्.	3-7-4
III, 10	,, ...	8-1-6
III, 54 ...	,, ...	9-1-5
III, 212	चत्वारि चत्वारि कृष्णलान्यवद्यति चतुरवत्तस्याप्त्यै.	10-2-2

संपुटं, पुटसङ्ख्या	विषयवाक्यानि	[illegible] सङ्ख्या
III, 25	चत्वारि त्रिवृन्त्यहानि अग्निष्टोममुखानि	8-3-2
II, 218	चन्दनं स्वर्गः	6-1-1
II, 50	चमसाध्वर्यून् वृणीते	3-7-10
I, 153	चरुमुपदधाति बृहस्पतेर्वा एतदन्नं यच्छ्रीवाराः.	2-3-7
I, 106 ...	चित्पतिस्त्वा पुनातु वाक्पतिस्त्वा पुनातु देवस्त्वा सविता पुनातु.	2-1-17
II, 156	,, ...	5-1-1
IV, 264	चित्रं देवानाम्	12-3-6
I, 62 ...	चित्रया यजेत पशुकामः . ..	1-4-3
II, 296	चित्रापूर्णमासे दीक्षेरन् मुखं वा एतत्संवत्सरस्य यच्चित्रापूर्णमासस्तस्य न का चन निर्या भवति.	6-5-10
II, 194	चित्रिणीरुपदधाति	5-3-6
II, 341 ...	चैत्रमैत्रयोः कम्बलकौशेये प्रदेये इतरद्विष्णुमित्राय.	7-1-2
I, 14	छन्दाᳲसि जज्ञिरे तस्मात्	1-1-7
IV, 43	छन्दांसि वा अन्योन्यस्य लोकमभ्यध्यायन् गायत्री त्रिष्टुभः त्रिष्टुप् जगत्याः जगती गायत्र्याः.	10-5-26
IV, 268	छन्दोगा बह्वृचाश्चैव तथा वाजसनेयिनः । उच्चनीचस्वरं प्राहुस्स वैभाषिक उच्यते॥	12-3-9

संपुटं, पुटसंख्या	विषयवाक्यानि	अध्यायादि संख्या
II, 334	छागस्य वपाया मेदसोऽनुब्रूहि	6-8-9
III, 140	,, ...	9-3-1
III, 297	,, ...	10-4-17
I, 326	जञ्जभ्यमानो ब्रूयात् मयि दक्षक्रतू. इति प्राणापानावेवात्मन् धत्ते.	3-4-9
IV, 38	जगतीं वै छन्दांसि प्रत्यवरोहन्ति आग्र- यणं ग्रहाः बृहत्पृष्ठानि त्रयस्त्रिंशं स्तोमाः.	10-5-25
IV, 113	जप्येनैव तु संसिध्येद्ब्राह्मणो नात्र संशयः । कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥	10-8-8
IV, 103 ...	जर्तिलयवाग्वा वा जुहुयात्, गवीधुकय वाग्वा वा जुहुयात्, न ग्राम्यान् पशून् हिनस्ति, नारण्यान्, अथो खल्वाहुः, अनाहुतिर्वै जर्तिलाश्च गवी धुकाश्च, पयसाऽग्निहोत्रं जुहुयात्	10-8-4
IV, 276	जाघन्या पत्नीसंयाजं यजति ..	12-4-6
I, 268, 269	जाघन्या पत्नीस्संयाजयन्ति	3-3-10
I, 140	जातपुत्रः कृष्णकेशोऽग्नीनादधीत ...	2-3-3
I, 116 ...	जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यदन्वञ्चौ पुरोडाशावुपांशुयाजमन्तरा यजति, विष्णुरुपांशु यष्टव्योऽजामित्वाय प्रजा- पतिरुपांशु यष्टव्योऽजामित्वायाग्नीषो- मावुपांशु यष्टव्यावजामित्वाय.	2-2-4

संपुटं, पुटसङ्ख्या	विषयवाक्यानि	अध्यायादि-सङ्ख्या
II, 248	जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर् ऋणवा जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः.	6-2-11
II, 258	जायायै पूर्वमारिण्यै दत्वाऽग्नीनन्त्यकर्मणि.	6-3-7
II, 95	जुषन्तां युज्यं पयः	4-1-9
III, 21	,, ...	8-2-4
II, 104	जुह्वा जुहोति	4-1-15
IV, 136	ज्ञानाग्निस्सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन	11-1-3
II, 144	ज्येष्ठो ह वा एष ग्रहाणां यदधिग्रहः	4-4-5
II, 127	ज्योतिर्गौरायुर्ज्योतिर्गौरायुः ...	4-3-6
II, 369	,, ...	7-4-2
IV, 40 ...	,, ...	10-5-25
I, 107	ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत	2-2-1
II, 151	,, ...	4-4-12
IV, 272	ज्योतिष्मतीरनुब्रूयात्	12-3-16
II, 176	तं पराञ्चमुक्थेभ्यो गृह्णाति षोडशिनम्	5-1-17
IV, 15	,, ...	10-5-10
IV, 19 ...	,, ...	10-5-12
I, 313	तं यज्ञं निर्ऋतिर्गृह्णाति	3-4-7
IV, 274	तं वै दशभिः क्रीणाति	12-1-3
I, 345	ततश्शेषेण विशिष्टदेशजात्यादिमन्तो जन्म प्रतिपद्यन्ते.	3-4-18

संपुटं, पुटसङ्ख्या	विषयवाक्यानि	अध्यायादि-सङ्ख्या
II, 94	तस्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्या-मिक्षा वाजिभ्यो वाजिनम्.	4-1-9
II, 229	तमध्यापयीत	6-1-6
II, 64 ...	तमभ्यनक्ति	3-8-2
III, 152	तमस्मै भक्षं प्रपच्छेत्	9-3-9
I, 159	तमुक्थ्येन, तमतिरात्रेण, उक्थ्ये ग्रहीतव्या.	2-3-10
IV, 81, 84	,, ...	10-7-9
IV, 117	,, ...	10-8-11
III, 78 ...	तरसमयास्सवनीयाः पुरोडाशा भवन्ति	9-1-13
II, 64	तस्मात् केशान् वपाम्यहम्	3-8-2
II, 146	तस्मात्पितृभ्यः पूर्वेद्युः करोति	4-4-8
II, 194	तस्मादग्निचित्सर्वमायुरेति	5-3-6
I, 52	तस्मादियं व्याकृता वागुद्यते ...	1-3-8
I, 256	तस्माद्यत्किंचित्प्राचीनमग्नीषोमीयात्तेनो-पांशु चरन्ति.	3-3-7
II, 330	तस्मिन् गृहाणि	6-8-3
I, 146	तस्मिन्नाधीयतामयम्	2-3-3
II, 202	तस्य नवतिशतं स्तोत्रीयाः	5-3-13
III, 255	,, ...	10-3-11
I, 134	तस्य वायव्यास्वेकविंशमग्निष्टोमसाम कृ-त्वा ब्रह्मवर्चसकामो ह्येतेन यजेत.	2-2-12

संपुटं, पुटसङ्ख्या	विषयवाक्यानि	अध्यायादि-संख्या
IV, 212	देवीरापः	11-4-17
I, 200 ...	देवेद्धो मन्विद्धः	3-1-11
III, 302	देवो अग्निः कव्यवाहनः स्विष्टकृत्सुशवणा मन्द्रः कविः	10-4-20
II, 183	दैवतान्यवदाय न तावत्येव होतव्यं सौविष्टकृतान्यवद्यति, सौविष्टकृतान्यवदाय न तावत्येव होतव्यं ऐडान्यवद्यति.	5-2-6
IV, 71	दोष्णे दक्षिणस्य पूर्वार्धादग्ने समवद्यति सव्यश्रोणिर्जघनतो गुदं मध्यस्य ..	10-7-3
III, 238 ...	द्यावापृथिव्यां धेनुमालभेत वायव्यं वत्सं ऐन्द्रमृषभम्.	10-2-28
II, 356	द्वयोः प्रणयन्ति द्वाभ्यामेति	7-3-7
III, 250	द्वादश जुहोति	10-3-4
IV, 269	द्वादशद्वादशानि जुहोति ...	12-3-11
II, 296	द्वादश पौर्णमास्यो द्वादशैवाष्टकाः	6-5-10
II, 295	द्वादश रात्रीर्दीक्षितस्स्यात्	6-5-9
II, 294	द्वादश रात्रीर्दीक्षितो भृतिं वन्वीत	6-5-8
II, 136 ...	द्वादशशस्त्रोऽग्निष्टोमः	4-3-12
IV, 200	द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेत्	11-4-5
II, 295 ...	द्वाभ्यां लोमावद्यति, द्वाभ्यां त्वचं, द्वाभ्यामसृक्, द्वाभ्यां मांसं, द्वाभ्यामस्थि, द्वाभ्यां मज्जानम्.	6-5-9

संपुटं, पुटसङ्ख्या	विषयवाक्यानि	अध्यायादि-सङ्ख्या.
II, 370	द्वाभ्यां लोमावद्यात, द्वाभ्यां त्वच, द्वाभ्यामसृक्, द्वाभ्यां मांसं, द्वाभ्यामस्थि, द्वाभ्यां मज्जानम्.	7-4-2
III, 5	,, ...	8-1-3
II, 357	द्वाभ्यामेति ऊरू वा एतौ यज्ञस्य यद्वरुणप्रघासाः साकमेधाश्च	7-3-7
IV, 34	द्वितीयमहर्वामदेव्यपृष्ठम्	10-5-23
III, 163	द्विधाऽनयोस्त्वचा वाच्छयतात् ...	9-4-1
III, 308	द्विरुपस्तृणाति, द्विरभिघारयति, बार्हिषी अन्तर्धाय दर्भ गृह्णाति.	10-4-25
II, 4	द्विरैन्द्रवायवस्य भक्षयति द्विर्होतस्य वषट्करोति.	3-5-4
I, 346	द्विर्हविषोऽवद्यति	3 4-18
II, 180	,, ...	5-2-3
IV, 120	,, ...	10-8-12
I, 150	द्वे पौर्णमास्यौ द्वे अमावास्ये यजेत	2-3-4
II, 360	द्वौ स्वरसामानौ	7-3-8
II, 270	द्व्यवदाननाशे पुनरायतनादवदानम्	6-4-1
II, 65	द्व्यहं नाश्नाति त्र्यहं नाश्नाति	3-8-3
II, 167, 168	द्व्यहं साकमेधेन यजेत ...	5-1-11
I, 88 ...	धर्मः क्षरति कीर्तनात्	2-1-3

संपुटं, पुटसंख्या	विषयवाक्यानि	अध्यायादि संख्या
II, 318 ...	न केसरिणो ददाति नोभयतोदतः प्रतिगृह्णाति.	6-7-3
III, 256	,, ...	10-3-11
II, 235	नक्तं गार्हपत्यमादधाति	6-1-11
III, 120	नखावपूतश्चरुर्भवति	9-2-11
II, 17	न गिरा गिरेति ब्रूयात् ऐरं कृत्वोद्गेयम्	3-5-15
III, 90 ...	,, ...	9-1-17
III, 120 ...	,, ...	9 2-11
III, 166 ...	न चतुर्विंशदिति ब्रूयात् षड्विंशतिरित्येव ब्रूयात्.	9-4-2
III, 294	न तस्य छागस्य वपायाम्	10-4-15
I, 258	न तौ पशौ करोति न सोमे	3-3-7
III, 91	,, ...	9-1-17
III, 169	,, ...	9-4-2
III, 286	,, ..	10-4-12
IV, 80	,, ...	10-7-9
IV, 101,102	,, ...	10-8-2
IV, 107;108	,, ..	10-8-7
IV, 137	,, ..	11-1-3
III, 102	न त्वा वामन्यो दिव्यो न पार्थिवः	9-2-5
II, 201	न दीक्षितस्यान्नमश्नीयात्	5-3-11

संपुटं, पुटसङ्ख्या	विषयवाक्यानि	अध्यायादि-सङ्ख्या
IV, 110	न दीक्षितोऽग्निहोत्रं जुहोति ...	10-8-7
II, 146	न दर्शेन विना श्राद्धमाहिताग्नेर्द्विजन्मन.....	4-4-8
IV, 85, 86	न पत्नीस्संयाजयन्ति ...	10-7-10, 11
II, 156 ..	न पूतः पावयेत्	5-1-1
IV, 278	न प्रति संदध्यात्	12-4-10
I, 277	न प्रथमयज्ञे प्रव्रजयात्	3-3-12
III, 95 ..	न प्रपेति ब्रूयात् प्रपीति ब्रूयात् ...	9-1-18
IV, 58	न बहु वदेत संस्थिते षडहे मध्वाशयेत घृतं वा.	10-6-12
IV, 106	न ब्रह्मसामानि गायति	10-8-6
I, 102 ...	नमः प्रवक्त्रे	2-1-14
III, 140	न माता वर्धते न पिता	9-3-1
III, 123 ...	न मित्रस्येति ब्रूयात् यज्ञस्येति ब्रूयात्	9-2-11
I, 52	न म्लेच्छितवै नापभाषितवै म्लेच्छो ह वा एष यदपशब्दः.	1-3-8
I, 312, 313	नयनं दक्षिणं दीक्षितः पूर्वमाङ्क्ते सव्यं हि मनुष्या आञ्जते.	3-4-7
I, 311	नवनीतेनाभ्यङ्क्ते	,,
II, 360	न वाजिनेन प्रचरन्ति	7-3-8
III, 104 ...	न वै बृहद्रथन्तरमेकं छन्दः गत्तयोः पूर्वा बृहती ककुभावुत्तरे.	9-2-6

संपुटं, पुटसंख्या	विषयवाक्यानि	अध्यायादि-सङ्ख्या
II, 356	न वैश्वदेवे उत्तरवेदिमुपवपति न शुनासीरीये.	7-3-7
III, 234	न वैश्वामित्रो होता	10-2-25
I, 272	न संतृणाति	3-3-11
III, 123 ...	न सामेति ब्रूयात् इन्द्रो इति ब्रूयात	9-2-11
I, 329	न स्त्रियमुपेयात्	3-4-10
III, 143 ...	,, ...	9-3-3
II, 222	न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति	6-1-3
II, 83	न हिंस्यात्	4-1-2
IV, 158	न हि दीक्षितस्याग्नौ जुहोति	11-2-6
III, 30	न हि भिक्षुको भिक्षुकान्तरं याचते	8-3-5
III, 185	न होतारं वृणीते	10-1-1
IV, 95, 99, 100	,, ...	10-8-1
IV, 182	,, ...	11-3-9
II, 4	न ह्यत्रानूयाजान् यक्षन् भवति	3-5-4
II, 107	,, ...	4-1-17
III, 65 ...	,, ...	9-1-9
II, 83	नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति ...	4-1-2
II, 257	,, ...	6-3-5
IV, 70	नांसयोरवद्यति न शिरसो नानूकम्य नापरसक्थ्योः.	10-7-2

संपुटं, पुटसंख्या	विषयवाक्यानि	अध्यायादि-संख्या
I, 300	नित्योदकी नित्ययज्ञोपवीती ...	3-4-3
I, 71 ...	निर्मन्थ्येनेष्टकाः पचन्ति ...	1-4-10
I, 253 ..	,, ...	3-3-6
I, 345	,, ...	3-4-18
II, 44	,, ...	3-7-5
II, 355	,, ...	7-3-6
III, 2 ...	तस्यैकशतं प्रयाजानूयाजाः	8-1-2
IV, 2	तस्यैकस्या स्तोत्रीयायां .... तिसृषु माध्यन्दिनः पवमानः.	10-5-2
II, 53	तस्यैतस्य यज्ञक्रतोस्सप्तदशर्त्विजः	3-7-16
IV, 75	तस्यै वनिष्ठुम्	10-7-5
II, 95	तस्यै शृतं तस्यै दधि तस्या आमिक्षा तस्यै वाजिनम्.	4-1-9
I, 35	तां चतुर्भिरभ्रिमादत्ते	1-2-4
I, 262	,, ...	3-3-8
II, 136	,, ...	4-3-12
III, 136	,, ...	9-2-18
IV, 270 ...	,, ...	12-3-14
III, 67 ...	ताः पञ्चदश संपद्यन्ते....	9-1-10
IV, 12	,, ...	10-5-8
III, 165	ता अनुष्टयोच्च्यावयतात्	9-4-1

सपुटं, पुटसङ्ख्या	विषयवाक्यानि	अध्यायादि-संख्या
III, 86	ता उपांशु कर्तव्याः	9-1-11
IV, 162	,, ...	11-2-8
IV, 93	तानि द्विर्द्विरवद्यति	10-7-18
III, 114	तानो यज्ञकर्मण्यजपन्यूङ्खसामसु	9-2-7
IV, 166	तान् पर्यग्निकृतानुत्सृजति ब्रह्मसाम्न्यालभते.	11-2-11
III, 110	तान्येकविंशतिर्दिनानि षष्ठमासस्याद्यानि द्वादशेत्येवं त्रयस्त्रिंशतं सतोबृहतीस्तृचाः.	9-2-6
III, 281 ...	तार्प्यं यजमानः परिधत्ते दर्भमयं पत्नी	10-4-8
IV, 259	तार्प्यादौ वासांसि विस्रंसयति	12-3-1
III, 92 ...	तालव्यमा ई यद्रूद्धम्	9-1-18
III, 116 ...	,, ...	9-2-8
I, 116 ...	तावब्रूतामग्नीषोमावाज्यस्यैव नावुपांशु पौर्णमास्यां यजन्.	2-2-4
IV, 126	,, ...	10-8-16
II, 72	तिर्यञ्चं स्फ्यं धारयित्वा संप्रैषमाह यदन्वञ्चं धारयेत् स्फ्यो वज्रेणाध्वर्युं क्षण्वीत.	3-8-12
III, 302 ...	तिष्ठन् याज्यामन्वाहासीनः पुरोऽनुवाक्याम्.	10-4-21
II, 169	तिष्ठन्तं पशुं प्रयजति	5-1-12
I, 108	तिस्र आहुतीर्जुहोति	2-2-1

संपुटं, पुटसङ्ख्या	विषयवाक्यानि	अध्यायादि-सङ्ख्या
II, 142	तिस्र आहुतीर्जुहोति	4-4-4
II, 190 ...	,, ...	5-3-1
IV, 211	,, ...	11-4-15
I, 260	तिस्र एव साह्नस्योपसदो द्वादशाहीनस्य	3-3-8
III, 31	तिस्रोऽनुष्टुभश्चतस्रो गायत्र्यो भवन्ति	8-3-6
I, 326 ...	तीर्थे स्नाति तीर्थमेव समानानां भवति.	3-4-9
III, 257	तुथो वो विश्ववेदा विभजतु	10-3-12
III, 102	तूष्णीमुत्तरा दोहयति	9-2-5
III, 13 ...	तृप्त एवैनमिन्द्रः प्रजया पशुभिश्च तर्पयति.	8-1-8
III, 50	,, ...	9-1-40
I, 81 ...	तेजो वै घृतम्	1-4-19
I, 66	ते तद्विलासा इव तद्विलासाः	1-4-5
I, 27 ...	तेन ह्यन्नं क्रियते	1-2-3
II, 5	,, ...	3-5-4
II, 107	,, ...	4-1-17
III, 63	,, ...	9-1-9
I, 14	तेभ्यस्तेपानेभ्यस्त्रयो वेदा अजायन्त	1-1-7
II, 233	तेषामुभयतः प्रवृणीते एकमितरतो द्वावितरतः द्वावेकतरतः त्रीनितरतः.	6-1-10
II, 126	त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गम् ...	4-3-5

संपुटं, पुटसङ्ख्या	विषयवाक्यानि	अध्यायादि-सङ्ख्या
I, 154 ...	त्वाष्ट्रं पात्नीवतमालभेत	2-3-8
III, 182	,, ...	9-4-12
III, 184	त्वाष्ट्री नवमी प्रयाजेज्या वानस्पत्या दशमी अत्रैवैताविष्टौ विद्यात् ...	9-4-13
I, 256 ...	त्सरा वा एषा यज्ञस्य तस्माद्यत्किंचित्प्राचीनमग्नीषोमीयात्तेनोपांशु चरन्ति.	3-3-7
III, 56	,, ...	9-1-6
IV, 77	दक्षिणतो निधाय प्रतिप्रस्थाता अवद्यति ..	10-7-8
II, 44	दक्षिणा सोमस्य	3-7-5
IV, 63	,, ...	10-6-17
IV, 182	,, ...	11-3-9
IV, 236 ..	,, ...	12-1-16
IV, 189 ...	दक्षिणे हस्ते जुहूमासादयति दक्षिणपूर्वे आहवनीयम्.	11-3-13
II, 115	दण्डी प्रैषानन्वाह	4-2-6
III, 241 ...	,, ...	10-2-30
II, 44 ...	दण्डेन दीक्षयति मेखलया दीक्षयति कृष्णविषाणया दीक्षयति.	3-7-5
II, 114	,, ...	4-2-6
II, 199	,, ...	5-3-11
I, 62 ...	दधि मधु घृतमापो धानास्तण्डुलास्तत्संसृष्टं प्राजापत्यं पशुकामः.	1-4-3

संपुटं, पुटसङ्ख्या	विषयवाक्यानि	अध्यायादि-सङ्ख्या
III, 240	दधि मधु घृतमापो धानास्तण्डुलास्तत्संसृष्टं प्राजापत्यं पशुकामः.	10-2-30
IV, 249	,, ...	12-2-7
I, 60 ...	दध्ना जुहोति	1-4-2
I, 109 ...	,, ...	2-2-2
II, 124	,, ...	4-3-3
IV, 29	,, ...	10-5-18
I, 60 ...	दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात्	1-4-2
I, 130 ...	,, ...	2-2-1
II, 66	,, ...	3-8-5
II, 280 ...	दर्शपूर्णमासयोर्बर्हिषा पूर्णमासे व्रतमुपैति वत्सैरमावास्यायाम्.	6-4-12
II, 48, 50....	दर्शपूर्णमासयोश्चत्वार ऋत्विजः ...	3-7-8,9
IV, 152 ...	,, ...	11-2-1
IV, 194, 195	,, ...	11-4-1
III, 195 ...	दर्शपूर्णमासाभ्यां यक्ष्ये... ...	10-1-3
I, 61	दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत ...	1-4-2
I, 113 ...	,, ...	2-2-3
II, 150	,, ...	4-4-11
II, 338 ...	,, ...	7-1-1
I, 217 ...	दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेत य एतेनानिष्ट्वा उत्तरेण यजेत गर्तपत्यमेव तद्भवति.	3-2-5

संपुटं, पुटसङ्ख्या	विषयवाक्यानि	अध्यायादि-सङ्ख्या
II, 137 ...	दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेत य एतेनानिष्ट्वा उत्तरेण यजेत गर्तपत्यमेव तद्भवति.	4-3-13
II, 206 ...	,, ...	5-4-3
II, 314 ...	,, ...	6-6-5
III, 135 ...	,, ...	9-2-17
III, 67, 69	दर्शपूर्णमासावारप्स्यमाणोऽन्वारम्भणीयामिष्टिं निर्वपेत्.	9-1-11
III, 196 ...	,, ...	10-1-3
III, 70 ...	दर्शपूर्णमासौ मे जायेताम्	9-1-11
II, 18 ...	दशदशैकैकं चमसमनुप्रसर्पेयुः ...	3-5-16
I, 191 ...	दशभिः क्रीणाति	3-1-6
I, 273 ...	,, ...	3-3-11
III, 252	,, ...	10-3-5
I, 149 ...	दाक्षायणयज्ञेन स्वर्गकामो यजेत	2-3-4
I, 107 ...	दाक्षिणानि जुहोति	2-2-1
III, 278	दिक्षु दुन्दुभयो नदन्ति	10-4-6
III, 194 ...	दीक्षणीयया यक्ष्ये	10-1-2
,,	दीक्षणीया मे जायताम्	,,
III, 4 ...	दीक्षणीयायां द्वादशमानं हिरण्यं दक्षिणा चतुर्विंशतिमानं प्रायणीयायाम्.	8-1-3

सपुटं, पुटसङ्ख्या	विषयवाक्यानि	अध्यायादि-संख्या
I, 230 ...	देवस्वं न गृह्णीयात्	3-2-11
III, 235 ...	निर्वापानुवादेनाग्निहोत्रहवण्यां हवींषि निर्वपति.	10-2-26
I, 294 ...	निवीतं मनुष्याणां प्राचीनावीतं पितॄणामुपवीतं देवानामुपव्ययते देवलक्ष्ममेव तत्कुरुते.	3-4-1
III, 270 ...	निवीता ऋत्विजः प्रचरन्ति ...	10-4-1
II, 7. 8 ...	निषद्योद्गातारस्स्तुवते	3-5-6
II, 118 ...	नीतासु दक्षिणासु चात्वाले कृष्णविषाणां प्रास्यति.	4-2-7
II, 86 ...	नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं यन्तं कदाचन । नोपरक्तं न वारिस्थं न मध्यं नभसो गतम्॥	4-1-3
II, 87 ...	नैतावता हैनसा युक्तो भवति ...	,,
III, 18 ...	नैतेषां पशूनां पुरोडाशा विद्यन्ते ग्रहपुरोडाशा ह्येते पशवः	8-2-1
III, 43 ...	नैवारश्चरुर्नखावपूतानाम् ...	9-1-2
III, 120 ...	,, ...	9-2-11
III, 33 ...	न्यग्बिलया मूलदण्डया दर्व्या जुहोति ...	8-4-1
II, 35 ...	न्यग्रोधस्तिभिनीराहृत्य ...	3-6-13
II, 86	न्यायागतेन द्रव्येण कुर्यात्कर्माणि वै द्विजः । अन्यायोपगतं द्रव्यं गृहीत्वा यो ह्यपण्डितः । धर्मकांक्षी तु यजते न धर्मफलमश्नुते ॥	4-1-2

संपुटं, पुटसङ्ख्या	विषयवाक्यानि	अध्यायादि-सङ्ख्या
III, 148 ...	पत्नीं संनह्य	9-3-6
III, 63 ...	पत्नीसंयाजान्तान्यहानि संतिष्ठन्ते असंस्थितो हि तार्हि यज्ञः ...	9-1-9
IV, 256	,, ...	12-2-12
IV, 203 ...	पत्नीसंयाजान्तान्यहानि संतिष्ठन्ते संस्थितेऽहन्याग्नीध्रागारं प्रविश्य सुब्रह्मण्य सुब्रह्मण्यामाह्वयेति प्रेष्यति.	11-4-6
IV, 60 ...	पत्नीस्संयाज्य मानसाय प्रसर्पन्ति ...	10-6-13
I, 214 ...	पत्न्येव हविष्कृदुपोत्तिष्ठति सा देवानभिहुत्यावहन्ति.	3-2-3
I, 119 ...	पयसा जुहोति	2-2-5
I, 129 ...	,, ...	2-2-10
I, 196 ...	पयसा मैत्रावरुणं श्रीणाति ...	3-1-8
II, 76 ...	,, ...	3-8-18
II, 125 ...	पयो व्रतं ब्राह्मणस्य, यवागू राजन्यस्य, आमिक्षा वैश्यस्य.	4-3-4
II, 231 ...	,, ...	6-1-7
III, 254	,, ...	10-3-11
II, 314 ...	परस्थैर्वा एते स्वर्गं लोकं यन्ति येऽनाहिताग्नयस्सत्रमासते.	6-6-5
II, 232 ...	परस्तादर्वाञ्चि त्रीणि	6-1-10

संपुटं, पुटसंख्या	विषयवाक्यानि	अध्यायादि संख्या
IV, 4 ...	पराक् बहिष्पवमानेन स्तुवते ...	10-5-2
IV, 10 ...	,, ...	10-5-7
II, 51 ...	पराङावर्ततेऽध्वर्युः पशोस्संज्ञप्यमानात् ...	3-7-13
IV, 15	पराचीस्सामिधेनीरनु ब्रूयात् ...	10-5-10
III, 126 ...	परिधये अज्यमानाय	9-2-12
III, 236 ..	परिधीन् परिदधाति	10-2-26
II, 71 ...	परिधौ पशुं नियुञ्जीत	3-8-10
III, 120 ...	,, ...	9-2-11
III, 197 ...	,, ...	10-1-5
IV, 252 ...	,, ...	12-2-10
I, 85 ...	परिपूर्ण . पदान्तरेणान्वेति ...	2-1-1
II, 70 ...	परिवीरसि	3-8-10
III, 281 ...	परिस्तृणीत परिधत्त वेदिम् ..	10-4-8
I, 154 ...	पर्यग्निकृतं पात्नीवतमुत्सृजति ...	2-3-8
III, 182 ...	,, ...	9-4-12
IV, 86 ...	,, ...	10-7-11
IV, 166 ...	,, ...	11-2-11
III, 182 ..	पर्यग्निकृतानारण्यानुत्सृजति	9-4-12
IV, 166 ...	,, ...	11-2-11
II, 214 ...	पर्वणो यश्चतुर्थोऽशः आद्याः प्रतिपदस्त्रयः.	5-4-7
III, 131 ...	पवमानरथन्तरं कुर्यात् बृहत्पृष्ठं भवति ...	9-2-16

संपुटं, पुटसङ्ख्या	विषयवाक्यानि	अध्यायादि-सङ्ख्या
II, 353 ...	पवमाने रथन्तरमार्भवे बृहत् मध्यत इतराणि वैरूपं होतुः पृष्ठे वैराजं मैत्रावरुणस्य रैवतं ब्राह्मणाच्छंसिनः शाक्वरमच्छावाकस्य.	7-3-3
IV, 26 ...	,, ...	10-5-16
IV, 52	,, ...	10-6-5
III, 19 ...	प पर्यग्निकरोति	8 2-2
IV, 68 ...	पशुं विशास्ति लोहितं निरस्यति शकृत्संप्रविध्यति वपामुद्धरति कुम्भ्यामङ्गानि पचति हृदयशूलेन हृदयम्.	10-7-1
II, 38 ...	पशुकाम उक्थ्यं गृह्णीयात्	3-6-16
I, 159 ...	पशुकामश्चिन्वीत	2-3-10
II, 321 ...	पशुकामो ह्येतेन यजेत	6-7-8
I, 57 ...	पशुना यजेत	1-3-9
II, 90 ...	,, ...	4-1-5
III, 88 ...	,, ...	9-1-16
III, 149	,, ...	9-3-6
IV, 139 ...	पशुमालभेत	11-1-5
II, 222 ...	पाणिग्रहणाद्धि सहत्वं कर्मसु तथा पुण्यफलेषु.	6-1-3
I, 233 ...	पात्नीवतमाग्रयणाद्गृह्णाति	3-2-13

संपुटं, पुटसङ्ख्या	विषयवाक्यानि	अध्यायादि-सङ्ख्या
III, 208 ...	पात्राण्यासादयति	10-1-10
III, 104 ...	पादं पुनरारभते	9-2-6
II, 242 ...	पायसं ब्राह्मणो भोजयितव्यः	6-2-4
III, 241 ...	पिण्डं करोति पुरोडाशं श्रपयति	10-2-30
II, 146 ...	पितृभ्य एव तद्यज्ञं निष्क्रीय यजमानो देवेभ्यः प्रतनुते.	4-4-8
III, 243 ...	पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यो धानाः पितृभ्योऽभिष्वात्तेभ्योऽभिवान्यायै दुग्धे मन्थम्.	10-2-33
II, 367 ...	पितृयज्ञे न होतारं वृणीते	7-4-1
III, 251 ...	पुनरुत्स्यूतं वासो दक्षिणा पुनरुत्सृष्टोऽनड्वान्.	10-3-5
IV, 199 ...	पुनर्यः कामयेतोत्तरोत्तरं वसीयान् श्रेयान् स्यामिति तस्याग्नये पवमानाय निरुप्य पावकशुचिभ्यां उत्तरे हविषी संमानबर्हिषी निर्वपेत्	11-4-4
I, 336 ...	पुरस्तात्कृषिकर्मणां प्राच्यां क्षेत्रमर्यादायां द्यावापृथिवीयं बलिं हरेत्.	3-4-13
I, 276 ...	पुरस्तादुपसदां प्रवर्ग्यं प्रवृणक्ति	3-3-12
II, 142 ...	पुरस्तादुपसदां सौम्येन प्रचरन्ति	4-4-3
III, 58	,, ...	9-1-6
II, 9 ...	पुरस्तादैन्द्रवायवस्य भक्षयति सर्वतः परिहारमाश्विनं भक्षयति.	3-5-7

संपुटं, पुटसङ्ख्या	विषयवाक्यानि	अध्यायादि-संख्या
III, 290	प्रजापतिं मनसा ध्यायेत् ...	10-4-13
I, 338 ...	प्रजापतिर्वरुणायाश्वमनयत्स स्वां देवतामार्छेत्स पर्यदीर्यत स एतं वारुणं चतुष्कपालमपश्यत्तं निरवपत्ततो वै स वरुणपाशादमुच्यत वरुणो वा एतं गृह्णाति योऽश्वं प्रतिगृह्णाति यावतोऽश्वान् प्रतिगृह्णीयात्तावतो वारुणाञ्चतुष्कपालान्निर्वपेत्.	3-4-14
III, 247	प्रजापतिर्वै हिरण्यगर्भः प्रजापतेरनुरूपत्वाय.	10-3-2
III, 59 ...	प्रणीताः प्रणेष्यन्	9-1-7
II, 114	प्रणीताभिर्हवींषि संयौति ...	4-2-5
II, 85 ...	प्रतिग्रहसमर्थोपि प्रसंगं तत्र वारयेत् ...	4-1-2
II, 127	प्रति तिष्ठन्ति ह वा य एता रात्रीरुपयन्ति.	4-3-6
II, 170 ...	प्रति प्रस्थातस्सवनीयान्निर्वपस्व इति प्रैष्यति.	5-1-13
I, 278 ...	प्रथमं यजमानोऽतिरात्रेण यजेत ...	3-3-12
III, 25 ...	प्रथमस्य प्रथमम्	8-3-2
IV, 5	,, ...	10-5-4
IV, 11	प्रथमोत्तमयोर्यावत्संख्यासंपत्त्यभ्यासे समं स्यादश्रुतत्वात्.	10-5-8
I, 286 ...	प्रधानं नीयमानं हि तत्राङ्गान्यपकर्षति ...	3-3-14

संपुटं, पुटसंख्या	विषयवाक्यानि	अध्यायादि संख्या
II, 129 ..	प्रवृत्त्यालोकन्यासात्सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टज्ञानं भुवनज्ञानं सूर्ये संयमात्.	4-3-8
III, 171	प्रशसा बाहू	9-4-3
IV, 255 ...	प्रस्तरं प्रहरति सस्वरुम् ..	12-2-12
I, 77 ...	प्रस्तरमुत्तरं बर्हिषस्सादयति ...	1-4-13
III, 102 ...	,, ...	9-2-5
II, 135 ...	प्रहृत्य परिधीन् हारियोजनं जुहोति ...	4-3-12
IV, 191 ...	,, ...	11-3-14
III, 265 ...	प्राकाशादध्वर्यवे ददाति ...	10-3-18
III, 267 ..	,, ...	10-3-21
II, 244 ...	प्रागुत्तयनात्कामचारकामवादकामभक्षाः ...	6-2-6
I, 308	प्राचीनवंशं करोति	3-4-6
I, 298 ...	प्राचीनावीती दोहयेत् यज्ञोपवीती हि देवेभ्यो दोहयति.	3-4-2
II, 110 ...	प्राचीमाहरति	4-2-2
II, 110 ...	प्राचीमुदेति सविता	4-2-2
III, 14 ...	प्राजापत्यं घृते चरुं निर्वपेच्छतकृष्णलमायुष्कामः.	8-1-9
III, 190 ...	,, ...	10-1-1
IV, 59 ..	प्राजापत्यं मानसं ग्रहं गृह्णाति ...	10-6-13
III, 163 ...	प्राजापत्यान्	9-4-1

संपुटं, पुटसङ्ख्या	विषयवाक्यानि	अध्यायादि-सङ्ख्या
I, 80 ...	प्राणभृत उपदधाति ...	1-4-17, 18
IV, 157	प्रातरुषोदयं व्युष्ति उदिते वा ..	11-2-3
IV, 152 ..	प्रातर्जुहोति	11-2-1
II, 170 ...	प्रातर्यावभ्यो देवेभ्यो होतरनुब्रूहि ...	5-1-13
II, 300 ...	प्रातस्तु षोडशिन	6-5-14
IV, 16 ...	प्रातस्सवने प्राह्यः....... ... .न पूर्वे सवने आर्तिं नीतः.	10-5-11
IV, 36 ...	प्रायणीयं प्रथममहः ..... आर्यैरष्टाविंश त्यहोभिस्सह षण्मासाः ...	10-5-25
IV, 202 ...	,, ...	11-4-16
IV, 172 ...	प्रायणीयस्य निष्कास उदयनीयमनुनिर्वपति.	11-2-14
IV, 51	प्रायणीये पञ्चोदयनीये षट् ...	10-6-4
I, 88 ...	प्रायश्चित्तेन नश्यन्ति पापानि सुमहान्त्यपि.	2-1-3
IV, 161 ...	प्रावृषि वरुणप्रघासैर्यजेत ...	11-2-8
II, 271	प्राशित्रं ब्रह्मणे परिहरति	6-4-3
I, 266 ...	प्रास्मा अग्निं भरत	3-3-9
III, 86 ...	,, ...	9-1-16
III, 149	,, ...	9-3-6
I, 319 ...	प्रियं च नानृतं ब्रूयादेष धर्मस्सनातनः ...	3-4-8
I, 253 ...	प्रैतु होतुश्चमसः प्रब्रह्मणः ..	3-3-6
II, 6	,, ...	3-5-5

संपुटं, पुटसङ्ख्या	विषयवाक्यानि	अध्यायादि-सङ्ख्या
III, 150 ...	प्रैभ्यो अस्या अग्निं भरतात् ...	9-3-8
I, 70 ...	प्रोक्षणीभिरुद्वेजिताःस्मः	1-4-9
,, ...	प्रोक्षणीरासादय	,,
II, 72 ...	,, ...	3-8-11
I, 155 ..	प्रोक्षिताभ्यामुलूखलमुसलाभ्यामवहन्ति	2-3-8
I, 186 ...	,, ...	3-1-4
I, 253 ...	,, ...	3-3-6
III, 43 ...	,, ...	9-1-2
II, 6 ...	प्रोद्गातृणाम्	3-5-6
III, 223 ...	प्लाक्षं प्रस्रवणं प्राप्याग्नये कामायाष्टाकपालं निर्वपति तस्यामश्वां पुरुषीं च धेनुके दद्युः	10-2-14
I, 70	बर्हिरादाय गावो गताः	1-4-8
I, 210 ...	बर्हिर्देवसदनं दामि	3-2-1
IV, 209 ...	,, ...	11-4-14
II, 281 ...	बर्हिषा पूर्णमासे	6-4-12
II, 75 ...	बर्हिषा यूपावटमवस्तृणाति, आज्येन पशुमनक्ति.	3-8-16
II, 355 ...	,, ...	7-3-6
II, 2?7 ...	बर्हिषि रजतं न देयम् ..	6-3-6
II, 75 ...	बर्हिषि हवींष्यासादयति	3-8-16

संपुटं, पुटसङ्ख्या	विषयवाक्यानि	अध्यायादि-सङ्ख्या
IV, 210 ...	बर्हिषि हवींष्यासादयन्ति ...	11-4-14
,, ...	बर्हिस्स्तृणाति	,,
II, 170	बर्हिस्स्तृणीहि	5-1-13
IV, 242	बर्हिस्संनह्यति	12-1-21
IV, 141 ...	बहुदुन्धीन्द्राय....इति वाचं विसृजते ...	11-1-7
IV, 163	बहूनां स्यात्सधर्मत्वम्	11-2-8
I, 180	बह्वल्पं वा स्वगृह्योक्तम् ...	2-4-2
II, 124 ...	बार्हद्गिरं ब्राह्मणस्य ब्रह्मसाम कुर्यात्, पार्थुरश्मं राजन्यस्य, रम्योवाजीयं वैश्यस्य.	4-3-2
II, 312	,, ...	6-6-3
III, 275	बार्हस्पत्यं ग्रहं गृह्णाति ...	10-4-3
IV, 149 ...	बार्हस्पत्यश्चरुर्ब्रह्मणो गृहे	11-2-1
III, 236 ..	बार्हस्पत्यो नैवारश्चरुः सप्तदशशरावो भवति.	10-2-27
I, 153 ...	बार्हस्पत्यो भवति	2-3-7
I, 227 ...	बाहुभ्यां सध्यासम्	3-2-9
I, 92	बिल्वजान् शिखण्डकान् कुरु	2-1-5
III, 127	बृहति प्रस्तूयमाने समुद्रं मनसा ध्यायेदुच्चैर्गेयम्.	9-2-14
III, 98 ...	बृहत्पृष्ठं भवति रथन्तरं पृष्ठं भवति ...	9-2-2
IV, 54	,, ...	10-6-6

संपुटं. पुटसंख्या	विषयवाक्यानि	अध्यायादि-संख्या
IV, 90 ...	बृहत्पृष्ठं भवति रथन्तरं पृष्ठं भवति ...	10-7-14
IV, 56 ...	बृहद्रथन्तरयोः पर्यायभेदेन एकं मध्येऽपरमुभयतः.	10-6-8
III, 127	बृहद्वा रथन्तरं वा पृष्ठं भवति ...	9-2-14
III, 276	बृहस्पते जुषस्व नः	10-4-3
IV, 241 ...	बृहस्पतेर्मूर्ध्ना हरामि	12-1-21
II, 50	ब्रह्माणं वृणीते	3-7-9
II, 53 ...	,, ...	3-7-16
IV, 166 ...	ब्रह्मसाम्नयालभते	11-2-11
IV, 191 ...	,, ...	11-3-14
II, 4	ब्राह्मणं परिक्रीणीतोच्छेषणस्य पातारं यदि न विन्देत् वल्मीकवपायामवनयेत्ततोप्यवशिष्टं शतातृण्णायां विक्षारयन्ति.	3-5-3
II, 84 ...	ब्राह्मणः प्रतिग्रहादिना द्रव्यमार्जयेत् जयादिना राजन्यः.	4-1-2
IV, 280	ब्राह्मणा ऋत्विजः	12-4-14
II, 244 ...	ब्राह्मणेन षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च ...	6-2-6
,, ...	ब्राह्मणो न सुरां पिबेत् ..	,,
IV, 149 ...	ब्राह्मणो बृहस्पतिसवेन यजेत ...	11-2-1
I, 227 ...	भक्षेहि माऽऽविश	3-2-9

संपुटं, पुटसङ्ख्या	विषयवाक्यानि	अध्यायादि-सङ्ख्या
IV, 212 ..	भद्रादभि श्रेयः प्रेहि	11-4-18
II, 222 ...	भयदा वा एताः परगृहाणामैश्वर्यमवरुन्धते..	6-1-3
I, 104 ...	भागो वां विभजतु	2-1-15
IV, 270 ...	,, ...	12-3-13
III, 251 ...	भाग्ययशश्श्रीकामानां पुनरादधीत	10-3-5
II, 221 .	भार्या पुत्रश्च दासश्च त्रय एवाधनास्मृताः । यत्ते समधिगच्छन्ति यस्यैते तस्य तद्धनम् ॥	6-1-3
I, 317, 321	भावप्रधानमाख्यातम्	3-4-8
II, 273 ...	भिन्नं कपालमप्सु प्रक्षिपति अन्यदुपदधाति.	6-4-4
II, 272	भिन्ने जुहोति स्कन्ने जुहोति ...	6-4-4
II, 301 ...	,, ...	6-5-15
IV, 193 ...	भृज्जन्निन्द्राय हरिवते धानाः .	11-3-15
III, 247 ...	मद्गृहे धान्यसमृद्धिरस्ति शष्कुलीं भुङ्क्ष्व....	10-3-1
II, 50 ...	मध्यतः कारिणां चमसाध्वर्यवो होतृकाणां चमसाध्वर्यवः.	3-7-10
IV, 21 ...	मध्यमेऽहंस्त्रिरात्रस्य	10-5-13
II, 269 ...	मध्यात्पूर्वार्धाच्चावद्यति	6-4-1
II, 180 ...	मध्यादवद्यति, पूर्वार्धदवद्यति	5-2-3
II, 187 ...	मध्ये जुहोति	5-2-9
IV, 65 ..	मनोर्ऋचस्सामिधेन्यो भवन्ति	10-6-18
III, 303 ...	मनोतायै हविषोऽवदीयमानस्य ...	10-4-22

संपुटं, पुटसंख्या	विषयवाक्यानि	अध्यायादि संख्या
I, 257 ...	माहेन्द्रस्य स्तोत्रं प्रत्यभिषिच्यते ...	3-3-7
II, 188 ...	,, ...	5-2-10
I, 206 ...	मुष्टीकरोति वाचं यच्छति ...	3-1-14
II, 241 ...	मेखलया यजमानम् ...	6-2-2
III, 157 ...	मेधपतये मेधम्	9-3-12
I, 112 ...	मैत्रावरुणं गृह्णाति	2-2-6
II, 57 ...	मैत्रावरुणः प्रेष्यति चान्वाह च	3-7-22
II, 360 ...	मैत्रावरुण्यामिक्षा कय एककपालः	7-3-8
III, 231 ...	यं कामयेत पापीयान् स्यादिति.......... गाज्यया वषट्कुर्यात्.	10-2-21
IV, 269 ...	यं कामयेत प्राणनस्यान्नाद्यं संतनुयामिति संततां तस्य जुहुयात्.	12-3-11
IV, 35 ...	यः कामयेत बहु स्यां प्रजायेयेति, स व्यूढेन यजेत.	10-5-24
IV, 168	यः कामयेत बहु स्यामिति स एतेन यजेत.	11-2-12
II, 214 ...	यः परमो विप्रकर्षस्सूर्याचन्द्रमसोस्सा पौर्णमासी । यः परमस्संनिकर्षस्सा अमावास्या.	5-4-7
II, 287 ...	यः पशुकामः स्यात् सोऽमावास्यामिष्ट्वा ....इन्द्राय प्रदात्रे दधंश्चरुम्.	6 5-1
III, 180 ...	,, ...	9-4-10

संपुटं, पुटसङ्ख्या	विषयवाक्यानि	अध्यायादि-सङ्ख्या
IV, 177	यः प्रथमश्शकलः परापतेत् स स्वरुः ...	11-3-5
I, 164 ...	य इष्टया पशुना	2-3-13
II, 22	,, ...	3-6-2
II, 134	,, ...	4-3-11
II, 167 ...	,, ...	5-1-11
II, 212 ...	,, ...	5-4-7
II, 339 ..	,, ...	7-1-1
II, 351 ...	,, ...	7-3-1
III, 10 ...	,, ...	8-1-6
IV, 150 ...	,, ...	11-2-1
IV, 252 ...	,, ...	12-2-9
IV, 256 ...	,, ...	12-2-13
II, 63 ...	य एतामिष्टकामुपदध्यात् स त्रीन् वरान् दद्यात्.	3-8-1
I, 158 ...	य एवं विद्वानग्निं चिनुते	2-3-10
II, 45 ...	,, ...	3-7-5
IV, 117	,, ...	10-8-11
I, 146 ...	य एवं विद्वानग्निमाधत्ते	2-3-3
I, 112 ...	य एवं विद्वान् पौर्णमासीं यजते यावदुक्थ्येन-नोपाप्नोति तावदुपाप्नोति य एवं वि-द्वानमावास्यां यजते यावदतिरात्रेण.	2-2-3

संपुटं, पुटसङ्ख्या	विषयवाक्यानि	अध्यायादि-सङ्ख्या
II, 332 ...	यत्पशुर्मायुमकृतोरो वा पद्भिराहते अग्निर्मा-तस्मादेनसो विश्वान्मुञ्चत्वंहसः.	6-8-7
III, 266 ...	यत्पशून् दद्यात् सोऽनृतं कुर्यात् ...	10-3-19
I, 311 ...	यत्पूर्णं तन्मनुष्याणां यदुपर्यर्धस्तद्देवानाम्....	3-4-7
IV, 6	यत्प्रथमं तद्द्वितीयं यद्द्वितीयं तत्तृतीयं जग-तीमन्तर्गच्छति.	10-5-4
II, 143 ...	यत्प्रयाजानां पुरस्ताज्जुहुयाद्बहिरात्मानं स-जातानां दध्याद्यदनूयजानामुपरिष्टाज्जुहु-यात्स्वर्गं लोकमपक्रामेत् मध्ये जुहोति.	4-4-4
III, 277 ...	यत्प्रयाजानूयाजानां परस्तादपरिष्टाज्जुहुया-यादात्मानमेव सजातानामध्यार्तं मध्ये जुहोति.	10-4-5
I, 276	यत्प्रवर्ग्यं प्रवृणक्ति	3-3-12
III, 58 ...	यत्प्राचीनम्	9-1-6
II, 330 ...	यत्र क्वचन होष्यन् स्यात् पञ्च भूसंस्का-रान् कृत्वा लौकिकाग्निं प्रतिष्ठापयेत्.	6-8-3
I, 44 ...	यत्रान्या ओषधयो म्लायन्ते अथैते मोद-माना इवोत्तिष्ठन्ति.	1-3-4
I, 80 ...	यत्सप्तदशेष्टका उपदधाति	1-4-17
II, 360 ...	यत्सर्वहुतं जुहोति सा त्वेका परिचक्षा हुतोऽहुतः पर्यावर्तते सा द्वितीया आज्यस्यैव द्यावापृथिव्यौ यजेत.	7-3-8

संपुटं, पुटसंख्या	विषयवाक्यानि	अध्यायादि संख्या
I, 161 ...	यंत्सायं जुहोति	2-3-11
III, 142 ..	यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी	9-3-2
II, 4 ...	यथागृहीतान् ग्रहान् ऋत्विज उपाददते उत्तरेऽग्नौ पयोग्रहान् जुह्वति दक्षिणेऽग्नौ सुराग्रहान्.	3-5-3
II, 8 ...	यथाचमसमन्यांश्चमसांश्चमसिनो भक्षयन्ति अथैतस्य हारियोजनस्य सर्व एव लिप्सन्ते	3-5-7
II, 109 ...	यथाऽऽनुपूर्व्यं स्वरुभिः पशून् समजय	4-2-1
II, 29 ...	यथा वै मत्सयोऽविदितो जनमवधूनुते एवमेतेऽप्रज्ञायमाना जनमवधून्वते.	3-6-7
I, 66 ...	यथा वै श्येनो निपत्यादत्ते एवमयं द्विषन्तं भ्रातृव्यं निपत्यादत्ते.	1-4-5
II, 266 ...	यथाशक्ति शास्त्रार्थं संकल्पयिष्ये	6-3-14
II, 318	यथाश्रद्धं दक्षिणां ददाति	6-7-3
II, 371 ...	यथा हि प्रभवः पशवः स्युः ..... पर्यावर्तेषु आग्नेयमेव प्रथमेऽहनि	7-4-2
IV, 156 ...	यथोपक्रमं च समापनम्	11-2-3
I, 64, 65 ...	यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोति यत्सूर्याय प्रजापतये च प्रातः.	1-4-4
II, 123	यदङ्क्ते चक्षुरेव भ्रातृव्यस्य वृङ्क्ते	4-3-1
III, 2 ...	यदनुपोष्य प्रयायाद्ग्रीवबद्धमेनममुष्मिन् लोकेनेनयिरंस्तस्मादुपोष्य प्रयायात्.	8-1-2

संपुटं, पुटसङ्ख्या	विषयवाक्यानि	अध्यायादि-सङ्ख्या
III, 36 ...	यदि कीटोऽवपद्येतान्तःपरिधि निनयेत् ...	8-4-2
IV, 23	यादि जगत्सामा आग्रयणाग्रान् ..	10-5-15
II, 293 ...	यदि सत्राय दीक्षितानां सांम्युत्तिष्ठेरन् सोममपभज्य विश्वजिताऽतिरात्रेण सर्वस्तोमेन सर्वपृष्ठेन सर्ववेदसदक्षिणेन यजेरन्.	6-5-7
III, 123	,, ...	9-2-11
II, 48 ...	यदि पत्नीस्संयाजयन् कपालमभिजुहुयात् वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्तस्यैकहायनो गौर्दक्षिणा तं स द्वेष्याय दद्यात्.	3-7-8
III, 225	,, ...	10-2-15
III, 20 ...	यदि पशुरुखायां पच्यमानस्स्कन्देत्	8-2-2
II, 270	यदि प्रत्तदेवतमाज्येन शेषं संस्थापयेत् ..	6-4-2
II, 228 ...	यदि बिभीयादभिमोदेष्यतीति .... न प्रातरेतेन ब्राह्मणान् भोजयेत्.	6-5-1
I, 144 ...	यदि ब्राह्मणो यजेत बार्हस्पत्यं मध्ये निधायाहुतिमाहुतिं हुत्वाऽभिघारयेत्, यदि राजन्य ऐन्द्रं यदि वैश्यो वैश्वदेवम्.	2-3-2
IV, 149 ...	,, ...	11-2-1
IV, 197 ...	,, ...	11-4-3
I, 141 ...	यदि रथन्तरसामा सोमस्स्यादैन्द्रवायवाग्रान् ग्रहान् गृह्णीयाद्यदि बृहत्सामा शुक्राग्रान्.	2-3-1

संपुटं, पुटसंख्या	विषयवाक्यानि	अध्यायादि-संख्या
II, 16	यदि राजन्यं वैश्यं वा याजयेत् स यदि सोमं बिभक्षयिषेत् न्यग्रोधस्तिभिनीरा-हृत्य तास्संपिष्य दधन्युन्मृज्य तमस्मै भक्षं प्रयच्छेत् न सोमम्.	3-5-15
II, 260	यदि सत्राय दीक्षितानां प्रमीयेत योऽस्य नेदि-ष्ठस्स्यात् तं तस्य स्थाने दीक्षयित्वा तेन सह यजेरन्.	6-3-8
IV, 263 ...	यदि सामतो यज्ञ आर्तिमियात् सुवरित्या-हवनीये जुहुयात्.	12-3-5
II, 18	यदि सोमं न विन्देत पूतीकानभिषुणुयात्	3-5-15
II, 264	,, ...	6-3-13
II, 91 ...	यदि सोममपहरेयुरेका गां दक्षिणां दद्यात्, अग्निदग्धे पञ्च गाः.	4-1-5
III, 260 ...	,, ...	10-3-15
IV, 9 ...	यदुत्तरयोः पवमानयोस्तृचायतृचाय हिं क-रोति अथ कस्माद्बहिष्पवमाने सकृदेव हिं करोति, एकं हि तत्र सामेति ब्रूयात् स्वरसामैव गायति.	10-5-7
IV, 120 ...	यदुपस्तृणाति तदनुवाक्यायै, यत्पूर्वमवदानं तद्याज्यायै, यदुत्तरं तद्देवतायै, यदभि-घारयति तद्वषट्काराय.	10-8-12

संपुटं, पुटसङ्ख्या	विषयवाक्यानि	अध्यायादि-सङ्ख्या
III, 112 ...	यदृचा स्तुवते तदसुरा अन्ववायन् यत्साम्ना स्तुवते तदसुरा नान्ववायन् तस्माद्य एवं विद्वान् साम्ना स्तुवीत.	9-2-7
III, 33 ...	यदेकया जुहुयाद्दर्वीहोमं कुर्यात्	8-4-1
IV, 163 ...	यदेवाध्वर्युः करोति तदेव प्रतिप्रस्थाता करोति.	11-2-8
IV, 230 ...	,, ...	12-1-9
II, 196 ..	यदेवास्योनं यच्छिद्रं तदेतया पूरयति लोकं पृण छिद्रं पृण.	5-3-8
II, 117 ...	यद्दीक्षितदण्डं प्रयच्छति .. .	4-2-6
II 274	यद्देवत्यं हविर्व्यापद्येत अन्यत्तद्देवत्यं निर्वपेत्	6-4-5
I, 75 ..	यद्द्वादशकपालो भवति	1-4-12
II, 370 ...	यद्द्वादशोपसदो भवन्ति	7-4-2
II, 287 ...	यद्यगृहीतं हविरभ्युदियादेषैव व्रतचर्या यदि गृहीतं हविरभ्युदियादथो तर्ह्येतानेव तण्डुलान् सुफलीकृतान् दधि पयश्च.	6-5-1
II, 291 ..	,, ...	6-5-3
IV, 118 ...	यद्यग्निं चेष्यमाणा भवन्ति अग्निस्सोमाङ्गं चेच्छताम्.	10-8-11
IV, 93	यद्यपि चतुरवत्ती यजमानः पञ्चावत्तैव वपा कार्या.	10-7-18

संपुटं, पुटसङ्ख्या	विषयवाक्यानि	अध्यायादि-सङ्ख्या
II, 270 ...	यद्यप्रत्तदेवतं हविः व्यापद्येत अन्यद्धविस्तद्दैवत्यं निर्वपेत् । यस्य सर्वाणि हवींषि आज्येनैता देवताः परिसंख्याय यजेत.	6-4-1
I, 304 ...	यद्यविज्ञाते भूर्भुवस्सुवरित्याहवनीये जुहुयात्	3-4-4
II, 301 ...	यद्युद्गाताऽपच्छिन्द्यात् अदक्षिणं तं यज्ञमिष्ट्वा तेन पुनर्यजेत तत्र तद्दद्यात् यत्पूर्वस्मिन् दास्यं स्यात्, यदि प्रतिहर्ता सर्ववेदसं दद्यात्, यदि प्रस्तोता ब्रह्मणे वरं दद्यात.	6-5-17
II, 348	यद्योन्यां गायति तदुत्तरयोर्गायति	7-2-1
III, 96 ...	,, ...	9-2-1
II, 10 ...	यद्वृत्तयोगः प्राथम्यमित्याद्युद्देश्यलक्षणम् ...	3-5-8
III, 252 ...	यद्वक्तीर्ददाति उभयोरपि तेन दक्षिणाः प्रत्ता भवन्ति.	10-3-5
III, 206	यद्वै सौत्रामण्यां व्यृद्धं तदेव समृद्धं यदन्यदेवत्याः पशुपुरोडाशाः अन्यदेवत्याः पशवः.	10-1-9
II, 126	यन्न दुःखेन संभिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम् । अभिलाषोपनीतं यत्तत्सुखं स्वःपदास्पदम् ॥	4-3-5
I, 253 ...	यमध्वर्युं वृणीते सोऽग्नीनन्वादधाति ...	3-3-6

संपुटं. पुटसंख्या	विषयवाक्यानि	अध्यायादि-संख्या
II, 146 ...	ययाऽस्तं सविता याति पितरस्तामुपासते ..	4-1-8
II, 96 ..	याई हविर्धाने प्राची प्रवर्तयेयुस्ताई तेनाक्षमुपाञ्जयात्.	4-1-10
IV, 90 ...	यवमयः पुरोडाश.	10-7-14
II, 157 ...	यवाग्वाऽग्निहोत्रं जुहोति ..	5-1-2
I, 211 ...	यष्टीः प्रवेशय ..	3-2-1
III, 209 ...	यस्त आत्मा	10-1-10
I, 75 ...	यस्मिन् जात एतामिष्टिं निर्वपति पूत एव तेजस्व्यन्नाद इन्द्रियावी पशुमान् भवति.	1-4-12
II, 20	यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोति.	3-6-1
II, 123	,, ...	4-3-1
II, 274 ...	यस्य पुरोडाशौ क्षायतस्तं यज्ञं वरुणो गृह्णाति यदा तद्धविस्संतिष्ठेत अथ तदेव हविर्निर्वपेत्.	6-4-5
I, 330 ..	यस्य व्रत्येऽहन् पत्नयनालम्भुका स्यात्तामपरुध्य यजेत.	3-4-11
II, 94 ...	यस्य सर्वाणि हवींषि नश्येयुर्दुष्येयुरपहरेयुर्वा आज्येनैता देवताः परिसंख्याय यजेत.	4-1-8

संपुटं, पुटसङ्ख्या	विषयवाक्यानि	अध्यायादि-सङ्ख्या
II, 268	यस्य सर्वाणि हवींषि नश्येयुर्दुष्येयुरपहरेयुर्वा आज्येनैता देवताः परिसंख्याय यजेत.	6-4-1
III, 183 ...	,, ...	9-4-13
II, 283 ...	यस्य हविर्निरुप्तं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदियात्...... .... शिपिविष्टाय शृते चरुम्.	6-5-1
II, 370	यस्यातिरिक्तमेकादशिन्यामालभेरन् ... न कनीय आयुः कुर्वीत.	7-4-2
I, 98 ...	यस्योभयं हविरार्तिमार्च्छेत् ऐन्द्रं पञ्चशरावमोदनं निर्वपेत्.	2-1-7
I, 193 ...	,, ...	3-1-7
II, 274	,, ...	6-4-6
II, 277 ...	यस्योभावग्नी अनुगतौ आदित्योऽभ्युदियादस्तमियाद्वा पुनराधेयमेव तस्य प्रायश्चित्तिः.	6-4-8
II, 279	यस्सत्रायागुरते स विश्वजिता यजेत	6-4-11
III, 123 ...	,, ...	9-2-11
I, 343 ...	यस्सोमं वमति	3-4-17
II, 206	यस्सोमेन यक्ष्यमाणोऽग्निमादधीत नर्तु पृच्छेन्न नक्षत्रम्.	5-4-3

संपुटं, पुटसङ्ख्या	विषयवाक्यानि	अध्यायादि-सङ्ख्या
I, 80 ...	यां कांचन ब्राह्मणवतीमिष्टकामभिजानीयात्तां मध्यमायां चितावुपदध्यात्.	1-4-17
II, 195 ..	,, ...	5-3-7
II, 74 ...	या कांचन यज्ञे ऋत्विज आशिषमाशासते यजमानस्यैव सा.	3-8-13
III, 232 ...	,, ...	10-2-21
II, 297 ...	यां जनाः प्रतिनन्दन्ति रात्रिं धेनुमिवायतीम् । संवत्सरस्य या पत्नी सा नो अस्तु सुमङ्गली ॥	6-5-10
II, 143 ...	यां वै कांचिदध्वर्युश्च यजमानश्च देवतामन्तरितस्तस्या आवृश्चेते प्राजापत्यं दधिग्रहं गृह्णीयात् .	4-4-5
I, 52	यज्ञे कर्मणि नियमोऽन्यत्रानियमः	1-3-8
II, 15	याज्याया अधि वषट्करोति ...	3-5-14
III, 36	,, ...	8-4-2
IV, 116	,, ...	10-8-10
IV, 157 ...	याज्यार्धर्चान्ते वसाहोमं जुहोति	11-2-4
I, 105 ...	या ते अग्ने अयाशया तनूर्वर्षिष्ठा	2-1-17
III, 114 ...	यादृक्छन्दुयात्सत्कुर्यात् ...	9-2-7
I, 163 ...	यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत	2-3-13
I, 169	,, ...	2-4-1

संपुटं, पुटसङ्ख्या	विषयवाक्यानि	अध्यायादि-सङ्ख्या
II, 267 ...	यूपं तक्षति	6-3-15
III, 144 ...	यूपश्चित्याद्युपस्पर्शने स्नायात्	9-3-3
III, 197 ...	यूपमच्छेष्यता होतव्यम्	10-1-5
IV, 158 ...	,, ...	11-2-5
II, 108 ..	यूपस्य स्वरुं करोति स्वरुणा पशुमनक्ति	4-2-1
II, 149 ...	,, ...	4-4-10
II, 70 ...	यूपाय परिवीयमाणायानुब्रूहि	3-8-10
III, 126 ...	यूपायाज्यमानाय	9-2-12
III, 241 ...	यूपे पशुं नियुञ्जीत	10-2-30
III, 142	यूपो वै यज्ञस्य दुरिष्टमामुञ्चते तस्माद्यूपो नोपस्पृश्य: यद्येकं यूपमुपस्पृशेत् एष ते वायुः इति ब्रूयात्, यदि द्वावेतौ ते वायू इति, यदि बहून् एते तेवायव:	9-3-3
I, 336	येन कर्मणेर्त्सेत्तत्र जयान् जुहुयात् ...	3-4-13
I, 303 ...	ये पुरोदञ्चो दर्भास्तान् दक्षिणाग्रांस्तृणीयात्	3-4-4
IV, 137 ...	ये प्रथमं यजेरन् तेषां गौरतिरात्रो ये द्वितीयं तेषामायु:	11-1-3
II, 155	ये यजमानास्त ऋत्विज: ...	5-1-1
II, 260 ...	,, ...	6-3-8

संपुटं, पुटसङ्ख्या	विषयवाक्यानि	अध्यायादि-सङ्ख्या
II, 312 ...	ये यजमानास्त ऋत्विजः	6-6-3
III, 219	,, ...	10-2-11
IV, 61	,, ...	10-6-15
IV, 279 ...	,, ...	12-4-13
III, 79 ...	ये यज्ञपतिं वधान्	9-1-14
III, 31 ...	ये हि द्वे गायत्र्यौ सैका जगती	8-3-6
II, 362 ...	यैरस्म्यधिकृतो यांश्च शक्ष्ये प्रयोक्तुम्	7-3-10
II, 228 ...	योक्त्रेण पत्नीं संनह्यति	6-1-6
IV, 235 ...	,, ...	12-1-13
II, 145 ...	योऽग्निं चित्वा न प्रतितिष्ठति पञ्च पूर्वाश्चितयो भवन्ति अथ षष्ठीं चितिं चिनुते.	4-4-7
III, 251	योऽग्नीनाधाय भाग्यजानिं पुत्रजानिं वा जीयेत स पुनरादधीत	10-3-5
II, 85 ...	यो दर्शपूर्णमासयाजी सन्नमावास्यां वा पौर्णमासीं वाऽतिपातयेत्.	4-1-2
II, 245 ...	,, ...	6-2-7
II, 44	यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभते	3-7-5
II, 330 ...	यो ब्रह्मचार्यवकिरेत् स नैर्ऋतं गर्दभं पशुमालभेत,	6-8-4
IV, 199	यो ब्रह्मवर्चसकामस्स्यात्तस्य सर्वाणि सह निरुप्याणि.	11-4-4

संपुटं, पुटसंख्या	विषयवाक्यानि	अध्यायादि संख्या
IV, 140	वसन्ताय कपिञ्जलानालभेत ...	11-1-6
I, 146	वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत, ग्रीष्मे राजन्यं शरदि वैश्यम्.	2-3-3
,, ...	वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत, ग्रीष्मे राजन्यश्शरदि वैश्यः.	,,
II, 222 ...	,, ...	6-1-3
I, 127	वसन्तेवसन्ते ज्योतिषा यजेत	2-2-8
I, 265 ...	,, ...	3-3-9
II, 247	,, ...	6-2-11
I, 73	वसन्ते वैश्वदेवेन यजेत	1-4-11
I, 237 ...	वसुमतः	3-2-17
IV, 269 ...	वसोर्धारां जुहोति	12-3-11
IV, 141	वाग्यतस्तिस्रो दोहयित्वा विसृष्टवागनन्वारभ्य तूष्णीमुत्तरा दोहयति.	11-1-7
IV, 27	वाग्वा एषा यदैन्द्रवायवो यदैन्द्रवायवाग्रा ग्रहा गृह्यन्ते वाचमेवानु प्रयन्ति.	10-5-17
IV, 60	वाग्वै द्वादशाहो मनो मानसम्	10-6-13
III, 177	वाचा त्वा होत्रा	9-4-7
III, 2 ..	वाजपेयस्य यूपः	8-1-2
II, 133	वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेत	4-3-10
III, 220	,, ...	10-2-11

संपुटं. पुटसङ्ख्या	विषयवाक्यानि	अध्यायादि-सङ्ख्या
II, 345	वाजिनो यजन्ति आहुतीनां संपत्त्यै त्रिशत्त्वाय	7-1-3
I, 151 ..	वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः ...	2-3-5
III, 158	,, ...	9-3-13
III, 240	,, ...	10-2-29
I. 20 ..	वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैनं भूतिं गमयति.	1-2-1
I, 103	वायोर्यजुर्वेदः	2-1-14
I, 247 ...	वारवन्तीयं गायति वामदेव्यं गायति यज्ञायज्ञियं गायति.	3-3-2
IV, 106 ...	,, ...	10-8-6
I, 186	वारणो यज्ञावचरो वैकङ्कतो यज्ञावचरः ..	3-1-4
I, 203	,, ...	3-1-12
III, 255	,, ...	10-3-11
II. 119	वारुणेनैककपालेन अवभृथं यन्ति	4-2-8
IV, 89	,, ...	10-7-13
II, 354	वारुण्या निष्कासेन तुषैश्चावभृथं यन्ति	7-3-4
IV, 171	,, ...	11-2-14
I, 113 ...	वार्त्रघ्नी पूर्णमासेऽनूच्येते वृधन्वती अमावास्यायाम्.	2-2-3

संपुटं, पुटसङ्ख्या	विषयवाक्यानि	अध्यायादि-सङ्ख्या
I, 205	वार्त्रघ्नी पूर्णमासेऽनूच्येते वृधन्वती अमावास्यायाम्.	3-1-13
III, 252	वासो दक्षिणा	10-3-6
IV, 66 ...	वासांसि मिनोति, वाससोपावहरति	10-6-18
III, 282 ...	वासांसि विध्वंसयति	10-4-8
II, 313	वासिष्ठो ब्रह्मा वैश्वामित्रो होता	6-6-4
IV, 60	विधूतानि वै द्वादशाहस्य तरसानि छन्दांसि तानि मानसेनैवाप्याययन्ति.	10-6-13
I, 342	वि वा एष इन्द्रियेण वीर्येणर्ध्यते यस्सोमं वमिति यस्सोमवामी स्यात्तस्मा एतं सोमेन्द्रं श्यामाकं चरुं निर्वपेत्.	3-4-16
II, 362 ...	वि वा एष इन्द्रियेण वीर्येणर्ध्यते यस्याहिताग्नेरग्निरपक्षायति.	7-3-10
II, 11	विविदिषन्ति यज्ञेन	3-5-8
II, 127 ...	,, ...	4-3-5
II, 125	विश्वजिता यजेत	4-3-5
II, 353 ...	विश्वजित् सर्वपृष्ठोऽतिरात्रः	7-3-3
IV, 51	,, ...	10-6-5
III, 140	विश्वेषां देवानामुस्राणां वपानां मेदसोऽनुब्रूहि.	9-3-1
IV, 104	विषमपि वा भक्षयेत् न तु परान्नं भुञ्जाथाः.	10 8-4

संपुटं, पुटसंख्या	विषयवाक्यानि	अध्यायादि-संख्या
III, 137	विष्णुं यजति	9-2-19
III, 200	,, ...	10-1-7
IV, 254	वीता दैव्या होतारः	12-2-12
IV, 277	वृक्षाग्रातं ज्वलतो ब्रह्मवर्चसकामस्याहृत्याव दध्यात् भ्राष्ट्रादन्नाद्यकामस्य.	12-4-7
III, 295 ...	वृधन्वानाग्नेयः कार्यः, पावकवान् सौम्यः....	10-4-16
I, 41 ...	वेदं कृत्वा वेदिं करोति	1-3-3
II, 152	,, ...	4-4-12
II, 153 ...	,, ...	5-1-1
II, 115	वेदविदे गां ददाति	4-2-6
III, 257 ...	,, ...	10-3-12
I, 180	वेदानधीत्य	2-4-2
IV, 210	वेदिरसि बर्हिषे त्वा स्वाहा	11-4-14
IV, 211	वेदिरसि बर्हिषेत्वेति त्रिर्वेदिं प्रोक्षति	11-4-15
I, 41	वेदोऽखिलो धर्ममूलम्	1-3-3
III, 119	,, ...	9-2-10
I, 199	वेद्यां हवींष्यासादयति	3-1-10
II, 2	,, ...	3-5-1
II, 40	,, ...	3-7-1
IV, 210 ..	,, ...	11-4-14
II, 264	वैकल्पिकानामादितोऽवधारणम्	6-3-12

संपुटं, पुटसङ्ख्या	विषयवाक्यानि	अध्यायादि-सङ्ख्या
II, 301 ...	व्यापन्नमप्सु परिहरति ...	6-5-16
I, 215 ...	व्रतं कृणुतेति वाचं विसृजति	3-2-4
IV, 232 ...	व्रतं चरिष्यामि ...	12-1-11
II, 234 ...	व्रात्यात्तु जायते वैश्यात्सुधन्वाऽऽचार्य एव च	6-1-11
I, 319 ...	व्रीहिभिर्यक्ष्ये	3-4-8
I, 12 ..	व्रीहिभिर्यजेत	1-1-6
I, 204 ...	,, ...	3-1-12
II, 339	,, ...	7-1-1
III, 151	,, ...	9-3-9
IV, 149	,, ...	11-2-1
I, 230 ...	व्रीहीणां मेध सुमनस्यमानः	3-2-11
I, 236 ...	,, ...	3-2-16
II, 36 ...	,, ...	3-6-14
III, 138	,, ...	9-3-1
III, 149 ...	,, ...	9-3-6
III, 150	,, ...	9-3-8
III, 289 ...	,, ...	10-4-13
III, 297	,, ...	10-4-17
I, 12 ...	व्रीहीनवहन्ति	1-1-6
I, 90 ...	,, ...	2-1-4

संपुटं, पुटसङ्ख्या	विषयवाक्यानि	अध्यायादि-सङ्ख्या
II, 179	सत्रादुदवसाय पृष्ठशमनीयेन सहस्रदक्षिणेन यजेरन्.	5-2-2
III, 219	,, ...	10-2-11
III, 227	सत्राय संदीक्षितानां प्रमीयेत ततस्संवत्सरे अस्थीनि याजयेयुः	10-2-16
I, 162	सत्रायागूर्य विश्वजिता यजेत	2-3-11
II, 50	सदस्यं वृणीते	3-7-10
IV, 170	सद्यो दीक्षयन्ति सद्यस्सोमं क्रीणन्ति	11-2-13
II, 197 ..	सद्यो निर्वपेत् द्वादशरात्रिष्वनुनिर्वपेत्	5-3-9
I, 119	सन्ततमाघारयति	2-2-5
IV, 269	,, ...	12-3-12
I, 125	सप्तदश प्राजापत्यान पशूनालभते ...	2-2-7
II, 161 ...	,, ...	5-1-5
III, 277	,, ...	10-4-4
IV, 166	,, ...	11-2-11
IV, 168	सप्तदश मारुतीस्त्रिवत्सा अप्रव..ा उपाकरोति, सप्तदश पृश्नीरुक्षणस्तान् पर्यग्निकृतान् प्रोक्षितान्, इतरा आलभन्ते, प्रेतरानुत्सृजन्ति, ततस्संवत्सरे राजीवा आनयन्ति तांश्चैवोक्षणस्तान् पर्यग्निकृतान्.	11-2-12

संपुटं, पुटसङ्ख्या	विषयवाक्यानि	अध्यायादि-सङ्ख्या
III, 137	समिधो अग्न आज्यस्य वियन्तु। तनूनपादग्न आज्यस्य वेतु.	9-2-19
III, 137	समिधो बर्हिरिव यजाति	9-2-19
I, 64 ...	समिधो यजति, तनूनपातं यजति, इडो यजति, बर्हिर्यजति, स्वाहाकारं यजति.	1-4-4
I, 109	,, ...	2-2-2
I, 313	,, ...	3-4-7
IV, 103	,, ...	10-8-3
IV, 133	,, ...	11-1-2
I, 163	समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत ...	2-3-13
IV, 149	,, ...	11-2-1
IV, 194	,, ...	11-4-1
II, 34	स यदि सोमं विभक्षयिषेत्तस्मै भक्षं प्रयच्छेन्न सोमम्.	3-6-13
III, 78 ...	स यो हैवं विद्वान् इडया चरति	9-1-14
IV, 157	सरस्वत्याज्यभागा	11-2-3
I, 162 ...	सरस्वत्या दक्षिणेन तीरेण आग्नेयोऽष्टाकपालः.	2-3-11
III, 215	सर्वं ब्रह्मणे परिहराति ...	10-2-5
I, 65	सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्यते यद्ध्रुवायामाज्यम्.	1-4-4

संपुटं, पुटसङ्ख्य:	विषयवाक्यानि	अध्यायादि-सङ्ख्या
[, 189 ...	स्फ्येनोद्धन्ति	3 1-5
[, 104	स्योनं ते सदनं करोमि . . तस्मिन् सीद....	2-1-15
[, 256	,, ...	3-3-7
., 306 ...	स्रुग्दण्डे समिधमुपसंगृह्यानुद्रवति ...	3-4-5
., 92	स्रुचस्संमार्ष्टि	2-1-5
[II, 33 ...	स्रुवेण जुहोति, चमसेन जुहोति, जुह्वा जुहोति.	8-4-1
[II, 132 ...	स्रुवेण पार्वणौ होमौ जुहोति	9-2-17
.V, 87,88....	स्रुवेणाघारमाघारयति	10-7 12
, 82	स्रुवेणावद्यति स्वधितिनाऽवद्यति हस्तेनावद्यति.	1-4-20
210 ...	,, ...	3-2-1
[, 48	स्वर्गकामो यजेत	3-7-8
', 240	,, ...	6-2-2
I, 25	स्वर्गकामो जनकसप्तरात्रेण यजेत	8-3-2
I, 171	स्वयमेव दशप्रयाजानिष्ट्वाऽऽह शासमाहर ..	9-4-3
, 149	स्वरुणा पशुमनक्ति	4-4-10
', 46	स्वर्दृशं प्रति वीक्षेत	10-6-2
2	स्वाध्यायोऽध्येतव्यः	1-1-1
20	,, ...	1-2-1
41 ...	,, ...	1-3-3

संपुटं. पुटसङ्ख्या	विषयवाक्यानि	अध्यायादि-सङ्ख्या
II, 49	होता अव्रतस्सामिधेनीरन्वाह	3-7-9
II, 57 ...	होता यक्षत्	3-7-22
IV, 76	,, ...	10-7-6
III, 303	होतारं प्रेष्यति	10-4-21
II, 45	होतुरन्तर्वेद्येकः पादो भवति बहिर्वेद्येकः ...	3-7-6
II, 13	होतेव नः प्रथमः पाहि ...	3-5-11
I, 331	होमे प्रदाने भोज्ये च यदेभिरभिर्वीक्ष्यते । दैवे हविषि पित्र्ये वा तद्गच्छत्ययथातथम् ॥	3-4-11

S